

Національний університет "Одеська юридична академія"
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 46

Одеса

2012

ББК 66я43
A437
УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет "Одеська юридична академія",
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),
д-р. політ. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, ст. наук. співр. Р. Н. Жангожа,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. політ. наук, доцент Д. В. Яковлев.

*Рекомендовано Вченого радою
Національного університету "Одеська юридична академія"*

**Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку
наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії
ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
*Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003***

© Національний університет
"Одеська юридична академія", 2012
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2012

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 351.851:37.014.5:004.6

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНІВ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ: БАЗИ ДАННИХ ТА ЇХ ПРАВОВИЙ ЗМІСТ

В статті розглядаються проблеми правового та наукового статусу баз даних у дослідженнях системи освіти. Зроблено висновки щодо можливостей та обмежень використання банків та баз даних при аналізі дискретних станів процесу розвитку системи освіти.

В статье рассматриваются проблемы правового и научного статуса баз данных в исследованиях системы образования. Сделаны выводы относительно возможностей и ограничений использования банков и баз данных при анализе дискретных состояний процесса развития системы образования.

In the article problems of legal and scientific status of databases in researches of education system are examined. Conclusions in relation to possibilities and limitations of the use of banks and databases at the analysis of discrete states of development process of education system are grounded.

Одним із найбільш простих, і, в той же час, достатньо інформативних методів моделювання освітніх процесів є формування банків та баз даних щодо цих процесів та наступний аналіз цих моделей. Слід зазначити, що моделі процесу розвитку освіти, побудовані за допомогою банків та баз даних, фактично є своєрідними моделями станів цього процесу, оскільки фактично вони відображають перебіг його подій у вигляді певної кількості дискретних образів ситуації. Отже, даний метод моделювання дозволяє відтворювати та досліджувати процес розвитку освіти через окремі його стани.

Банки та бази даних є сучасною формою організації зберігання та доступу до інформації, яка, незважаючи на появу перших баз даних

ще у 50-ті рр. ХХ ст. (щоправда, у технічних науках), переживає зараз своє друге народження у зв'язку із надстремким здешевінням та, відповідно, розповсюдженням комп'ютерної технології.

У загальному вигляді інформація про стан (отже, про різні аспекти різноманітності) будь-якої матеріальної системи фіксується у вигляді "даних", які придатні для наступної обробки, зберігання та передачі, а також для отримання, як правило, у процесі переробки та аналізу, нового знання. Часто досить складно розрізняти інформацію, дані та знання.

Дані зазвичай трактуються як різноманітні факти та відомості про реальні об'єкти, що зберігаються певним узагальненім чином. Прийнято вважати, що лише під час аналізу цих фактів і відомостей та прийняття на його основі рішень в науковій сфері чи сфері управління, дані стають інформацією [1, р. 27 – 28].

Більшою складністю відрізняється трактування співвідношення інформації та знань. На думку Ф. Махлупа, інформація може бути зведена до поняття знання, оскільки будь-яка інформація є знанням [2, с. 35]. А. А. Урсул вважає, що інформація є більш широким поняттям, а знання вже виводяться із неї [3; 4, с. 222]. Деякі вчені вважають знання вищою формою інформації, тобто сукупністю відомостей в певній області, яка накопичена в результаті пізнавальної діяльності людського інтелекту [5, с. 28]. В цьому контексті поняття знань наближається до наведеного вище визначення даних. В даному випадку знання відрізняються від даних лише наявністю надлишкових можливостей та свою функцією в інформаційній системі (наприклад, в експертній системі) [6, с. 275 – 281].

Слід підкреслити, що хоча існує численна література з приводу розуміння понять «дані», «знання» та «інформація», детальний аналіз різних філософських та наукознавчих аспектів змісту та співвідношення цих понять виходить за межі даної роботи. В той же час слід підкреслити, що у роботах, які присвячуються різним аспектам створення та використання баз і банків даних у науці, поняття «дані» та «знання» зазвичай розуміються, виходячи із прикладних потреб. Таке розуміння прийняте у теорії баз даних та баз знань й передбачає, що знання та дані – це представлення певної інформації про процеси або явища, які розрізняються за рівнем своєї складності та, відповідно, за своїми функціями в інформаційних системах [7, с. 12 – 14].

Визначення баз даних міститься у сучасному законодавстві України. Наведемо приклади: «База даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі – електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, і складові

частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів» [8].

Згідно Закону України «Про Національну програму інформатизації», база даних – іменована сукупність даних, що відображає стан об'єктів та їх відношень у визначеній предметній області [9].

Подібного визначення дотримується й Державний комітет статистики України: «База даних – пойменоване структурована сукупність даних, що відносяться до конкретної предметної галузі» [10]. Державний комітет статистики також уточнює, що «база даних є формою організації інформації на машинних носіях. Для використання або модифікації баз даних однією чи кількома особами необхідна система керування базами даних або програмне забезпечення» [10].

Згідно нормативній документації Міністерства економіки база даних визначається як «сукупність даних (цифрових, текстових файлів тощо), що відображає стан об'єктів, явищ, процесів та їх відношення» [11].

Існує також багато визначень банку даних. Одне з ранніх та досять популярних визначень стверджує, що «банк даних – це система спеціальним чином організованих даних (баз даних), програмних, технічних, мовних, організаційно-методичних засобів, призначених для забезпечення централізованого накопичення та колективного багатоцільового використання даних» [12].

У цьому визначенні підкреслюється, що банк даних є складною системою, що включає усі підсистеми забезпечення його роботи, необхідні для функціонування будь-якої системи автоматизованої обробки даних.

Не можна сказати, що термін «банк даних» є загальновизнаним. У англомовній літературі у вигляді його аналогу зазвичай використовується термін «система баз даних» (database system). При його використанні виходять з того, що система баз даних включає базу даних, систему управління базами даних, відповідне устаткування і персонал [13]. На цілком справедливу думку С. М. Диго, поняття «Система баз даних» сприймається вужче, ніж воно означає насправді. Тому слово «банк» є в цьому сенсі крапцім, оскільки «банк» звично означає не лише те, що зберігається в ньому, але й усю інфраструктуру. На думку С. М. Диго, не можна ототожнювати поняття «База даних» і «банк даних» [14, с. 7].

В сучасній правовій практиці України банк даних визначається наступним чином – система програмно-апаратних, мовних і організаційних засобів, призначених для централізованого накопичення і колективного використання даних, а також самі дані, які зберігаються в базах даних.

Особливості організації даних у вигляді моделі бази даних визначають їх основні переваги перед іншими способами їх організації.

Загальнозвизнано, що бази даних (БД) створюються зазвичай не для вирішення лише одного завдання для одного користувача, а для багатоцільового використання. БД в інформаційному сенсі відбувають певну частину реального світу. Інформація повинна, по можливості, фіксуватися в базі даних одноразово, і усі користувачі, яким ця інформація потрібна, повинні мати можливість працювати з нею.

Наявність єдиного цілісного відображення певної частини реально-го світу дозволяє забезпечити несуперечність і цілісність інформації, можливість звертатися до неї не лише при вирішенні заздалегідь зумовлених завдань, але й з нерегламентованими запитами. Інтегроване зберігання скорочує надмірність даних, які зберігаються, що призводить до скорочення витрат не лише на створення та зберігання даних, але й на підтримку їх в актуальному стані.

В умовах величезних масивів інформації, наявної у розпорядженні сучасного дослідника, технологія баз даних дозволяє полегшити як підтримку актуальності масивів інформації, так і розширити можливості застосування різноманітних аналітичних процедур відносно зібраних даних.

Ведення баз даних відкриває також можливості для спільноговикористання дослідницьких даних великими колективами, а також полегшує передачу зібраних даних іншим дослідникам. Останнє дозволяє позитивно вирішити питання верифікації отримуваних висновків, оскільки початкові дані стають доступними для наступної повторної перевірки будь-яким бажаючим.

Іншою відмітною особливістю баз даних є наявність спеціальних мовних і програмних засобів, що полегшують для користувачів виконання усіх операцій, пов'язаних з організацією зберігання даних, їх коригування та доступу до них. Така сукупність мовних і програмних засобів отримала назву системи управління базою даних (СУБД) [14, с. 4 – 5].

Наявність у складі СУБД засобів, орієнтованих на різні категорії користувачів, робить можливою роботу з базою даних не лише для професіоналів в області обробки даних.

Перевагою банків даних (БнД) є те, що вони забезпечують можливість повнішої реалізації принципу незалежності прикладних програм від даних, ніж це можливо за організації локальних файлів.

Очевидні переваги БнД та об'єктивні передумови їх створення привели до широкого їх використання. До передумов застосування банків і баз даних зазвичай відносять наступні:

- об'єкти реального світу знаходяться в складному взаємозв'язку між собою. Це призводить до необхідності, щоб їх інформаційне віддзеркалення також представляло єдине взаємопов'язане ціле;

- інформаційні потреби різних користувачів істотно перетинаються, що робить доцільним використання єдиних баз даних і забезпечення доступу до них різних користувачів;

- функції створення і ведення інформаційного фонду і надання на вимогу необхідних даних є універсальними, загальними при рішенні різноманітних завдань;

- сучасний рівень розвитку технічного і програмного забезпечення, а також теорії і практики побудови інформаційних систем, дозволяють створювати ефективні банки даних [14, с. 6 – 7].

До цього слід додати, що чим далі, тим більше інформатизується система державного управління розвитком освіти, що накопичує потужні масиви даних, що створюються, використовуються, зберігаються, взагалі існують лише в електронному вигляді. Такий стан речей, з одного боку, надає широкі можливості для створення та підтримки баз та банків даних, а з іншого, він вимагає створення таких інформаційних масивів з метою збереження можливостей адекватного аналізу сучасних процесів. Можна зі значною долею впевненості стверджувати, що адекватна інформаційна модель сучасного процесу розвитку системи освіти вже неможлива без відповідної адаптації електронних інформаційних артефактів.

Серед основних відмітних особливостей баз та банків даних слід зазначити наступне. Згідно цілком слушної думки О. А. Горбачика, банк даних є більш загальною, ніж база даних, структурою, яка містить велику кількість різноманітних даних, і надає можливість виконувати досить обмежену кількість загальних маніпуляцій з даними, таких як пошук, перегляд тощо. У базах даних, як правило, надаються можливості спеціалізованої обробки даних, що в них зберігаються. Наприклад, можливе виконання специфічних розрахунків, які можуть бути застосовані лише до певного типу даних, представлених у базі, або якісь механізми узагальнення даних. У базах даних накопичується множина даних, об'єднаних певним напрямом дослідження [15, с. 15 – 16].

В той час, як база даних зазвичай містить зібрання даних певного типу, які відбивають певну сферу соціального чи політичного життя, банк даних має інтегрувати множину різнопланових баз даних. О. А. Горбачик висуває також до банків даних вимогу надавати користувачам засоби для максимального швидкого та точного визначення, яка інформація і з якої саме бази даних їм потрібна. Але навіть побіжний огляд існуючих банків даних з публічним доступом показує, що така вимога залишається лише благим побажанням, яке у більшості банків поки що не реалізоване. Причому з огляду на систему організації прийому у банк даних нових баз складно очікувати позитивного вирішення вказаної проблеми.

Як вірно зауважує О. А. Горбачик, база містить дані лише з певної (як правило досить вузької) сфери наукового знання, що значно обмежує коло потенційних користувачів її відомостей. На відміну від бази банк даних, що призначений для зберігання різнобарвної інформації у вигляді багатьох баз даних, здатний викликати зацікавленість значно більшого кола дослідників.

Отже, можна констатувати, що за своїм сутнісним змістом поняття база даних та банк даних є майже тотожними відносно того, що обидва позначають специфічну форму моделювання дійсності. В той же час поняття банк даних зазвичай передбачає більший масштаб або ступінь глибини моделювання інформаційних ресурсів. Частим є застосування терміну банк даних для позначення певної сукупності або системи баз даних

Виходячи із вищезазначеного ми пропонуємо наступне визначення бази даних у вивчені процесів розвитку системи освіти: це – система програмно-апаратних, мовних і організаційних засобів, які передбачають загальні принципи опису, зберігання і маніпулювання даними, призначених для накопичення і використання даних щодо процесів чи явищ в розвитку системи освіти, а також сукупність таких даних.

Виходячи із наведених вище певних рис відмінності розуміння банків даних від баз даних, банк даних щодо процесів розвитку освіти ми пропонуємо визначити як цілісну автоматизовану електронну інформаційно-аналітичну систему збору, обліку, зберігання та аналізу даних про процеси розвитку системи освіти – модель такого процесу, побудовану на основі сукупності баз даних, що містять відомості про даний процес.

Література:

1. Hoffer J. A.. Modern database management / J. A. Hoffer, M. B. Prescott, F. R. McFadden. – 6th ed. – NJ: Prentice Hall, 2002. – 638 р.
2. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп. – М. : Прогресс, 1966. – 462 с.
3. Урсул А. Д. Информация: методологические аспекты / А.Д.Урсул. – М. : Наука, 1971. – 296 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 816 с.
5. Ракитов А.И. Философия компьютерной революции / А. И. Ракитов. – М., 1991. – 286 с.
6. Системы управления базами данных и знаний. Справочное издание / отв. ред. А. Н. Наумов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 348 с.
7. Экспертные системы для персональных компьютеров: методы, средства реализации: Справочное пособие / В. С. Крисевич, Л. А. Кузьмич [и др.] – Минск : Выш. шк., 1990. – 197 с.

8. Про авторське право і суміжні права [Електронний ресурс] : Закон України від 23 грудня 1993 р. (В редакції Закону від 11 липня 2001). – Режим доступу : <http://www.portal.rada.gov.ua>
9. Про Національну програму інформатизації [Електронний ресурс]. Закон України від 4 лютого 1998 року – Режим доступу : <http://www.portal.rada.gov.ua>
10. Про затвердження форми державного статистичного спостереження у сфері інформатизації [Електронний ресурс]. Наказ державного комітету статистики України (Державне статистичне спостереження, розд. Основні визначення) від 06 листопада 2002 р. – Режим доступу : <http://www.portal.rada.gov.ua>
11. Про затвердження Порядку планування, формування, створення, функціонування, супроводження, систематизації електронних інформаційних ресурсів Міністерства економіки України та доступу до них (Порядок, п.1.2) [Електронний ресурс]. Наказ Міністерства економіки України від 16 липня 2010р. – Режим доступу : <http://www.portal.rada.gov.ua>
12. Общеотраслевые руководящие материалы по созданию банков данных. – М. : ГКНТ, 1982.
13. Hansen G.W. Database management and design / G. W. Hansen, J. V. Hansen. – New Jersey : Prentice-Hall, Inc., 1992. – 548 p.
14. Диго С. М. Проектирование и использование баз данных / С. М. Диго. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 208 с.
15. Горбачик О. А. Електронні банки соціологічних даних / О. А. Горбачик // Український соціум. – 2009. – № 2. – С. 14 – 21.

УДК 340.342

Дудченко В. В., НУ «ОІОА»

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВА ГЕРБЕРТА ХАРТА

Проаналізовано такі складові права як методологія, критика імперативної теорії права, право як об'єднання первинних і вторинних правил, справедливість і мораль, природне право та правовий позитивізм, юридична чинність і моральна цінність. Усі складові концепції поєднані оновленним переосмисленням таких понять, як законодавство, юрисдикція, юридична чинність, джерела права, правова санкція, держава, влада, посадова особа.

Проанализированы такие составляющие права как методология, критика императивной теории права, право как объединение первичных и вторичных правил, справедливость и мораль, естественное право и правовой позитивизм, юридическая сила и моральная ценность. Все составляющие концепции объединены обновленным переосмыслением таких понятий как законодательство, юрисдикция, юридическая сила, источники права, правовая санкция, государство, власть, должностное лицо.

Such components of law, as methodology, criticism of the imperative theory of law, researches of law as the union of primary and secondary rules, justice and morality, natural law and legal positivism, the legal validity and moral value are analysed. All components of the concept are united depend from combining and revision of concepts such as legislation, jurisdiction, legal validity, sources of law, legal sanction, the state, authority, official.

За умов, коли українське право прагне інтегруватися до європейського, важливого значення набувають ті західні правові вчення, опрацювання яких було поступом у праві. Одним з таким вченъ є концепція права сучасного англійського юриста і філософа права Герберта Харта.

Завдання цієї статті полягає у тому, щоб проаналізувати такі складові концепції Харта, як методологія права, критика імперативної теорії права, право як об'єднання первинних і вторинних правил, справедливість і етика, природне право і правовий позитивізм, юридична чинність і моральна цінність. У такий спосіб окреслене завдання і його вирішення збагачує компаративну науку в Україні і є внеском у її розвиток.

Свою фундаментальну працю «Концепція права» Харт розпочинає з питання про заплутаність теорії права. Таку заплутаність обумовлюють три ключових питання, над вирішенням яких юристи працювали впродовж всієї історії розвитку права. Два з цих питань виникають так. Найпомітнішою загальною особливістю права завжди і скрізь є те, що його існування означає, що певні види людської поведінки є не добровільними, а в певному сенсі обов'язковими. Декому здавалося очевидним, що в цій ситуації, коли одна людина віддає іншій наказ, підкріплений погрозами і є суть права або принаймні «ключ до науки юриспруденції». Це вихідний пункт аналізу Дж. Остіна, який так сильно вплинув на англійську юриспруденцію [1, С. 9-14].

Друга така проблема виникає з іншого способу зробити поведінку не добровільною, а обов'язковою. Так само, як правова система очевидно містить елементи, тісно пов'язані з простими наказами, підкріпленими погрозами, вона не менш очевидно містить елементи, тісно пов'язані з певними аспектами етики. Ми думаємо й говоримо про «справедливість згідно із законом», але все ж таки й про справедливість або несправедливість самих законів.

Третя з головних проблем, що їх підказує питання «що таке право?», більш загальна. На перший погляд, може здатися, що правова система складається з правил. Але ті, хто знайшов ключ до розуміння права в ідеї наказів, й ті, хто знайшов його у зв'язку з етикою або справедливістю, однаково говорять про право як таке, що містить правила, які не складається переважно з них.

Що таке правила? Чітка відповідь на це запитання відсутня, оскільки заглутило є сама теорія правил. Навіть у праві деякі правила створюються законодавством, а інші – аж ніяк не таким свідомим актом [1, С. 14-16].

Далі Харт у трьох розділах (з десяти) своєї праці піддає критиці теорію права свого співвічизника Джона Остіна. Остін прагнув пояснити право через поняття порядку, погрози, карі, звичок і загальності. За Хартом, «надто багато характерного для права спотворюється через спроби пояснити його через ці прості поняття»... Об'єднання первинних правил зобов'язання й вторинних правил визнання... можна справедливо розглядати як «суть права» [1, С. 154]. Існують правила різних типів. Від простої ідеї примусового правила Дж. Остіна дводіться відмовитися. Правова система не цілком складається з примусових правил.

Тож Харт виявляє недоліки і помилки теорії Дж.Остіна. Це твердження, що ключ до розуміння права можна знайти у простій ідеї наказу, підкріплених погрозами, який сам Дж.Остін називав «командою». Загальні накази суверенної особи або осіб тільки є законом або правом. Суперницьке твердження, що право можна краще зрозуміти через його «неминучий» зв'язок з етикою є старою доктриною, яку Дж. Остін, як до нього І. Бентам, обрав головним об'єктом наказу.

Служно зауважити, що критикуючи вчення Дж.Остіна, Харт водночас піддає критиці і погляди на право Огюста Конта. Як відомо, Конт був засновником філософського і наукового позитивізму у Європі. Головна ідея Конта полягає у тому, що він обстоював «заміну прав обов'язками, щоб краще підпорядкувати особистість суспільству». Слово *право* має бути вилучено з політичної мови. Метафізика останніх п'яти століть запровадила удавані людські права, які мали приносити тільки шкоду. Коли ж спробувати з'ясувати їх справжнє призначення, вони відразу ж виявили свою анти суспільну природу, яка виразилася у прагненні завжди підтримувати індивідуальність [2, С. 409].

Конт відзначає: «У позитивному устрою... ідея права зникає назавжди. Кожний має обов'язки стосовно усіх людей, але не має права. Справедливі індивідуальні гарантії впливають у всезагальній взаємності зобов'язань, які є моральним еквівалентом колишніх прав... Іншими словами, єдине право виконувати свій обов'язок. Тільки у такий спосіб політика може, нарешті, справді бути підпорядкована моралі...» [2, С. 409]. Є хибним і аморальним поняття права, яке передбачає завжди абсолютну індивідуальність.

Відтак, ключове, що випливає з вчення Конта, це те, що під справедливістю він розуміє всезагальну взаємність або абсолютність зобов'язань. Власність є соціальною функцією. Зведення права

і справедливості до суспільного обов'язку і заперечення індивідуальних, суб'єктивних прав на користь соціальної солідарності – ось кредо Конта. Він заперечив метафізику, природне право, правову державу і громадянське суспільство.

Зрозуміло, що у своєму вченні Дж. Остін лише відтворив погляд на право Конта.

Імперативна концепція права є теорією, що має постійну привабливість. Елементами цієї теорії є загальні команди, погрози, звички. Ідея команди виразно пов'язана з верховною, суверенною владою. Командувати означає характерним чином здійснювати владу над людьми. З цього приводу Харт неабияк слушно зауважує, що «елемент влади, присутній у праві, завжди був однією з перешкод на шляху до будь-якого наказу роз'яснення того, що таке право» [1, С.27].

Однак, чи можна усе право звести до наказів, підкріплених погрозами? Існують важливі категорії права до яких ця аналогія з наказами зовсім не підходить, бо вони виконують зовсім соціальну функцію. Правові норми, що визначають способи укладення чинних контрактів, складання заповітів або взяття шлюбів, не вимагають від людей поведінки певним чином, хочуть вони цього, чи ні. Такі закони не накладають обов'язків або зобов'язань. Натомість вони забезпечують окремих людей засобами реалізації їх бажань, надаючи їм юридичні права створювати за допомогою точно визначених процедур – структури прав і обов'язків. «У межах примусових зasad права». Надана у такий спосіб окремим людям можливість формувати свої юридичні стосунки з іншими через контракти, заповіти способи тощо є великим внеском права до суспільного життя, це одна з характерних рис права, затъмарених зображенням усього права як справи наказів, підкріплених погрозами [1, С.34-35, 54-55].

Тож усе право не можна зводити до одного примусового типу правил. Поряд з правилами, що накладають обов'язки, існують правила, що надають права, приватні та публічні. Не могло б існувати купівлі, продажу, дарунків, заповітів або шлюбів без правил надання повноважень, бо ці останні, як і накази суддів та акти законотворчих органів, полягають саме у чинному здійсненні юридичних прав. Володіння цими юридичними правами робить приватну особу, яка за відсутності таких прав була б лише носієм обов'язків, приватним законодавцем. Вона стає правомочною вільно визначати юридичні процедури у сфері своїх договорів, кредитів, заповітів та інших структур прав і обов'язків, які їй надано право будувати. Про такі правила надання повноважень інакше думають, інакше говорять та інакше застосовують їх у суспільному житті, ніж правила, які накладають обов'язки і підстави їх оцінки також різні [1, С.39, 47-48]. Введення у суспільство

правил, які надають права, є кроком перед, не менш важливим, ніж виникнення колеса. І це був не просто важливий крок; тож можна вважати кроком з до правового у правовий світ [1, С.48].

Усі вторинні правила стосуються самих первинних правил. Вони визначають способи, у які первинні правила можна остаточно з'ясувати, вводити, вилучати, змінювати, а також остаточно визначати факт їх порушення. «Вторинні» правила, таким чином, надають юрисдикцію, за якої звичай, договори, судові рішення стають джерелами права. Спільним для обох типів правил, як примусових, так і тих що надають право є те, що вони становлять стандарти, за якими конкретні дії можна критично оцінювати.

Отже, концепція права як примусових наказів суворена має постулатися місцем концепції права як поєднання правил, що накладають обов'язки і надають права, приватні та публічні. Як корективи до моделі примусових наказів або права потрібна оновлення концепція законодавства [1, С.50, 96-98].

На нашу думку, саме Харта мав на увазі Рене Давід, коли стверджував, що самі прибічники юридичного позитивізму відмовляють від того розуміння закону, яке панувало у XIX столітті. Нині вони визнають правотворчу роль, а, відтак і юридичну чинність договорів, доктрини і рішень суддів [3, С.105].

Важливе й те, у який спосіб можна поєднати дослідження права за допомогою поняття суворена, як верховної особи чи осіб, котрому звичино підкорюються і який неминуче звільнений від будь-яких правових обмежень, з поняттям електорату? Теорія, яка розглядає електорат як суворена, передбачає обмежену законодавчу владу у демократії, де існує електорат.

Тож, за Хартом, треба починати спочатку. Концепція права як примусових наказів є невдачею, бо характерна, якщо не видатна, особливість права полягає саме в синтезі різноманітних типів правил. В комбінації первинних і вторинних правил і полягає те, що Остін помилково вважав знайденим у понятті примусових наказів, а саме – «ключ до науки юриспруденції».

Обов'язки і права розглядаються як центральні елементи в концепції синтезу первинних і вторинних правил.

За допомогою комбінації первинних і вторинних правил можна оновлено переосмислити не тільки специфічні правові поняття, якими професійно займаються юристи, тобто такі поняття, як законодавство, юрисдикція, юридична чинність, джерела права, обов'язки та права (приватні і публічні), правова санкція. Подібного аналізу потребують і такі спільні для права й політології поняття, як держава, влада та посадова особа, якщо ми хочемо розвіяти темряву, що їх усе ще вкриває.

Це відносно нові питання, бо вони були приховані, доки юриспруденція та політологія були пов'язані старими методами мислення. Це також важкі питання і їх розв'язання руйнує наші звичні способи опису правових феноменів, тобто руйнує «формальну», «механічну» юриспруденцію [1, С.100-129].

Якою є концепція суверенітету Остіна? Він наділяє державу такими атрибутами, як верховенство, необмеженість і неподільність влади.

У позитивізмі право висновують з самої влади, яка є абсолютноним його джерелом. Позитивізм прагнув відстоювати автономію права як систему чинних норм, юридична сила яких визначається виключно у межах самої правової системи, так що нема потреби вдаватися до якоїсь іншої системи - бодай релігії, етики або чогось іншого.

Тож позитивне право знаходить своє пояснення у теорії державного абсолютизму, коли владу держави вважають верховною, необмеженою і неподільною. Ідея абсолютноного суверенітету закону є органічним висновком з цієї теорії.

Подібний хід думки був підхоплений багатьма юристами від Ж. Бодена до І.Бентама, але одержав найбільш повний розвиток у по-слідовника І.Бентама - Джона Остіна, з ім'ям якого найбільш часто й пов'язують командну (або імперативну) теорію права і юридичний позитивізм.

У позитивізмі примус вважають завершеною фазою реалізації права. Якщо закон - це наказ суверена, то його дотримування забезпечується погрозою покарання у випадку непідкорення. Покарання є «правова санкційна» норма. Однак, право без санкцій цілком можливе. Мають місця випадки, коли встановлено норми, але не передбачено ніяких примусових заходів у разі їх недотримання. Багато подібних прикладів можна знайти у будь-якій сучасній правовій системі.

Так, наприклад, існують норми, які мають характер дозволу. Велика частина цивільного права складається з подібних диспозитивних норм, прикладами яких в змозі бути формальності при складанні заповітів або певні види договорів. Примусові санкції тут відсутні. Подібні ситуації спростовують теорію права імперативів, згідно з якою наказ суверена лише тоді створює позитивне правове зобов'язання, коли він забезпечується санкціями.

Спростовується і Остінівська концепція суверенітету. Згідно з договірною теорією, держава, по своїй суті, це договір. Договір укладається між правителем і підданим. Предмет договору - взаємність прав і обов'язків правителів - з одного боку, і підлеглих - з іншого. Держава, за умовами договору, створюється для захисту природних прав людини.

Держава є не лише системою норм, але і певною реалією, вона як і все право поставлена у взаємозв'язок з цінностями. Теорія ж

ототожнення права і держави показує свою повну нездатність відобразити неминучу антиномію між нормативними і реальними елементами держави. Держава є не лише системою права, але і деякою реальністю, яка в змозі ці правила порушувати.

Тож, позитивна державна влада не може бути першоджерелом справедливості, вона лише сприяє її втіленню. Держава забезпечує, гарантує своїм громадянам рівні права не тому, що має владну перевагу і не з милості. Джерелом держави є суспільний договір. Він є для держави нагадуванням про те, що джерело її влади не вона сама, але що влада її органічно пов'язана зі згодою громадян і цією згодою обмежена. Йдеться про похідний субсидіарний суверенітет держави. Бо державна влада своїм існуванням зобов'язана не власній силовій перевазі, а тому, хто виступає сувереном у первісному, початковому смислі слова – народу.

У позитивізмі справедливість ототожнюється з управлінською волею держави. Те, що приписує закон, те і справедливо. Единим критерієм справедливості є сам закон; яке б правило він не приписав, воно є справедливим.

Харт, всупереч Гоббсу, Бентаму, Остіну, вважає, що «ототожнювати справедливість із покарою закону є явна помилка» [1, С.160]. Між правом і етикою існує «необхідний» зв'язок і саме він заслуговує вважатися головним у будь-якій спробі аналізу або висвітлення поняття права [1, С.154].

Що таке етика? За Хартом, найрозуміліше тлумачення етики дається томістською традицією природного права, а значить і Аристотелем [1, С.155]. У своєму короткому начерку справедливості Харт, подібно до Аристотеля визнає розподільчу і зрівнювальну справедливість. Справедливість є однією зі складників етики. Вона є найбільш громадською й найбільш правовою з усіх чеснот [1, С.166-178].

Визнавши зв'язок між правом і справедливістю, а відтак і етикою, за підставою, Харт вступив у суперечку з прихильниками позитивізму. Згідно з головним постулатом юридичного позитивізму, чинність юридичних приписів не підлягає сумніву у випадку їх конфлікту з певною системою релігійних, етичних чи інших цінностей неюридичного характеру. Кожна сфера діяльності – як право, так і етика, є виключно автономними; жодна з них не в змозі мати пріоритету над іншою і кожна має справу з вирішенням своїх власних проблем. Для прибічників юридичного позитивізму чинне право є абсолютно автономною сферою діяльності, тому не в змозі протистояти природне або якесь інше право. Жоден конфлікт між цима двома сферами не в змозі скасувати дію закону, хоча він і створює етичну проблему, а саме: чи не слід змінити чинний закон.

На думку Харта, класичні і сучасні теорії природного права починаючи від Платона і до наших днів, містять «велику кількість метафізики». Він прагне видобути з «метафізичного обрамлення» цих теорій певні елементарні істини і сформулювати їх заново простішою мовою. Що таке природа? У доктрині природного права Харт цілком вірно відокремлює «теоелогічний погляд на природу». Однак він вважає, що справою вченого – фахівця має бути «дескриптивний» підхід до природи [1, С.184-190].

Природі людини властиві агресивність, обмежений альтруїзм, обмежені ресурси, обмежене розуміння та сила волі. З цих природних властивостей людини, Харт виводить «мінімальний зміст природного права» [1, С.190-198]. Жертування особистими інтересами, якого правила етики вимагають є ціною, яку треба платити у такому світі, як наш за співіснування з іншими; а захист, який ці правила надають, є мінімумом змісту природного права... і стержнем незаперечної істини у доктринах природного права» [1, С.179]. Право мусить узгоджуватися з етикою саме через цей мінімальний зміст природного права. І примусова сила закону має передумовою мінімальний зміст природного права.

Варто зазначити, що у приведених міркуваннях Харта відчувається певна невпевненість стосовно теорії природного права і його метафізичної методології.. На нашу думку, така невпевненість обумовлена дослідницькою методологією, яку Харт обрав основою своєї концепції права. У передмові до праці він відзначає, що «ця книга є нарисом з аналітичного правознавства» [1, С.7], тож він опрацьовує вчення про право на основі аналітичної філософії.

У цьому зв'язку необхідно наголосити, що від часу Канта позитивізм пройшов повну еволюцію, здобувши форми логічного позитивизму (перша половина ХХ ст.) і аналітичної філософії (середина і кінець ХХ ст.). Сутність цієї еволюції звелась до визнання аналізу мови як єдино можливої справи філософії. Мета аналізу – прояснити мовні висловлювання, усунути з щоденної мови будь-яку неясність у значенні слів, уникнути помилок у їх вживанні.

Однак лінгвістичний аналіз для філософії є лише засобом, а не метою. Бо усі імперичні факти, виражені у словах, мають іншу, затаену сторону. Тому мова завжди відривається і неповна. Справжнє завдання філософії полягає у тому, щоб проникати за межу зовнішньої ясності буденної мови. Завдання логіки – не аналіз, а синтез.

Сучасні англомовні аналітичні філософії змушенні визнати поразку абсолютизації цієї філософії. На думку Р. Скраптона, сьогодні аналітична філософія прагне поновити свої зв'язки з західною інтелектуальною традицією. Цю традицію вона надто довго нехтувала. Вочевидь

є переоціненими здобутки англійських та американських мислителів, які вважали логіку й мову головними предметами дослідження філософії. Метафізичні питання є невід'ємною частиною предмета філософії. Праці Платона – Аристотеля вивчають сьогодні так само серйозно як і завжди і нинішній філософ має бути обізнаний з їх аргументацією так само, як і сучасники цих мислителів [4, С.7-15].

Провідний американський філософ Р.Рорті до 70-х років сам був одним з авторитетних аналітиків США. Сьогодні він перебуває в опозиції до аналітичної філософії. Він вважає метафізику складовою частиною філософії поряд з епістемологією і філософією мови. Рорті говорить про «розкол» між «аналітичною» і «континентальною» філософією. Панування аналітичної філософії призвело до відміни вивчення на філософських відділеннях американських університетів Гегеля, Ніцше, Хайдегера, Фуко й інших «континентальних європейських філософів». Хто буде викладати Гегеля? – так він узагальнює суть проблем, що мають місце в американському університетському житті [5, С.433-454].

Інший американський філософ Н.Решар у своїй праці «Зліт і падіння аналітичної філософії» нотує «Філософи 90-х років готові піддати аналітичну філософію історичним поняттям і простувати у пошуках свого філософського натхнення далі... Аналітичний аналіз сьогодні – просто філософський стиль минулого [5, С.463].

Аналогічно міркують й такі провідні англомовні філософи, як У. Куайн, Д. Девідсон, Д. Деннет, Х. Патіем, Б. Страуд [5].

На нашу думку, коли б Харт зважив на еволюцію аналітичної філософії, його невпевненість стосовно природного права і метафізичної філософії, зникли б.

Підіб'ємо підсумок. Концепція права Герберта Харта є поступом теорії права. Цей поступ виражаютъ наступні теоретичні положення. У сучасній зрілій системі існує низка джерел права. Таке існування є фактом і воно руйнує наші звичні способи опису правових феноменів, руйнує «формальну» і механічну юриспруденцію. Необхідно по-новому переосмислити не тільки специфічні правові поняття, якими професійно займаються юристи, такі поняття, як законодавство, юрисдикція, юридична чинність, джерела права, обов'язки та права (приватні і публічні), правова санкція. Перегляду потребують і такі спільні для права і політології поняття, як держава, влада та посадова особа. Це відносно нові питання, бо вони були приховані, поки юриспруденція та політологія були пов'язані старими методами мислення. Це також складні питання і їх розв'язання руйнує наші звичні способи опису правових феноменів.

Дослідження зазначених питань, без сумніву, утворює фундаментальну перспективу подальшого опресування проблеми.

Література:

1. Харт Г. Концепція права / Г. Харт. – К. : Сфера, 1998. – 238 с.
2. Антологія мирової правової мысли. В 5-и т. – Т.3. Європа, Америка: XVII – XX вв. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
3. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.
4. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії.: Від Декарта до Вітгенштейна / Роджер Скратон. – К. : Основи, 1998. – 331 с.
5. Аналитическая философия: Становление и развитие (антология) : пер. с англ., нем. – М. : «Дом интеллектуальной книги», 1998. – 528 с.

УДК 343.6:179.7 (477)

Хімченко С.А., НУ «ОЮА»

ДО ПИТАННЯ ЕТИЧНИХ, ПРАВОВИХ ТА МЕДИЧНИХ АСПЕКТІВ ЕВТАНАЗІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена питанням визначення етичних, правових та медичних аспектів евтаназії. Автор, на підставі аналізу існуючих точок зору, положень чинного законодавства, виказує особисте ставлення до означеного питання та надає конкретні пропозиції щодо вдосконалення теоретичних знань та практики його застосування.

Статья посвящена вопросам определения этических, правовых и медицинских аспектов эвтаназии. Автор, на основе анализа существующих точек зрения, положений действующего законодательства, излагает собственное видение указанной проблемы и предоставляет конкретные предложения относительно усовершенствования теоретических знаний и практики их применения.

Article is dedicated to defining ethical, legal and medical aspects of euthanasia. Based on the existing views and provisions of acting criminal legislation, Author suggests personal vision of the said problems and specific ideas on theoretical knowledge and its practical application improvement.

Відповідно до Конституції України кожній людині належить невід'ємне право на життя, один з аспектів якого припускає можливість самостійно розпоряджатися нею, вирішувати питання про припинення життя [5]. Допустити можливість реалізації цього права можна лише шляхом евтаназії. Обговорення цієї складної й суперечливої проблеми в суспільстві необхідно, але за участю фахівців в галузі

права, психології, медицини й інших професій. У ряді публікацій широко висвітлювалися випадки застосування медикаментозної евтаназії, здійснованого близькими на прохання змученого болями хворого. Вони не одержували осуди й роз'яснення з погляду права. Складається враження, що суспільство привчають до самостійного ухвалення рішення про застосування евтаназії, впливаючи на формування суспільної думки.

Здійснення права людини на смерть за участю медиків також є спірним, але має якийсь зміст і нерідко правове обґрунтування, воно одержало поширення в різних країнах у зв'язку із проблемою евтаназії. Наприклад, в Росії з прийняттям в 1993 році Основ законодавства «Про охорону здоров'я громадян» уперше положення про евтаназію одержало законодавче рішення. У статті 45 під недвозначною назвою «Заборона евтаназії» було записано, що задоволення прохання хворого про прискорення його смерті «якими-небудь діями або засобами, у тому числі припиненням штучних заходів щодо підтримки життя» медперсоналу забороняється. Особа, що здійснює евтаназію або спонукає хворого до евтаназії, несе кримінальну відповідальність. Здається, поставлена остання крапка у вирішенні цієї актуальної проблеми біоетики. Однак маловідома, спірна в середовищі медиків проблема вийшла за її межі й загострилася, хоча факти евтаназії стали більше потайливі [3, с. 37].

Тим часом, суспільна думка про відношення до евтаназії в Україні, як і в інших країнах, за останні 10-15 років зазнала значних змін. Про це свідчать чисельні публікації у наукових виданнях та засобах масової інформації. Так один з прихільників евтаназії – член-кореспондент АМН РФ професор С.Я. Долецький, писав, що боротьба за життя пацієнта, всупереч існуючим догмам, справедлива тільки до того, поки існує надія, що порятунок можливий. Коли ж вона втрачена, встає питання про милосердя, що і проявляється в евтаназії. Гуманний лікар – це лікар, що робить добро хворому, незважаючи на устояну думку. Науковець вважає, що евтаназія є справедливою стосовно невилікованих хворих, паралізованих, хворих-дебілів, пацієнтів, які живуть тільки за допомогою життезабезпечуючої апаратури, а також стосовно немовлят з атрофованим мозоком, плодів вагітних жінок, якщо доведено каліцтво або несумісне з життям патологічне порушення, тому що людина відрізняється від тварини розумом і мораллю [1, с. 155]. У юридичній літературі [2, с. 55] відзначається ще дві умови здійснення евтаназії у випадках установлення, що в доступний для огляду період часу смерть не наступить:

а) якщо значні фізичні й моральні страждання неможливо усунути відомими засобами;

б) якщо хвороба неминуче призведе до деградації особистості.

Незважаючи на спірність ряду наведених тверджень, евтаназія не може в усіх без винятку випадках сприйматися однозначно як аморальна й неприпустима дія або бездіяльність лікаря у зв'язку з дійсно виниклою можливістю його деморалізації, помилок, зловживань, штучного скорочення зростаючого числа пенсіонерів і зміни демографічного положення країни. Справді, твердження Гіпократа, викладене в його «Клятві», – «я не дам ні кому смертельного засобу, що проситься у мене, і не покажу шляхи для подібного задуму» – сьогодні може бути лише загальною етичною вимогою в поводженні лікаря. За майже 2500 років, у зв'язку із впровадженням досягнень медицини й біології, новим поглядом на права людини із пріоритетом його особистих інтересів, виникли такі ситуації, при яких справедливим може бути й та, і інша думка. Воно виражено в деяких міжнародних документах медичних асоціацій і, зокрема, в «Конвенції по правах і достоїнстві людини у зв'язку із впровадженням досягнень медицини й біології» (1996 р.).

Насправді у всіх цивілізованих країнах евтаназія застосовується незалежно від того, дозволена вона законом чи ні. За даними Американської медичної асоціації, у лікарнях США щодня вмирає 6 тисяч осіб, більша половина яких іде з життя добровільно за допомогою медперсоналу. У відділенні інтенсивної терапії госпіталю Сан-Франциско в 5 % хворих (що склало біля половини вмираючих) відключалася система життезабезпечення. Звертає на себе увагу той факт, що це рішення приймав лікар з родиною пацієнта, у той час як загальноприйнятою обов'язковою умовою евтаназії є інформоване добровільне рішення самого хворого [3, с. 35-39]. У літературі відзначається, що 40 % всіх смертей хворих людей настає в результаті прийняття медиками рішень про припинення життя або шляхом відмови від лікування, або за допомогою ліків, що прискорюють її настання. В країнах, де евтаназія заборонена, де немає гласності, а виходить, законного захисту від неправомірного застосування евтаназії, положення є гіршим. Незважаючи на заборону евтаназії, випадки її застосування почалися, і в цьому зінаються самі лікарі. Наприклад, колишній директор ООН по медицині американський лікар Майкл Горвін зізнався, що допоміг піти з життя 50 своїм хворим.

Чверть століття громадськість усього світу стежила за діяльністю самого послідовного прихильника практичної евтаназии – американського лікаря Джека Кеворкяна, який зупинив життя 130 хворих. Одні вважають його гумманістом, інші – убивцею. Багаторічний позов його із судами штату Мічиган, закінчився його осудом. Разом із тим, зі схваленням була прийнята евтаназія 37-го президента США

Ричарда Ніксона. Після першого інсульту він написав звертання до лікарів із проханням не прибігати до штучних методів продовження його життя у випадку повторення крововиливу в мозок, коли він вже не зможе виразити свою волю. Свідомо припинив приймати ліки після консультації з особистим лікарем і складання заповіту президент Франції Франсуа Міттеран, що страждав останньою стадією раку. І в цьому випадку в пресі відзначалася мужність іменитого хворого, бажання бути хазяйном власної долі.

Аналізуючи стан, що склався, варто визнати, що праві ті, хто вважає, що зараз актуальним є питання не про те, дозволяти або не дозволяти лікарям застосування евтаназии, а про те, коли й при яких умовах її допускати і як при цьому організувати контроль за правомірністю її здійснення. На жаль, в Україні відсутні нормативно-правові акти, які б регламентували ці питання. Проводячи порівняння з Росією, слід зазначити, що вирішувати питання про евтаназію з погляду права непросто, тому що в тих же основах законодавства «Про охорону здоров'я громадян», поряд з наведеною вище статтею 45, є інша стаття – 33 «Відмова від медичного втручання». У ній зазначено, що «громадянин або його законний представник має право відмовитися від медичного втручання або зажадати його припинення», навіть якщо воно почато на будь-якому етапі проведення. При цьому йому в доступній формі повинні бути викладені всі наслідки відмови від лікування, що оформлюється записом у медичному документі й підписується пацієнтом (його законним представником) і лікарем.

У деяких лікувальних установах Росії розроблені спеціальні розписки із вказівкою, про яких конкретно наслідки проінформований хворий. Право на відмову від медичного втручання підтверджується й статтею 30 Основ законодавства – «Права пацієнта». Це відповідає міжнародним нормам прав людини, але створює можливість легального використання пасивної евтаназії шляхом «припинення заходів із підтримки життя», прямо заборонених статтею 45. У випадках важкого, небезпечного для життя стану така змушена бездіяльність лікаря може розглядатися як застосування пасивної евтаназії, тому що в наявності дві важливих її ознаки:

- 1) прохання самого хворого не надавати йому допомогу (після інформування лікарем у доступній формі про можливі наслідки);
- 2) ненадання медичної допомоги з життєзабезпечення або припинення штучних заходів щодо підтримки життя.

Складніше постає справа у випадку відмови від медичного втручання відносно немовлят або плоду, що вимагає окремого розгляду, а також особи, що не досягла 15 років або визнаного недієздатним. У випадку важкого стану такого хворого, у відповідності зі статтею 33

Основ законодавства РФ «Про охорону здоров'я громадян», рішення приймають батьки або законні представники, а не сам пацієнт. При цьому не враховується особливості обставин і релігійної принадливості, коли навіть безпечне й виправдане втручання може категорично не допускатися. Очевидно, тут необхідні певні застереження в законодавстві. Правда, лікувальна установа може звернутися в суд для захисту інтересів неповнолітнього, але в таких випадках, при необхідності надання невідкладної допомоги, чекати рішення суду означає не надавати своєчасну медичну допомогу. У випадках неможливості дістати згоду пацієнта, батьків або законних представників, а також відносно осіб, що страждають психічними розладами, надання медичної допомоги може бути й без їхньої згоди (стаття 34 Основ). У цих умовах лікар повинен бути впевнений не тільки в реально загрозливій небезпеці хворому у випадку незастосування конкретного медичного втручання, але й у відсутності його альтернативи. Ненадання допомоги хворому може бути також розцінене як навмисне припинення життя, тому в цьому випадку може бути доцільно для хвого і юридично виправдано для лікаря не бездіяльність, а будь-який обґрунтований ризик. За кримінальним законодавством Росії несприятливий результат не може розглядатися як злочин, якщо особа, що допустила ризик, не маючи альтернативи, вжило достатніх заходів для запобігання смерті (стаття 41 КК РФ). При цьому здійснені дії повинні бути забезпечені відповідними знаннями й умінням, достатніми в конкретній ситуації, щоб попередити настання шкідливих наслідків. При існуючому положенні, коли евтаназія заборонена законом, вона може оформлюватися як відмова від медичного втручання, що підтримує життя. Щоб гідно вийти з такої складної ситуації лікар не тільки повинен мати високий професіоналізм і ретельно документувати свої дії, але бути юридично грамотним фахівцем.

Складність виникає й при доказуванні медикаментозної евтаназії, особливо шляхом застосування не сильнодіючих, а загальноприйнятих лікарських засобів. В останньому випадку вмирання буде протікати не гостро, а більш тривало. Тоді довести застосування ліків навмисно, з метою прискорення настання смерті, неможливо. Проте, не тільки причина смерті, але й питання про вплив на її настання тих або інших ліків у певних дозах і сполученнях, у зв'язку з підозрою на евтаназію, буде ставитися перед судово-медичною експертизою. Це дійсно важливо для наслідку (незалежно від оцінки професійної діяльності лікаря), тому що смерть від дії ліків наступає від отруєння, тобто є насильницькою, а смерть при відмові від медичного втручання внаслідок захворювання, ненасильницькою. Здійснення судово-медичної експертизи при розслідуванні справ за підозрою на застосування

евтаназії відповідно до правил судово-медичної експертизи за матеріалами справи завжди здійснюється комісійно. Однак, з огляду на численні складні специфічні питання, варто уважно поставитися до підбора складу комісії. Призначення таких експертіз буде зростати, тому треба знати способи евтаназії, вивчити раціональні й ефективні методичні й організаційні особливості, накопичувати досвід таких експертіз.

Ми вважаємо, що можуть бути ситуації, при яких застосування пасивної евтаназії є справедливим і дійсно може розглядатися як гуманне відношення до вмираючого хворого, тому що, маючи невід'ємне конституційне право на життя, воно повинен, відповідно до міжнародних норм, при певних обставинах, мати право вирішувати питання про її припинення. Далеко не кожний може й хоче продовжувати неякісне, не гідне життя на стадії вмирання, випробовуючи при цьому фізичні й моральні страждання. Більше чверті століття назад доктор Пітер Адмірал прозорливо писав: «Вже наступне покоління буде глибоко здивовано тим довгим строком, що знадобиться нашому поколінню, щоб прийти до безумовного визнання евтаназії як природного права людини» [5, с. 230].

Звичайно, при законодавчому дозволі ненасильницької евтаназії повинні бути розроблені й строго дотримуватися певні умови. Про їх писав ще на початку ХХ сторіччя відомий юрист і суспільний діяч А. Ф. Коні, що допускав можливість добровільного відходу з життя з попереднім повідомленням прокуратури. Ці умови досить докладно розроблені й апробовані в ряді країн, наприклад у Нідерландах, у деяких штатах Австралії й США, де евтаназія дозволена законом і де використані рекомендації Ради по етиці й судових справах Американської медичної Асоціації [4]. Там вже склалися традиції й методи здійснення евтаназії, розроблені законодавчі акти, форма складання й порядок прийняття заповіту, а також багатий досвід досудового та судового розгляду подібних справ. Як правило, для здійснення евтаназії повинно бути враховане, що добровільне неоднозначне рішення про її здійснення може приймати тільки повнолітня дієздатна людина, що перебуває поза реактивним станом або приступом. Діагноз і безнадійність стану повинні бути встановлені консиліумом незалежних фахівців. При цьому у хворого повинні бути зареєстровані важкі фізичні страждання й установлене, що хвороба не виліковна після застосування альтернативних способів. Це повинна бути висловлена хворим усно або написана під його диктування й підписана їм і лікарем у присутності юриста, усвідомлена, неодноразово повторена прохання хворого. Цьому повинна передувати доступна інформація хворого про наслідки прийнятих на його прохання дій або бездій, аж

до настання смерті, що відзначається в спеціальній розписці й записується в історії хвороби. Факт і спосіб евтаназії повинен бути зазначений у лікарському свідоцтві про смерть [4]. Рішення про евтаназію не може бути прийнято лікарем, хоча є думка, що, маючи право прийняти життя, воно повинен мати право, на прохання хворого, і забрати ней. Лікар – лише один з учасників у прийнятті цього рішення.

Втім, і здійснення евтаназії не повинне бути справою лікаря. Останню крапку в цій процедурі повинен ставити сам хворий, а при його фізичній немічності або при відсутності спеціальної техніки – фельдшер. Евтаназія може застосовуватися тільки у вигляді виключення, з однією метою – полегшити процес неминучого вмирання, не залишаючи хворого в цей важкий час і, у кожному разі, без якої-небудь оплати.

Всупереч аргументам супротивників евтаназії в останні роки не тільки в закордонні, але й у вітчизняній пресі справедливо відзначається, що законодавчий дозвіл евтаназії не приведе до збільшення кількості зловживань. Навпроти, сучасне правове положення породжує приховання щирого наміру припинення життя. Ми вважаємо, що при наявності добре розроблених медиками і юристами положень, що враховують численні фактори, при усуненні протиріч у законі й приведенні законодавчих норм у відповідність із правами людини, подібних правопорушень стане менше.

Необхідно однозначне правове рішення питань щодо евтаназії із вказівкою неприпустимості застосування активної евтаназії, а також переліку умов, що дозволяють, у виняткових випадках, пасивну евтаназію. Прийняття такого рішення й здійснення евтаназії повинне бути у суворій відповідності із порядком, що, з урахуванням досвіду інших країн, повинен бути розроблений юристами й медиками. Незважаючи на те, що в цей час ні в якій формі евтаназія в нашій країні не може бути дозволена, легалізації цієї проблеми не уникнути. Вирішення її треба починати з правового забезпечення й розробки порядку суворого контролю за кожним випадком евтаназії. А поки лікарям треба пам'ятати, що спонукання й здійснення будь-якої форми евтаназії відповідно до чинного кримінального законодавства України, є злочином.

Література:

1. Бобров О.Е., Семенюк Ю.С. Евтаназія // Хірургія України. – 2003. – № 3. – С. 154-162.
2. Вольный В., Крук Д. Эвтаназия – за и против // Проблемы медицины. – 2000. – № 3 (17). – С. 53-57.
3. Иванюшкин А.Я. Проблемы эвтаназии // Медицинская сестра. – 2002. – № 3. – С. 35-39.

4. Рекомендації Ради по етиці АМА, Іама. – № 3. – 1992. – С. 47-52.
5. Хімченко С.А. Доктринальні підходи до проблеми легалізації евтаназії в Україні // Актуальні проблеми держави і права : збірник наук. праць. Вип. 55. – Одеса : Юридична література, 2010. – 712 с. – С. 225-233.

УДК 340.15 (37): 347.122

Форманюк В. І., НУ «ОЮА»

ВИТОКИ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ»

Стаття присвячена питанням формування категорії правосуб'єктність в римському праві. Автор обґрунтів своє бачення витоків формування категорії правосуб'єктність. У статті на основі комплексного дослідження наукової літератури автором визначаються і аналізуються категорії дієздатність, правоздатність, правовий статус особи.

Статья посвящена вопросам формирования категории правосубъектность в римском праве. Автор обосновывает свое видение истоков формирования категории правосубъектность. В статье на основе комплексного исследования научной литературы автором определяются и анализируются категории дееспособность, правоспособность, правовой статус лица.

The article is devoted to the formation of categories of personality in Roman law. The author proves his vision of the origins of the categories of personality. In this paper, based on a comprehensive study of the scientific literature by the author identifies and analyzes the efficiency category, capacity, legal status of persons.

Відновлення інтересу до римського права щоразу зумовлюється еволюцією соціальних та економічних процесів. Римське право досягло такого високого ступеня розвитку завдяки тому, що до двох основних джерел права (звичай і закон) у Римі були приєднані на рівних правах наука права (юриспруденція) і практика судових та інших державних установ.

Разом з римською юриспруденцією починається історія європейської юриспруденції, випереджаючи виникнення самої Європи. Розвиток європейської юриспруденції пов'язують з появою в Європі гуманістичної юриспруденції, головним підґрунтям якої є зв'язок права з моральними засадами і справедливістю, охоплення переважно норм приватного права. У державах, юридична наука яких склалась на основі римського права, правова система належить до романо-германського типу правових систем.

Регіонами поширення є території європейської колонізації, а також держави, у яких були сильні прозахідні тенденції, що спричинило до рецепції в них римського права.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується відповідною необхідністю ґрунтовного дослідження походження категорії правосуб'ектність у сучасних правових системах.

Мета дослідження являє собою повний та об'ективний аналіз об'ективних умов формування категорії правосуб'ектність.

Об'ектом дослідження є сукупність суспільних відносин, які складаються в римському праві щодо категорії правосуб'ектність.

Предметом дослідження виступають правові норми римського права, які регулюють правовий статус суб'екта.

Теоретичною основою дослідження є наукові дослідження таких провідних вчених як Дождева Д. В., Моммзена Т., Муромцева С. А., Новицького І. Б., Орача Е. М., Перетерського І. С., Підопригори О. А., Тищика Б. Й., Хутиза М. Х., Харитонова Є. О.

У Дигестах Юстиніана, кодифікації, що об'єднала в собі найбільш досягнення римської юриспруденції з часів Дванадцяти таблич, питанням правового статусу особи і, отже, окремим аспектам правосуб'ектності громадян, присвячені положення книжки першої титулу п'ятого «Про становище людей» (*De statu homi-num*) Дигест Юстиніана, титулу шостого «Про тих, хто є (особами) свого або чужого права» (*De his quibus vel alieni iuris sunt*), титулу сьомого «Про усиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади» (*De adoptionibus et eman-cipationibus et aliis modis quibus potestas solvitur*), книги четвертої титулу четвертого «Про осіб, які не досягли 25 років» (*De minoribus viginti quinque annis*), титулу п'ятого «Про обмежених в правоздатності» (*De capite minutis*) і т.д.

Дослідженням джерел римського права і праць романістів дозволяють зробити висновок, що римськими юристами було розроблено поняття правового статусу фізичних осіб, а також кілька понять, якими вони позначали правові явища, названі сучасними юристами правосуб'ектністю. Так, провідний фахівець з римським правом Харитонов Є. О. наводить ряд термінів, які досить близькі категорії «правосуб'ектність громадян», але не ідентичні їй. Деякі з них позначали положення, яке займала особа в певній системі відносин, наприклад *status* (стан, становище). Інші – здатність до вчинення певних дій, що тягнуть юридичні наслідки: *commercium* (здатність бути учасником ділового обороту), *testamenu factio* (здатність робити заповідальні розпорядження і одержувати за заповітом), *caracitas* (правомочність, правоздатність), та право вступати в законний шлюб. Таким чином, як зазначає Харитонов Є. О. єдиного терміну для визначення правосуб'ектності громадян в римському праві вироблено не було. За кордоном дослідники найбільш близькими до неї поняттями вважають *commercium*, *connubium*, *testamenti factio* [10, 32].

У національній юридичній науці (дореволюційні та радянській) терміном, що означав правоздатність, визнається *сарут* [6, 34; 9, 28]. Якщо звернутися до сучасних словників юридичної латині, то термін *persona* перекладається як особа; людина, особистість, суб'єкт права, *сарут*-як правоздатність, *capacitas*; *status* – положення [4, 122].

Таким чином, у національній юридичній науці римським терміном, що означав правоздатність, вважається *сарут*, у закордонній – *commercium, connubium, testamenti factio*. Думайтесь, що термін *сарут* (особистість, голова), пов'язаний з терміном *capacitas*, більшою мірою відображає зміст поняття правоздатність, оскільки він виражає здатність людини бути суб'єктом права, мати якісь права та обов'язки, а не тільки здатність до якогось окремого, чітко певному акту, як у випадку з іншими вищевказаними термінами.

Аналіз літератури з римським правом показав, що правоздатність громадян у Римі носила складний характер і складалася з трьох статусів: статусу волі (*status libertatis*), статусу громадянства (*status civitatis*) і сімейного статусу (*status familiae*). У сфері приватного права повна правоздатність, крім трьох перерахованих вище, включала ще два елементи – *ius conubii* (право вступати в римський шлюб і створити римську сім'ю) і *ius commercii* (право бути суб'єктом всіх майнових правовідносин і учасником угод). У сфері ж публічного права до вказаних елементів додавалися право висловлювати свою волю на коміції (*ius suffrage*) та право обіймати державні посади (*iushonorum*).

Зазначимо, що римське право ділило людей на вільних і рабів. Так, Гай в 1-ій книзі «Інституцій» пише «Основне поділ, що відноситься до права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні чи раби» [3, 54]. Флорентин в 9 книзі «Інституцій» вказує: вільна людина – це особа, яка може робити те, що йому завгодно, не заборонене силою або правом. Усі вільні люди відносилися до двох категорій – вільнонароджені і вільновідпущені (Марциан 1 книга «Інституцій») [5, 142]. Свобода була необхідною передумовою правоздатності. Раби були неправоздатні. Вони вважалися манципіруемими речами, як земельні ділянки, тварини і будівлі, і були, по суті, об'єктами права. Неправоздатність раба була не абсолютна: по-перше, людина могла бути відновлений у вільному стані за допомогою звільнення з рабства або поверненням з полону, по-друге, раби могли брати участь у релігійних культурах і їхні могили, як і поховання вільних людей, також користувалися захистом, по-третє, раби фактично могли вступати в економічні та юридичні відносини, визнані правопорядком прямо або побічно. Особа ставала рабом у результаті військового полону, продажу в рабство, захоплення піратами, а потім пізніше в результаті міжнародної торгівлі рабами, шлюбу з рабами, народження від батьків-рабів.

Необхідно відзначити, що боргова кабала (*pexi*) з присудженням у владу позивачу (*addictiis*) приводили не до рабства, а до тимчасового залежного становища. Ці два інститути застосовувалися на ранньому етапі розвитку римського права. Потім від них відмовилися: боргова кабала була відмінена Законом Петель-Папірія 326 року до Р.Х. [7, 27]

Що стосується статусу громадянства, то всі жителі Римської держави ділилися на власне римських громадян, латинів і перегрінів. Ці три категорії осіб спочатку досить значно різнилися за обсягом правозадатності [14, 18]. Всю повноту прав спочатку мали тільки римські громадяни, проміжне становище займали латини і, нарешті, чужинці-перегріні, які користувалися тільки процесуальної захистом (*status dies cum hoste*, що передбачала, що громадянин, який повинен був з'явитися до магістрату для розгляду справи з іноземцем, міг відступити від обов'язку з'явитися в суд на вимогу інших громадян) і захистом по суті (*aeterna auctoritas*, тобто вічною гарантією на випадок виселення). Лише багато пізніше римське громадянство було поширене на всіх жителів імперії указом імператора Антоніна Каракалли 212 року, зрівнявши їх у правозадатності.

Нарешті сімейний статус припускає, що особа, яка має їм, здатне вступити в правильний римський шлюб, супроводжуваний відповідним церемоніалом і тягне відповідні юридичні наслідки. До них, перш за все, відноситься здатність бути особою свого права, тобто бути поза будь-чиею владою.

Лише в сукупності трьох перерахованих вище статусів особа володіла повною правозадатністю.

Таким чином, римське право не знало категорії «правозадатність» в тому сенсі, в якому воно відоме сучасному праву. Вироблені римськими юристами поняття, такі як *carum*, *status*, *commercium*, *cotmubiwn* в цілому висловлюють здатність фізичної особи брати участь в певних правовідносинах в певних сферах суспільного життя, тобто мати певні права і виконувати обов'язки. По суті, це і відображає зміст правозадатності, вкладений в дану категорію сучасною юридичною науковою, законодавством і правозастосовчою практикою.

Отже, заслуга римських юристів у тому, що ними був створений єдиний режим регулювання правового стану особи, що відповідав античним уявленням про місце людини в суспільстві і державі. Крім того, з положень римського права випливає тісний зв'язок між правосуб'єктністю громадян і правовим статусом фізичних осіб.

Характерною особливістю римського права було те, що правозадатність визначалась походженням людини. Діти рабів ставали рабами, вільних осіб вільними, громадян – громадянами. Причому, обидва

батьки повинні були мати рівну правозадатність. Лише пізніше були допущені деякі відступи від даного правила в бік розширення правозадатності дітей, народжених у змішаних браках. Так, діти від дозволеного паном шлюбу вільної жінки і раба народжувалися вільними. Діти, зачаті на волі, але народжені в рабстві, і навпаки, також призначали вільними. Римські громадяни та громадянки, які внаслідок помилки в правозадатності, вступили в шлюб з латином або перегринів, в ході судового провадження могли дати своє громадянство дитині і навіть дружині і т.д.

Чоловіки і жінки в Римі не були рівноправними суб'єктами права. Так, Папініан в 31 книзі «Запитань» пише: «По багатьом постановам нашого права дружина знаходиться в гіршому становищі, ніж чоловіки» [2; 73]. Це означало, що жінка була повністю неправозадатною в сфері публічного права, а у сфері приватного права її правозадатність була значно обмежена. Вона не могла бути носієм батьківської влади над синами, не могла усиновляти дітей, бути опікункою, була обмежена в здатності отримувати спадщину.

Видається цікавим той факт, що правозадатність могла бути змінена в результаті удосконалення або погіршення природи людини. Удосконалити природу особи могли заслуги перед Римом (наприклад, постачання протягом шести років в Рим хліба на власному кораблі, будівництво гарного будинку, участь в римських походах, народження сина і т.д.). Погіршення природи і відповідно обмеження правозадатності тягло вчинення проступку, покаранням за який було позбавлення статусу свободи і громадянства, або статусу громадянства і сімейного статусу.

Норми, які обмежували правозадатність, вперше з'явилися ще в Законах XII таблиць, і стосувались обмеження можливості людини виступати в якості свідка і запрошувати інших осіб в якості свідків. Така особа отримувала статус *improbus intestabilisque* – що не може бути свідком, що приводило в результаті до позбавлення права *ius commercii*, по скільки угоди в той час і всі інші юридично значимі дії припускали їх вчинення при свідках. У класичний період обмеження правозадатності наступало внаслідок *ignominia* – ганьби або частіше в результаті *infamia* – безчестя. Безчесття наступало за вчинення аморальних, засуджуваних суспільством дій. Воно поділялося на дві великі категорії – *infamia mediate* (опосередковане) і *infamia immediate* (безпосереднє).

Infamia обмежувала соціальну активність особи і тим самим в якій мірі його правозадатність, оскільки безчестя спричиняло обмеження в публічній правозадатності особи – втрачалися право голосу (*ius suffragii*) і право займати громадські посади (*ius honorum*), а це в свою

чергу призводило до заборони бути адвокатом в суді інших осіб та забороні кому б то не було представляти їх самих в суді.

Правоздатність обмежувалася також принадлежністю до певного класу. Так, спочатку відрізнявся статус патриціїв і плебеїв, потім статус нобілітету, вершників і плебеїв. Необхідно відзначити, що особливо яскраво роль класової принадлежності в обсязі правоздатності проявилася в постеклассический період, коли колони були юридично прикріплені до землі, що спричинило для останніх значне обмеження прав (колона могли підати тілесним покаранням, продати разом з ділянкою землі і т.д.).

Що стосується релігійної принадлежності, то вона спочатку в язичницькому Римі незначно впливалася на обсяг правоздатності. Політейстична держава терпимо ставилося до інших язичницьких вірувань. Однак з поширенням християнства, що підриває основи римського держави своїми ідеями рівності, заперечення благ земного життя, адепти цієї віри стали переслідуватися. Потім, коли християнство було визнано державною релігією, сповідування інших релігій призводило до обмеження правоздатності [11, 51; 12, 72; 13, 49].

Припинялася правоздатність смертю людини, а також внаслідок втрати або применшення статусів особи. Применшення виражалося спочатку у вигляді capitis deminutio maxima – позбавлення громадянства і свободи внаслідок продажу державою в рабство за нейку під час цензу для внесення себе в списки; потім за ухилення від виконання обов'язків воїна; за вираз невдачності і нешанобливості до свого патрона; за організацію продажу себе в рабство, щоб потім в результаті засудження до смертної кари або каторги на рудниках (*ad metalla*); шлюб вільної жінки і раба без дозволу хазяїна раба, але згодом при Юостиніані це положення було відменено; і capitis deminutio minima – позбавлення сімейного стану в результаті виходу з сім'ї. Пізніше з'явився інститут capitis deminutio media – позбавлення римського громадянства і сімейного стану.

Таким чином, в римському праві існувало значна кількість варіантів позбавлення людини можливості бути суб'ектом права.

Іншим складовим елементом правосуб'ектності є дієздатність, тобто здатність фізичної особи своїми самостійними діями здійснювати права і приймати на себе обов'язки. Римському праву категорія дієздатності була невідома. У текстах Дигест Юостиніана положення про дієздатність відсутні. Вчення про дієздатність в римському праві виведено дослідниками-романістами XIX-XX століть, виходячи з аналізу поняття *caput*, поділу фізичних осіб на категорії залежно від досягнення певного віку, встановлення опіки над юнаками, які не досягли 25-ти років, жінками, душевнохворими і гультяями і т.д.

Таким чином, витоки юридичних категорій «правоздатність громадян», «діездатність громадян», «правосуб'єктність громадян» та «правовий статус фізичних осіб» зародилися в римському праві. Римськими юристами були створено досить оригінальні і своєрідні поняття й інститути, які в сукупності забезпечували єдиний режим регулювання правового становища особистості. В подальшому, коли римська держава припинила своє існування, його право продовжило своє життя вже в інших епохах і державах, а разом з ним і ідея, які лягли в основу категорій «правосуб'єктність громадян», «правоздатність» і «діездатність», «правовий статус фізичної особи».

Треба зазначити, що в ході рецепції римського права поняття, згадані вище, не були повністю запозичені законодавцями середньовічних держав, що утворилися на території Європи, проте ними була усвідомлена необхідність нормативного закріплення місця особи та її статусу в суспільстві і державі.

Література:

1. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Петерского. – М., 1984.
2. Дождев Д. В. Римское частное право. – М., 1999.
3. Институции Юстиниана / Пер. с лат. –М., 1998.
4. Литвинов В. Латинско-украинский словарь: 10 тысяч найуживаниших латинских слов. – Київ: Українські пропілеї, 1998.
5. Моммзен Т. История Рима. – Т. I-IV. – М., 1995.
6. Муромцев С. А. О консерватизме римской юриспруденции. – М., 1875.
7. Орач Е. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права. – К., 2000.
8. Підопригора О. А., Харитонов Е. О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003..
9. Римское частное право / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Пере-терского. – М., 1997.
10. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. – Харьков, 1998.
11. Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. – Одесса, 1996.
12. Харитонов Е. О. История приватного права Европы. Витоки. – Одеса, 1999.
13. Харитонов Е. О. Рецепция римского приватного права. Теоретичні та історико-правові аспекти. – Одеса, 1997.
14. Хутыз М. Х. Римское частное право. – М., 1994.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТИМУЛЮВАННЯ ГРОМАДЯН ДО ВЖИТТЯ ЕНЕРГОЗБЕРІГАЮЧИХ ЗАХОДІВ

Стаття присвячена дослідженняю стану реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів громадянами. Висловлені пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Статья посвящена исследованию состояния реализации государственной политики по обеспечению эффективного использования топливно-энергетических ресурсов гражданами. Высказаны предложения по совершенствованию действующего законодательства в этой сфере.

The article deals with investigation of realization state of the state's policy in the field of ensuring the efficient energy resources use by citizens. Proposals for the improvement of legislation currently in force in this issue are suggested.

Як зазначається у Концептуальних засадах державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (енергоефективності), схвалених рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 року [1], енергоефективність виступає своєрідним критерієм якості функціонування економічної моделі держави, злагодженої взаємодії між суб'єктами господарювання, населенням та органами влади. Суб'єкти господарювання мають сприяти підвищенню рівня енергоефективності виробництва, оскільки це безпосередньо впливає на його рентабельність і, відповідно, їх прибутки. Держава зацікавлена у підвищенні ефективності використання енергоресурсів національною економікою, оскільки це дозволяє їй збільшити базу оподаткування (зростання надходжень до бюджету) та зменшити державні витрати (зменшення видатків на енергозабезпечення бюджетних установ), посилити свій вплив на світових ринках та підвищити рівень енергетичної безпеки. Для населення підвищення енергоефективності дозволяє збільшити рівень доходів та зменшити витрати на закупівллю енергетичних послуг. Для суспільства в цілому – це шлях наближення до рівня сталого розвитку.

Принциповим моментом реалізації державної політики щодо енергоефективності є стимулування кінцевого споживача енергії чи енергоспоживаючого обладнання. Даний принцип дозволяє не порушувати природні механізми економічних відносин та ринкові

механізми регулювання, знижує адміністративні затрати на застосування механізмів управління, дозволяє уникнути ситуації, коли вироблене обладнання не використовується споживачем, не працює або працює неефективно, однак виробник вже отримав державну підтримку. Тільки споживач гарантує ефективність використання придбаного ним обладнання і стимулює виробника до виготовлення такого обладнання.

Пріоритетними напрямами державної політики щодо енергоефективності мають бути, зокрема, інформування кінцевих споживачів енергоресурсів щодо динаміки обсягів споживання та поточних цін на енергоресурси шляхом розміщення на платіжних документах за значеної інформації, а також інформації про можливі напрями підвищення енергоефективності, яка б містила оцінку зниження обсягів енергоспоживання, а також стимулювання споживачів до ефективного використання енергоресурсів.

Розглянувши стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, Рада національної безпеки і оборони України у своєму рішенні від 30 травня 2008 року «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів» [1] відмітила наявність системних недоліків і низьку ефективність та результативність державного управління в цій сфері, що створює загрозу національній безпеці держави. Законодавство з питань енергозбереження не відповідає сучасному рівню розвитку суспільних відносин, дії органів виконавчої влади з реалізації державної політики щодо енергоефективності не мають системного характеру, а запроваджені механізми державного управління – належного впливу на процеси, що визначають рівень енергоефективності національної економіки. Сучасне розуміння політики енергоефективності як інструменту лише технічного регулювання економіки не відображає її суті, а державна економічна політика не стимулює споживачів енергоресурсів до їх ефективного використання.

Правові, економічні, соціальні та екологічні основи енергозбереження для всіх підприємств, об'єднань та організацій, розташованих на території України, а також для громадян в Україні, визначає Закон України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року [2]. Серед основних принципів державної політики у сфері енергозбереження слід визначити: створення державою економічних і правових умов заінтересованості в енергозбереженні юридичних та фізичних осіб; популяризація економічних, екологічних та соціальних переваг енергозбереження, підвищення громадського освітнього рівня у цій сфері; поєднання методів економічного стимулювання та фінансової

відповідальності з метою раціонального використання та економного витрачання паливно-енергетичних ресурсів; встановлення плати за прямі втрати і нераціональне використання паливно-енергетичних ресурсів тощо.

Економічні заходи для забезпечення енергозбереження передбачають введення плати за нераціональне використання паливно-енергетичних ресурсів у вигляді надбавок до діючих цін та тарифів залежно від перевитрат паливно-енергетичних ресурсів щодо витрат, встановлених стандартами; надання юридичним і фізичним особам субсидій, дотацій, податкових, кредитних та інших пільг для стимулювання розробок, впровадження винаходів та використання енергозберігаючих технологій, обладнання і матеріалів (п. п. е та ж ст. 11 Закону «Про енергозбереження»). При цьому, серед шляхів стимулювання енергозбереження, передбачених ст. 16 вказаного Закону, заходів щодо стимулювання фізичних осіб не передбачено.

Серед порушень законодавства про енергозбереження, передбачених ст. 27 цього Закону, вказано на використання паливно-енергетичних ресурсів з систематичним перевищенням стандартизованих енергетичних рівнів та порушення інших вимог щодо раціонального використання та ощадливого витрачання паливно-енергетичних ресурсів. Однак, Кодекс України про адміністративні правопорушення [3], не містить склад правопорушення щодо нераціонального використання та неощадливого витрачання паливно-енергетичних ресурсів громадянами.

Згідно ст. 8 Закону України «Про тепlopостачання» від 2 лютого 2005 року [4], державна підтримка у сфері тепlopостачання надається відповідно до обсягів коштів, передбачених Законом про Державний бюджет України та місцевими бюджетами на відповідний рік, а також коштів на проведення науково-дослідних робіт з удосконалення систем тепlopостачання та енергозбереження. У разі здійснення теплогенеруючими або тепlopостачальними організаціями заходів з енергозбереження, що привели до економії енергоносіїв при виробництві теплової енергії, до зменшення втрат при її транспортуванні та постачанні, орган виконавчої влади, який згідно з цим Законом регулює тарифи на теплову енергію, на три роки залишає тарифи на рівні, встановленому до впровадження цих заходів. Якщо протягом строку окупності змінюються ціни на енергоносії, то відповідною мірою коригується рівень тарифу. Однак, у змісті вказаного Закону не йдеться про громадян, які мають здійснювати заходи щодо збереження тепла у своїх оселях.

Законом України «Про житлово-комунальні послуги» від 24 червня 2004 року [5] серед прав та обов'язків споживача житлово-комунальних

послуг (ст. 20) або виконавця таких послуг (ст. 21) вимог щодо енергоефективності та її стимулювання не передбачається. Лише виробники житлово-комунальних послуг, відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 22 цього Закону, зобов'язані впроваджувати ресурсозберігаючі та новітні технології виробництва житлово-комунальних послуг.

Правила надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2005 року № 630 [6], передбачають, що послуги з централізованого опалення повинні відповідати нормативній температурі повітря у приміщеннях квартири (будинку садибного типу) за умови їх утеплення споживачами та вжиття власником (балансоутримувачем) будинку та/або виконавцем заходів до утеплення місць загального користування будинку (п. 6); у разі встановлення будинкових засобів обліку теплової енергії споживач оплачує послуги згідно з їх централізованого опалення показаннями пропорційно опалювані площа (об'єму) квартири (будинку садибного типу) за умови здійснення власником, балансоутримувачем будинку та/або виконавцем заходів з утеплення місць загального користування будинку, у разі нездійснення таких заходів споживач не сплачує за опалення місць загального користування будинку (п. 12). Однак, серед прав та обов'язків споживачів послуг з надання централізованого опалення вжиття енергозберігаючих заходів, їх стимулювання та відповідальність за їх невжиття не передбачені.

У постанові Національної комісії регулювання електроенергетики України «Про затвердження Порядку формування тарифів на теплову енергію, її виробництво, транспортування та постачання» від 17 лютого 2011 року № 242 [7], врахування заходів з енергозбереження громадянами також не передбачається.

У Верховній Раді України 4 березня 2011 року за № 8203 з метою ліквідації прогалини чинного законодавства щодо визначення понять житлової площа об'єкту житлової нерухомості та загальної площа об'єкту житлової нерухомості був зареєстрований проект Закону України «Про внесення змін до статті 6 Житлового кодексу Української РСР (щодо визначення житлової та загальної площа об'єкту житлової нерухомості)» [8]. При цьому, Президент України 25 жовтня 2011 року запропонував, щоб у цьому законодавчому акті були встановлені коефіцієнти для підрахування площин лоджій, балконів, веранд і терас: для балконів і терас – 0,3; для лоджій – 0,5; засклених балконів – 0,8; веранд, засклених лоджій і холодних комор – 1,0. Саме із зазначеними поправками 17 листопада 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до статті 6 Житлового кодексу Української РСР щодо визначення житлової та загальної площа об'єкту житлової нерухомості».

Прийняття цього Закону викликало значний резонанс серед населення, положення законодавчого акту одержали назву «оподаткування балконів» і навіть були порівняні з середньовічним «податком на вікна». Сутність цих положень зводилася до того, що засклений балкон площею в 4,5 кв. метрів коштував би як 3,6 кв. метрів кімнати, а засклена лоджія такого ж розміру – як 4,5 кв. метрів внутрішнього приміщення [9]. У коментарях громадськості в засобах масової інформації з'явилися пропозиції щодо можливих шляхів уникнення додаткових витрат: знімати скло із лоджії у березні та вставляти у листопаді-грудні; зняти скло через одне, що буде вважатися незаскленим балконом тощо [10].

Однак, 1 грудня 2011 року Прес-служба Глави держави повідомила, що Президент України ухвалив рішення ветувати Закон № 3692-VI «Про внесення змін до статті 6 Житлового кодексу Української РСР щодо визначення житлової та загальної площ об'єкта житлової нерухомості», оскільки сьогодні є неприпустимим будь-яке збільшення квартплат, а оподаткування квартир, балконів, лоджій має відповідати принципу соціальної справедливості [11].

Таким чином також було враховано те, що зміни, які вносяться до ст. 6 Житлового кодексу України не призначені для регулювання питань оподаткування нерухомості, оскільки відповідно до п. 7.3 ст. 7 Податкового кодексу України [12], будь-яке питання щодо оподаткування регулюються Податковим кодексом і не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами, крім законів, що містять виключно положення щодо внесення змін до Податкового кодексу та/або положення, які встановлюють відповідальність за порушення норм податкового законодавства.

Однак, в Україні залишаються невирішеними питання щодо стимулування забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (енергоефективності) громадянами. Зокрема, не враховується, що скління балконів і лоджій можна віднести до енергоефективних заходів, оскільки однією з переваг такого скління є теплоізоляція – в середньому температура в квартирі взимку підвищується на 3-4 градуси [13, 14].

Отже, необхідним є створення державою реальних економічних і правових умов зацікавленості фізичних осіб в енергозбереженні, поєднання методів економічного стимулування та фінансової відповідальності з метою раціонального використання та економного витрачання паливно-енергетичних ресурсів, встановлення плати за прямі втрати і нераціональне використання паливно-енергетичних ресурсів шляхом внесення відповідних змін до Законів України «Про енергозбереження», «Про теплопостачання», «Про житлово-комунальні

послуги», а також до Правил надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення, Порядку формування тарифів на теплову енергію, її виробництво, транспортування та постачання тощо. Зокрема, вбачається доцільним передбачити можливість застосування коефіцієнтів, що знижують розмір платежів за надання послуг з централізованого опалення залежно від утеплення громадянами квартир у тому числі шляхом скління лоджій і балконів.

Література:

1. Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів: рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 56. – Ст. 1859.
2. Про енергозбереження: Закон України від 1 липня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 30. – Ст. 283.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
4. Про теплопостачання: Закон України від 2 лютого 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 28. – Ст. 373.
5. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 47. – Ст. 514.
6. Про затвердження Правил надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення та типового договору про надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення: постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2005 р. № 630 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 30. – Ст. 1811.
7. Про затвердження Порядку формування тарифів на теплову енергію, її виробництво, транспортування та постачання: постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України від 17 лютого 2011 р. № 242 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 22. – Ст. 940.
8. Проект Закону України «Про внесення змін до статті 6 Житлового кодексу Української РСР (щодо визначення житлової та загальної площ об'єкту житлової нерухомості)» за реєстраційним номером 8203 від 4 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/websproc4_1?id=&pf3511=39840.
9. В Україні балкони прирівняли до корисної площини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/business/realestate/1286650-v-ukrayini-balkoni-pririvnyali-do-korisnoyi-ploshchi>.
10. Рада підвищила податки на засклений балкон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/11/17/6763232>.

11. Глава держави застосував право вето [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22145.html>.
12. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-17. – Ст. 112.
13. Остеклене балкона и лоджии металопластиковыми окнами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arta-group.com.ua/balconies/glazing.html>.
14. Остекление балконов и лоджий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lux-okna.org/balconies/glazing-of-balconies-loggues>.

УДК 340.123

Костиря О.В., ОНМА

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОЗИТИВІЗМ ЯК ПІДГРУНТЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ Ф. В. ТАРАНОВСЬКОГО

У статті доводиться, що видатний російський філософ права Ф. В. Тарановський стояв на позиціях філософії позитивізму та методологічного плюралізму, використовуючи для дослідження правових явищ багатофакторний та соціально-політичний підходи та враховуючи досягнення психологічногочення Л. Петражицького.

В статье доказывается, что выдающийся русский философ права Ф. В. Тарановский стоял на позициях философии позитивизма и методологического плюрализма, используя для исследования правовых явлений многофакторный и социально-политический подходы и учитывая достижения психологического учения Л. Петражицкого.

The article argues that a prominent Russian legal philosopher F. V. Taranovskiy stood on the positions of philosophical positivism and methodological pluralism, used multifactorial and socio-political approaches in his studies of legal phenomena and took into account the achievement of psychological teaching by L. Petrazhytskii.

Транзитивне українське суспільство, що уже декілька десятиліть перебуває у стані доганяючої модернізації, гостро потребує революційних змін не тільки у сфері економіки, але й у царині суспільної правосвідомості, адже без прогресивних зрушень у ній «не працюють» навіть такі цілком сучасні, європейські за формою та сутністю правові інструменти як Конституція та конкретизуючі її закони. Як уявляється, провідну роль у перетворенні правової складової суспільної свідомості має зіграти юридична наука. У свою чергу вона теж потребує як деконструкції застарілих і не виправданих практикою стереотипів,

так і реконструкції світоглядних позицій кращих вітчизняних правознавців минулої доби, на основі яких може бути оновлений її методологічний інструментарій. У цьому контексті великий інтерес має філософія юриспруденції одного з найвизначніших представників правової науки кінця XIX – першої третини ХХ ст. Федора Васильовича Тарановського (1875 – 1936) – академіка Української Академії наук, дійсного члена Сербської королівської академії і ряду європейських наукових товариств, вченого, який зробив значний внесок у розробку багатьох проблем правознавства.

Життєвий шлях та творча спадщина Ф. В. Тарановського стали об'єктом досліджень І. Б. Усенка, О. Є. Музичка, В. С. Савчука, В. О. Томсинова, Л. М. Мудриєвської, О. В. Дмитренко, А. Ю. Іванової. Ними проаналізовано особливості концептуальних положень ученої у галузі історії права, теорії права та держави. Між тим дещо менша увага була приділена філософсько-методологічним аспектам його багатогранної творчості (виняток складає дисертаційне дослідження Л. М. Мудриєвської), тобто тим, які є найбільш на сьогодні затребуваними, зважаючи на доволі сумну методологічну ситуацію у вітчизняній юриспруденції. Філософія права як найбільш адекватна форма правопізнання та утвердження цінностей права здатна суттєво її покращити. Заповненню лакуни і виявленню соціальних та філософських джерел творчості видатного правознавця присвячена ця стаття.

Автор статті погоджується з Івом Шарлем Заркою, що філософський текст завжди є продуктом певної доби та результатом збігу соціальних обставин і одночасно усвідомлює непропустимість зловживання контекстом [1, с. 249, 251]. В цьому сенсі філософсько-методологічна спадщина Ф. В. Тарановського – це результат суспільних та особистісних викликів, яких він протягом усього життя зазнавав. Його творчість пройшла під знаком бурхливих змін у соціальному, політичному та культурному житті Росії. Він народився під час наступної після Петра I хвили модернізації Росії, пережив у цій країні три революції, громадянську війну та визвольні змагання українства у 1917-1920 рр., вимушенну еміграцію на Балкани та непросте реформування сербської/югославської державності у 1920-1930-х рр.

Не менш бурхливим були події на його навчальному та науково-педагогічному шляху. Перетворення у правовій системі пореформеної Росії спонукали наукові дослідження у сфері юриспруденції. Російська юридична наука за короткий строк вийшла на рівень європейської політичної та правової думки, чому доказом є когорта близьких правознавців практично у всіх галузях юриспруденції. Зазначимо, що до покоління учителів Ф. В. Тарановського – тих,

хто ідейно підготував і здійснював великі реформи, належать М. М. Коркунов, Ф. І. Леонтович, М. М. Капустін, до старших сучасників – П. І. Новгородцев, Є. М. Трубецької, П. Б. Струве.

Навчання та праця у Варшавському університеті, потім у Демидовському ліцеї, Дерптському (Юр'євському) університеті, у навчальних закладах України, паралельно – науково-навчальні відрядження за кордон, викладання різних, між собою майже не пов'язаних навчальних дисциплін – усе це позначилося не тільки на виборі об'єкту наукових студій, але й на філософсько-методологічних пошуках Ф. В. Тарановського, на формуванні його наукового світогляду у цілому.

Під світоглядом ученого розуміється загальна картина світу, тобто систематизована сукупність образів, уявлень та понять, в якій і за посередництвом якої він усвідомлює світ і, якщо це стосується суто правознавства, така складова картини світу як правова підсистема соціуму. Філософський або релігійний світогляд є підґрунтам будь-якої правої доктрини або концепції. Світоглядною основою правового уччення Ф. В. Тарановського став філософський позитивізм, який у другій половині XIX – на початку ХХ століття був пануючою методологічною парадигмою практично в усіх галузях наукового знання. Як відзначають історики науки жоден вид світської ідеології до позитивізму не породив такого значного соціального ефекту, навіть беручи до уваги філософію Просвітництва. Більше того, довгий час домагання позитивізму стати єдино можливою формою наукової філософії здавалося неоспоруваним.

У плані прихильності філософському позитивізму серед юристів Ф. В. Тарановський був не одиноким. Позитивістом був його учитель Ф. І. Леонтович, сучасники М. М. Ковалевський (на його роль у становленні Тарановського як ученого вказує Л. М. Мудриєвська [2, арк. 149]), М. М. Коркунов, учені, лекції яких він слухав в Європі і праці яких докладно аналізував – Р. Ієринг та Г. Єллінек.

Кожен з них усвідомлював пізнавальні межі застосування цієї методологічної парадигми, необхідність її варіювання на рівні системи методів та принципів науки правознавства. Так, М. М. Коркунов пропонував поєднувати методологію позитивізму з методологією філософії права в юридичних дослідженнях [3, с. 12]. У свою чергу Ф. В. Тарановський попереджав про неможливість застосування «могутнього знаряддя природознавства – експериментального досвіду», зазначаючи при цьому що цей вагомий недолік може бути суттєво зменшений шляхом застосування порівняльного метода [4, с. 163].

Філософсько-методологічне кредо Ф. В. Тарановського виражено, передусім, у вступній лекції «Історичні і методологічні

взаємовідносини історії, догми і політики права», яку він прочитав у Демидівському ліцеї (1906 р., надрукована у 1907 р.), рецензії на «Нариси філософії права» Й. В. Михайлівського (1915 р. Ця праця вийшла за межі простого відгуку на науковий твір і стала самостійним науковим доробком) та підручнику «Енциклопедія права» (1917 р.). Зазначимо, що усі ці твори за суттєними характеристиками (методологія та тип правозуміння ученого) є тотожними.

Прихильність Ф. В. Тарановського філософському позитивізму добре проілюстрована його словами: «Людина прагне пізнати минуле для того, щоби розуміти і направляти сучасне та прокладати кращі шляхи майбутнього» [4, с. 151], які майже дослівно повторяють відомий вислів Огюста Конта «Знати минуле, щоб розуміти сучасне та передбачити майбутнє». Саме методологічна, інструментально-пізнавальна цінність приваблювала його у позитивістській філософії: «Значення позитивізму лежить в тому, що він точно визначив об'єкт пізнання, вказав, яка позитивна мета доступна людині у сфері думки, і встановив ті прийоми, за допомогою яких ця мета може бути досягнута» [5, с. 151.].

Але найважливіше, що у своїй практичній науковій діяльності Ф. В. Тарановський стояв саме на цьому міцному ґрунті позитивної науки. Так, це стосується визначення об'єкту усіх – як теоретико-правових, так і історико-правових – досліджень Ф. В. Тарановського.

Так, Тарановський наголошував, що основний методологічний прийом сучасної історико-правової науки – вироблений філософією позитивізму прийом спостереження, який «назавжди замінив підведення історико-правових явищ під метафізичні схеми» [4, с. 163]. Вивчення права має ґрунтуватися на фактах, водночас позбутися забобонів та містики і бути спрямованим на зміну практичного життя людей. Отже, на основі філософської системи позитивізму повинна бути суттєво реформована і юридична наука, зокрема, вона має злагатитися принципами та методами, які відомі природничим наукам. З урахуванням вищевказаного видається помилковим твердження про відхід Ф. В. Тарановського від позитивізму [6, с. 4], якщо мати на увазі саме світоглядну основу його методології.

Філософія позитивізму не суперечила застосуванню різних підходів та методів до вивчення держави і права. Більше того, фактично вона стала для них міцною підвальною. В «Енциклопедії права» Ф. В. Тарановський зазначав, що позитивне вивчення суспільних явищ, знайшло ключ для пояснення соціального питання, яким є умови господарського, економічного життя [5, с. 40].

Філософський позитивізм зумовив застосування Ф. В. Тарановським принципу історизму. У своїй праці «Історичні і методологічні

взаємовідносини історії, догми і політики права права» він простежив зміну методологічних установок протягом існування юридичної науки. Він підкреслює, що потреби практичного життя викликали появу перш за все формально-юридичного (догматичного) методу пізнання правової реальності. Завершена його систему надала уже римська юриспруденція [4, с. 153]. В подальшому гласатори та пост-гласатори використовували цей метод із суто цілей з'ясування змісту норм римського права та їх коментування, не виробивши при цьому системи юридичних конструкцій. Їхня методологічна база залишилась розрізеною, спрямованою на вирішення вузько конкретних завдань. Ф. В. Тарановський правильно охарактеризував темпоральний вимір правозуміння середньовічних юристів: «повна відсутність історичної перспективи усуvalа в їхніх очах будь-яку відмінність між сучасним та минулим: у стародавньому тексті вони бачили відбиток сучасного їм життя, знаходячи відмінність можливо тільки у назвах» [4, с. 155]. Підмічена Тарановським особливість сприйняття часу лише набагато пізніше була докладно проаналізована А. Я. Гуревичем [7, с. 87-130]: параллелізм античної, біблійної історії та сучасності, орієнтація на минуле, несприйняття змінності та плинності часу, авторитет ставовини, який породжував упевненість в тому, що нічого нового не треба винаходити.

Ф. В. Тарановський у сфері пізнання був супротивником монізму та прямолінійного одностороннього підходу. Зокрема, проти методологічної односторонності Ф. В. Тарановський виступав ще в одній із перших своїх великих робіт «Юридичний метод у державній науці. Нарис розвитку його в Німеччині: Історико-методологічне дослідження». Учений критикував позицію тих представників юридичної школи німецьких державознавців, на думку яких юридичний (догматичний) метод є єдиним і винятковим методом вивчення держави. Учений, категорично заперечуючи їм, говорив про співіснування декількох методів і дисциплін, спрямованих на вивчення держави. На його думку, тільки з погляду співіснування з іншими методами є можливою об'єктивна оцінка юридичного методу [8, с. 247-249].

Високо оцінюючи заслуги Л. Петражицького, Ф. В. Тарановський зазначав, що психологічний аналіз індивідуальної свідомості виявився цілком доречним і плідним для з'ясування своєрідного характеру нормативного впливу права на волю індивіда. Однак питання щодо цього впливу не вичерпує всіх сторін пізнання права. Тарановський не погоджується з думкою Петражицького щодо того, що психологічний аналіз індивідуальної правосвідомості є єдино можливим прийомом дослідження права. Виступаючи проти такого роду монізму, Тарановський пише: «Право впливає на індивідуальну волю,

відображується в індивідуальній свідомості, але не породжується нею. Як соціальна норма право породжується суспільним середовищем, визначає життя людей у суспільстві і має на меті підтримку і розвиток громадського життя. Звідси випливає, що аналіз індивідуальної правосвідомості не може бути достатнім прийомом дослідження для всеобщого вивчення права» [5, с. 83].

Девіз методологічного плюралізму вченого більш яскраво виражений у такому висловлюванні: «Придатність і плодотворність прийому дослідження для вивчення одного боку питання аж ніяк не доводить придатність його для всеобщого вивчення того ж явища. Монізм точки зору і прийомів дослідження веде до односторонності у загальному розумінні досліджуваного явища» [5, с. 83]. Ф. В. Тарановський вважав за важливе, щоб методи дослідження відповідали його предмету, інакше самовільно обраний метод приведе дослідника до омані, до відходу від правової реальності. У своїх міркуваннях щодо закономірності суспільного розвитку він був супротивником вузького позитивізму, оскільки цей підхід не дозволяв адекватно виявити ці закономірності. «Ми, – писав учений, – не можемо приєднатися до тих представників позитивізму, які задовольняються тільки емпіричними законами суспільних явищ і нічого більше не шукають. Таке ставлення до справи є некритичним, тому що ігнорує безсумнівну кризу науки. Обравши певний шлях дослідження, воно зупиняється на половині шляху і не ставить питання, чи цілком відповідає обраний шлях властивостям досліджуваних явищ» [5, с. 325-326]. Природа останніх у суспільних, у тому числі правових, науках, на думку ученого, вимагає встановлення соціальних законів, що і є одним із головних завдань цих наук.

Ф. В. Тарановський повсюдно виступав проти одностороннього догматичного підходу до права. Він висував тезу, відповідно до якої для правильного наукового пізнання правових явищ необхідне вивчення, говорячи термінологією Л. Петражицького, як офіційного, так і неофіційного права. Критикуючи індивідуалістську концепцію Л. Петражицького, Ф. В. Тарановський зараховує до неофіційного права не всю сукупність суб'єктивних правових переживань у психіці індивіда, як у Л. Петражицького, не факти суб'єктивної правосвідомості та їхні проекції, а юридичні норми об'єктивного значення.

Тарановський звертає увагу ще на один важливий момент. Як він вважає, у сфері офіційного права є певні неофіційні елементи, інакше кажучи, іноді до цієї сфери проникають деякі правові норми, що складаються не тільки окрім законодавчого веління, але й окрім законодавчого визнання, наприклад, різноманітні юридичні звичаї, які виникають у сфері державного права і діють там нарівні із загальними і навіть основними законами. На думку Ф. В. Тарановського, «тільки

сукупне вивчення обох сфер права може привести до реального пізнання правової дійсності. Для вибагливого реального пізнання необхідно мати на увазі, що офіційне право, незважаючи на весь престиж формального панування закону, діє фактично не безумовно і не скрізь. Тому недостатньо знати офіційне право; необхідно ще досліджувати, наскільки воно насправді застосовується в житті. Початок верховенства закону встановлює презумпцію, відповідно до якої офіційне право об'ємає собою все позитивне право, що діє у певному суспільному союзі, у певній державі. Дійсність не виправдовує цієї презумпції. Сучасні юристи доходять усвідомлення того, що офіційне право збігається із суцільно-купним об'єктивним правом тільки приблизно. Залишаються при цьому деякі порожні місця, які займає саме неофіційне право» [5, с. 496].

Як указував учений, суто догматичний підхід є, можливо достатнім для судової практики, але для наукового пізнання сучасного правового життя його, безумовно, недостатньо. Більш сприятлива методологічна ситуація складалась в історико-правовій науці: «Історики права давно вже вивчають не одне лише офіційне, але й неофіційне право, відрізняють в офіційному праві норми, що дійсно застосовувалися в житті, від таких, що не застосовувалися і, лише спираючись на сукупність норм, які дійсно застосовувалися, як офіційного, так і неофіційного права, відновлюють справжній стан права в минулому і намічають хід його розвитку» [5, с. 496].

Для пояснення правових явищ Ф. В. Тарановський застосовував принцип методологічного плюралізму, вважаючи при цьому, що один із факторів суспільного життя не дозволяє отримати істинно науково-історичне знання про досліджувані явища. Аналогічно ж думки про роль окремих факторів і зовнішнього середовища у цілому Ф. В. Тарановський дотримувався також при розгляді «соціально-політичного методу», якому надавав особливого значення. Він зазначав, що названий метод, з'явившись ще в середині XIX ст., дозволив ученим просунутися вперед у вивченні, зокрема, такого явища як феодалізм. Зміст цього методу визначався Ф. В. Тарановським як принципове визнання того, «що політичні елементи ... є похідними від соціальних елементів, що складаються поза впливом влади, або, принаймні, неминуче координуються із соціальними елементами» [9, с. 8]. Як свідчить конкретний історико-правовий дослідницький досвід ученого, він був не тільки прихильником, але й активним провідником методологічного плюралізму.

В підсумку слід зазначити, що методологія юриспруденції Ф. В. Тарановського ґрунтувалась на найбільш реалістичній і передовій для тих часів філософії позитивізму і відповідному їй принципі

методологічного плюралізму. Результатом методологічних пошуків ученого стало широке застосування у теоретико- та історико-правових працях принципу історизму, соціально-політичного методу та багатофакторного підходу до правових явищ.

Література:

1. Голіченко Т. Роздуми довкола сучасної історико-філософської методології і ідеологія контексту та її критика в працях І.-Ш. Зарка / Т. Голіченко // Могилянські історико-філософські студії. - К. : Києво-Могилянська академія, 2008. - С. 240-256.
2. Мудриєвська Л. М. Державно-правові погляди Ф. В. Тарановського: дис.. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мудриєвська Людмила Михайлівна. - К., 2010. - 213 арк.
3. Шаповал О. В. Учение Н. М. Коркунова о праве : автореф. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. - «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / О. В. Шаповал. - Краснодар, 2005. - 23 с.
4. Тарановский Ф. Историческое и методологическое взаимоотношение истории, догмы и политики права / Ф. В. Тарановский // Журнал Министерства юстиции. - 1907. - № 3. - С. 151-170.
5. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права / Ф. В. Тарановский. - 3-е изд. - СПб. : Лань, 2001. - 552 с.
6. Дмитренко О. В. Проблемы державной власти у творчей спадщине Ф. В. Тарановского : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. В. Дмитренко. - Луганськ, 2011. - 20 с.
7. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры // Гуревич А. Я. Избранные труды: в 2 т. - М., СПб. : Университетская книга, 1999. - С. 17-262.
8. Тарановский Ф. В. Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии: Историко-методологическое исследование / Ф. В. Тарановский. - Варшава : Тип. Варшавск. учеб. округа, 1904. - 342 с.
9. Тарановский Ф. В. Феодализм в России. Критический очерк / Ф. В. Тарановский. - Варшава : Тип. Варшавск. учеб. округа, 1902. - Кн. 4. - 53 с. - (Варшавские университетские известия. Отд. оттиск).

КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВЕ ЖИТТЯ»: ДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ОБГРУНТУВАННЯ

У статті акцентується увага на необхідності введення поняття «правове життя» в термінологію юридичної науки, що допоможе удосконалити її інструментарій, а отже збільшити можливості успішного вирішення завдань, що стоять перед нею. Оскільки такому розумінню загального об'єкту юридичної науки, розгляду правових явищ як предметів правової теорії у відносинах між ними та в системі, не відповідає практично жодна з тих, що мали місце, юридичних категорій, пропонується категорія «правове життя».

В статье акцентируется внимание на необходимости введения понятия «правовая жизнь» в терминологию юридической науки, которая поможет усовершенствовать её инструментарий, а следовательно увеличить возможности успешного решения задач, которые стоят перед ней. Поскольку такому пониманию общего объекта юридической науки, рассмотрения правовых явлений как предметов правовой теории в отношениях между ними и в системе, не отвечает практически ни одна из тех, что имели место, юридических категорий, предлагается категория «правовая жизнь».

In the article attention is accented on the necessity of introduction of concept «Legal life» for terminology of legal science which will help to perfect its tool, and consequently to increase possibilities of successful decision of tasks which stand before it. As to such understanding of general object of legal science, consideration of the legal phenomena as articles of legal theory as between them and in the system, does not answer practically none of those, that took place, legal categories, a category is offered «legal life».

Здійснення ліберально-демократичних перетворень у сучасному українському праві потребує розгляду проблем, які раніше перебували «у затінку» і не опрацьовувались [1, 11].

Порушена в цій статті проблематика стосується вивчення феномену «правового життя». Зазначена категорія дещо затрималася у своєму становленні, розвитку та затвердженні в порівнянні з такими поняттями як «правова система», «правова культура», «правова реальність» та ін. Подібне «відставання» юридичної науки у вивченії власної сфери життєдіяльності досить згубно позначається на розвитку не тільки юриспруденції, але й інших гуманітарних наук, оскільки всі соціальні науки тісно переплетені, взаємозалежні, а тому істотна прогалина в одній з них не може не позначатися на стані інших.

Так минуле століття було відзначено глибокою й обґрутованою критикою колишніх філософсько-методологічних уявлень про людину та суспільство. Крім того, ХХ сторіччя характеризувалося низкою економічних і соціально-політичних криз, що свідчили про недостатність класичних вчень про державу та суспільство. Це виразилося в тому, що науковці стали звертати увагу й досліджувати нові явища в житті сучасного суспільства, що спричиняє необхідність зміни уявлень про фундаментальні категорії.

Різні форми життедіяльності – економічна, моральна, релігійна, політична й інші – досліджувалися й досліджуються різними соціальними науками. Дані форми вже багато в чому набули категоріального статусу та плідно використовуються в науковому пошуку. Так, вважаються цілком сформованими категорії економічного, морального, релігійного, політичного життя. Названі складні та багатоаспектні поняття відображають відповідно складні та багатопланові явища [2, 4].

Зокрема, політичне життя, під яким розуміється сукупність духовних, почуттєвих, емоційних і практичних предметних форм політичного буття людини та суспільства, яке характеризує їхнє відношення до політики й участь у ній, стало аналізуватися як наукова категорія лише в другій половині ХХ сторіччя. Із середини 50-х рр. у політології активно використовується введене в наукову термінологію Девідом Лейном поняття «політичне життя» [3, 94]. Воно дозволяє розглядати політику в нерозривній єдності інституціонального та поведінкового аспектів буття.

Вірно підкреслюється в літературі, що «подібно тому, як говорять про політичне й культурне життя суспільства, можна й потрібно говорити про правове життя, яке не менш інтенсивне та багате, а в певному змісті навіть більш різноманітне й насычене, ніж в зазначених вище областях, оскільки саме в даній сфері постійно виникають і розв'язуються всілякі соціальні колізії, відбуваються гострі зіткнення добра зі злом, людських доль із законом» [4, 19].

У структурі правової теорії стали відроджуватися у своєму істинному призначенні елементи філософського й соціолого-правового осмислення права, від «юриспруденції предметів» наука стала здійснювати поступовий перехід до «юриспруденції відносин», що по слушному зауваженню російського правознавця Е.В.Спекторского, являє собою подвійний інтерес, методологічний і соціальний. Зміст методологічного інтересу, на його думку, полягає в розгляді правових явищ як предметів правової теорії у відносинах між ними, у системі [5, 372].

Такому розумінню загального об'єкта правової науки, на жаль, не відповідала практично жодна з юридичних категорій, що мали місце. Категорії «правова форма» і «правова система» залишають за своїми

рамками негативні правові явища, «правова дійсність» виключає зі сфери вивчення правову історію (спадковість у праві), «правова культура» обмежує себе статичними аспектами (описом уже існуючих або існуючих раніше політико-правових «установ»). Категорії «правова матерія» і «правова ідея» – з розряду крайніх «полюсів» осмислення правових явищ. Перша відповідає «догмі» права (аналізу й характеристиці юридичних конструкцій), друга – доктрині права (метафізиці права).

Стосовно юриспруденції можна констатувати проблему «дефіциту» цілісних і до певної міри, що претендують на «універсальність», описово-пояснюючих моделей пізнання світу правових явищ. Причому цей «дефіцит» має парадоксальний характер, оскільки необхідний масив понять і категорій, що виражають собою властиву їм методологічну функцію, не відсутній як такий, але його використання або не приводить до бажаного ефекту, або «заглушається» тими критеріями раціональності, «науковості» традиційної методології, які сформувалися в рамках загальної теорії права [6, 61].

У певній мірі невисокий «коефіцієнт корисної дії» пізнавальних конструкцій, закладених у правових категоріях методологічних прийомів, обумовлюється недостатньою їхньою розробленістю й не дуже стійким зв'язком з філософськими моделями (основами), що відповідають даним правовим категоріям. Тому зворотною стороною «дефіциту» «розуміючих» практик є «інфляція» і нерідко хаотичне «накопичення» термінів, понять, категорій, які, може і могли б повною мірою виконувати роль і функцію, що призначена їм, але не здійснюють цього або в силу неправильної їхньої інтерпретації, або в силу неадекватного контексту.

Загальна оцінка методологічного її категоріального апарату, як представляється, саме така. Не секрет, що практично кожне з понять, що претендують на статус так званих «загальних правових абстракцій» або «границь правових категорій» [7, 58], одержує дуже часто неоднозначну інтерпретацію та тлумачення. Це обумовлює певний науковий скептицизм і робить багато дослідницьких спроб безперспективними.

Певним чином це пояснюється самим характером будь-якої гуманітарної науки, що має справу не з матеріально-відчутними об'єктами, а з їхнім духовним «відображенням» у вигляді думок, суджень, поглядів, теорій, ідей і т.д. Із цієї причини, що має місце «полярність», «неоднозначність», «плуралістичність» теоретичного її методологічного компонентів загальної теорії права може бути оцінена як якась об'єктивна даність. Безсумнівно, що головне ядро «сумнівів» у всім організмі правової теорії у вигляді відсутності єдиного «загального поняття права» є наслідок того ж роду причин.

Проте завжди можливий науковий консенсус, який стане підсумком розвитку діалектики правової науки. Інтенсивність, якість росту багато в чому будуть залежати від відкритості системи правової науки, від її схильності до модернізації, нових ідей і концепціям.

З наукового погляду такою новизною є відповідним евристичним потенціалом володіє категорія «правового життя».

Найпоширеніші є устояні забобони по відношенню до феномена правового життя у вітчизняній теорії держави й права пов'язані, на наш погляд, з абсолютизацією свідомого тотального контролю життя соціуму, з абсолютизацією єдності правових культур різних його прошарків та недооцінкою значимості інституту прав людини в житті держави і суспільства.

Як вірно підкresлював С.А. Муромцев, «кожній області соціального життя (економічної, моральної, юридичної і т.д.) відповідають особливі здатності людини є особливі елементи середовища, які самостійно керують відповідною областю. Навіть поверхневе вивчення суспільства переконує нас у тому, що всі сторони його життя перебувають у певному відношенні до всіх здатностей людини та елементам середовища». Тому «правознавство, наприклад, буде досить неповне, якщо не доторкнеться відношення права до інших областей соціального життя, залишаючи в той же час місце для вивчення тих же відносин у науках, які займаються цими областями; при постійній зміні форм суспільного і юридичного життя наука повинна відкрити закони, по яких відбувається зазначена зміна» [8, 44].

Разом з тим, незважаючи на подібні заклики, така форма буття, як правове життя, дотепер залишається практично не вивченою. І хоча термін «правове життя» («юридичне життя») часом можна зустріти у літературі XIX в., використовувався є використовується він як сам собою розуміючий, без необхідного наукового обґрунтuvання його природи, особливостей, структури.

Як писав ще Н.І. Крилов, «життя народне, і особливо життя юридичне, занадто різноманітне, багатоскладове, невловиме» [9, 516].

У російській юридичній науці вже давно висловлена точка зору, згідно з якою правове життя суспільства є об'єктом дослідження всієї теорії права (М. І. Матузов, О. В. Малько, В. М. Хвостів, І. В. Михайлівський, Г. Д. Гурвіч, В. А. Затонський, В. В. Трофімов, А. Е. Михайлов, І. Д. Неважай, Ю. Ю. Ветютнєв і ін.).

На нашу думку подібний погляд цілком обґрунтований, тому що теорія права повинна досліджувати не тільки саме право, але й усі основні його прояви, пов'язаний з ними реально складний і найцінніший юридичний досвід, іншими словами – правове життя суспільства.

Правове життя характеризує розглянуті в єдності предметні форми буття людини та суспільства, їх відношення до права, використання правових засобів для реалізації індивідами та їх об'єднаннями своїх інтересів і потреб, обумовлена феноменом діючого права й у цьому змісті являє собою світ упорядкованих (передбачених) нормами права реалії (дій, учинків, відносин). Правове життя як явище «багатше», насичиніше права [10, 394].

Б.А. Кистяковський також не погоджувався з тими, хто міг вказати на те, що вивчення права, що існує в житті, а не записаного в законах, тільки ускладнить дослідника, але нічого не дасть нового в змісті пізнання права. Ні, саме тому, що «життя так багате, багатобічне й різноманітне, воно не може цілком підкоритися контролю закону й органів, що спостерігають за його виконанням. До того ж писане право нерухливе, воно змінюється тільки спорадично, і для зміни його щораз потрібно приводити в рух складний механізм законодавчої машини. Напроти, правове життя складається з безперервного руху, у ньому все постійно змінюється, одні правові відносини виникають, інші припиняються та знищуються» [11, 206].

Важлива роль правової науки проявляється в тому, щоб давати відповіді на «безпосередні питання життя». Її основна мета – задовольнити прагнення людей «... по можливості розширити своє знання, додати йому характер спільноти, так, щоб усяке питання, висунуте життям, знаходило собі належне висвітлення та задовільне розв'язання», оскільки «...для життя – цю мету ніколи не повинна випустити з уваги жива наука – уривчасте знання непридатне» [12, 19].

Недооцінка цього «життєвого» різноманіття і є, мабуть, та головна пізnavальна «перешкода», яка виступає в якості «галъма» на шляху розвитку правової науки. У зв'язку із цим так важливо «повернути онтологічне вкорінення пізнання взагалі й науки зокрема», забезпечити входження «науки в контекст життя» [13, 479].

Таким чином, закладаючи у фундамент пізнання світу правових явищ категорію життя або життєвого миру (феноменологічна традиція), можна буде здійснити спробу побудови цілісного бачення цього світу, в основі якого перебуває життя (правове життя).

За допомогою категорії «правове життя» сам процес пізнання права придбає комплексний характер, дозволяє охопити весь спектр первісних і похідних, статичних і динамічних, нормативних і ненормативних, позитивних і негативних, організованих і неорганізованих, матеріальних і духовних правових явищ, об'єднати їх у єдиний комплекс.

Уведення поняття «правове життя» у термінологію правової науки й додання її наукового статусу перетворить багато дослідницьких параметрів, дозволить враховувати не тільки «видиму частину», але

й глибинну, яка вислизає від дослідницького погляду. Повна картина правового життя не може бути представлена тільки через знання про формально встановлені правові акти, про наявні правові погляди, про результати дії механізму реалізації права. Це лише вершина айсберга, та видима частина, що характеризується ознаками «позитивного», «раціонального», «контрольованого». Але є й інша, глибинна частина правового життя, яке часто вислизає від погляду дослідника – неформальне, ірраціональне, неконтрольоване.

Поняття «правове життя» у термінологічній системі правової науки буде, на наш погляд, сприяти більш повному й усю охваченню вивченням аспектів функціонування правої організації суспільства в цілому і її окремих елементів через призму їх соціальної обумовленості й соціальної ефективності (цінності).

Підводячи підсумки, можна зробити висновок, що категорія «правове життя» здобуває все більшу наукову й практичну значимість. Саме вона покликана відображати тяжко розвиваємо та суперечливу юридичну дійсність, нерозривний зв'язок різноманітних правових явищ із усіма іншими сферами життєдіяльності суспільства – економічної, політичної, моральної, релігійної й т.п.

Однак без глибокого дослідження категорії «правове життя» неможливо повною мірою зрозуміти саме право, його джерела, причини становлення, логіку розвитку. Саме різнопідні юридичні реалії, що об'єктивно існують, і вимагають до себе відповідних юридичних приписів, правил, норм. Прийшов час аналізу особливостей юридичних реалій, без яких не можна побудувати ефективну правову політику. Таким чином, наше завдання в перспективі найближчих досліджень освітити методологією дослідження правового життя, правову активність, суб'єктів правового життя, співвідношення «правового життя» з іншими поняттями та категоріями.

Література:

1. Дудченко В. В. До питання про антиномічну природу права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. Наук. Праць. – О.: Юрид. літ., 2008. – Вип. 40.
2. Малько А. В. Правовая жизнь: основы теории // Право и государство: теория и практика : Научно-практический и информационно-аналитический ежемесячный журнал. – 2006. – № 11.
3. Демидов А. И., Долгов В. М., Малько А. В. Политология. – М., 2004.
4. Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987.
5. Спекторский Е. В. Христианство и правовая культура // Русская философия права: антология. – СПб., 1999.
6. Трофимов В.В. Концепция «правовой жизни»: теоретико-методологическое значение // Правовая политика и правовая жизнь. – 2009. – № 2.

7. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М., 1976.
8. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. – СПб., 2004.
9. Крылов Н. И. О значении римского права // Антология мировой правовой мысли. – В 5-ти т. – М., 1999. – Т. 4.
10. Гойман-Калинский И. В., Иванец Г. И., Червонюк В. И. Элементарные начала общей теории права. – М., 2003.
11. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. – СПб., 1998.
12. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб., 2003.
13. Гартман Н. К основоположению онтологии. – СПб., 2003.

УДК 342.7 (477): 340.141

Лукіян І.А., НУ «ОЮА»

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

В статті зроблений ретроспективний філософсько-правовий аналіз забезпечення прав людини в єдності їх функціонування в соціальній практиці та теоретичного осмислення в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Відображенна гуманістична спрямованість правових актів України.

В статье осуществлен философско-правовой анализ обеспечения прав человека в единстве их функционирования в социальной практике и теоретического осмысления в условиях становления гражданского общества в Украине. Отражена гуманистическая направленность правовых актов Украины.

In the article the philosophical-law analysis of human rights providing in unity of their functioning in social practice and theoretical comprehension in conditions of becoming of civil society in Ukraine is carried out. The humanistic orientation of legal acts of Ukraine is reflected.

Актуальність статті обумовлена нагальними потребами сучасного етапу демократичного транзиту України, що полягають у необхідності суспільно-політичної консолідації і модернізації всіх сфер суспільного життя. Невідкладні завдання щодо їх вирішення повинні чітко узгоджуватися з ціннісним, етичним та правовим імперативом, що надає їм сенсу та легітимності, – неухильним дотриманням прав людини та поліпшенням умов для їх реалізації і захисту, посиленням відповідних юридичних гарантій.

Метою статті є ретроспективний філософсько-правовий аналіз феномену прав людини в Україні. Об'єктом є права людини в Україні в єдності їх функціонування в соціальній практиці, предметом – спеціфіка реалізації прав людини та її теоретичного осмислення в Україні. У методології дослідження поєднується та інтегруються філософські, загальнонаукові та спеціальні методи.

Права та свободи людини у їх традиційному розумінні тривалий час регулювалися в Україні нормами звичаєвого права, основними виразниками якого були переважно інститути сім'ї і шлюбу та громади. Хоча у звичаєво-правовій культурі патріархального села чоловіча стать завжди мала перевагу над жіночою, разом з тим українське звичаєве право демонструє відмітну рису, яка свідчить про дещо вищий статус жінки, аніж в інших культурах. Дружина була головною правонаступницею домогосподаря [1].

Історичний розвиток має громада як територіально-адміністративна одиниця. У своїй діяльності в різні історичні періоди вона керувалася як офіційними нормами права, положеннями, інструкціями тощо, так і звичаєво-правовими нормами. Повноваження і форми самоуправління значно варіювалися. Зокрема, особливо яскраво звичаєвість інституту громадського самоуправління виявила себе за козацької доби, а також під час освоєння Лівобережної України та Слобожанщини на засадах так званого осадного (колонізаційного) звичаєвого права [1].

Органами громадського самоуправління були в різний час та в різних регіонах сільська управа, сільська рада, громадська рада, громадський уряд. Вищим органом самоуправління був сільський сход, а ще за давніших часів – віче [1]. У генетичному аспекті звичаєве право збереглося також, як зазначають дослідники, у спеціальних нормах, що містилися у «Зводі законів Російської імперії» уже в XIX ст. [1]. Окрім значної традиції звичаєвого права, українські землі мають досить тривалу традицію законодавчого регулювання прав людини. Більше того, як акцентує увагу М. М. Антонович, «...огляд розвитку ідеї прав людини в Україні свідчить про те, що в історії України були періоди, коли вона випереджала інші держави Європи та світу щодо розвитку прав людини. Таким важливим етапом історичного розвитку ідеї прав людини стало законодавство Київської Русі Х-ХІ ст., згідно з яким правове становище людини було набагато вищим, ніж наприклад за давньогерманським правом. В Україні у 1710 році було прийнято одну з перших демократичних конституцій світу, а у 1918 році – Закон «Про національно-персональну автономію», перший законодавчий акт, який проголошував права нації» [2].

Вперше завдання кодифікації київського княжого законодавства було вирішene за ініціативою Ярослава Мудрого, в результаті чого був

укладений збірник, який дійшов до нас під назвою «Руська Правда». Його основним, «системоутворюючим», за В. Зарубою, джерелом було звичаєве право [3]. У відповідності з «Руською Правдою» у Київській Русі, на відміну від інших тогочасних держав, не передбачалось застосування смертної кари та поважалось право власності [4]. Становище жінки за давньоруським правом було значно кращим, ніж за римським чи давньогрецьким правом, згідно нормам яких жінка виступала все життя неправочинною [4].

Гуманістичне спрямування правових пам'яток княжої доби вплинуло на подальший розвиток правової культури українців. Офіційне прийняття православ'я у 988 році задоволнило потребу давньоруського суспільства у новому типі світогляду, тісніше заличило давньоруську державу до політичного і культурного життя європейських народів, сприяло розвиткові писемності й освіти. Саме тоді мислителі Київської Русі уявляють людину не лише як частину природи, а як її господаря, центральну ланку між Богом і створеним ним світом [5].

Починаючи з XIV ст., на значних територіях, які нині утворюють сучасну Україну, суттєву роль у визначенні та захисті прав та свобод міського населення відіграє поширення норм магдебурзького права. Воно встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Разом з тим, воно узаконювало нерівність у правах, зважаючи на стать, походження та віросповідання.

Впродовж XVII ст. важливу роль у законодавчому регулюванні прав і свобод людини на значній частині українських земель відігравали так звані Литовські статути 1529, 1566 і 1588 рр. Хоча правова система Великого князівства литовського формувалася під впливом західної традиції права, проте визначальною в укладанні Литовських статутів була східна традиція, яка, передусім, виражалася у багатій правовій спадщині Київської Русі [6].

До цілком обґрунтованого висновку щодо значення вказаної юридичної пам'ятки приходить Х. В. Майкут: «Литовські статути були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі... Литовські статути також позитивно вплинули на розвиток української правової думки і формування законодавства» [7].

Саме в Україні з'явилися одна з перших у світі конституцій – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького...», укладені 1710 року між Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська

Запорозького, та старшиною Війська Запорозького. Значна частина норм Конституції Пилипа Орлика кореспондується тією чи іншою мірою з нормами сучасного конституційного права, однак вона так ніколи й не стала чинною. Неоднорідність правового поля, в якому перебувала Україна після Договору 1654 з Москвою, зумовлювала необхідність кодифікації законодавства.

Помітну роль у розвитку поглядів на права і свободи людини в Україні кінця XIX – початку ХХ ст. відіграли праці теоретиків української національної державності М. Грушевського, В. Винниченка та правознавців О. Кістяківського, Б. Кістяківського, М. Володимирського-Буданова, О. Єфименка. Так, вчений-історик, а згодом – голова Центральної Ради, М. С. Грушевський вже на початку ХХ ст. обґрунтував доктрину національно-територіальної автономії України: створення українського сейму, національних органів управління і контролю, децентралізацію держави та організацію самоуправління в межах національних територіальних одиниць.

Для сучасного українського наукового, громадсько-політичного та медійного дискурсу поняття прав людини стало надзвичайно широковживаним. Набуло поширення, визнання та відповідного використання у вітчизняній науковій літературі суттєве для класифікації прав людини поняття «трьох поколінь» прав людини, запропоноване французьким правознавцем Карелом Васаком. Воно передбачає, що до першого покоління належать громадянські та політичні права (свобода), до другого покоління – економічні, соціальні та культурні права (рівність), до третього покоління – колективні (солідарні) права (брادرство) [9].

Актуальною та гостро дискусійною проблемою досліджень вітчизняних науковців як в теоретичному, так і в безпосередньо практичному плані, залишається проблема меж прав людини, особливо, коли йдеться не про їх систему в цілому, а про конкретні права. Так, як зазначає з цього приводу П. М. Рабінович, якщо загальний інститут прав людини і відзначається нині універсальними рисами, властивостями, то конкретні межі тих чи інших прав є, навпаки, не універсальними, а локальними й у певному розумінні тимчасовими. Сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше – за юридичне закріplення та юридичну інтерпретацію таких меж). Очевидно, що боротьба йде за розширення таких меж, оскільки вимоги людей постійно зростають. Тому «інститут прав людини – як соціальний фундамент гуманізму – завжди залишатиметься одним із найвищих моральних ідеалів, до втілення якого мають поступово, але нездоланно наблизатися кожне цивілізоване суспільство, кожна демократична держава, а зрештою – й усе людство» [10].

Не менш важливим аспектом теоретичного осмислення ролі прав і свобод людини та громадянина у сучасному вітчизняному науково-му дискурсу є усвідомлення їх місця у системі національної безпеки Української держави. З цією метою мають органічно поєднуватися загальнофілософський, аксіологічний, нормативно-правовий та практично-політичний підходи до даної проблеми. При наймні, ні у кого із фахівців, що безпосередньо займаються теоретико-методологічними зasadами питань забезпечення національної безпеки, не виникає сумнівів щодо пріоритетності прав і свобод людини та громадянина у системі національних цінностей та інтересів, на захист яких, власне, й мають бути спрямовані будь-які безпекові стратегії.

До національних цінностей зараховують, зазвичай, наявні чи ідеальні, матеріальні, соціальні й духовні блага. Що ж стосується безпосередньо державної політики національної безпеки, то її дослідники визначають категорію «національні цінності» як «переконання, моральні настанови, стандарти й більш специфічні норми, що впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях» [11]. Український народ має свою систему національних цінностей. До неї серед інших найважливіших відносять права та свободи людини [12].

«Результати аксіологічних досліджень переконують, що лейтмотивом політики національної безпеки України має бути такий: «Від «супільства ризику» – до громадянського суспільства». В інтересах соціальної стабільності офіційна система цінностей має максимально відззеркалювати ту систему цінностей, що встановлена в суспільстві. Для цього правове закріплення наявних у суспільстві цінностей держава реалізує через включення відповідних норм у законодавчі акти, зокрема в Конституцію. Тим самим система національних цінностей отримує офіційний статус» [12].

Феномен прав людини у його сучасному тлумаченні не є для Української держави та українського суспільства виключно результатом якогось зовнішнього запозичення. Права та свободи людини у їх традиційному розумінні тривалий час регулювалися в Україні нормами звичаєвого права, основними виразниками якого були переважно інститути сім'ї і шлюбу та громади. Українські землі мають досить тривалу традицію законодавчого регулювання прав людини. В окремі періоди історії України, як свідчить ретроспективний аналіз, розвиток законодавчого забезпечення прав людини на її землях на віть в деяких випадках випереджав інші держави Європи та світу. Це стосується, зокрема, правового становища людини за законодавством Київської Русі Х-ХІ ст., розробки в Україні у 1710 році однієї з перших демократичних конституцій світу – Конституції Пилипа Орлика, прийняття УНР у 1918 році Закону «Про національно-персональну

автономію» – першого законодавчого акту, який проголошував права націй. Аналіз видатних вітчизняних юридичних пам'яток різних епох (таких як «Руська Правда», «Литовський статут», «Права, за якими судиться малоруський народ» та ін.) свідчить, що на українських теренах, незважаючи на певну обмеженість, детерміновану конкретними історичними умовами того чи іншого часу, проблеми особистих прав і свобод та їх правового регулювання завжди знаходилися у центрі уваги суб'єктів правотворчості.

У концепціях багатьох українських мислителів, особливо початку ХХ ст., чільне місце посідала ідея власної державності, так як тільки вона може забезпечити дотримання прав людини, у тому числі особистих, політичних, соціальних та національно-культурних.

Новим та не менш важливим аспектом теоретичного осмислення ролі прав і свобод людини та громадянина у сучасному вітчизняному науковому дискурсі стало усвідомлення їх місця у системі національної безпеки Української держави.

У чинній правовій системі України формально закріплений та діє повний спектр прав і свобод особи та їх гарантії, які знайшли своє відображення в Конституції, законах та підзаконних актах України. Гуманістична спрямованість чинної Конституції України виявляється у тому, що у ній імплементовані норми фундаментальних міжнародно-правових актів, вона закріплює низку прав і свобод, яких не було у попередніх українських конституційних актах; у ній вперше у вітчизняній історії розроблено конституційні гарантії правової охорони й правового захисту особи і громадянина.

Особливості історичного розвитку, специфічні етнокультурні та етнополітичні, економічні чинники, правосвідомість та правова культура – все це повинно враховуватися при визначенні конкретних шляхів подальшого удосконалення вітчизняної нормативно-правової бази стосовно реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина.

Література:

1. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенко. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 220-230.
2. Антонович М. М. Розвиток ідеї прав людини як складової правової культури в Україні / М. М. Антонович // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 35-42.
3. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) : Навчальний посібник. – К.: Істина. – 2007. – С. 50-59.
4. Правда Русская. – Т. II. Комментарии / под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 99, 640.

5. Бачинин В. А. История философии права : курс лекций / В. А. Бачинин, В. А. Чефранов. – Харьков : Право, 1998. – С. 62-66.
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова. П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 5.
7. Майкут Х.В. Литовські статути та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Випуск 2. – С. 8.
8. Пакти та Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія українського конституціоналізму (в документах) : Міжнародний Юридичний Форум. – Гута-Синьогора, 1996. – С. 7-10.
9. Weston B. H. Human Rights / B. H. Weston // Human Rights in the World Community - Issues and Action / eds. Pierre Claude R. and Weston B.H. – 2nd ed. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 5.
10. Рабінович П. М. Межі прав людини (дягіл питання загальної теорії) / Рабінович П. М. // Український часопис прав людини. – 1997. – № 3-4. – С. 14.
11. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
12. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – С. 25-26, 29.

УДК 340:159.922:316.754

Ткачук А. С., ОНУ ім. І.І. Мечникова

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті з'ясовано, що правова ідеологія вважається основоположним елементом у структурі правосвідомості, а правова психологія – другорядним. Визначено, що для молодого покоління характерно переважання ролі правової психології. Розкрита сутність поняття «ілюзорна правова ідеологія». Встановлено, що поведінковий компонент не можна вважати структурним елементом правосвідомості, тому що він являє собою лише більш складну форму правової психології і нічого нового в ідейно-психологічній структурі правосвідомості не утворює.

В статье установлено, что правовая идеология считается основополагающим элементом в структуре правосознания, а правовая психология – второстепенным. Определено, что молодому поколению свойственно преобладание роли правовой психологии. Раскрыт смысл понятия «иллюзорная правовая идеология». Выяснено, что поведенческий компонент нельзя считать структурным элементом правосознания, т. к. он представляет собой лишь более сложную форму правовой психологии и ничего нового в идеально-психологической структуре правосознания не образует.

In the article was determined, that the legal ideology is considered a basic unit in structure of legal awareness, and the legal psychology is considered a secondary. It's detected that the young generation has the dominance of legal psychology role. The sense of meaning «illusory legal ideology is revealed». It's ascertained that the behavioral component can't be considered as the structural unit of legal awareness, as it is just the more complicated form of legal psychology and it doesn't make anything new in ideological-psychological structure.

Правосвідомість є форма ідеально-психологічного відображення та освоєння правової дійсності через систему нормативно-оціночних уявлень і суджень людей про природу й закономірності правових явищ. Як складне явище правового життя суспільства, вона має свою внутрішню структуру, що включає в себе правову ідеологію та правову психологію. Саме ці два основних елементи є реальним виразом правосвідомості в правовому житті суспільства.

Окремі аспекти питання структури правосвідомості розробляли М. М. Полянський, І. Є. Фарбер, В. А. Сапун, І. Я. Дюрягін, С. С. Алексеєв, О. В. Аграновська, К. Т. Бельський, І. Ф. Рябко, Є. В. Назаренко, Г. С. Остроумов, О. А. Лукашева, Т. Я. Нестеренко, Р. С. Байніязов та ін.

Мета статті – з'ясувати, який із структурних елементів правосвідомості – правова ідеологія або правова психологія – є первинним, основоположним, а який другорядним; визначити сутність поняття «іллюзорна» правова ідеологія; встановити, чи можна вважати мотиви поведінки, внутрішні установки і готовність діяти третім елементом у структурі правосвідомості.

Поняття «ідеології» в літературі та наукових дослідженнях має багато смислових відтінків. Значною мірою це обумовлено історією походження та застосування цього терміну. Термін «ідеологія» вперше ввів у науковий обіг французький філософ та економіст Антуан Дестют де Трасі на початку XIX ст. Відповідно поглядів Д. Трасі ідеологія є наукою про те, як свідомість виробляє ідеї з відчуттів. На відміну від своїх попередників він намагався створити вчення про ідеї як науку, яка повинна стояти вище інших соціальних наук та бути для них теоретичним фундаментом, відігравати головну інтегруючу роль

в їх об'єднанні. Д. Трасі переслідував єдину ціль – створити науку, предметом якої були б не просто ідеї, а ідеї істинні, на основі яких можна побудувати розумний суспільний устрій. Але такі ідеї були недостатньо реалістичними і методологічно обмеженими, тому були піддані сумніву, а згодом і взагалі оголошенні лжененауковою.

У XIX ст. з початком зародження марксизму, його засновники – К. Маркс і Ф. Енгельс, розробляють поняття «ідеологія». Вони розглядають термін «ідеологія» у спільній праці «Німецька ідеологія» й відзначають, що вона має класовий характер й відіграє величезну роль у житті суспільства, прискорюючи (передова ідеологія) або гальмуючи (реакційна ідеологія) його розвиток. Сам термін «наукова ідеологія» належить В.І. Леніну, який застосував його до марксизму, ідеології пролетаріату [1, 79].

Правова ідеологія – це відображення і закріплення в теоретичній формі соціальних потреб та інтересів. Вона є основним компонентом правосвідомості. У радянський період, практично до 60-х років, правова ідеологія розглядалася в якості єдиної складової змісту правосвідомості. У роботах А. Я. Вишнівського і М. М. Полянського чітко виражено негативне і партійно-непримиренне ставлення до правових почуттів, емоцій та правової психології в цілому [2, 148]. Очевидно, це відбувалося через комуністично-партийну недовіру і навіть страх перед психологічною науковою. І тільки поява наукових робіт І. Є. Фарбера, І. Ф. Рябко, Є. В. Назаренка, Г. С. Остроумова, О. А. Лукашевої та інших дослідників порушило наукове мовчання з приводу правової психології.

Ідеологія, у тому числі й правова, являє собою досить стійку духовно-ідеальну систему проникнення й відбиття сутності якого-небудь соціального явища [3, 32]. С. С. Алексеєв підкреслює, що «такі форми пануючої правосвідомості, як правова ідеологія, якою охоплюються пануючі юридичні доктрини, професійна й масова правосвідомість, варто розглядати як частину правової системи» [4, 212]. Такі думки трапляються й у О. В. Аграновської, К. Т. Бельського та ін. [5, 16]. І. Є. Фарбер визначає її як «систему правових ідей, що виражають інтереси й потреби класу» [6, 92].

У зв'язку із цим варто підкреслити, що визначення правової ідеології лише через класовий підхід не може повною мірою розкрити розглянуте явище, тому що в такому випадку з ідеології вилучаються властиві їй загальні соціальні, ментальні цінності народу, ідеї, погляди, що містять у собі споконвічне духовно-моральне навантаження. Разом із тим не можна повністю ігнорувати класовий фактор у суспільстві.

Правова ідеологія являє собою систему поглядів та ідей, у яких виражається ставлення, осмислення, усвідомлення, розуміння правової

дійсності різними класами, соціальними групами на певному етапі розвитку суспільства. Соціальна значимість правової ідеології полягає у визначені чітких правових критеріїв оцінювання соціального життя, його цінностей, утвердження взаємної доброї волі між особистістю, суспільством і державою.

Правова ідеологія визначає характер правотворчого й правозасновного процесу, синтезує різномірні політико-правові феномени в одне ціле. Немає у світі держави, в якої не було б правової ідеології. У зміст Конституції, інших законів держави законодавець вкладає своє розуміння, пізнання юридичної матерії у вигляді правових поглядів, ідей, теорій. Це і є правова ідеологія. Єдність державного життя, правового буття значною мірою задається ступенем розвиненості правової ідеології.

Правова ідеологія – досить складне суспільне явище, що є своєрідною системою політичної інтерпретації, раціонального вираження й обґрунтування значущих для певного суб'єкта в цей історичний момент ціннісних властивостей, якостей, сторін, ознак правової реальності [7, 33]. Її ознаками є: по-перше, концептуальне осмислення і вираження виважених та сформованих інтересів і цілей класів і соціальних груп, по-друге, розробка її ідеологами (політиками, юристами, філософами), по-третє, орієнтація правової ідеології до реалізації своїх можливостей через різні форми свідомості, з метою стати мотивом практичної діяльності класу, народу [8, 51].

Основою, базою юридичної політики держави є суспільно-правова ідеологія, тому в цьому випадку вона має бути наслідком духовно-етичних, соціально-правових, культурних пошуків людини, суспільства, держави, результатом розумної громадської згоди, гармонізацією інтересів різних соціальних суб'єктів. Необхідно, щоб не було розриву щирого зв'язку між буттям і свідомістю, оскільки в такому випадку правова ідеологія не буде об'єктивно відбивати юридичну дійсність, що призведе не тільки до деформації правосвідомості, але й до проблем у законодавчій політиці держави [9, 12].

Визнання й підтримка правовою ідеологією природного права не-відчужуваних прав людини, економічної, політичної й духовної волі в суспільстві – це один із найважливіших проявів її соціальної значущості. Правова ідеологія характеризується системністю і в значній мірі науковістю, адже вона претендує на теоретичне відтворення і вираз уявлень про право і закономірності правового життя суспільства. Тому поняття «правова ідеологія» виявляє себе через правову науку та її стан в монографіях, статтях вчених, їх лекціях, а також у програмних документах політичних партій, рухів, виступах їх лідерів та офіційних посадових осіб держави. Правову ідеологію завжди можна виявити

в конкретних письмових документах (наказах президента, програмах реформ, закликах і програмних документах політичних партій) або усних заявах професійних політиків. Її призначення – обґрунтувати, захистити найбільш значущі групові, класові правові інтереси, надати їм статус офіційної правової політики. Таке значення мають ідеї і теорії правової держави, поділу влади тощо.

Однак, слід розрізняти науковість і наукову образність, тобто ілюзорність, правової ідеології. Науковий характер будь-якої ідеології визначається ступенем її істинності, глибиною пізнання істини об'єкта, представленого у вигляді закономірностей розкритих явищ. Правова ідеологія є науковою тоді, коли її ідеї, гіпотези і теорії, виражені в поняттях і категоріях юриспруденції, відповідають соціальному прогресу, надають практичну користь ефективному правовому регулюванню у відповідності з ідеалами свободи, справедливості, законності та гуманізму. Але як свідчить досвід історії та практичної політики, кожен клас, кожна соціальна верства або група об'єднаних спільністю корінних інтересів людей прагне виразити у формі юридичних понять і категорій свої претензії на владу, власність, привілеї і т. д. І правова ідеологія, отже, часто несе в собі, поряд з загальнолюдськими ідеалами, псевдоідеали, стаючи в цьому сенсі ілюзорною. Звідси спостерігається відомий плюралізм політико-правової ідеології, її внутрішньо суперечливий характер. Таке значення мала, наприклад, рабовласницька і феодальна правова ідеологія.

Термін «ілюзорність» нерідко зустрічається поруч із поняттям «ідеологія». Ілюзорність, наприклад, вважається характерною рисою ідеології революції. Суть ілюзорної ідеології полягає в тому, що творці цієї концепції ставлять свідомо нездійсненні цілі, керуючись при цьому не об'єктивними можливостями, а утопічними ідеями.

Правова психологія – другий структурний елемент правосвідомості. Вона являє собою систему почуттів, емоцій, настроїв і переживань, що виникають у людей з приводу правової дійсності. Відмінні риси правової психології полягають у її нестійкості, спонтанному характері розвитку та емоційній насыщеності. Явища правової психіки супільства, макро- і мікрогруп, а також окремих особистостей, виявляються в емоційно-чуттєвому реагуванні на правове середовище, у виникненні більш-менш стійких настроїв, почуттів, звичок, традицій, випливають з правового усвідомлення дійсності [10, 147]. Ці психічні явища виникають в результаті міжособистісного спілкування як продукти взаємодії і взаємопливу окремих особистостей і соціальних спільнот. Це можуть бути почуття задоволення або незадоволення правосуддям, станом законності, реалізацією прав і обов'язків і т. д., а також більш складні психологічні явища у вигляді звичок, настроїв і установок, що визначають готовність реагувати на відповідну правову ситуацію.

Ми вважаємо невдалою спробу І.Я. Дюрягіна виділити в структурі правосвідомості, крім правової ідеології та правової психології, ще й третій елемент – мотиви поведінки, внутрішню установку і готовність діяти [11, 265]. Адже поведінкові елементи являють собою лише особливі, більш складні явища правової психології і нічого абсолютно нового в ідеально-психологічній структурі правосвідомості не утворюють.

Явищам правової психіки властива емоційна забарвленість, яка висловлює буденні оцінки правових ідей і юридичної практики. Це світ первинних, нестійких і рухомих реакцій людей, обумовлених їхніми переживаннями і ставленням до правової дійсності. Вони виявляються на мітингах і зборах громадян, а також в їх повсякденному спілкуванні у вигляді усних оцінок, поведінкових актів, суджень з різних юридичних питань. Отже, можна констатувати, що правова психологія відповідає емпіричному, тобто буденному, рівню правосвідомості, що формується в результаті повсякденної практики осіб. Вона виражається в окремих психологічних реакціях особи або соціальної групи на законодавство, рішення суду, злочини тощо. Радість або засмучення з приводу прийняття нового або скасування старого закону, почуття задоволення або нездоволення практикою застосування юридичних норм, дій правоохранних органів, нетерпиме або байдуже ставлення до порушень юридичних заборон – все це правові почуття (емоції) і в сукупності вони утворюють в суспільній свідомості сферу правової психології.

Разом з тим у структурі соціально-правової психіки є компоненти, яким притаманна стабільність і консерватизм. Це звички, традиції, звичай та переконання. Вони властиві цілім народам. Наприклад, в приказку перетворилися уявлення про німецький педантизм у дотриманні вимог права.

Особливість правової психології визначається ще й тим, що вона містить елементи несвідомого. Йдеться про певні психічні явища і процеси (інтуїція, психологічний афект, звичка, соціальне збудження – паніка тощо), які обумовлені певними фактами навколошнього світу, вплив яких на свою поведінку людина зазвичай не усвідомлює. Однак ця сфера може активно впливати на формування як правомірної, так і протиправної поведінки (стереотипів, звичок тощо).

Правова психологія скоріше за правову ідеологію реагує на зміни у правовій дійсності, тому що остання потребує більше часу для ретельного і глибокого вивчення цих змін.

У структурі правової психології вирізняють такі елементи:

1) сталі (правові стереотипи, традиції, звички) і динамічні (настрої, почуття, хвилювання);

2) пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) і емоційні (правові емоції, почуття, настрої) [12, 53].

Вважається ідеальним, коли правова ідеологія зі своєю системою ідей, теорій виступає первинною, вихідною для формування явищ правової психіки, додаючи упорядкованості процесу становлення правосвідомості. На цьому положенні ґрунтуються правовиховна робота держави та її органів по відношенню до громадян. Проголошуєчи і пропагуючи систему офіційних правових ідеалів, держава сприяє цілеспрямованому формуванню правових почуттів, емоцій, настроїв і переживань, в яких ідеї і теорії отримують практичну апробацію та підтримку. Правова ідеологія перевершує правову психологію за ступенем, характером пізнання права. Якщо правова психологія здебільшого фіксує зовнішній, часто поверхнево-чуттєвий аспект, зріз правових явищ, то правова ідеологія прагне до виявлення сутності, соціального змісту, природи права, уявляє його у вигляді закінченої культурно-історичної філософії і доктрини.

Незважаючи на визначальну роль правової ідеології у структурі правосвідомості, правова психологія є найбільш поширеною формою усвідомлення права, властива всім суспільним стосункам, в яких присутній юридичний елемент. Від психологічної налаштованості громадян багато в чому залежить ефективність діючих актів, всієї правореалізаційної практики держави.

Під час дослідження, ми вирішили з'ясувати, чи всі вікові групи громадян однаково сприймають явища правової дійсності, та чи для всіх правова ідеологія є визначальною у структурі правосвідомості. Для цього ми окремо проаналізували структуру правосвідомості молодого покоління.

З точки зору соціології молодь – це особлива велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей [13, 126]. Зупинимось на характерних ознаках правосвідомості молодого покоління з метою встановити специфіку структури його правосвідомості. Одразу зазначимо, що згідно законодавства України молодими громадянами вважаються особи віком від 14 до 35 років [14, ст. 1].

Ми встановили, що правосвідомості молодого покоління притаманні такі риси як імпульсивність, наївний ідеалізм, прагнення до справедливості, максимальне сприйняття інновацій і зовнішніх впливів, рухливість, нестійкість, домінування емоційного над раціональним. Тому структура правосвідомості молоді, на наш погляд, характеризується переважанням ролі правової психології над правовою ідеологією. Це означає, що здебільшого у таких осіб ще не сформовані правові погляди та ідеї, вони ще не знайомі з усім спектром правових теорій, тому в усвідомленні правової дійсності вони спираються на звички та почуття. Тобто в структурі правосвідомості молоді провідна роль належить саме

правовій психології. Решта ознак структури правосвідомості молодого покоління збігається з класичною структурою правової свідомості.

Отже, структура правосвідомості складається з наступних елементів – правової ідеології (сукупність принципів, теорій, концепцій, що формуються внаслідок наукового узагальнення правового розвитку суспільства) та правової психології (сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці) [15, 120].

Ми з'ясували, що правова ідеологія може бути «ілюзорною». Такими вважаються рабовласницька, феодальна, революційна ідеології. Для них характерні псевдоідеали та утопічні ідеї.

Деякі науковці зазначають первинність правової психології по відношенню до правової ідеології, інші пріоритетну роль, навпаки, відводять саме ідеології. Правова ідеологія визначає характер право-творчого й правозастосовного процесу у державі, психологія – лише правореалізаційного.

У цілому, слід визнати визначальний і провідний вплив правової ідеології на правову психологію. Теоретично осмислена і концептуально сформована, правова ідеологія веде за собою розвиток психології, сприяючи виникненню почуттів та емоцій цілком конкретної спрямованості. Але у всіх випадках елементи правової психології та ідеології виявляються взаємопов'язаними і взаємообумовленими. Світ правових почуттів і настроїв містить у собі ідеологічні елементи, а ідеї і теорії самі формуються і засвоюються через чуттєво-емоційне сприйняття, утворюючи при цьому раціональну середу, основу становлення явищ правової психіки. Єдність цих двох сфер правосвідомості активно впливає на все соціальне життя суспільства.

Підсумовуючи, слід сказати, що правосвідомість – це діалектична єдність раціональних та психологічних компонентів правової ідеології та правової психології, подальше дослідження яких, на наш погляд, є перспективним.

Література:

1. Ярмоліцька Н. В. Поняття «ідеологія»: трансформація сенсів-значень // Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія в сучасному світі» (19-20 жовтня 2011 р., Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка); за заг. ред. Л. В. Губерського. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 78-80.
2. Полянський Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М.: изд-во Московского у-та, 1956. – 214 с.
3. Нестеренко Т. Я. Идеология, ее особенности и формы / Т. Я. Нестеренко. – М.: Мысль, 1964 – 199 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – 212 с.

5. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е. В. Аграновская; Отв. ред.: Лукашева Е. А. – М.: Наука, 1988. – 144 с.
6. Фарбер І. Є. Правосвідомість як форма суспільної свідомості / І. Є. Фарбер. – М., 1963. – 192 с.
7. Байниязов Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 31-40.
8. Бельський К. Т. Формування і розвиток соціалістичної правосвідомості. – М., Вища школа, 1982. – 88 с.
9. Малыцев, Г. В. Право как идеологическое явление / Г. В. Малыцев // Сов. государство и право. – 1973. – № 3. – С. 12-15.
10. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: Юрид. лит., 1973. – 344 с.
11. Теория государства и права / Алексеев С. С., Васьков П. Т., Дюрягин И. Я. и др.; под ред. С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1985. – 480 с.
12. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко – К.: Юрінком Інтер, 2006 – 688 с.
13. Соціологія: курс лекцій: навч. посіб. / за ред. С. А. Щудло, Т. М. Романіва, І. Л. Мірчук. – Дрогобич: Вимір, 2004. – 240 с.
14. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. № 2998-XII (у редакції 23 грудня 2010 р. № 2856-17 зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 29. – Ст. 272.
15. Правознавство: Підручник / Авт. кол.: Демський С. Е., Ковальський В. С., Колодій А. М. (керівник авт. кол.) та інші; За ред. В. В. Копейчикова. – 7-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.

УДК 316.334.3:316.652.2

Карагіоз Р. С., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ОСНОВНІ ПАРАДИГМИ АНАЛІЗУ «КОНСЕНСУСУ» В ЗАХІДНІЙ НАУЦІ

В статті розглядаються головні теоретичні підходи до розуміння суспільно-політичної сутності консенсусу, які найбільш популярні в західній політичній науці.

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к пониманию общественно-политической сущности консенсуса, наиболее популярные в западной политической науке.

In the article basic theoretical interpretations of understanding of social and political essence of consensus, most popular in western political science are examined.

Проблема консенсусу розглядається в руслі всіх основних теоретичних орієнтацій західної соціології та політології, але визначається вона з різним ступенем глибини та по-різному вирішується залежно від вихідних передумов дослідника. У західній політології склалися дві основні парадигми – парадигма конфлікту та парадигма згоди та плюралізму. Це особливо характерно для політичної соціології, яка в США в 60-х роках ХХ ст. розпалася на два блоки: «конфліктну школу» і «школу консенсусу».

Найбільш чітко простежується протилежність відзначених підходів при зіставленні концепцій Т. Парсонса й Р. Дарендорфа. Перший наголошує на співробітництві та інтеграції, на рівновазі системи; другий – на конфлікті та зміні. З погляду Т. Парсонса, кожне суспільство – стійка та стабільна, добре інтегрована структура в якій кожний елемент суспільства, виконує певну функцію та сприяє підтримці системи. Функціонування соціальної структури засновано на ціннісному консенсусі членів суспільства, що забезпечує його стабільність і інтеграцію. Саме консенсус членів суспільства із приводу ціннісної орієнтації означає інституціоналізацію ціннісного зразку. Безумовно, такого роду консенсус досягається в різному ступені, і в цьому контексті самодостатність визначається ступенем, в якому інститути суспільства легітимізовані погодженими ціннісними установками його членів [1, с. 121].

Т. Парсонс вважав, що предметом громадської згоди є збереження стабільності системи та її нормативно-ціннісної основи. На його думку, жодна велика та складна соціальна система не зможе вижити, якщо згода не буде носити обов'язкового характеру, тобто якщо до неслухняності не будуть застосовуватися негативні санкції. Такі санкції попереджають неслухняність тим, що нагадують добropорядним громадянам про їхні обов'язки та є покаранням для порушників [2, с. 29-30]. Сучасні соціальні колективи відкривають можливості для добровільної самоорганізації. Прообразом асоціації є саме соціальне співтовариство, що представляється у вигляді корпоративного об'єднання громадян, які мають відносно повну згоду з приводу її нормативного устрою та авторитету лідерів. Здійснення впливу може сприяти досягненню консенсусу шляхом обґруntування розподілу прав та обов'язків, винагородою залежно від внеску в спільну справу. На даному рівні спільна справа – це справа в інтересах суспільства, що представляє собою співтовариство. На думку Т. Парсонса, залишаються невирішеними проблеми інтеграції нормативної структури співтовариства з мотиваційною основою солідарності. Нове соціальне співтовариство, що розуміється як інтегративний інститут, повинне функціонувати на рівні, відмінному від тих, що є звичними нашій

інтелектуальної традиції: воно повинне вийти за ті межі, де правлять політична влада, багатство та фактори, які їх породжують, і піднятися на рівень ціннісних установок і механізмів впливу [2, с. 162].

Е. Шилз розглядає проблематику консенсусу в макросоціальному контексті взаємин центра та периферії соціальних систем, пов'язуючи її з питанням про повагу до центра системи, що включає особистість, роль, інститути, вірування та норми. Він вважає, що консенсус як стан афективної солідарності з питань загального порядку може бути досягнутий й між секторами соціальної системи, що перебуває в стані відсутності згоди один з одним. При цьому загальний консенсус, для якого згода по всіх, навіть істотних питаннях, не є обов'язковою, буде зберігатися доти, поки розбіжності приватного порядку не розростуться до ступеня руйнуючого афективного елемента солідарності [4, с. 342].

Акцентуючи значення консенсусу як необхідного компоненту макросоціального порядку, що сприяє встановленню співробітництва людей у вирішенні загальних завдань системи, Е. Шилз в той же час враховує, що це не єдиний фактор забезпечення порядку і його важливість не припускає повного консенсусу; тут досить наявності помірної згоди між правлячими групами релевантною частиною керованих. Повної асиміляції громадян у єдиний консенсус, що поширюється на все суспільство, протистоять внутрішньо солідарні субсистеми класових, етнічних груп, релігійних спільнот. Вони виключають і протиріччя, що існують між людьми та належать до центральної інституціональної та культурної системи, і представниками периферії країни. Нарешті, повний консенсус є практично неможливим для всіх великих суспільств за наявності органічної недостатності комунікативних процесів, які пов'язують центр і периферію. В періоди нормального розвитку суспільства багато процесів його життя відбуваються поза консенсусом, що відноситься до його макрорівня та не виключає його збереження стосовно явищ, які протікають на мікрорівні малих груп [5, с. 342-343].

На думку опонентів, структурно-функціоналістські теорії є за надто однобічними, тому що обмежують науковий пошук вузькими рамками стабілізуючої та інтегруючої здатності суспільних систем. Найбільш впливовою є альтернативна концепція, сформульована Р. Дарендорфом. Відповідно до концепції Р. Дарендорфа, кожне суспільство пронизане конфліктом; кожний елемент у суспільстві вносить свій внесок у його дезінтеграцію та зміну; кожне суспільство побудоване на підпорядкуванні одних членів суспільства іншим [6, с. 245]. Виходячи з традиції М. Вебера, Р. Дарендорф розглядає суспільство як примусово координовану асоціацію.

Звідси – природна наявність в ньому конфлікту, який не обов'язково загрожує системі при її збереженні або зміні.

Згідно Р. Дарендорфу, конфлікти навколо відносин, не завжди приводять до крайньої напруги, аж до революційного переходу до вільного та безконфліктного суспільства. Навпаки, такі конфлікти є безумовою складовою частиною безперервних соціальних змін. При цьому драматизм конфлікту виявляється подвійним чином. В одному випадку конфлікт розглядається як регульований і допускає компроміси, а інколи, як стан рівноваги. У другому випадку конфлікт втрачає своє значення та роль, він як би розчиняється в інших відносинах. Наприклад, приналежність до одного единого класу, який детермінує конфліктну поведінку, витісняється більш обмеженими та більш специфічними співтовариствами, заснованими на спільноті інтересів. При захисті своїх інтересів, постійно зіштовхуючись із іншою стороною, ці співтовариства в ході конфлікту цілком можуть прийняти рішення, які забезпечать їм певні вигоди [7, с. 245].

Таким чином, і в рамках конфліктологічного підходу, який розглядає політику як протиборство групових інтересів, консенсус зовсім не виключений. Сам конфлікт містить в собі тенденцію до рівноваги, балансу інтересів.

П. Бурдье використовує поняття «політичне поле», під яким розуміє специфічну систему об'єктивних зв'язків між різними позиціями, які перебувають в конфлікті або в альянсі, в конкуренції або кооперації та обумовленими факторами, які не залежать від суб'єктів – носіїв позицій. Структура поля є співвідношення сил між агентами, започаткованими до боротьби. Поле є одночасно місцем співвідношення сил і боротьби, спрямованої на трансформацію цих відносин. Поле не можна розглядати як щось постійне, незалежне від суб'єктів. З погляду П. Бурдье, політичне поле є умовою та результатом практики. Поле становлять агенти, позиції, інститути, документи, які використовуються в боротьбі, правила гри, тобто все те, що фігурує й із чим пов'язані конфліктні дії та змістовні межі, які його утворюють. Наприклад, полем конкурентної боротьби є ринок; полем суперництва політичних партій – виборча кампанія, яка здійснюється на певній території країни й т. п.

На думку П. Бурдье, соціальна єдність виражає, насамперед спільність фундаментальних інтересів всіх груп населення, тобто тих об'єктивних взаємозалежностей із загальною згоди, що формується на їхній основі, без чого дана країна, народ, державне об'єднання як реальність існувати не можуть. Єдність представляє собою, по-перше, систему загальних і глибоких зв'язків між супротивниками та інтеграційними цінностями; по-друге, саме в рамках соціальної єдності формується система статусів, яка поєднує різномаєкісні соціальні

елементи; по-третє, тільки наявність соціальної єдності є основою вирішення конфлікту між великими соціальними групами при збереженні життезадатності даного суспільства. Революційні або військові конфлікти, глобальні кризи, великі катастрофи витримують ті суспільні співовариства, які історично сформувалися на основі системи взаємозв'язків і цінностей, які поєднують основну масу своїх членів у ціле, в органічну систему, здатну адаптуватися до мінливих умов існування [8, с. 217-118].

Модель рівноваги, стабільності та конфлікта модель суспільства представлені в поглядах інших сучасних авторів. Важливо відзначити, що конфлікт існує в будь-якому суспільстві й на будь-якій стадії його розвитку соціальний порядок можна розглядати як результат конфлікту, який закінчується або перемогою, або поразкою однієї зі сторін, або компромісом для обох сторін. Інакли, за згодою знаходиться конфлікт, значення якого в соціальній статиці та динаміці є дуже важливим; головне в практиці його вирішення – не доводити його до неконструктивних форм. Загальна схема його вирішення така: конфлікт – діалог – згода / консенсус.

Разом з тим існує й більш радикальна точка зору на роль і функції консенсусу в суспільстві. Так, на думку Н. Лумана, сучасне суспільство не має не тільки ціннісно-нормативної, але ніякої іншої міцної основи та не має потреби в оцінках з позиції таких досучасних ідеалів, як моральна інтеграція, комунальна солідарність або загальний ціннісно-нормативний консенсус, які були розроблені Е. Дюркгеймом, Р. Мертоном та їхніми послідовниками. Сучасний рівень соціальних систем дозволяє відмовитися не тільки від ідеї макросоціальної інтеграції, але навіть від загальної ідеї інтеграції. Достіження альтернатив нормативної інтеграції становить одну з основних цілей Н. Лумана; сам термін інтеграція знаходить у Н. Лумана новезвучання та позначає запобігання ситуації, при якій робота однієї підсистеми створює нерозв'язні проблеми в інший [9, с. 70].

З погляду Н. Лумана, ціннісно-нормативний консенсус вищого порядку більше не є можливим внаслідок найвищої комплексності суспільства, однак не заперечується важливість і необхідність різних форм консенсусу на локальних рівнях і в повсякденних ситуаціях. В організаціях консенсуси формуються в групах безпосередньої взаємодії, і можуть поширюватися на підсистеми міжгрупової взаємодії. Консенсуси безупинно виникають і розпадаються. Їхня тривалість, масштаби та глибина визначаються величезною кількістю факторів. Взаємодіючи із приводу загальних предметних галузей, консенсуси автономізуються, знаходять системний статус і, завдяки взаємопроникненню, здійснюють взаємну зміну та зміну більш широких

соціальних систем, які є для них середовищем. У процесах постійних інтегративно-дезінтеграційних змін задіяні найважливіші комунікативні засоби соціальних систем, такі як мова, писемність, радіо, електронні та комп'ютерні мережі й т. п. Комплексність взаємодії рeduкується завдяки використанню кодів символічно генералізованих засобів комунікації та системного коду, який узагальнено позначається як довіра або недовіра. Ці механізми взаємодії, взаємопроникнення та редукції в сучасному комплексному суспільстві діють одночасно, створюючи передумови власних альтернатив і можливостей відбору, відтворюючи та інтерпретуючи ці відбори. Процеси формування та взаємопроникнення консенсусів, а також дезінтеграція раніше інтегрованих локальних консенсусів і, як слідство, ціннісно-нормативне формування великих соціальних систем доступні для соціально-психологічних і соціологічних досліджень. На основі таких досліджень можливі побудова та аналіз цілісно-нормативних карт систем взаємодії та організації, а також суспільства. За допомогою методологічного інструментарію теорії систем можливим є цілеспрямований вплив соціологічно-освічених органів управління на ціннісно-нормативні структури організацій і суспільств [10, с. 52].

Замість пошуків найкращого соціального та ціннісно-нормативного порядку, як вважає Н. Луман, соціологи повинні прагнути до посилення ціннісно-нормативної комунікації між різними традиціями та спітвогаристами, при відсутності вищого оцінюючого авторитету. При цьому повинен здійснюватися переклад настанов, зроблених в рамках однієї традиції на мову іншої, з метою забезпечення можливості діалогу та взаємного розуміння.

Одним із засобів комунікації є право, звід норм і законів. Його функціонування забезпечує відтворення нормативної системи суспільства. Внаслідок використання бінарного коду, який відповідає праву, в цій системі постійно продукується нестабільність. Оскільки виникають норми, стає можливою їх непокора їм; і чим більше норм створено, тим більше можливостей існує для неправової поведінки. З погляду Н. Лумана, право в жодному разі не рятує суспільство від конфліктів, але ініціює та регулює їх. Ситуації починають сприйматися як конфлікт, нормативна або моральна проблема лише завдяки її існуванню; але також завдяки існуванню права стає можливим розв'язувати виникаючі проблеми, відтворюючи таким чином нормативно-правову інтеграцію тієї або іншої соціальної системи [11, с. 198].

Однак соціальний порядок не гарантує сталості конкретних цінностей. Їхня трансформація постійно відбувається в результаті активного втручання фактору ідеології, функція якого укладається в оцінці цінностей. Ідеологічна структура цінностей функціонально

аналогічна нормативній регуляції норм у праві: ідеологія повинна бути здатна направляти вибір ціннісних програм і регулювати за- міну цих програм; ідеологія повинна забезпечувати консенсус тих, кому доводиться чекати черги в реалізації своїх власних цінностей, даючи їм впевненість в тому, що вони цієї черги дочекаються. У цьому змісті ідеологія виконує символічну або експресивну функцію. В комплексних соціальних системах, здатних задовольняти багато цінностей ці дві функції відділені одна від іншої. Завдяки символічній структурі ідеології стає можливим їхнє возз'єднання й, на цій основі, регулювання та легітимація тривалої реалізації цінностей. Ідеології не тогожні раціонально розробловальним програмам рішень: останні підсилюють їхній вплив і сприяють перерозподілу обов'язків за допомогою звернення до символічної системи, переповненої почуттями та значеннями й, разом з тим, відкритої до консенсусу.

Трактування консенсусу Н. Луманом звернено в першу чергу до сучасних розвинених суспільств, що характеризується високим ступенем диференціації сфер життедіяльності, розмаїтістю культурних традицій, соціальною гетерогенністю т. п. Разом з тим, загальновизнаним є існування в таких суспільствах поваги до правових установ, підтримка правового регулювання різноманітних (включаючи політичні) процесів, ідеологічна та культурна толерантність, які становлять цивілізаційний код цих суспільств. Перенести їхній досвід на інший соціокультурний ґрунт навряд чи можливо. Разом з тим представляється плідною ідея Н. Лумана про посилення ціннісно-нормативної комунікації між різними традиціями та співтовариствами, включаючи їхній діалог та взаєморозуміння.

Якщо стабільність суспільства є головним питанням для соціології в цілому, то стабільність специфічної інституціональної структури або політичного режиму, умови демократії є основним питанням політології. Одним з перших відповідь на ці питання запропонував С. Ліпсет. Він визначає демократію як механізм для вирішення проблеми розколу та інтеграції з мінімальною витратою енергії та досягненням максимальної згоди цінностей [12, с. 24]. Досягнення стабільної демократичної системи вимагає виявлення джерел розколу, оскільки в умовах боротьби за керівні пости, опозиції до правлячих партій і зміни цих партій у владі, без взаємної згоди – системи цінностей, що забезпечує мирну гру влади, вірності з боку опозиції рішенням правлячих партій і визнання цими партіями прав опозиції – не може бути ніякої демократії. Коли конфлікт зацікавлених груп є законним, конфліктуючі сторони організації сприяють інтеграції та міцності суспільства. Вивчення умов, що сприяють виникненню демократії, вимагає концентрації уваги як на джерелах розколу, так і на згоді.

Ключовим механізмом досягнення політичної згоди в демократичному суспільстві, на думку С. Ліпсета, є голосування. Він зробив спробу розкрити ступінь згоди, що встановлюється в ході виборів, виявити умови, необхідні для встановлення процесу згоди на виборах, вважаючи, що питання про згоду й дотепер значною мірою ще недооцінюється іншими дослідниками поведінки виборців на виборах.

С. Ліпсет стверджує, що стабільна демократія вимагає, щоб всі головні політичні партії мали своїх прихильників серед різних верств населення. Система, в якій підтримка різних партій повністю збігається з основними соціальними групами, не може існувати на демократичній основі, оскільки такий розвиток відображає стан конфлікту між групами, настільки інтенсивного і яскраво вираженого, що виключає будь-яку можливість компромісу [13, с. 25]. Там, де партіям не вдається заручитися підтримкою тієї або іншої основної верстви населення, вони втрачають важливий досвід для встановлення компромісу. На іншому рівні аналізу також важливо, щоб партії мали лідерів різного походження, для того, щоб хоча б символічно можна було б показати свій зв'язок з багатьма групами, навіть у випадку, коли вони не мають від деяких з них ніякої підтримки.

Таким же чином проблема політичної участі може розглядатися з різних точок зору, залежно від того, з чим вона пов'язується – з вивченням розбіжностей або згоди. С. Ліпсет визначив можливий емпіричний показник політичної згоди в суспільстві. На його думку, чим більше згуртована та стабільна демократична система, тим більш імовірно, що всі частини населення будуть реагувати на головні стимули в такому ж напрямку. Так, якщо умови сприяють поширенню поглядів лівих, то соціалісти повинні придбати голоси й серед заможних громадян і серед робітників, хоча вони залишаються відносно слабкішими у вищих верствах суспільства. В свою чергу, вплив консерваторів повинен зростати серед найбідніших груп у період влади правого крила. І навпаки, показником низької згоди була б ситуація, при якій та або інша політична тенденція різко зростає всередині своєї власної основи – наприклад, ліві здобувають вплив серед робітників, – у той час як протилежна тенденція зростає в інших верствах суспільства – наприклад, праві здобувають вплив у середніх класів [14, с. 127-128].

Гострою теоретичною проблемою представляється виникнення та збереження політичної згоди в переходному суспільстві. Кінець ХХ століття характеризується хвилою політичних трансформацій, яка захопила спочатку авторитарні латиноамериканські і південно-европейські, а потім і комуністичні східноєвропейські режими. Ці переходні процеси підтвердили багато теоретичних положень і запропонували нові аспекти в трактуванні політичної згоди і її ролі в переходному суспільстві.

Література:

1. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
2. Парсонс Т. О структуре социального действия / Парсонс Т. – М.: Издательство Академ-проект, 2003. – 880 с.
3. Парсонс Т. Вкaz. пр., 2003.
4. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Э. Шилз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 341-359.
5. Шилз Э. Вкaz. пр.
6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф. – М.: АСТ, 2003. – 528 с.
7. Дарендорф Р. Вкaz. пр.
8. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – М.: Socio-Logos, 1994. – 334 с.
9. Луман Н. Честность политиков и высшая аморальность политики / Н. Луман // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 69-76.
10. Луман Н. «Что происходит?» и «что за этим кроется?». Две социологии и теория общества / Н. Луман / Пер. с нем. А. Ф. Филиппова. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – 424 с.
11. Луман Н. Теория общества (вариант San Foca '89) / Н. Луман // Теория общества: Сборник / Пер. с нем., англ.; вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. – С. 196-235.
12. Липсет С. Консенсус и конфликт. Очерки по политической социологии: Реферат / С. Липсет. – М.: ИНИОН РАН, 1987. – 33 с.
13. Липсет С. Вкaz. пр.
14. Линдблом Ч. Рыночная система: Что это такое, как она работает и что с ней делать / Ч. Линдблом. – М.: Издательский дом государственного университета Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

УДК 341.96:351.713

Кормич Б.А., НУ «ОЮА»

ПОНЯТТЯ ТА СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО МИТНОГО ПРАВА

В статті аналізуються сучасні погляди на особливості міжнародних митних відносин та правового статусу суб'єктів міжнародного митного права. Визначені основні фактори, що впливають на формування та розвиток цієї галузі.

В статье анализируются современные взгляды на особенности международных таможенных отношений и правового статуса субъектов международного таможенного права. Определены основные факторы, которые влияют на формирование и развитие этой отрасли.

The present article provides the analyses of modern approaches to the peculiarities of the international customs relations and the legal statuses of the subjects of international customs law. Besides the major factors effecting the formation and development of this body of law are determined.

Міжнародне митне право є достатньо молодою галуззю сучасного міжнародного права. Не дивлячись на те, що сама історія митної справи розпочинається щонайменше з періоду античності, спеціалізовані міжнародні договори, що стосувалися виключно питань міжнародної торгівлі та міждержавних відносин в митній сфері, почали масово з'являтися лише у XIX ст., із поширенням практики взаємних поступок та застосування режиму найбільшого сприяння. Остаточне ж формування базових принципів міжнародних митних відносин, створення

відповідних інституціональних та правових основ міжнародного митного співробітництва припадає на середину ХХ ст. та пов'язане із діяльністю Всесвітньої митної організації (ВМО), створенням багатосторонньої торгівельної системи в рамках ГАТТ/СОТ та розвитком регіонального митного співробітництва в рамках митних союзів, зон вільної торгівлі, прикордонної торгівлі тощо.

Той факт, що дана система міжнародно-правових норм знаходить-ся в постійному розвитку та одночасно має величезний вплив на митну політику, митну справу та митне законодавство сучасної держави вимагає наукового осмислення змісту та сутності міжнародного митного права, визначення властивих характеристик міждержавних відносин, що врегульовані цими нормами, особливостей правового статусу суб'єктів таких відносин.

Різні питання формування та розвитку міжнародного митного права ставали об'єктом досліджень таких правників-науковців, як К. Г. Борисов, Б. Н. Габрічідзе, Е. В. Додін, С. В. Ківалов, К. К. Сандровський, А.Г. Чернявський тощо. Але, разом з тим, існують значні розбіжності у поглядах, як на предмет, так і на систему міжнародного митного права, що свідчить про те, що науковий пошук щодо цих питань все ще триває. А це, зокрема, ставить завдання систематизації існуючих поглядів на цю проблематику, що і є основним завданням даної статті.

На сьогоднішній день термін «міжнародне митне право» визнано як в рамках юридичної науки в різних країнах світу, так і на рівні міжнародних міжурядових організацій з митних питань та питань міжнародної торгівлі. Серед вітчизняних фахівців одними з перших, хто обґрунтував існування міжнародного митного права, були К. К. Сандровський та К. Г. Борисов, які пов'язували формування цієї галузі із розвитком міждержавного співробітництва в митній сфері.

Так, на думку К. Г. Борисова, міжнародне митне право – це особлива система норм міжнародного права, які регулюють відносини, що виникають в процесі співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права з митних та інших, пов'язаних з перетином митних кордонів питань міжнародних економічних, торгівельних, транспортних зв'язків та туризму [1].

Але, дане визначення акцентує увагу лише на тих аспектах митних правовідносин, що виникають з приводу регулювання порядку переміщення товарів та транспортних засобів через митний кордон. В той же час Б. Н. Габрічідзе та А. Г. Чернявський цілком справедливо визначають, що перелік питань, які є об'єктом міждержавного співробітництва в митній сфері, окрім відносин економічного характеру,

охоплює і правоохоронні відносини [2]. Адже починаючи з кінця 50-х рр. ХХ ст. значна увага на міжнародному рівні стала приділятися саме взаємодії між державами та митними адміністраціями різних держав з питань боротьби з митними правопорушеннями. Зокрема, цей аспект став одним із центральних у діяльності Всесвітньої митної організації практично від дня її заснування. А на сьогоднішній день даний напрямок реалізовано в рамках Конвенції Найробі 1977 р., та укладених на її принципах двосторонніх угодах.

Міжнародне митне право є невід'ємною складовою міжнародного публічного права, предметом якого виступають міждержавні відносини в цілому. Разом з тим, починаючи з другої половини ХХ ст. відбулося істотне зростання кількості та якості міждержавних відносин, що виникають з питань митного співробітництва та регулювання міжнародної торгівлі товарами. Цей процес багато в чому був обумовлений волею держав – суб'єктів міжнародних відносин, які ставили за мету спрощення порядку переміщення товарів через митні кордони та зниження рівня тарифних та нетарифних бар'єрів, для чого наприкінці 40-х – початку 50-х рр.. ХХ століття було підписано низку міжнародних угод. Дані угоди встановили ключові принципи та стандарти міждержавного співробітництва в митній сфері та обумовили формування специфічних правових відносин, які характеризуються певною однорідністю та загальними властивими рисами.

Слід зазначити, що однією з основних особливостей міжнародних митних відносин став їх розвиток в рамках міжнародних міжурядових організацій, і саме право цих організацій багато в чому вплинуло на сучасний стан міждержавного митного співробітництва. Такі обставини, навіть, стали підставою для ряду дослідників розглядати міжнародне митне право в якості підгалузі міжнародного адміністративного права, тобто внутрішнього права міжнародних організацій [3].

Але на нашу думку, міжнародне митне право є значно ширшим ніж внутрішнє право міжнародних організацій з питань митного співробітництва, про що, зокрема, свідчить той факт, що створення відповідних організацій стало логічним результатом розвитку міждержавних митних відносин, а не їх початком. Так, створення Всесвітньої Митної Організації (Ради Митного Співробітництва) було побічним «продуктом» переговорів 1947 – 1949 рр. щодо гармонізації митного законодавства ряду європейських країн з метою створення митного союзу, про що є пряма вказівка у пункті (d) ст. 3 Конвенції про створення РМС [4]. Так само, згода щодо створення Світової організації торгівлі була досягнута майже через сорок років розвитку багатосторонньої торгівельної системи в рамках ГАТТ-47. В той же

час переговори 1946-47 рр. щодо створення Міжнародної торгівельної організації не мали результати саме через неприйнятність для ряду країн, в першу чергу США, самої ідеї організації із правом прийняття обов'язкових рішень в галузі міжнародної торгівлі.

Про це, зокрема, свідчить і аналіз компетенції згаданих організацій. Так, згідно ст. 3 Конвенції про заснування РМС, до завдань цієї організації, зокрема, віднесено: вивчення різних аспектів митного співробітництва та технічних аспектів митних систем, пропонування засобів досягнення якомога вищого рівня погодженості та однаковості, підготовка проектів конвенцій та розробка рекомендацій щодо єдиного їх застосування, обмін інформацією тощо. Частина 1 ст. 2 Угоди про заснування СОТ передбачає, що ця організація повинна забезпечити «загальну інституціональну основу для здійснення торгівельних відносин між її членами з питань, що відносяться до угод та пов'язаних з ними юридичних документів, включених до додатків до цієї Угоди» [5].

Таким чином внутрішнє право цих організацій та рішення, що ними приймаються мають в більшій мірі обслуговуючий характер щодо міждержавного співробітництва з митних питань, результати якого знаходять свій вираз у багатосторонніх та двосторонніх угодах.

Аналіз відповідних джерел допомагає окреслити особливості тих міждержавних відносин, що є предметом міжнародного митного права. До подібних характерних рис міжнародних митних відносин, можна віднести наступні:

1. Міжнародні митні відносини носять публічно-правовий характер, оскільки їх основними суб'єктами виступають держави та міжнародні міжурядові організації.

2. Міжнародні митні відносини виникають в процесі співробітництва суб'єктів міжнародного права з кола питань, пов'язаних із узгодженням інтересів держав в митній сфері та встановленням порядку і стандартів здійснення державами митної справи.

3. Держави виступають в міжнародних митних відносинах з позицій національної митної політики.

4. Сучасні міжнародні митні відносини носять глобальний характер, складаючи цілісну систему, що охоплює більшість країн Світу та базується на загальновизнаних міжнародних принципах та стандартах. Ключову роль у формуванні такої системи відіграють міжнародні міжурядові організації, зокрема ВМО та СОТ.

5. Міжнародні митні відносини є невід'ємною частиною суспільних відносин, що виникають з приводу функціонування багатосторонньої торгівельної системи, що склалася в сучасному світі.

В цьому аспекті слід, також, відзначити думки Б. Н. Габрічідзе та А. Г. Чернявського, що називають чотири ключових фактори, які обумовлюють формування міжнародного митного права:

Перший – специфіка об'єкту регулювання – міждержавні митні відносини та зв'язки.

Другий – це особливості джерел права у галузі міжнародних митних відносин та засобів створення таких джерел.

Третій – це об'єм, що постійно розширяється, а по суті диверсифікація правового регулювання міждержавних митних відносин.

Четвертий – це зацікавленість міжнародного співтовариства у по- дальшому розвитку співпраці в митній сфері, що сприяє появлі все більшої кількості правових норм і формуванню міжнародного митного права як галузі загального міжнародного права [3].

Специфіка міжнародного митного права певним чином проявляється і в деяких особливостях правового статусу його суб'єктів.

В цілому, міжнародне митне право, як частина міжнародного публічного права, наслідує і загальні підходи до визначення кола суб'єктів даної галузі права. Зокрема, це стосується підходів, згідно яких суб'єкти міжнародного права повинні бути здатними приймати участь у створенні нових норм міжнародного права, або ж, в більш широкому розумінні, повинні мати можливість самостійно приймати участь у міжнародних правовідносинах та вступати у юридичну взаємодію з іншими суб'єктами міжнародного права.

Згідно класичної концепції суб'єктами будь-якої галузі міжнародного публічного права є «актори, які в силу юридичних норм можуть виступати в якості носіїв юридичних прав та обов'язків. Такими є держави, міжнародні організації, нації, що борються за незалежність, державоподібні утворення та в обмеженому обсязі фізичні особи (індивіди)» [6]. При цьому для окреслення відмінностей у правовому статусі прийнято виділяти загальну, галузеву та спеціальну правосуб'єктність.

Загальна правосуб'єктність є властивістю первинних суб'єктів міжнародного права – суверенних держав, які у всіх випадках виступають повноправними суб'єктами міжнародного митного права. Міжнародна правосуб'єктність держав обумовлюється такою їх політико-юридичною властивістю, як державний суверенітет.

Правосуб'єктність держав в сфері митного співробітництва, зокрема, визначена у ст.4 «Хартії економічних прав та обов'язків держав» та полягає у тому, що кожна держава має право приймати участь у міжнародній торгівлі та інших формах економічного співробітництва і при цьому має право «вільно обирати форми організації своїх зовнішньоекономічних відносин та заключати двосторонні та багатосторонні

угоди міжнародного економічного співробітництва, які відповідають його міжнародним зобов'язанням та потребам» [7].

Слід відзначити, що фактичн, обсяг конкретних прав та обов'язків держав, прийнятих ними на себе у відповідності до міжнародноправових актів, може значно розрізнятися. Це, наприклад, стосується набуття членства у певних міжнародних міжурядових організаціях, митних союзах, зонах вільної торгівлі, окремих угодах, якими висуваються певні вимоги: відповідність зовнішньоторговельного режиму встановленим стандартам, географічні, економічні або політичні критерії тощо.

Однією з особливостей міжнародного митного права є наявність у ньому такого державо подібного суб'єкту, як «окрема митна територія». Такі території, за згоди держав, відповідальних за їх міжнародні зносини, можуть виступати сторонами угод, бути членами міжнародних міжурядових організацій з митних питань. Ключовою вимогою, яка визначає правосуб'ектність подібних утворень є те, щоб уряд окремої митної території самостійно займався зовнішньою торгівлею (ст. 2 Конвенції про створення Ради Митного Співробітництва). Адже зобов'язання в сфері міжнародного митного співробітництва на національному рівні реалізуються саме через застосування тих або інших інструментів регулювання зовнішньої торгівлі.

Галузевою правосуб'ектністю у міжнародному митному праві наділені міжурядові міжнародні організації. Правосуб'ектність міжнародних міжурядових організацій визначається статутом та обмежена певною сферою міждержавних відносин або окремими завданнями. Відповідно, вони здатні створювати міжнародно-правові норми, що відносяться до конкретної галузі міжнародного права, або регулюють відносини з приводу конкретних, визначених у статутних документах організації питань. Досить часто в якості невід'ємної умови міжнародної правосуб'ектності наголошується на необхідності наявності у міжнародній міжурядової організації компетенції щодо прийняття обов'язкових для її членів рішень. Найбільш важливими суб'ектами міжнародного митного права цього типу є Всесвітня митна організація (ВМО), Світова організація торгівлі (СОТ), Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), а також цілий ряд регіональних організацій митного співробітництва, керівних органів митних союзів та зон вільної торгівлі тощо.

Нарешті, у міжнародному митному праві є досить поширеною спеціальна правосуб'ектність, якою наділено фізичних та юридичних осіб. Суб'екти цієї категорії мають здатність бути учасниками конкретних правовідносин, врегульованих нормами міжнародного митного права, мати певні права та нести певні обов'язки. Спеціальну

правосуб'єктність у міжнародного митному праві мають національні фізичні та юридичні особи, міжнародні неурядові організації, дії яких в конкретних ситуаціях врегульовані нормами міжнародного митного права. Це, зокрема, обумовлено досягнутим високим рівнем гармонізації митних формальностей, зв'язаністю держав міжнародними зобов'язаннями щодо застосування тарифних та нетарифних засобів митної політики.

Наприклад, ставки мит, які сплачуються при переміщенні товарів через митний кордон, визначені списками поступок, підписаними державами в рамках СОТ. Різного роду митні пільги та преференції встановлюються багатосторонніми та двосторонніми міждержавними угодами.

В деяких випадках міжнародними актами регулюється навіть документація, що використовується при митному оформлення. Наприклад, застосування таких документів, як Карнет АТА та Карнет CDP, передбачено Стамбульською конвенцією про тимчасове ввезення. Ця ж конвенція регламентує повноваження національних асоціацій (як правило Торгівельно-промислових палат), які видають такі документи та створюють систему гарантій [8].

Для всіх подібних випадків національне митне законодавство прямо передбачає примат міжнародного митного права, зокрема, норма ч. 2 ст. 7 Митного кодексу України встановлює, що «якщо міжнародним договором України, укладеним в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Кодексом, то застосовуються правила міжнародного договору» [9]. Аналогічні норми містяться і в Законах України «Про Єдиний митний тариф», «Про митний тариф» тощо.

Таким чином, ми можемо констатувати, що міжнародне митне право відрізняється своєю власною специфікою як щодо предмету регулювання сукупності міждержавних відносин з питань митного співробітництва, так і щодо певних особливостей правового статусу його суб'єктів. Формування цієї галузі обумовлено розвитком міжнародних економічних відносин та необхідністю вирішення завдань щодо сприяння міжнародній торгівлі товарами шляхом спрощення та гармонізації митних процедур, зменшення рівня тарифних та нетарифних бар'єрів, усунення дискримінації між торгівельними партнерами. Одночасно важливим завданням міжнародного митного права є забезпечення необхідного балансу між сприянням міжнародній торгівлі та забезпеченням дотримання митного законодавства, що, зокрема, досягається встановленням стандартів митного контролю та розвитком співробітництва між національними митними адміністраціями з питань протидії порушенням митного законодавства.

Література:

1. Борисов К. Г. Международное таможенное право / К. Г. Борисов. – М., 1997. – С. 17.
2. Габричидзе Б. Н., Чернявский А. Г. Курс таможенного права Российской Федерации: Учебник для вузов: в 3-х частях. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2002. – С. 505.
3. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: Учебник. – М., 1997. – С. 89 – 90.
4. Конвенція про створення Ради Митного Співробітництва 1950 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 12. – Ст. 648.
5. Маракеська угода про заснування Світової організації торгівлі / Україна і Світова організація торгівлі. Збірник офіційних документів. – К., 2002.
6. Международное публичное право: Учебник / отв. ред. К. А. Бекяшев – М.: Проспект, 2005 – С. 120.
7. Хартия экономических прав и обязанностей государств. 12 декабря 1974 года / A RES. 3281 (XXIX).
8. Конвенція про тимчасове ввезення. Стамбул, 26 червня 1990 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 36. – Ст. 2445.
9. Митний кодекс України від 11.07.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.

УДК 341:33

Скринька Д.В., КНУ імені Тараса Шевченка

**ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА
ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНАВАННЯ
СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ**

Стаття присвячена аналізу того, як інституційна структура Світової організації торгівлі (СОТ) впливає на ефективність цієї міжнародної організації. В статті розглядається, серед іншого, функціональний зв'язок між органами СОТ та міжнародними договорами, укладеними в межах СОТ. Вказується на особливе значення системи врегулювання спорів в СОТ для загального рівня ефективності функціонування цієї міжнародної організації.

Статья посвящена анализу влияния институциональной структуры Всемирной торговой организации (ВТО) на эффективность этой международной организации. В статье, рассматривается, среди прочего, функциональная связь между органами ВТО и международными договорами, заключенными в рамках СОТ. Указывается на особое значение системы урегулирования споров в ВТО для общего уровня эффективности функционирования этой международной организации.

The article deals with the analysis of the influence of the WTO institutional structure upon the effectiveness of this international organization. The article, reviews, inter alia, the functional connection between the WTO bodies and the WTO international agreements. The article points out that the WTO style of dispute settlement is especially important factor of the overall efficiency of this international organization.

На сьогоднішній день Світова Організація Торгівлі (СОТ) залишається однією з найбільш ефективних міжнародних міжурядових організацій. Серед чинників цієї ефективності ключове місце посідає механізм реалізації функцій цієї міжнародної організації.

Функції Світової організації торгівлі визначені у ст. III Маракеської угоди 1994 року про заснування СОТ:

1) СОТ повинна сприяти забезпеченню виконання угод Уругвайського раунду;

2) СОТ повинна виступати, як форум для переговорів щодо нових питань, які можуть увійти до компетенції організації у майбутньому;

3) СОТ повинна вирішувати спори між державами-членами щодо застосування та тлумачення угод Уругвайського раунду;

4) СОТ відповідає за періодичне проведення огляду торговельної політики держав-членів.

Хоча угоди Уругвайського раунду стосуються різних питань, що можуть виникнути в процесі міжнародної торгівлі, у всіх договорах можна простежити загальну ідею. Всі положення цих договорів у кінцевому рахунку націлені на досягнення чотирьох головних цілей:

1) досягти рівності в торгівлі для всіх держав-членів (до цієї мети повинно привести застосування норм про режим найбільшого сприяння, національний режим, заборону інших форм торговельної дискримінації);

2) домогтися простоти в державному регулюванні міжнародної торгівлі;

3) послідовно проводити справедливу політику в торгівлі (наприклад, використання митних тарифів, як єдиного інструменту обмеження міжнародної торгової діяльності, застосування лише визначених засобів митної оцінки, справедливе використання стандартів і т.п.);

4) забезпечити прозорість торговельних процедур і практики їхнього застосування, широкий доступ до законодавчих актів.

Іншими словами, угоди Уругвайського раунду вимагають усунути непотрібні, невіправдані перешкоди в торговій діяльності, як-от:

- необхідність оформлювати занадто багато непотрібної документації;

- занадто складні і «громіздкі» процедури і правила;

- невиправдані затримки в здійсненні процесу міжнародної торгівлі;
- занадто високі адміністративні витрати;
- дискримінація між вітчизняними й іноземними учасниками торгової діяльності, а також між іноземними торговцями з різних держав.

Основними органами СОТ є: Конференція міністрів, Генеральна Рада (вона ж виконує функції Органу з врегулювання спорів та Органу з перегляду торговельної політики), Секретаріат. На відміну від Секретаріату, Конференція міністрів та Генеральна Рада складається з осіб, які є представниками своїх держав і пов'язана дорученнями своїх урядів. Існує також багато інших органів СОТ.

Хоча головна мета СОТ та угод Уругвайського Раунду, які вона адмініструє, формулюється дуже просто – полегшити міжнародну торгівлю, забезпечити більш передбачувані умови здійснення торгової діяльності, досягти її можна тільки за допомогою складного юридичного механізму. Таким чином, в рамках СОТ особливо велике значення (порівняно з переважною більшістю інших міжнародних міжурядових організацій) має професійний рівень правників, як тих, що працюють в Секретаріаті СОТ, так і тих, хто представляє держав-членів.

Дуже важливим чинником, який визначає ефективність системи органів СОТ, є той факт, що основною рушійною силою тут є не бюрократичні структури СОТ, а представники держав-членів.

Структура органів СОТ настільки ж складна, як і структура угод Уругвайського раунду. Ці угоди об'єднані «загальною ідеєю», і мають спільну мету. Але засоби досягнення цієї мети на різних етапах і в різних сферах торгівлі відрізняються.

Наприклад, на сьогодні існують різні підходи до лібералізації торгівлі товарами і торгівлі послугами. Вони пов'язані з особливостями послуг і з тим, що міжнародна торгівля послугами сформувалася відносно нещодавно, а торгівля товарами існує вже декілька тисяч років.

Особливі підходи існують також стосовно окремих груп товарів (сільськогосподарська продукція) і послуг (телекомуникаційні, фінансові, бухгалтерські послуги).

Встановлення та зниження торговельних бар'єрів також проходить по-різному для товарів і для послуг. Зниження тарифів по різних видах товарів проходить, за деякими винятками, як єдиний процес. Зобов'язання по різних видах послуг відрізняються. Постійно триває переговорний процес і укладаються нові договори з торгівлі окремими видами послуг.

Всі ці особливості відповідним чином враховані в системі органів Світової організації торгівлі.

Слід також мати на увазі, що в багатьох випадках вимоги угод Уругвайського раунду не обмежуються лише нормативною базою. Досить часто для вступу до СОТ необхідно створити належну інфраструктуру або в інший спосіб забезпечити реальне, а не тільки формальне, надання прав учасникам процесу зовнішньої торгівлі. Саме тому для вступу до СОТ важливе значення має практика застосування норм і їхня ефективність, а також інші суміжні питання.

В зв'язку з цим важливою частиною процесу приєднання до СОТ є надання Секретаріату СОТ організації вичерпної та достовірної інформації про торговельний режим всередині країни. Тут в багатьох країнах велику роль відіграють спеціально створювані державні органи.

Частина умов приєднання до СОТ, а саме конкретні рівні тарифних ставок та інші питання доступу до ринку, що застосовуються у відносинах з іншими країнами, залежить від ходу переговорного процесу з країнами-членами СОТ в рамках Робочої групи з приєднання до СОТ. Вони оформлюються у так звані Розклади поступок та зобов'язань (тарифи на товари), та Розклади специфічних зобов'язань (питання доступу на ринки послуг), які додаються до Протоколу про приєднання до СОТ.

Вищим органом в інституційній системі СОТ є Конференція міністрів. Згідно із Маракеською угодою, цей орган збирається на засідання не рідше одного разу на два роки. Конференція міністрів приймає найбільш важливі рішення. Наприклад, на конференціях міністрів укладываються нові міжнародні договори з питань торгового режиму.

У перерві між засіданнями Конференції Міністрів її функції виконує Генеральна рада. Оскільки вона є постійним органом, відповідальність Генеральної ради за повсякденну політику СОТ останнім часом невпинно зростає.

Генеральна рада також виступає в якості головного арбітра в тих випадках, коли між державами-членами СОТ виникає суперечка з приводу тлумачення або застосування норм угод Уругвайського раунду.

Генеральна рада вирішує лише найбільш важливі і загальні питання СОТ. Менш важливі питання розглядаються в рамках одного з таких органів:

1) Рада по торгівлі товарами. Вона відповідає за рішення питань, що виникають із застосування або тлумачення ГАТТ і асоційованих до неї угод;

2) Рада по торгівлі послугами відповідає за реалізацію Генеральної угоди по торгівлі послугами;

3) Рада із аспектів інтелектуальної власності, що мають відношення до торгівлі. Її мета – допомагати Генеральній раді при здійсненні його функцій у тій частині, що відноситься до Угоди ТРІПС.

У рамках СОТ існує також цілий ряд комітетів, робочих груп і т.п., на які покладена оперативна робота з вирішення проблем, що виникають при реалізації угод, асоційованих до ГАТТ.

До числа органів СОТ також входять робочі групи, що створюються для того, щоб реалізувати процес вступу до СОТ нових держав.

У рамках СОТ постійно проводяться переговори із різноманітних питань міжнародної торгівлі.

Деякі угоди, укладені в рамках Уругвайського раунду, прямо вимагають проведення регулярних переговорів між країнами-членами з метою перегляду їхніх положень або «націлюють» на продовження переговорів із тим, щоб розвинути і доповнити вже існуючі угоди (на-приклад, Угода СОТ про сільське господарство або Генеральна угода по торгівлі послугами).

Саме тут відіграє особливу роль високий рівень спеціалізації органів СОТ. Зазвичай вони утворювалися таким чином, щоб кожній угоді в рамках СОТ, по можливості, відповідав окремий орган. Однак, існують органи, чиї функції не зводяться до опрацювання та розвитку окремих угод. До таких належить зокрема Комітет з обмежень пов'язаних з питаннями платіжного балансу. Роль цього та інших органів СОТ полягає в тому, щоб не тільки допомагати державам розвивати існуючі положення права СОТ, але й досягати згоди щодо змісту та тлумачення діючих норм.

У випадку, якщо дві держави-члени СОТ розходяться в думці щодо тлумачення або застосування угод Уругвайського раунду, перше, що вони повинні зробити – це спробувати врегулювати свої протиріччя на двосторонній основі.

При цьому вони можуть попросити Генерального секретаря СОТ або іншу особу виступити в якості посередника для врегулювання суперечки.

Тільки якщо протягом 60 днів після початку врегулювання суперечки на двосторонній основі сторони не досягли згоди, вони можуть звернутися до Орган із врегулювання спорів.

Орган із врегулювання спорів (функції якого виконує Генеральна рада), створює третейську групу для розгляду суперечки і його рішення. Третейська група повинна складатися з трьох осіб, якщо тільки сторони суперечки не домовляться про те, що третейська група повинна складатися з п'ятьох осіб.

Третейська група об'ективно оцінює фактичну сторону справи, а потім визначає, наскільки ті заходи або дії, із приводу яких виникла

суперечка, відповідають правилам та принципам системи угод Уругвайського раунду. Не пізніше дев'ятьох місяців після початку розгляду суперечки третейська група повинна винести своє рішення, і сформулювати його в письмовому виді.

Якщо одна зі сторін спору не згодна з висновками Третейської групи, справа може бути передане на розгляд Апеляційного органа.

Апеляційний орган включає сім постійних членів. У розгляді кожної окремої справи бере участь три члени Апеляційного органу.

Апеляційний орган переглядає рішення третейської групи тільки з питань права, не торкаючись фактичної сторони справи, і не пізніше 90 днів передає винесене рішення до Органу із врегулювання спорів.

Орган із врегулювання спорів повинен розглянути отриманий звіт не пізніше, чим через дев'ять місяців після створення третейської групи, якщо проти її рішення не подавалася апеляція. У випадку ж якщо така апеляція подавалася, рішення повинно бути винесено не пізніше дванадцятьох місяців після створення третейської групи.

Насамперед, якщо третейська група або Апеляційний орган вирішать, що порушення правил СОТ дійсно мало місце, то сторона, яка порушила, повинна негайно привести торговий режим у відповідність із цими правилами.

Якщо з якихось причин вона не в змозі негайно привести свої правила торгового режиму у відповідність із правилами і принципами СОТ, Орган із врегулювання спорів може на прохання цієї країни дозволити їй зробити це протягом «розумного періоду часу».

Якщо протягом розумного періоду часу таких заходів вжито не було, країна, що постраждала від такого порушення правил СОТ може зажадати виплати компенсації. Також передбачено, що сторона, яка порушила, може сама виплатити таку компенсацію.

Нарешті, якщо сторона, що порушила, продовжує застосовувати у своєму внутрішньому законодавстві правила, що не відповідають нормам та принципам угод СОТ, то потерпілій стороні може бути надане право тимчасово не дотримуватися цих угод у відношеннях із стороною, що порушила. При цьому в тих випадках, коли це можливо, такі «заходи у відповідь» повинні стосуватися тільки тієї частини відповідної угоди, що була порушена іншою стороною.

У деяких випадках і тільки якщо інші заходи не дали бажаного результату, Орган із врегулювання спорів може надати потерпілій стороні право не дотримуватися норм відразу декількох угод в рамках Уругвайського раунду (наприклад, у відповідь на порушення норм ТРІПС не дотримуватися по відношенню до держави-правопорушника норми ГАТТ).

Варто підкреслити, що застосування подібних санкцій допускається тільки як «крайній захід». Головна роль у врегулюванні протиріч між країнами-членами СОТ належить переговорному процесу.

Новацією СОТ (порівняно з її попередницею, ГАТТ) є те, що рішення про створення третьої групи, про затвердження доповіді третьої групи або Апеляційного органу та про схвалення дозволу потерпілій стороні застосовувати заходи у відповідь вважається прийнятим в усіх випадках, за винятком ситуації, коли існує консенсусу всіх держав-членів СОТ його не схвалювати («правило негативного консенсусу»).

Генеральна Рада виступає також у ролі Органа з перегляду торгової політики.

Перегляд торгової політики має дві цілі:

- по-перше, дізнатися, наскільки точно та або інша держава додержується положень Уругвайського раунду.

- по-друге, домогтися більшої «прозорості» у відносинах між різними країнами, із тим, щоб вони були більше інформовані про правила здійснення торгової діяльності, що діють у тій або іншій країні.

Механізм перегляду торгової політики окремо передбачає, що перегляд не має свою безпосередньою метою змусити державу-члена дотримуватися положень СОТ. Інформація, зібрана в рамках механізму перегляду торгової політики, не може використовуватися для інших цілей, у тому числі для вирішення спорів.

Періодичність здійснення перегляду торгової політики залежить від частки відповідної держави в загальному обсязі світової торгівлі.

Чотири учасники СОТ (США, ЄС, Японія та Китай) повинні здійснювати такий перегляд не рідше одного разу в два роки. Держави, що займають наступні 16 місць у першій двадцятці найбільше економічно розвинутих держав світу, повинні проводити такий перегляд не рідше одного разу на чотири роки.

Інші держави-члени повинні здійснювати перегляд торгової політики не рідше одного разу на шість років. Виняток складають тільки найменш розвинуті країни, для яких можуть бути встановлені ще більші інтервали.

Перегляд торгової політики здійснюється на основі:

- доповіді держави-члена СОТ;
- доповіді Секретаріату СОТ.

Світова організація торгівлі – відносно молодий суб'єкт міжнародного права. На сьогодні її історія не перевищує 15 років. З іншого боку, вона має дуже багату передісторію, оскільки є фактичною спадкоємицею Генеральної угоди з тарифів та торгівлі, параорганізації, що існувала з 1947 року. Натомість з точки зору її ефективності,

кола питань, які вона вирішує та відносної оперативності прийняття рішень, вона займає особливе місце з поміж інших універсальних міжнародних міжурядових організацій.

Серед чинників ефективності органів СОТ слід відзначити:

1) Структура системи органів СОТ (майже повна відповідність органів та угод, поряд з існуванням органів, чиї функції не обмежуються якоюсь однією угодою).

2) Децентралізований підхід до організації роботи (основний наголос робиться на діяльності представників держав-членів, а не Секретаріату).

3) Порядок вирішення спорів. Особливо слід відзначити правило негативного консенсусу. Про ефективність процедур вирішення спорів в рамках СОТ свідчить, зокрема, велика кількість звернень до цієї процедури, особливо якщо за цим критерієм порівняти діяльність Органу з врегулювання спорів із такими органами, як Міжнародний суд ООН.

Література:

1. Белалова Б. Ш. Место международно-правовых санкций в современном международном праве / Б. Ш. Белалова // Законодательство. – 2002. – № 12. – С. 65 – 69.
2. Вельяминов Г. М. Порядок урегулирования споров во Всемирной торговой организации / Г. М. Вельяминов // Московский журнал международного права. – 1999. – № 1. – С. 96 – 109.
3. Рогов С. Н. Системы разрешения международных торговых споров ГАТТ и ВТО / С. Н. Рогов // Московский журнал международного права. – 1998. – № 8. – С. 80 – 91.
4. Трунк-Федорова М.П. Разрешение споров в рамках Всемирной торговой организации / М. П. Трунк-Федорова. – Спб. : Изд. Дом С.-Петербург. Гос. Ун-та, 2005. – 312 с.
5. Федорова М. П. К вопросу о «негосударственных участниках» механизма разрешения споров в рамках Всемирной торговой организации / М. П. Федорова // Московский журнал международного права. – 2003. – № 4. – С. 75 – 85.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Розглянуто питання міжнародно-правової відповідальності держав за невиконання міжнародних зобов'язань з охорони морського середовища. Досліджено теоретичні аспекти міжнародно-правової відповідальності, її підстави та порядок реалізації. Проаналізовано положення Конвенції ООН з морського права 1982 р. про відповідальність держав за невиконання зобов'язань з охорони морського середовища.

Рассмотрены вопросы международно-правовой ответственности государств за невыполнение международных обязательств по охране морской среды. Исследованы теоретические аспекты международно-правовой ответственности, ее основания и порядок реализации. Проанализированы положения Конвенции ООН по морскому праву 1982 г. об ответственности государств за невыполнение обязательств по охране морской среды.

The questions of international law responsibility of states for non-fulfillment of international responsibilities on guard of marine environment are considered. The theoretical aspects of international law responsibility, its grounds and order of realization are studied. Provisions of UNO Convention on a naval law 1982 about responsibility of states for non-fulfillment of responsibilities on guard of marine environment are analysed.

Проблема міжнародно-правової відповідальності за забруднення морського середовища, за шкоду навколошнього природного середовища або, в більш широкому плані, за невиконання міжнародних зобов'язань з охорони морського середовища – частина загальної проблеми міжнародно-правової відповідальності держав. Адже, як зазначає В. Г. Буткевич, міжнародно-правова відповідальність не має галузевого поділу, вона є єдиним цільним інститутом. Разом з тим можуть бути різні режими міжнародної відповідальності [1, 463]. Слід зазначити, що право міжнародно-правової відповідальності – самостійна галузь міжнародного права, норми якої посідають найважливіше місце у механізмі функціонування міжнародного права [2, 2-5]. Відповідальність держав за невиконання зобов'язань по Конвенції ООН з морського права 1982 р. та інших міжнародних договорів у галузі охорони морського середовища може наставати відповідно до правил про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння,

кодифікованих у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Згідно з п. 1 ст. 235 Конвенції 1982 р., на держави покладається виконання їхніх міжнародних зобов'язань щодо захисту і збереження морського середовища. Вони несуть відповідальність відповідно до міжнародного права (виділено нами, Т.К.).

1. Міжнародно-правову відповідальність як правову категорію можна умовно поділити на три типи відповідальності. Як зазначає Л. В. Сперанська, такий розподіл зручний з точки зору юридичного аналізу проблеми відповідальності і цілком відповідає реаліям, що склалися в міжнародно-правових відносинах держав [3, 9]. І. І. Лукашук звертає увагу на те, що в ході роботи Комісії міжнародного права ООН склалося два поняття відповідальності, що належать до двох її типів (видів). До першого належить відповідальність за міжнародні протиправні діяння. До другого – відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом [2, 22]. Перший тип відповідальності знайшов широке підтвердження у доктрині та міжнародно-правовій практиці. Про це свідчать і Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Другий тип відповідальності – відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом [2, 22] (відповідальність за правомірну діяльність, або відповідальність за ризик).

В англомовній практиці для позначення міжнародної відповідальності використовують два терміни – «responsibility» и «liability»*. Згідно зі сформованою концепцією, яка знайшла визнання і у міжнародній практиці, відповідальність (responsibility) полягає у матеріальній відповідальності (liability) держави за свої протиправні дії [2, 1-2; 5]. Так, згідно зі ст. 235 Конвенції 1982 р., «держави повинні співпрацювати ... у подальшому розвитку міжнародного права, зокрема, що стосується відповідальності (responsibility) та матеріальної відповідальності (liability) для визначення розміру збитків та відшкодування...». Таким чином, мова йде про два типи відповідальності, що знаходить відображення у кодифікації норм про міжнародну відповідальність.

Проте тільки на основі негативної відповідальності неможливо виникнення і реалізація охоронних відносин, які складають поняття міжнародно-правової відповідальності держав у традиційному розумінні цієї категорії. Не виділяючи як окремий тип (вид) міжнародної відповідальності позитивну відповідальність, І. І. Лукашук зазначає, що нині зростаюче значення набуває позитивна відповідальність, тобто відповідальність за досягнення поставленої правом мети [2, 12]. Тим паче, що міжнародне право багате на документи, які широко використовують саме це поняття. Наприклад, у Конвенції 1982 р. та інших міжнародних угодах у більшості випадків відсутні положення

про конкретні види відповіальності держав, і в основному йдеється саме про позитивну відповіальність. На наш погляд, і в сенсі позитивної відповіальності сформульована ст. 192 Конвенції 1982 р. «Держави зобов'язані захищати і зберігати морське середовище»; на держави покладається виконання їхніх міжнародних зобов'язань щодо захисту і збереження морського середовища (п. 1 ст. 235 Конвенції 1982 р.). Характеризуючи положення ст. 192, К. Хакапаа вказує, що ця основоположна норма відображає головне завдання – закласти основи режиму загальної боротьби із забрудненням: всі держави, незалежно від розміру їх території, географічного положення або особливих національних інтересів, повинні нести відповіальність за запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища [6, 9]. У цій цитаті, на наш погляд, мова йде саме про позитивну відповіальність.

Безперечно, позитивна відповіальність радше філософсько-юридична категорія, яка виявляється насамперед у належній поведінці держав і досягненні відповідного результату (наприклад, виробленні нових норм) [9, 89-102]. Не можна не погодитися з думкою В. А. Василенка про те, що позитивна відповіальність логічно проявляється в утвердженні в міжнародному праві негативної відповіальності [8, 34].

Таким чином, при розгляді проблематики відповіальності у міжнародному праві за забруднення морського середовища необхідно керуватися комплексним підходом, розглядаючи як єдину систему, включаючи позитивну, різні режими та інститути відповіальності, що забезпечують єдину мету – захист і збереження морського середовища.

2. Проблема відповіальності в міжнародному праві навколошнього середовища досить широко досліджувалася. Варто відмітити роботи: В. М. Абдрашитова та В. М. Гузенко, Б. Ш. Белалової, Д. С. Бокланда, О. Воробйової, М. С. Малейна, О. А. Прошини, G. Abi-Saab, P.-M. Dupuy, B. Graefrath.

Значна кількість робіт присвячена проблемам відповіальності за заподіяння шкоди навколошньому середовищу: В. М. Абдрашитов і В. М. Гузенко, А. Е. Бойл, О. В. Задорожний та М. О. Медведєва, В. М. Строчук, О. С. Тимошенко, Р.-М. Дірцу.

Менш активно аналізувалися питання, пов'язані з міжнародно-правовою відповіальністю за заподіяння шкоди навколошньому середовищу в процесі використання Світового океану: С. В. Виноградов, М. А. Гицу, Л. В. Сперанска, В. П. Кириленко.

Оскільки в рамках спеціального дослідження відсутня можливість самостійного аналізу загальних теоретичних і практичних

питань міжнародно-правової відповіальності, ми будемо ґрунтуватися на доктринальних положеннях, праць, що стали класичними, В. А. Василенка [8] та І. І. Лукашук [2] і сучасних тенденціях кодифікації норм про міжнародно-правову відповіальність держави.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз правових зasad міжнародної відповіальності держав, що виникають у разі невиконання зобов'язань з охорони морського середовища.

Значущість проблеми конструювання механізму міжнародної відповіальності у міжнародному праві охорони морського середовища визначається тим, що жоден режим попередження екологічної шкоди сам по собі не може забезпечити охорону навколошнього середовища без добре розроблених заходів відповіальності [9, 325].

3. Відповіальність держави настає внаслідок порушення своїх зобов'язань з міжнародного права. Міжнародна відповіальність за шкоду навколошньому середовищу, що регулюється «вторинними» нормами міжнародного права, має свою специфіку, зумовлену як особливостями тих зобов'язань, які встановлені «первинними» нормами, договірними або звичайними, так і характером шкідливих наслідків, що настають у результаті порушення цих зобов'язань**. Тому необхідний як аналіз первинних, порушення яких тягне за собою відповіальність держави, так і вторинних норм, що регламентують міжнародно-правову відповіальність.

Фактичною підставою міжнародно-правової відповіальності держав є міжнародне правопорушення. Усі міжнародні правопорушення можна поділити на ординарні міжнародні правопорушення, серйозні міжнародні правопорушення і найбільш тяжкі міжнародні злочини, які, у свою чергу, класифікуються так: злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людства. Міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли певна поведінка здійснюється державою і є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави [2, 381-393].

Л. В. Сперанська вказує, що не кожне діяння держави може розглядатися як підставка його відповіальності, але лише таке діяння, яке порушує припис норм, тобто порушує зобов'язання, взяті на себе державою і відповідно порушує права іншої або інших держав, а в деяких випадках – порушує права всіх держав [7, 52].

Негативною рисою сучасних міжнародних природоохоронних угод є те, що вони передбачають можливість різних відхилень і винятків із загального правила, містять деякі абстрактні й нечіткі формулювання, особливо ті, які стосуються визначення шкоди, у зв'язку з чим встановити «порушення міжнародно-правового зобов'язання» держави є досить складним завданням [9, 326-327; 4, 192]. Не є винятком угоди в сфері охорони морського середовища.

4. Існування принципу міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну навколошньому середовищу, в даний час не викликає сумнівів, підтверджується міжнародною практикою, в тому числі рішеннями міжнародних судів і арбітражі [9, 323-324]. Загальні підстави міжнародно-правової відповідальності держав (responsibility) в екологічній сфері передбачено в документах як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних [4, 188]. В аналогічних джерелах знайшов закріплення принцип міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну морському середовищу. Наприклад, у ст. 194 Конвенції 1982 р., преамбулах Конвенції про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р., МАРПОЛ 73/78, Міжнародної конвенції по забезпеченню готовності у випадку забруднення нафтою, боротьбі з ним та співробітництва 1990 р., п. 2 ст. V Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р.

На думку К. Хакапаа, зі ст. 194 Конвенції 1982 р. випливає, що держава несе відповідальність за транстериторіальне забруднення, викликане приватною діяльністю, здійснюваною під її юрисдикцією або контролем, незалежно від того, проявило воно «належну турботу» про запобігання таких наслідків чи ні.

Як зазначає О. С. Тимошенко, незважаючи на загальне визнання існування принципу міжнародної відповідальності за шкоду, заподіяну навколошньому середовищу, реалізувати його складно. Сьогодні відсутній єдиний універсальний акт, який би врегулював міжнародно-правову відповідальність держав за шкоду навколошньому середовищу [4, 187]. В основному прийняті документи, присвячені екологічним зобов'язанням держав, а не відповідальності як такої.

Про значимість проблеми в міжнародному праві свідчить те, що з 1978 р. Комісія міжнародного права ООН працює в напрямі «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом», з метою проведення кодифікації відповідних норм, оскільки Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння такого аспекту не передбачав. У 1997 р. Комісія вирішила поділити цю тему на дві: спочатку підготувати проект статей про попередження транскордонної шкоди від небезпечних видів діяльності, а потім почати роботу над проектом статей про розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності. Обидва варіанти були остаточно завершені у 2001 і 2006 рр. [4, 205].

Відповідальність за шкоду навколошньому середовищу, в тому числі за забруднення морського середовища, реалізується відповідно до принципів і норм, які належать до всього інституту міжнародної відповідальності держав [11, 192]. Інститут міжнародно-правової

відповідальності держав заснований на нормах звичаєвого права. Не є винятком і питання відповідальності держав за шкоду, завдану навколошньому середовищу. Загальні питання міжнародно-правової відповідальності держав регламентуються Статтями про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

5. Велика частина природоохоронних договорів, особливо багатосторонніх, не містять положень, що регулюють відповідальність. Коли договір включає відповідні положення, вони формулюються у найзагальнішій формі, як правило у вигляді відсылання до майбутніх угод про процедуру відшкодування збитків. Наприклад, Конвенція про охорону середовища Середземного моря 1976 р. містить статтю «Матеріальна відповідальність і компенсація», яка встановлює лише зобов'язання держави співпрацювати у розробці «процедур для визначення матеріальної відповідальності і компенсації за шкоду від забруднення морського середовища внаслідок порушення положень даної Конвенції та відповідних протоколів» [12, 450]. Конвенція 1982 р. містить загальне положення щодо відповідальності у ст. 235, п. 3 якої передбачає, що держави «співробітничають у здійсненні діючого міжнародного права і в подальшому розвитку міжнародного права, що стосується відповідальності, для оцінки та відшкодування збитків або врегулювання пов'язаних з цим спорів, а також, коли доречно, в розробці критеріїв та процедур виплати належного відшкодування, таких, як обов'язкове страхування або компенсаційні фонди». Відповідно до п. 1 ст. XVI «Зобов'язання і відповідальність» Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., договірні Сторони несуть відповідальність за виконання своїх міжнародних зобов'язань із захисту і збереження морського середовища Чорного моря.

6. Питання про відповідальність держав за шкоду навколошньому середовищу – частина більш широкої проблеми міжнародної відповідальності за правопорушення, яка знаходилася на розгляді Комісії міжнародного права ООН у період роботи III Конференції ООН з морського права (1973–1982 рр.). Тому в ході дискусій у Третьому комітеті III Конференції ООН з морського права було вирішено, що майбутня конвенція в силу свого широкого характеру не повинна містити детальні положення, які в майбутньому повинні бути включені в спеціальну міжнародну конвенцію [11, 197]. Дж. Тімагеніс, аналізуючи стосовно проблеми відповідальності держав за забруднення морського середовища роботу III Конференції ООН з морського права, різні проекти і розроблені в той час тексти статей з морського права, зазначив суттєвий розвиток відповідних принципів в процесі роботи конференції. Разом з тим, на його думку, вони все ще мають значною мірою загальний характер і тому потребують ретельної подальшої розробки [13, 65].

У Конвенції 1982 р. держави не пішли далі декларування найбільш загальних положень про відповідальність держав за забруднення морського середовища. Тому в Конвенції 1982 р. сформульовані лише загальні принципи, що регулюють цю відповідальність. Зокрема, в ст. 235 підтверджено обов'язок держав виконувати свої міжнародні зобов'язання щодо захисту і збереження морського середовища і нести відповідальність згідно з міжнародним правом [11, 197-198].

На думку Г. Хандла, формулювання ст. 235 свідчить про поступове запровадження у міжнародному праві принципу суверої (об'єктивної) відповідальності. «Хоча, – пише він, – було б, безумовно, неможливо протягнути суверої відповідальність як загальний стандарт в області забруднення морського середовища по Конвенції 1982 р., в еволюції остаточного тексту немає нічого, що б не дозволяло припустити, що суверої відповідальність не зможе зіграти виняткову роль в конвенційних рамках» [14, 102]. Підставою для такого висновку, вважає Г. Хандл, є зміна формули ст. 235 у порівнянні з більш раннім її варіантом в Неофіційному единому тексті для переговорів, який передбачав, що держави «несуть матеріальну відповідальність згідно з міжнародним правом за шкоду, яка може бути їм приписана і є результатом порушення ... зобов'язань», що стосуються захисту і збереження морського середовища [15]***. Усунення посилення на підставу міжнародної відповідальності держави (порушення зобов'язання) говорить, на його думку, про спробу авторів Конвенції охопити такі випадки, у яких міжнародна відповідальність держави за забруднення морського середовища не є наслідком міжнародно-протиправної поведінки [14, 111-112].

Ми згодні зі С. В. Виноградовим, що процес розробки формули ст. 235 у ході Конференції свідчить швидше про зворотне тому, що намагається довести Г. Хандл, тобто про відмову більшості учасників переговорів погодитися з концепцією суверої (об'єктивної) відповідальності [11, 237]. Про це свідчить і подальша міжнародно-правова практика. У тексті Конвенції 1982 р. російською мовою в п. 3 ст. 235 йдеться про «розвиток міжнародного права, що стосується відповідальності», тоді як в англійському тексті мова йде про загальну (*responsibility*) і матеріальну (*liability*) відповідальності, що свідчить не про наміри авторів Конвенції 1982 р., а про відсутність адекватних термінів у російській мові. Якщо перший (*responsibility*) традиційно розглядається як наслідок порушення будь-якого міжнародного зобов'язання держави, то другий (*liability*) передбачає як обов'язкову умову для її настання завдання матеріальної шкоди, у даному випадку в результаті забруднення морського середовища [11, 198-199].

Хоча ч. XII Конвенції 1982 р. містить загальні принципи відповідальності за забруднення, в інших розділах також є положення, що мають безпосереднє відношення до питання про відповідальність стосовно різного виду діяльності держав у різних за своїм правовим режимом районах Світового океану.

Згідно з п. 1 f) ст. 21, прибережна держава може приймати відповідно до положень Конвенції 1982 р. та інших норм міжнародного права закони та правила, які стосуються мирного проходу через територіальне море, щодо збереження навколошнього середовища прибережної держави і запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення.

Згідно з п. 2 h) ст. 19 Конвенції 1982 р., будь-який акт навмисного і серйозного забруднення всупереч Конвенції при здійсненні мирного проходу вважається таким, що порушує мир, добрий порядок або безпеку прибережної держави.

Стаття 31 Конвенції 1982 р. встановлює відповідальність держави прапора за будь-яку шкоду чи збитки, завдані прибережній державі військовим кораблем або іншим державним судном, що експлуатується в некомерційних цілях, у результаті недотримання ним законів і правил прибережної держави, що стосуються проходу через територіальне море, або положень Конвенції, або інших норм міжнародного права.

Таким чином, держава прапора несе відповідальність за порушення його суднами при мирному проході всіх законів і правил прибережної держави, що стосуються будь-яких питань «запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення» його територіальних вод.

Якщо, проте, припустити, що такі закони і правила ще не прийняті якоюсь прибережною державою, а шкода від забруднення завдано, держава прапора відповідного судна буде нести відповідальність у силу ст. 19 Конвенції 1982 р. за порушення «миру, доброго порядку і безпеки» прибережної держави [11, 204].

Додатковою гарантією збереження морського середовища тут можуть служити положення, що стосуються суден, які користуються імунітетом. По-перше, прибережна держава може вимагати, щоб військовий корабель, що порушує закони та правила прибережного держави щодо проходу через територіальне море, негайно залишив його межі (ст. 30).

Положення про охорону морського середовища містяться і в положеннях Конвенції 1982 р., що регламентує право транзитного проходу. Згідно з п. 2 «б» ст. 39, судна під час транзитного проходу через протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства, зобов'язані, зокрема, дотримуватися загальноприйнятих міжнародних

правил, процедури та практики запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення із суден. При цьому держави, що межують з протоками, мають право приймати закони і правила, пов'язані з ранзитним проходом через протоки, у тому числі щодо запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення шляхом введення в дію відповідних міжнародних правил, що стосуються скидання нафти, нафтovмісних відходів та інших отруйних речовин в протоці (п. 1 «б» ст. 42 Конвенції 1982 р.). Всі іноземні судна, які здійснюють право транзитного проходу, зобов'язані дотримуватися законів і правил держав, що межують з протоками. Якщо судно або літальний апарат, що володіють імунітетом, заподіюють шкоду чи збитки при транзитному проході, держава пропора судна або держава реєстрації літального апарату несе міжнародну відповідальність (п. 5 ст. 42 Конвенції 1982 р.).

При здійсненні мирного проходу через архіпелажні води всі правила, пов'язані із запобіганням, скороченням і збереженням під контролем забруднення, а також питаннями відповідальності, встановлені в Конвенції 1982 р. для мирного проходу через територіальне море, однаково відносяться й до архіпелажних вод (п. 1 ст. 52). При здійсненні архіпелажного проходу положення Конвенції, які регулюють право транзитного проходу через протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства, включаючи й ті правила, які стосуються як попередження, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища таких проток, так і питань відповідальності держав за будь-які шкоду чи збитки у зв'язку із забрудненням морського середовища, застосовуються *mutatis mutandis* до архіпелажного проходу.

Згідно з п. 1 б) ії) ст. 56 Конвенції 1982 р., прибережна держава у винятковій економічній зоні має юрисдикцію, передбачену у відповідних положеннях Конвенції 1982 р., щодо захисту та збереження морського середовища. При цьому держави при здійсненні своїх прав і виконанні своїх обов'язків за Конвенцією 1982 р. у винятковій економічній зоні належним чином враховують права та обов'язки прибережної держави і дотримуються законів і правил, прийнятих прибережною державою відповідно до положень Конвенції та інших норм міжнародного права (п. 3 ст. 58 Конвенції 1982 р.).

У ч. XI Конвенції 1982 р., яка визначає режим Міжнародного району та діяльність в ньому держав, встановлюється загальний обов'язок ефективного захисту морського середовища. На Міжнародний орган покладено обов'язок приймати норми, правила та процедури, зокрема для «запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища та інших небезпек для неї, у тому

числі узбережжя, та запобігання порушення екологічної рівноваги морського середовища, приділяючи особливу увагу необхідності захисту морського середовища від шкідливих наслідків таких видів діяльності, як буріння, драгування, виймка ґрунту, видалення відходів, будівництво та експлуатація або технічне обслуговування установок, трубопроводів та інших пристрій, пов'язаних з такою діяльністю» (п. «а» ст. 145 Конвенції 1982 р.). Конвенція 1982 р. покладає на державу обов'язок забезпечувати, щоб діяльність у Районі, здійснювана державами-учасницями, державними підприємствами або фізичними чи юридичними особами, що мають національність держав-учасниць або перебувають під ефективним контролем цих держав-учасниць чи їхніх громадян, здійснювалася відповідно до ч. XI, присвяченої діяльності у Районі (п. 1 ст. 139 Конвенції 1982 р.). У Конвенції 1982 р. передбачена відповідальність держав за шкоду, заподіяну у результаті невиконання ними своїх обов'язків, що випливають з положень ч. XI. Однак держава-учасниця не несе відповідальності за шкоду, заподіяну у результаті недотримання ч. XI Конвенції особою, за яку вона поручилася, якщо така держава вжila всіх необхідних і належних заходів (п. 1 ст. 139 Конвенція 1982 р.).

Відповідно до п. d) ст. 240, морські наукові дослідження проводяться з дотриманням усіх правил, що стосуються справи, прийнятих відповідно до Конвенції 1982 р., включаючи положення про захист і збереження морського середовища. Відповідальність держав і міжнародних організацій встановлено також за шкоду, заподіяну забрудненням морського середовища у результаті морських наукових досліджень, що проводяться ними або від їхнього імені (п. 3 ст. 263 Конвенції 1982 р.).

На нашу думку, у всіх зазначених просторах, якщо мало місце забруднення морського середовища з суден, причиною якого було порушення державою пропора зобов'язань, передбачених у частині ч. XII Конвенції 1982 р., то остання може нести відповідальність за порушення прийнятих на себе зобов'язань, незалежно від реального відшкодування збитків судновласника.

Примітки:

* З цього приводу О. В. Задорожній та М. О. Медведєва пишуть, що у юридичній літературі розрізняються два види /рівні міжнародно-правової/ відповідальності держав: відповідальність за порушення обов'язку згідно з нормами міжнародного права (англ. - responsibility) і відповідальність за шкідливі наслідки неправомірних дій, які спричинили матеріальні збитки (англ. - liability). Деякі автори вважають, що у першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну. Необхідно, однак, зазначити, що

в англомовній доктрині не існує єдиної думки з приводу сутності понять responsibility i liability. Різні автори застосовують ці терміни по-різному [6, 187].

** Умовний розподіл міжнародно-правових норм на «первинні» і «вторинні» був прийнятий Комісією міжнародного права ООН при дослідженні питання про відповідальність держав [10, 177 – 197].

*** Зміна формулювання стала компромісним рішенням, ініційованим низкою арабських країн. Див.: UNCLOS-III. Offic. Rec. 1978. –Vol. 10. – P. 111 – 112.

Література:

1. Буткевич, В. Г. Міжнародно-правова відповідальність / В. Г. Буткевич // Міжнародне право. Основи теорії : підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; ред. В. Г. Буткевич. – К. : Либідь, 2002.
2. Лукашук, И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004.
3. Сперанская, Л. В. Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана (некоторые теоретические аспекты) / Отв. ред. А. П. Мовчан. – М. : Наука, 1984.
4. Задорожній, О. В., Медведєва, М. О. Відповідальність у міжнародному праві навколошнього середовища // Задорожній, О. В. Міжнародне право навколошнього середовища : підруч. для ВНЗ / О. В. Задорожній, М. О. Медведєва ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – К. : Видав. дім «Промені», 2010.
5. Anzilotti, D. Responsabilité internationale des Etats... // RGDIP. – Vol. 8. – № 1–2.
6. Хакапаа, К. Загрязнение морской среды и международное право : пер. с англ. В. А. Киселева / К. Хакапаа ; под ред. и со вступ. ст. А. Л. Маковского. – М. : Прогресс, 1986.
7. Сперанская, Л. В. Проблема позитивной ответственности и охрана морской среды / Л. В. Сперанская // Деятельность государств в Мир. океане : Междунар.-прав. аспекты. – М., 1983.
8. Василенко, В. А. Ответственность государства за международные правонарушения / В. А. Василенко. – К. : Вища школа, 1976.
9. Курс международного права : в 7 т. / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко [и др.]. – М. : Наука, 1992. – Т. 5 : Отрасли международного права.
10. Ago, R. Second report on the state responsibility / R. Ago // Yb. Intern. Law Commiss. – 1970. – Vol. 2. – P. 177 – 197.
11. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды. – М. : Наука, 1990.
12. Selected multilateral treaties in the field of the environment. – Nairobi, 1983.
13. TImagenis, G. International control of marine pollution / G. TImagenis. – N. Y., 1980.

14. Handl, G. International liability of states for marine pollution / G. Handl / Canad. Yb. Intern. Law. - 1983. - Vol. 21.
15. UN Doc. A/CONF. 62/WP.
16. UNCLOS-III. Offic. Rec. 1978. -Vol. 10.
17. Мировой океан и международное право: Основы современного правопорядка в Мировом океане. - М. : Наука, 1986.

УДК 341.01:342.3

Іванченко О. М., НУ «ОЮА»

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА СТРУКТУРА НОРМ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

Проблема специфіки співвідношення норм міжнародного і національного права, їх взаємодія, потребують теоретичного забезпечення, розробки відповідних наукових орієнтирів, концепцій, юридичних понять та категорій, а також видокремлення загального та особливого у класифікації та структурі цих норм.

Проблема специфики соотношения норм международного и национального права, их взаимодействие, требующие теоретического обеспечения, разработки соответствующих научных ориентиров, концепций, юридических понятий и категорий, а также выделение общего и особенного в классификации и структуре этих норм.

The problem of specificity ratio of international and national law, their interaction, requiring theoretical support, development of relevant scientific guidelines, concepts, legal concepts and categories, as well as separation of general and special in classification and structure of these rules.

Норма національного права це поведінка загального характеру, встановлена або санкціонована компетентним органом держави, що має загальнообов'язкову силу, регулює суспільні відносини в інтересах громадян та суспільства, передбачає відповідальність перед державою у разі порушення цієї норми.

Виходячи із загального розуміння норми права, можна сказати, що міжнародно-правова норма – це створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

Під формальною визначеністю у цьому разі мають на увазі відмінну рису міжнародно-правових норм, яка полягає в особливій чіткості та визначеності понять і конструкцій [1].

Зміст норм міжнародного права становлять права й обов'язки, якими наділяються суб'єкти міжнародного права. Вступаючи у відносини між собою, суб'єкти міжнародного права реалізують свої права й дотримуються обов'язків, які встановлюються міжнародноправовими нормами. Міжнародно-правова норма впорядковує поведінку учасників міжнародних відносин, тобто виконує регулюючу роль у взаємовідносинах суб'єктів міжнародного права.

Важливою ознакою міжнародно-правових норм порівняно з національними нормами є те, що більшість із них не має загальнообов'язкового характеру, адже група держав не може створювати норми для інших країн.

В основі будь-якої норми міжнародного права лежать узгоджені волевиявлення не менше двох учасників міжнародних відносин. Норма міжнародного права регулює відносини між тими членами міжнародного співтовариства, які безпосередньо брали участь в її створенні і визнали, що вона поширює на них свою дію, або визнали її уже після створення.

У результаті компромісів та узгоджень держави приходять до взаємно погодженого рішення про певні правила взаємовідносин. Закріплені в загальновизнаних юридичних формах – міжнародних договорах та звичаях, актах міжнародних організацій – вони визнаються нормами міжнародного права, які мають «погоджувальний», «координуючий» характер [2].

Міжнародно-правові зобов'язання, які становлять зміст міжнародноправових норм, можуть складатися як із зобов'язання однієї сторони щодо прав іншої сторони (прості), так і з комплексу взаємних прав і обов'язків сторін (складні). Зобов'язання в міжнародному праві можуть мати й багатосторонній характер. Зокрема, якщо один із учасників міжнародних відносин порушить певне зобов'язання, то в інших суб'єктів міжнародного права виникає право вимагати припинити це порушення й ставити питання про відповідальність за вчинені діяння (наприклад, зобов'язання щодо незастосування сили).

У цілому, міжнародно-правові зобов'язання можуть формулюватися по-різному в залежності від методу правового регулювання: зобов'язуючі, дозволяючі або забороняючі. Так, наприклад, якщо передбачається, що держава неповинна вмішуватись у справи, що входять до національної компетенції іншої держави, то в цьому випадку мова буде йти про заборону.

Специфічною для міжнародно-правових норм є їхня внутрішня структура.

Слід зазначити, що більшість національно-правових норм складається із трьох частин:

гіпотези – умова, за якої застосовується правило поведінки;
диспозиції – саме правило поведінки;
санкції – заходи державного примусу, що застосовуються в разі порушення правила поведінки.

Міжнародно-правові норми, зазвичай, містять тільки диспозицію, дуже рідко – гіпотезу і диспозицію, а санкції відсутні. Інколи гіпотези і диспозиції міжнародно-правових норм містяться в різних статтях міжнародного акта, іноді і в різних актах, які пов’язані між собою.

Санкції, як правило, визначаються в окремих міжнародних договорах і звичаях і не завжди мають визначений характер [3].

У цілому, правотворчість – це процес створення правових норм. Відповідно міжнародна правотворчість являє собою процес створення норм міжнародного права. Отже, можна сказати, що метою міжнародної правотворчості є прийняття необхідного для суб’єктів міжнародного права міжнародно-правового акта.

На відміну від національної правотворчості, такий процес є більш складним і специфічним, по-перше – через відсутність єдиного законодавчого органа, по-друге, це зумовлено відсутністю єдиного основного акта (конституції), що регламентує процес правотворчості. Зважаючи на це, суб’єкти міжнародного права самі визначають способи створення міжнародних норм.

Враховуючи позицію науковців та практику міжнародної правотворчості, можна сказати, що єдиним способом утворення міжнародно-правових норм є угоди й резолюції суб’єктів міжнародного права.

Суб’єктами, у цьому разі, є держави та міжнародні організації. Серед них особливе місце відводиться державам як основному суб’єкту міжнародної правотворчості. Міжнародні організації також беруть участь у процесі нормоутворення, але їхня роль, порівняно з роллю держав, є значно меншою.

Сучасний правотворчий процес суттєво відрізняється від попереднього. Розвиток міжнародних відносин сьогодні стрімко розвивається, створюються нові міжнародні організації, укладаються угоди як міжнаціонального, так і світового характеру. Ці зміни впливають і на процес міжнародної правотворчості, здебільшого, шляхом створення відповідних міжнародних організацій та органів, які розробляють відповідні проекти угод.

Згода суб’єктів міжнародного права щодо визнання певних правил поведінки як міжнародно-правових норм може бути явно вираженою (договір) або мовчазною (звичай). Відповідно, норми, які містяться в договорі, є договірними, а ті, що містяться у звичаях – звичаєвими [4].

Договірні норми, зазвичай, мають писану форму й містять чіткі формулування. Вони є юридично обов’язковими для учасників

договору, а їх порушення тягне за собою міжнародно-правову відповіальність.

У залежності від кола учасників договори можуть бути двосторонніми та багатосторонніми.

Двосторонні договори укладаються для взаємного врегулювання певних питань між двома суб'єктами міжнародного права. Здебільшого такими суб'єктами є держави, досить рідко укладаються угоди між державою та міжнародною організацією або між самими міжнародними організаціями.

Говорячи про держави, як суб'єктів міжнародного права, слід за-значити, що їх вплив на процес правотворчості є неоднаковим. Перш за все це залежить від активності їхньої діяльності в даному процесі, від бажання і можливості висувати свої пропозиції.

Форми участі міжнародних організацій у правотворчому процесі є різними. Поряд із розробленням проектів договорів, часто у своїх резолюціях визначають принципи і норми, які підлягають втіленню в договорах. Зокрема, резолюції Генеральної Асамблеї ООН відіграли значну роль у створенні комплексу договорів із прав людини. Немаловажне значення відіграють і спеціалізовані органи ООН, досить велика кількість договорів підготовлена ЮНЕСКО, Міжнародною організацією праці тощо.

Загальні міжнародно-правові норми приймаються більшістю, яка представляє основні політико-правові системи. Для створення міжнародно-правової норми та забезпечення її ефективності необхідна згода тих, хто реально контролює міжнародні відносини у певній сфері. Наприклад, міжнародно-праві норми у сфері використання ядерної енергетики можуть створюватися без участі ядерних держав. Багатосторонні договори переглядаються також за згодою більшості учасників [5].

Процес створення звичаєвих норм є досить складним і тривалим.

Згідно із ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН звичай визнається як «доказ загальної практики, визнаної як правова норма». Зважаючи на це, можна виокремити елементи, які включає процес утворення звичаю:

загальність – необхідний для утворення норм загального міжнародного права;

тривалість – утворення звичаю протягом тривалого часу, хоча за сьогоднішніх умов цей процес є набагато коротшим;

однотипність і повторюваність – полягає в тому, що практика, в процесі якої формуються міжнародно-правові норми, має бути достатньо визначеною, однаково повторюватися;

визнання – визнання суб'єктами міжнародного права правил поведінки як правової норми, що перетворює його в міжнародно-правовий звичай.

Різноманітність міжнародно-правових норм зумовлює потребу в їхній класифікації. Значна кількість науковців-міжнародників неодноразово намагалися знайти універсальні, найбільш повні критерії класифікації норм міжнародного права, але жодна з їхніх спроб не знайшла загального визнання.

Зважаючи на наукові здобутки вчених, слід виходити із найбільш загальних, найбільш вживаних критеріїв класифікації міжнародно-правових норм:

- за сферою дії – універсальні, регіональні, партитулярні;
- за способом правового регулювання – імперативні і диспозитивні;
- за джерелами – звичаєві, договірні, норми рішень міжнародних організацій;
- за функціональним призначенням – регулятивні і охоронні;
- за кількістю учасників – двосторонні і багатосторонні;
- за характером нормативних приписів – уповноважуючі, зобов'язальні, забороняючі, відсильні;
- за властивостями регулятивних функцій – матеріальні і процесуальні;
- за термінами дії – строкові і безстрокові.

Таким чином, приписи, що містяться в галузях міжнародного і національного права, можуть бути поділені за різними підставами.

За юридичною природою і ступенем обов'язковості приписів норми обох галузей права можуть бути імперативними, коли в них владно наказує правило поведінки, і диспозитивними, коли правило формулюється так, що надається можливість вибору того чи іншого поводження.

Імперативні норми в міжнародному праві, або, як їх ще називають, норми *jus cogens*, – це правила, від яких суб'єкти міжнародного права не можуть відступати навіть за взаємною згодою. Якщо міжнародний договір суперечить імперативним нормам міжнародного права, то він є юридично нікчемним. Таке положення зафіксоване у ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, в який говориться: «Договір є нікчемним, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права ... Імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що має такий же характер» [6].

До імперативних норм міжнародного права відносять основні або загальновизнані принципи і норми міжнародного права, спеціальні (галузеві) принципи і норми (наприклад, принцип свободи відкритого моря, принцип невід'ємного суверенітету держав над своїми природними багатствами і ресурсами тощо) і деякі інші норми (наприклад, норми про дипломатичні привілеї та імунітети).

Прикладом імперативних або наказових норм у національному праві можуть служити положення, регулюючі повноваження органів державної влади, обов'язки громадян, а також визначають зобов'язання щодо здійснення будь-яких дій.

Як диспозитивних норм і міжнародного, і національного права можна привести положення, що регулюють права і свободи людини. Вони є диспозитивними стосовно особистості, яка може скористатися правовою можливістю, тоді як для державних органів та публічних інститутів, зобов'язаних забезпечити їх реалізацію, мають імперативний характер.

До диспозитивних норм у міжнародному праві належать також правила, від яких держави можуть відступати за взаємною угодою. Вони є обов'язковими, проте зацікавлені держави можуть укладати договори, встановлюють інші норми, діяти відповідно до них, і така поведінка буде правомірною, якщо не завдає шкоди інтересам інших держав.

За функціональним призначенням у механізмі правового регулювання міжнародно-правові та національно-правові норми поділяються на матеріальні і процесуальні.

Матеріальні норми регулюють вміст правил поведінки (дій та бездіяльності), тобто відповідають на запитання, що можна чи потрібно робити або не робити. Процесуальні норми визначають форми і процедури реалізації правил поведінки і відповідають на запитання: як можна чи потрібно діяти або не діяти.

На відміну від ряду інших галузей права, де матеріальні і процесуальні норми об'єднуються в різні, хоча і тісно взаємопов'язані галузі (кrimінальне та кrimінально-процесуальне, цивільне та цивільно-процесуальне, адміністративне і адміністративно-процесуальне галузі права), міжнародне та національне право об'єднують матеріальні і процесуальні норми. Прикладом такого нерозривному зв'язку можуть бути міжнародні угоди та національні закони, що регулюють умови та порядок укладення міжнародних договорів.

Переважання в міжнародному та національному праві матеріальних норм не применишує значущості які в них процесуальних правил поведінки. Саме за допомогою останніх забезпечується реалізація матеріальних норм цих галузей права.

За часом своєї дії міжнародно-правові та національно-правові норми поділяються на постійні, які не обмежені терміном своєї дії, і тимчасові, – покликані діяти тільки в певні періоди (наприклад, на термін дії міжнародного договору або угоди, на період надзвичайного або воєнного стану і тощо).

По території дії норми міжнародного і національного права розмежовуються на ті, які діють:

- а) у міжнародному масштабі;
- б) на міждержавному регіональному рівні;
- в) у рамках конкретної держави (загальнонаціональні);
- г) на території окремих регіонів, суб'єктів федерації, автономій);
- д) на території місцевого самоврядування (муніципального утворення) – муніципальні або місцеві.

Із точки зору цього критерію норми міжнародного і національного права мають різне охоплення впливу. Так, норми міжнародного права превалують у міжнародному та міждержавному масштабах, тоді як норми національного права домінують на загальнонаціональному рівні. Це не виключає, однак, дію тих та інших в іншому територіальному вимірі. Зокрема, норми права ЄС для держав-членів Європейського Союзу є одночасно нормами міждержавного регіонального та національного рівня. Ілюстрацією цьому є ст. 28 Основного закону ФРН [7], відповідно до якої на виборах в округах і громадах володіють правом обирати і бути обраними згідно з правом Європейського Співовариства також особи, які мають громадянство держави-члена Європейського Співовариства. Протилежним прикладом, коли норми міжнародного права діють лише щодо однієї конкретної країни і фактично зливаються з національним правом, є міжнародні угоди, на основі яких було прийнято Конституцію Боснії і Герцеговини від 14 грудня 1995 р [8]. У Преамбулі цього національного акта спеціально підкреслюється, що Конституція Боснії і Герцеговини приймається на базі Основних принципів, узgodжених 8 вересня 1995 р. в Женеві і 26 вересня 1995 р. в Нью-Йорку.

Поряд із класифікаціями, загальними для обох галузей, в міжнародному та національному праві присутні власні градації норм, що підкреслюють специфіку тієї чи іншої галузі.

Так, із точки зору функціональної спрямованості норми міжнародного права розмежовуються вченими на універсальні та локальні. Універсальні норми пов'язані із загальнолюдськими інтересами і є завжди багатобічними. Вони мають бути прийняті більшістю держав. Зокрема, універсальні норми міжнародного права містяться в Статуті ООН 1945 р., Загальній декларації прав людини ООН, Женевських конвенціях тощо [9].

Локальні норми регулюють відносини, тісно пов'язані з інтересами держав, що створюють ці норми. Це можуть бути і дві держави (наприклад, Договір між РФ і США про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р.) і група держав, як правило, одного географічного регіону (наприклад, договори, укладені державами-учасниками ЄС, СНД, ОАЕ та ін.) У зв'язку із цим локальні норми можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми.

Особливої специфіки набувають норми міжнародного права за кольом учасників. Вони поділяються на багатосторонні і двосторонні. Так, наприклад, Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. містить багатосторонні норми, а Договір між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 р. – двосторонні.

На відміну від норм міжнародного права, національні норми істотно розрізняються за юридичною силою. Вони шикуються в ієрархію у тій же послідовності, що і нормативні правові акти, в яких вони містяться. Із цієї точки зору національні норми диференціюються у вигляді норм, які мають вищу юридичну силу (містяться в конституції), звичайного національного закону, акта глави держави, підзаконного акта, рішення суду тощо.

Норми і міжнародного, і національного права в самому загальному вигляді можна визначити як формально визначені правила, що регулюють суспільні відносини, які становлять предмет цих галузей. Під формальною визначеністю у цьому разі мають на увазі відмінну рису міжнародно-правових норм, яка полягає в особливій чіткості та визначеності понять і конструкцій.

Важливою ознакою міжнародно-правових норм порівняно із національними нормами є те, що більшість із них не має загальнообов'язкового характеру, адже група держав не може створювати норми для інших країн.

Існує декілька моделей співвідношення норм міжнародного та національного права в національній правовій системі: відповідно до першої моделі у конституціях держав визначається самий загальний порядок співвідношення норм міжнародного та національного права, вказуючи на те, то загальновизнані принципи і норми міжнародного права є частиною національної правової системи; відповідно до другої моделі, у конституціях держав, поряд із загальним формулюванням, конкретизується, як співвідносяться за юридичною силою норми міжнародного і національного права; відповідно до третьої моделі, як елемент національної правової системи визнаються у конституціях держав тільки норми ратифікованих міжнародних договорів і нічого не згадується про так звані загальновизнані принципи і норми міжнародного права.

Вбачається, що існування різних моделей співвідношення норм міжнародного та національного права в національній правовій системі не є ознакою будь-якої національної самобутності держав. Причина криється скоріше в рівні правової культури, пов'язаної із різним сприйняттям норм міжнародного права як складової частини національного права. Уніфікація у цьому напрямку є можливою шляхом вироблення рекомендацій, сформулювати які доцільно на міжнародному рівні.

Література:

1. Лукашук І. І. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 1997. – 322 с.
2. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник За ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
3. Международное право: учебник / под ред. А. И. Микульшина. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 512 с.
4. Международное право: учебник / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 567 с.
5. Лукашук І. І. Глобалізація, государство, право, ХХІ век / І. І. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
6. Віденська конвенція про право міжнародних договорів (М. Відень, 23 травн. 1969 р.) [Електронний ресурс] Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU69K01.html
7. Конституции государств Европы: в 3-х т.: сборник / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. – 792 с.
8. Конституции государств Европы: в 3-х т.: сборник / под общей ред. Л. А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 824 с.
9. Устав Организации Объединенных Наций (Сан-Франциско, 26 июня 1945 г.). // Международное право в документах: учеб. пособие / сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – М. : Норма-Инфа-М, 2000. – 824 с.

УДК 327.37+341.48:343.326

Андрущенко Т. В., НПУ імені М. П. Драгоманова
**ВІДВЕРНЕННЯ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА БОРОТЬБА З
МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ**

В статті розглядаються проблеми запобігання загрозі світової війни, яку створює сучасний міжнародний теороризм. Проаналізовано досвід та ступінь ефективності антитерористичних дій.

В статье рассматриваются проблемы предотвращения угрозы мировой войны, которую создает современный международный теороризм. Проанализирован опыт и степень эффективности антитерористических действий.

The problems of prevention of world war threat which is created by modern international terrorism are examined in the article. Experience and degree of efficiency of antiterroristic actions are analysed.

Розвиток світової цивілізації потребує аналізу з точки зору відвернення тих загроз, які продукуються збігом суперечливих обставин, розбалансованістю суб'єктивних і об'єктивних чинників. Серед проблем, які продукують загрози, на перших місцях знаходяться проблема війни і миру, екологічна та енергетична проблема, демографічна і продовольча проблеми, забезпечення людства питною водою, проблема міжнародного тероризму тощо. Проблема війни і миру перетворилася на глобальну насамперед внаслідок різкого збільшення потужності зброї. Сьогодні однієї ядерної зброї накопичили стільки, що її вибухова сила в декілька тисяч разів перевищує потужність боеприпасів, використаних у всіх війнах, що колись відбувалися [1, с. 337]. І. Кант та А. Швецер передбачали таку ситуацію, коли поступовий розвиток цивілізації сягне такого рівня, що її власні технічні досягнення, використані для воєнних цілей, зможуть варварськими спустошеннями знищити саму цю цивілізацію, перекреслити усі досягнуті людством культурні здобутки.

З перспективи ХХІ століття можна оцінити слушність цих передбачень. Мова йде передусім про ядерну зброю, інші засоби масового знищенння, застосування яких містить у собі загрозу не тільки для тих народів, проти яких вони спрямовані, а й для всього людства, в тому числі й для тих, хто має намір ці засоби застосувати. Відомо, що переможців у такій війні не буде. Взагалі будь-яка масштабна війна країн з розвинутою технологією може обернутися трагедією для всього людства. І це може стати тим поворотним пунктом в його історії, коли мир стає умовою його подальшого існування, тим єдино можливим станом, альтернативи якому просто немає.

Проте сучасників бентежить не лише ядерна загроза та потужність зброї масового знищенння, але й нові специфічні засоби ведення війни, які характерні для інформаційної цивілізації. Як зазначає О. Цвєтков, якщо для аграрного суспільства провідним засобом ведення війни було ополчення землевласників (армії грецьких міст-держав або Риму в його республіканський період), для промислових – наявність постійних професійних армій, то сьогодні, в період становлення інформаційної цивілізації, йдеться про війну третього типу – інформаційну, мета якої порушити обмін інформацією в таборі супротивника. Зброя інформаційної війни, як правило, взагалі не спрямована на завдання втрат живій силі. У цьому сенсі крива технології вивела, нарешті, до цілком безкровної і в той же час винятково ефективної зброї. Вона знищує не населення, а державний механізм [2]. Е. Тоффлер у праці

«Нова парадигма влади: Знання, багатство, сила» чимало уваги приділяє інформаційним війнам. Він наводить велику кількість свідчень, які демонструють всеосяжність та не контролюваність інформаційної війни: «на кожному рівні бізнесу – в царині всесвітніх телевізійних і телекомунікаційних стандартів, біля кас у магазині роздрібної торгівлі, на рівні автоматизованих касових машин і кредитних карток, в екстра інтелектуальних електронних мережах, у галузі конкурентної розвідки і контррозвідки – повсюди шаліє інформаційна війна, а ми оточенні інфовояками, що б'ються за контроль над найповажнішим ресурсом Ери Преображення влади» [3, с. 202].

Все це підтверджує той факт, що у сучасному світі загроза війни супроводжується великою кількістю загроз – економічною, психологочною, інформаційною, екологічною та іншими. Якщо в минуло війна часто використовувалась для вирішення дискусійних, а то й надуманих питань, то сьогодні очевидно, що вона має бути повністю виключена з життя суспільства Й хоча «перед лицем загрозливої катастрофи єдино розумним, єдино прийнятним виходом та єдино можливою альтернативою – мирне співіснування» [4, с. 10], позиції урядів багатьох країн не такі одностайні.

Прикладом демонстрації протилежних підходів щодо вирішення сучасної проблеми війни і миру є позиції США та Європейського Союзу. Для США беззаперечним імперативом залишаються воєнні акції, оскільки, як вважається, саме вони сприяють встановленню міжнародного порядку «на пріоритеті односторонніх дій та їх спроможності до таких дій» [5, с. 6]. У європейському підході наголос робиться на певних структурно-організаційних перетвореннях, спрямованих на створення безпечного середовища. Саме цим характеризується концепція безпеки ЄС, яка остаточно сформувалась після масштабної терористичної атаки подій в Мадриді у 2004 році.

Загалом загроза міжнародного тероризму для цивілізаційного розвитку суттєвим чином визначає позиції держав чином з приводу проблеми війни і миру. Адже саме тероризм у сучасну епоху завдає могутнього удара по існуючій системі загальнолюдських цінностей. Він сіє страх та паніку, породжує недовіру до державних структур, які не здатні приборкати терористів. Головною метою тероризму є не убивство конкретних людей, а погроза убивством чи насильством, і жертвами стають не лише ті, хто загинув, а й ті, хто залишився живим. Щоб позбутися страху, терористичні угруповання прагнуть перенести його на інших. А іншими найчастіше є представники чужих народів, націй, країн і цивілізацій.

Тероризм, як складне і багаторічне соціальне явище, по-різному, у відповідності з науково-методологічним підходом, пояснюють

представники різних галузей знань, найперше – політологи, історики, соціологи, психологи тощо. Так, політологи, соціальні політики і філософі розуміють терор, як, головним чином, політичні дії. Політичний терор (від лат. *terror* – страх, жах) зарубіжними, українськими політологами пояснюється як політика залякування, насильства, розправа з політичними супротивниками аж до офіційного знищення [6, с. 655]. Українські дослідники М. Головатий та М. Панаюк розглядають терор як політику (кінцева мета якої – розправа з політичними противниками) і як особливу форму політичного насилия, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю [7, с. 439].

Екстремісти прагнуть нав'язати свою систему антицинностей, до якої входять агресивність та анархізм, всьому людству. Тому об'єктами тероризму в сучасному світі стають не тільки і не стільки окремі індивіди, скільки значні маси людей, громадські та урядові установи, транспортні та енергетичні системи. Терористичні дії щодо них являють своєрідну помсту за існування у світі нерівності і несправедливості у розподілі матеріальних благ між класами і націями. Тероризм відображає спротив натиску озброєної руйнівними науково-технічними досягненнями західної цивілізації, він спрямований проти проведення глобалізації в егоїстичних національних та класових інтересах. Проте він призводить до загибелі громадян, які не винні у прийнятті тих чи інших рішень держави, не несуть за них відповідальності [8, с. 46].

Терор, як засіб зведення політичних та інших рахунків, метод залякування або нав'язування своєї волі, у тому чи іншому вигляді існував в усі часи. У ХХ ст. відбулося перенесення тероризму на державний рівень, а у ХХІ – відбувається на наддержавний. Сучасний тероризм – це вже не розрізнені індивідуальні дії, а серії різноманітних терористичних акцій, спрямованих проти широкого кола осіб та об'єктів, ретельно підготовлених, які здійснюються кваліфікованими кадрами і добре організованими угрупованнями. При цьому спостерігається різке кількісне зростання терористичних актів із численними жертвами і значними матеріальними збитками, а також об'єднання зусиль окремих екстремістських формувань і кримінальних структур на міжнародному рівні для досягнення своїх політичних цілей [9].

Перенесеню тероризму на наддержавний, міжнародний рівень сприяють електронні мережі, що створюють якісно нові умови і для пропаганди терористами своїх ідей, для їх відкритої полеміки з офіційними державними структурами, для дискредитації і дезавуування заяв офіційної влади. Екстремісти різного штибу (неонацисти, скінхеди, расисти, релігійні фанатики) використовують Інтернет як ефективний засіб активізації своєї діяльності, поширення своїх поглядів,

вербування прихильників. За допомогою глобальних інформаційних комп'ютерних мереж, недостатньо контролюваних через колосальний обсяг даних, значно спростилася система керівництва бойовими загонами, процедура адресного набору бойовиків і політичних адептів. Зокрема, у екстремістів та терористів з'явилася можливість розміщувати оголошення про вербування виконавців певних акцій, вести переговори з потенційними новобранцями, відфільтровувати підставних співробітників спецслужб, купувати зброю, передавати гроші для оплати послуг бойовиків, контролювати замовлені операції. При цьому штаб екстремістів лишається практично невразливим для служб безпеки країни, проти якої готується диверсія [10].

Український політолог В. С. Вознюк, розглядаючи міжнародний тероризм в контексті проблем глобалізації, вважає, що він спричинений: поглиблюваною диференціацією країн на бідні та багаті, внаслідок чого створюється підґрунт для формування терористичного «інтернаціоналу» під зеленим прапором ісламу; регіональною нестабільністю, що провокує терористичні акти; інформаційною революцією, поширенням електронних ЗМІ, які використовуються як інструмент маніпулювання масовою свідомістю; загостренням суперечностей між існуючими системами цінностей західною, яка виявляється далеко не універсальною, і системою ісламського світу, яка є певним альтернативним варіантом [11, с. 8].

Сучасному світу відомий тероризм різних видів. Він може мати екстремістські цілі (коли прагне змінити державні інститути певної країни) та сепаратистські (вони мають на меті незалежність, автономію). Проте найбільших масштабів останнім часом набуває тероризм релігійного походження, замішаний на неприйнятті західних цінностей. Якщо у недалекому минулому його жорстокі наспідки відчували виключно країни – носії західних цінностей та способу життя – США та країни Європи, то тепер жертвою ісламського тероризму, озброєних бойовиків та іноземних найманців стають Й Індія, Росія, колишні радянські республіки Середньої Азії та ін. Отже, саме ісламський екстремізм вважають джерелом міжнародного тероризму.

Специфіка ісламського екстремізму полягає у тому, що небезпеку становлять не тільки групи бойовиків, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, але і численні загони проповідників ісламу радикального напряму, у тому числі вояковичного, які пройшли навчання в ісламських навчальних закладах Саудівської Аравії, Пакистану, Єгипту і були завербовані ісламістами. Порівняльний аналіз розвитку ситуації на Балканах, Північному Кавказі і в Центральній Азії, зазначає І. Печенюк, показує, що саме перед ісламськими проповідниками ставиться мета першими реалізувати розраховані на довготривалу

перспективу завдання поширення ідей сепаратизму і релігійного екстремізму в різних регіонах світу [12].

Чечня, Дагестан, Косово, Алжир, Єгипет... У кожному з цих, розташованих у різних кінцях планети, регіонів так чи інакше діяли (або й діють) бойові загони, які використовували у своїх цілях іслам. Міжнародні структури під його прапором мають величезні людські й фінансові резерви. Одна з найголовніших рис ісламського екстремізму – його войовничість, глобально-месіанський характер, всюдисущість, нехтування інших, не мусульманських, цінностей. Ісламська етика смерті є фундаментом ісламського тероризму, а ідеологічна обробка членів ісламістських терористичних груп спрямована на виховання двох рис – готовності до підкорення та самопожертвування [13, с. 8-9].

Мета світового джихаду, під гаслами якого об'єднуються ісламські екстремісти, – звільнити мусульманський світ від західного впливу – від присутності військ, від західної культури, повалити прозахідні уряди мусульманських країн. Спираючись на «історичні образи» і не сприймаючи західних цінностей, ісламський екстремізм прагне встановити на деяких територіях теократичні державні структури. Про наміри ісламістів свідчать заяви, які неодноразово висловлювались релігійними фанатиками, що керують терористичними організаціями. Так, відомий лідер ісламських екстремістів Усама бен Ладен ще у 1998 р. бен Ладен оприлюднив фетву (релігійний припис): «Вбивство американців та іх союзників – обов'язок кожного мусульмана». Мрія бен Ладена, яка неодноразово була оприлюднена у ЗМІ, створити ісламський халіфат у кожному мусульманському районі світу. А Хаттаб, сумнозвісно відомий своїми воєнними операціями в Афганістані та Чечні, неодноразово заявляв про свою мету – вигнання росіян з Кавказу, Середньої Азії та всіх земель ісламу.

Джерелом живучості сучасного міжнародного тероризму В. Івченко вважає симпатії окремих східних режимів, кошти як легальних, так і нелегальних ісламських фінансових структур.Хоча, слід зазначити, що тероризм як явище засуджується багатьма мусульманськими країнами. Неодноразово офіційні джерела цих країн оприлюднювали офіційні заяви про несумісність тероризму з релігією. «Релігія й тероризм – поняття, що взаємовиключають одне одного. Істинний іслам не має нічого спільного з екстремістами, такими, як, наприклад, таліби» – пише газета «Іран ньюс» [Цит. за: 14]. Аналогічну думку висловлюють й західні фахівці. Зокрема, З. Бжезинський зазначає, що з релігійної точки зору іслам навряд чи можна вважати більш ворожим глобальній демократії, ніж буддизм, іудаїзм чи християнство. Головне, що стимулює терористичні загрози, так це, наголошує американський

політолог, джерела та умови, які породжують фанатичні мотивації, настрої, переконання, рішення [Цит. за: 15, с. 558].

Аналіз положень ісламу, зазначає Агаіхаджек Паша Давуд, підтверджує висновок про те, що в ісламі немає і не може бути нічого, що слугувало б основою для тероризму. Релігія і політика в ісламі – відносно самостійні області. Відстоювання ісламськими радикалами тези про їх нерозривність – свідчення поверхневого знайомства з шаріатом, що відкидає автоматичне перенесення його релігійно-догматичних і етичних постулатів на сферу політики, держави і права. Догматизм теорії і агресивність в діях різко критикуються навіть такими мислителями, кого радикальний ісламізм вважає своїми ідейними вождями. Проте труднощі розвитку та поляризацію, які переживає ісламський світ, підсилює екстремістські тенденції в ісламі, зумовлює появу політичних альянсів сил агресивного націоналізму з забарвленим в релігійній формі.

Цитовані вище заяви лідерів ісламських фундаменталістів підточують віру в мирні засоби вирішення проблеми тероризму. Саме тому переважна більшість країн, включаючи й близькосхідні, схиляється у боротьбі з однією з найбільших у світі небезпек до силових збройних методів. Проте форми і методи антiterористичних дій, які містять у собі військові, поліційні, розвідувальні та інші організаційно-обмежувальні заходи, як свідчать події останніх років, є також мало-ефективними. Збройна боротьба з тероризмом, зазначає М. Гуцало, стає безперспективною з багатьох причин. Одна з них полягає в тому, що збройне вторгнення на територію суворенних держав для ліквідації терористичних угруповань може сприйматися як військова агресія. Армійські і цивільні втрати, що постійно зростають, викликають роздратування громадянського суспільства як в країнах-нападниках, так і в країнах, що зазнали нападу. Тривалі воєнні дії, хай навіть і анти-терористичного спрямування, стають серйозним конфліктогенним чинником.

Хоча таку думку підтримують далеко не усі фахівці. Багато хто досвід неефективних збройних антiterористичних дій пов'язує з невикористанням новітніх засобів ураження, недостатнім об'єднанням зусиль держав. «Тільки випереджальними спільними діями мобільних підрозділів і частин з використанням новітніх засобів ураження, демонструючи непохитне прагнення до єднання зусиль, можна перемогти в боротьбі з цією загрозою» [16], зазначає державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки В. Леонов

Протягом тривалого часу (з моменту теракту щодо ізраїльських спортсменів на Олімпійських іграх 1972 року) розгортається дискусія про згуртування зусиль держав у боротьбі з тероризмом,

як військовими, так невійськовими способами. За багато років переговорів держав з приводу трактування тероризму, засобів реагування на терористичні акти та заходів попередження цього лиха, результатів досягнуто не дуже багато, адже майже усі заходи з боротьби та попередження тероризму так чи інакше обмежують права і свободи людини. З цього приводу відоме висловлювання колишнього Генерального секретаря ООН П. де Куельяра про те, що іноді важко сказати, де закінчується тероризм і де розпочинається боротьба за самовизначення.

Після подій 11 вересня 2001 року, коли США, Росія, окрім країни НАТО запропонували стратегію превентивних дій проти терористичних організацій у всьому світі, проблему антитерористичних дій почали розглядати не лише з точки зору оперативно-розвідувального і правоохоронного реагування. Пріоритетними напрямами антитерористичної діяльності стали такі аспекти, як вдосконалення антитерористичної міжнародно-правової бази, активізація боротьби з фінансуванням тероризму (зокрема, перекривання каналів його підживлення за рахунок обігу наркотиків, відмивання брудних грошей), протидія доступу терористів до засобів масового ураження та їх доставки, посилення контролю за обігом звичайних видів озброєння, заходи для забезпечення права людини на захист від насилля.

Останнім часом актуалізувалися проблеми інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектів протидії міжнародному тероризму, такі, зокрема, як «діалог культур», «культура миру», «альянс цивілізацій», «ЗМІ проти тероризму» тощо). На особливу увагу заслуговує створення у 2004 році Групи високого рівня з реалізації ініціативи «Альянс цивілізацій» у складі 20 осіб, члени якої мають періодично зустрічатися з ініціативи Генерального секретаря ООН. Перед групою стоїть завдання зміцнити соціальні та економічні зв'язки європейських і арабських країн, а також сприяти взаєморозумінню і розвитку різних культур і релігій світу. Вона покликана зняти напругу між різними суспільствами і, особливо, між західним і мусульманським світом. У своєму виступі на Другій зустрічі Групи, що відбулась у лютому 2006 року у місті Доха (Катар), Спеціальний радник Генерального секретаря ООН з «Альянсу цивілізацій» Ікбал Різа зазначив, що метою цієї ініціативи є «наведення мостів» і подолання забобонів, непорозумінь і поляризації, а також зазначив, що цілями, які переслідує Альянс, є боротьба з новими загрозами, які породжуються ворожим сприйняттям, що розпалює насилля [17].

Системність і комплексність застосування профілактичних антитерористичних заходів, що ґрунтуються, перш за все, на принципах гуманізму, закладена у прийнятій ООН у вересні 2006 року

Глобальної контртерористичної стратегії. Цей документ прийнято у формі Резолюції з додатком Плану дій, у якому викладено заходи як ідеологічного, так і практичного характеру. Проте й дана стратегія може залишитись лише черговим документом, як прийняті раніше 13 універсальних конвенцій ООН та 5 резолюцій Ради Безпеки з протидії тероризму, якщо не відбудеться якісних зрушень у свідомості населення і урядовців. Втілення в життя комплексних заходів, зорієнтованих на протиставлення людиноненависницькій ідеології тероризму продуктивної гуманістичної альтернативи, які передбачені даною стратегією, мають підкріплюватись усвідомленням на усіх рівнях того, що людство – єдина цивілізація, яка має спільну долю, що її майбутнє залежить від кожної людини.

Література:

1. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX- початок ХХІ ст.) : монограф.: в 2 т. / В. М. Шейко. – Т. 1. – Харків : Основа, 2001. – 520 с.
2. Цвєтков О. Інформаційна війна в Інтернеті [Електронний ресурс] / О. Цвєтков. – Режим доступу : <http://www.perehid.kiev.ua/16html>
3. Тоффлер Е. Нова парадигма влади: Знання, багатство й сила / Елвін Тоффлер. – [Пер. З англ. Н. Бордукової]. – К. : Акта. – 681 с.
4. Ліхацька Н. М. Війна та мир як феномени історичного процесу. – автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. 09.00.03 / Н. М. Ліхацька. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 16 с.
5. Hutton W. The World We're In. Little, Brown, 2002.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. В. Д. Бабкіна, Ю. С. Шемшученка, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
7. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічний словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
8. Денисов В. В. Философия насилия / В. В. Денисов // Философия и общество. – 2008. – № 1. – С. 39 – 56.
9. Печенюк І. Вигоди та сутність міжнародного тероризму [Електронний ресурс] / Ігор Печенюк // Воєнна історія. – 2004. – № 4 – 6. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/4_6_04_6.htm
10. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції [Електронний ресурс] / Алла Сіленко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 61 – 74. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=44&c=884>
11. Вознюк В. С. Знаковий виклик цивілізаційному розвиткові?: монографія / В. С. Вознюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 104 с.

12. Делягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации / М. Г. Делягин. – М. : Инфра-М, 2003. – 768 с.
13. Давуд А. П. Міжнародний тероризм і його вплив на світову політику: автореф. дис. ... канд. політ. наук 23.00.04 / Агаіхаджек Паша Давуд; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2006. – 19 с.
14. Івченко В. Жорстокий. Кривавий. Багатоликий. Таким постає перед цивілізованим світом міжнародний тероризм [Електронний ресурс] / Володимир Івченко // Політика і час. – 2000. – № 1 – 2. – Режим доступу : <http://www.middleeast.org.ua/articles/02.htm>
15. Илларионов С. И. Терор и антитеррор в современном миреустройстве / С. И. Илларионов. – М. : ООО «РИЦ «ПрофЭКО», 2003. – 592 с.
16. Леонов В. В. Проблеми організації антитерористичної боротьби [Електронний ресурс] / В. В. Леонов. – Режим доступу : http://www.miiisp.gov.ua/vydanna.php?razdel=zbir&doc=11_sept&glava=vystup12
17. Губань Р. Концепція діалогу між цивілізаціями в міжнародному праві і проблема тероризму [Електронний ресурс] / Радим Губань // Юридичний журнал. – 2008. – № 3. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2889>

УДК 341:355.216

Громовенко К. В., НУ «ОІОА»

КОДИФІКАЦІЯ НОРМ ПРО ПРИВАТНІ ВІЙСЬКОВІ ТА ОХОРОННІ КОМПАНІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Розглянуто питання необхідності міжнародно-правового регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній і сучасних тенденцій міжнародної кодифікації норм про приватні військові та охоронні компанії.

Рассмотрены вопросы необходимости международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных компаний и современных тенденций международной кодификации норм о частных военных и охранных компаниях.

The necessity of private military and security companies regulation in international law and modern tendencies of international law codification of private military and security companies are considered in this article.

З середини минулого століття виникла тенденція передачі частини функцій збройних сил і служб безпеки держав приватним військовим та охоронним компаніям (ПВОК). До їхніх послуг звертаються також

комерційні компанії, міжурядові, регіональні та неурядові організації [6, 381], причому і в першому, і в другому випадках мова йде про діяльність за межами держави реєстрації в умовах збройного конфлікту, постконфліктного врегулювання, гуманітарних операцій або близьких до них ситуаціях, коли застосовуються норми міжнародного гуманітарного права. Варто зазначити, що можливі ситуації застосування як іноземних, так і національних ПВОК органами влади держави (або антиурядовими формуваннями, що беруть участь у конфлікті), на території якої відбувається конфлікт, що не змінює необхідності застосування до даних ситуацій міжнародного гуманітарного права.

Останнім часом ПВОК брали участь у ході збройних конфліктів і постконфліктного врегулювання на території колишньої Югославії – у Хорватії, Боснії та Герцеговині, Косово та Метохії, а також у 2000 – 2001 рр. у регіонах Південної Сербії та Західної Македонії. У даний час вони поводять діяльність в Іраку та Афганістані, а також у деяких країнах Африки [7, 28].

Фахівці з міжнародного гуманітарного права прогнозують значне розповсюдження та розширення спектра послуг, що надаються ПВОК [8, 2]. Залучення ПВОК до участі в збройних конфліктах відображає тенденції у реформуванні організації збройних сил і свідчить про зміни в класичному підході до кола законних учасників збройних конфліктів.

Таким чином, дослідження правових зasad діяльності ПВОК не викликає сумніву. Тому метою цієї статті є дослідження юридичних проблем, що виникають в процесі діяльності ПВОК, а також шляхів їх вирішення в рамках міжнародно-правового регулювання.

Виходячи із заявленої мети, нами були поставлені такі завдання: дослідити причини поширення ПВОК у сучасних міжнародних відносинах та особливості їх діяльності в період збройних конфліктів; виявити прогалини у правовому регулюванні діяльності ПВОК на основі сучасного міжнародного права; порівняти діяльність ПВОК і найманства; дослідити форми діяльності міжнародної спільноти з міжнародно-правової регламентації діяльності ПВОК; проаналізувати зміст розроблених міжнародних документів, регулюючих діяльність ПВОК.

Об'ектом даного дослідження є міжнародні відносини, що виникають в процесі міжнародно-правової регламентації ПВОК, предметом – процес міжнародно-правової кодифікації діяльності ПВОК.

До проблеми міжнародно-правового діяльності ПВОК зверталися переважно зарубіжні дослідники, серед яких слід відзначити: Ю. С. Апухтіна, О. Г. Волеводза, А. А. Казанцева, О. Квіріка, В. Міхаеля, Р. Наталіно, А. І. Нікітіна, В. М. Русинову, І. О. Сафранчука, Р. П. Фінлі, С. Хендріка, М. Л. Энтіна.

Основними причинами все частішого звернення держав до послуг ПВОК стали зміни в системі міжнародної безпеки після закінчення «холодної війни» та виникнення «асиметричних» загроз національній безпеці. Другою причиною є глобалізація світової економіки та розширення сфер діяльності ТНК. Збройні сили держав у цих умовах є недостатньо гнучкими для відповіді на ці зміни та загрози, а залучення їх для виконання ряду завдань набагато витратніше, ніж використання ПВОК. У свою чергу, ТНК вимагають оперативного, гнучкого й ефективного інструменту для захисту своїх інтересів у різних регіонах. В силу цього як держави, так і ТНК все частіше звертаються до послуг ПВОК [4, 3]. Тому індустрія ПВОК є транснаціональною за своїм характером і розвивається досить швидкими темпами, а загальна вартість контрактів, укладених в цьому сегменті, оцінюється сумою від 20 до 100 млрд. дол. США на рік [3, 5].

До найбільш поширених форм діяльності ПВОК слід зарахувати: супровід конвоїв із вантажами в умовах збройного конфлікту та постконфліктного врегулювання; охорона персоналу дипломатичних представництв, фахівців, районів проживання іноземців, місій міжнародних організацій на території держав в умовах збройного конфлікту та постконфліктного врегулювання; підготовка військових формувань окремих держав до участі в збройних конфліктах; участь у військових переворотах; супровід суден у піратонебезпечних районах.

Незважаючи на широке поширення ПВОК, їх діяльність породжує численні колії з внутрішньодержавним та міжнародним правом. Серед них можна зазначити такі: відсутність загального підходу до визначення кола повноважень, які держава не повинна делегувати ПВОК; різні підходи «держав походження» до правового регулювання (зокрема ліцензування) діяльності ПВОК, так як і відсутність міжнародних стандартів у цій сфері; проблема взаємовідносин і слабкого обміну інформацією між «державою походження», «державою територіальної юрисдикції» та «державою-контрагентом»; складність забезпечення дотримання державами зобов'язань у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права стосовно діяльності ПВОК; труднощі отримання відшкодування збитків від «держави-контрагента» або безпосередньо ПВОК; відсутність міжнародного моніторингу з наляду за діяльністю держав і міжнародних організацій у цій сфері; складність визначення статусу ПВОК та їх співробітників у світлі норм міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права; встановлення меж правомірності діяльності ПВОК та диференціації її від протиправної, зокрема найманства; практичні труднощі залучення співробітників ПВОК до відповідальності, у зв'язку з тим, що «держава територіальної юрисдикції» не може це зробити (через відсутність

нормально функціонуючої системи правоохоронних органів або в силу дії спеціальних угод, укладених з «державою-контрагентом» або міжнародною організацією), а «держава-контрагент» неминуче зіштовхується з проблемами здійснення розслідування на території іншої держави; проблеми визначення обсягу зобов'язань і відповідальності міжнародних організацій та держав щодо притягнених ПВОК [9, 19]. Виходячи з викладеного, існує об'єктивна необхідність встановлення міжнародно-правового режиму діяльності ПВОК.

Увага до ПВОК з боку міжнародного співтовариства обумовлено і тією обставиною, що у деяких випадках їх діяльність може кваліфікуватися як найманство. Серед нових видів найманства Спеціальний доповідач з вивчення питання про використання найманців як засобу порушення прав людини і протидії здійсненню права народів на самовизначення виділив експорт послуг приватними військовими та охоронними компаніями іноземним державам або недержавним суб'єктам. На даний час правові засади діяльності ПВОК встановлені законодавством незначної кількості держав. У більшості випадків діяльність ПВОК будується на основі саморегулювання і здійснюється в рамках їхніх корпоративних кодексів поведінки та діяльності. Ці кодекси в основному стосуються внутрішньокорпоративних аспектів професійної підготовки та діяльності їх персоналу, загальних принципів, дотримання яких компанії вимагають при наданні військових та охоронних послуг, і деяких інших аспектів.

Однак саморегулювання не дозволяє забезпечити належне реагування та припинення порушень прав і свобод людини, які допускаються персоналом ПВОК при реалізації військових та охоронних функцій, особливо на територіях іноземних держав. Тим самим породжується безкарність персоналу ПВОК навіть у випадках вчинення злочинів, у тому числі міжнародних.

Таким чином, вирішення проблем, що виникають у зв'язку з залученням ПВОК до діяльності в зоні збройного конфлікту, полягають у прийнятті норм міжнародного права, які повинні заповнити існуючі прогалини правового статусу та режиму ПВОК.

Ініціатива створення документу, що регламентує діяльність ПВОК, була висунута спільно Швейцарією та Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) у 2006 р. 16 – 17 січня 2006 р. Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії організував у Цюриху першу зустріч, присвячену цьому питанню. У зустрічі взяли участь урядові експерти, представники ПВОК та інші фахівці. Метою зустрічі було проведення неформального діалогу з даного питання та обговорення можливих заходів.

На другій зустрічі, яка відбулася у Монтрю 13 – 14 листопада 2006 р., були обговорені деякі аспекти практичних дій щодо держав, котрі укладають контракти з ПВОК, а також держав, на території яких діють ці компанії, і держав, у яких дані компанії зареєстровані та громадяни яких працюють у таких компаніях. Учасники цих зустрічей вітали Швейцарську ініціативу та закликали організаторів сприяти більш широкому обміну поглядами між урядами із зазначених питань міжнародного права та належних практик. Учасники були єдині у поглядах на те, що держави зобов'язані дотримуватися міжнародного права при залученні ПВОК, особливо забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини.

На третій зустрічі, яка була проведена у Монтрю 14 – 16 квітня 2008 р., брали участь експерти з 18 держав. Неурядові експерти, включаючи представників правозахисних організацій та ПВОК, також мали можливість висловити свої погляди. У ході зустрічі було досягнуто значного успіху у розробці проекту документа й уточненні окремих формулювань тексту. У Документі підтверджувалася наявність юридичних зобов'язань держав, а також ПВОК та їх співробітників; дано рекомендації, засновані на досвіді держав, із застосуванням найкращих практик.

На основі цих обговорень проект тексту був відредагований і представлений на завершальний розгляд представникам держав-учасниць. 15 – 17 вересня 2008 р. у ході четвертої заключної зустрічі у Монтрю представників країн-учасниць Швейцарської ініціативи відбулося остаточне узгодження умов заключного Документа.

15 вересня 2008 р. у м. Монтрю 17 держав та МКЧХ підписали Документ, текст якого містить правила та належні практичні методики при роботі з ПВОК, що діють у районах збройних конфліктів, точна назва документа: «Документ Монтрю про відповідні міжнародноправові зобов'язання і передові практичні методи держав, що стосуються функціонування приватних військових та охоронних компаній у період збройного конфлікту» (Документ Монтрю) [2, 2].

Метою Документа Монтрю є забезпечення дотримання державами та ПВОК міжнародного гуманітарного права (Женевських конвенцій та Додаткових протоколів до них) та права прав людини.

Документ Монтрю складається з двох частин. У Частиці I йдеться про відповідні правові зобов'язання ПВОК. У Частиці II міститься більше 70 прикладів з належних практик чи рекомендацій, що сприяють дотриманню міжнародних зобов'язань з боку держав. Не будучи юридично зобов'язуючим, Документ Монтрю, усе ж таки, роз'яснює право, що застосовується, та таким чином сприяє більш строгому дотриманню міжнародного гуманітарного права та поваги до прав людини [2, 4].

У Документі Монтрьо підкреслюється, що відповідно до існуючого міжнародного права держави не можуть відмовлятися від виконання своїх зобов'язань, використовуючи ПВОК. Вони зобов'язані вживати відповідних заходів для запобігання порушень міжнародного гуманітарного права та права прав людини, скочених ПВОК, і вживати необхідних заходів для усунення подібних порушень. Держави несуть пряму відповідальність за дії ПВОК у випадках, коли ці підприємства наділяються урядовими повноваженнями [2, 9].

Акцентується увага на необхідності впровадження відповідних режимів регламентації та ліцензування для контролю ПВОК і підвищення рівня їх підзвітності. Вказується на значення процедур перевірки співробітників на благонадійність, навчання персоналу міжнародному гуманітарному праву та праву прав людини, розробки постійно діючих інструкцій і правил застосування сили, що відповідають міжнародному праву, а також впровадження внутрішніх процедур, які передбачають дисциплінарні стягнення до порушників закону [2, 14].

У Документі Монтрьо вказується, що Швейцарія разом з МКЧХ до кладе всіх зусиль для широкого розповсюдження Документа Монтрьо. Швейцарія закликає всі держави, міжнародні організації та ПВОК використовувати його як базовий довідковий документ і здійснювати вказані у ньому заходи [2, 2].

Таким чином, Документ Монтрьо є першим міжнародним документом, що встановлює міжнародні стандарти діяльності ПВОК у період збройних конфліктів, і є основою для майбутньої кодифікаційної роботи у цьому напрямі.

Кілька років тому під егідою ООН було розпочато роботу з підготовки проекту міжнародної конвенції про контроль, нагляд і моніторинг за приватними військовими й охоронними компаніями. У серпні 2009 р. Проект був внесений на обговорення. На думку В. М. Русинової, ця конвенція може бути розцінена, як спроба наповнити поняття «сумлінності» виконання державами своїх зобов'язань у галузі міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері захисту прав людини найбільш конкретним змістом [9, 11].

Згідно з проектом, метою конвенції є підтвердження і укріплення принципу відповідальності держав за застосування сили, визначення функцій, які відповідно до норм міжнародного права належать до виключної компетенції держави і не можуть бути передані приватним підприємствам, сприяння співробітництву між державами-учасницями щодо ліцензування та регулювання діяльності приватних військових та охоронних компаній з тим, щоб вони могли більш ефективно вирішувати будь-які проблеми, що стосуються повноцінної

реалізації зобов'язань у сфері прав людини, у тому числі права на самовизначення, забезпечення механізму моніторингу за діяльністю приватних військових та охоронних компаній, вироблення механізмів розслідування випадків зловживання або порушення норм міжнародного гуманітарного права та прав людини [1, 6].

Одним із основних механізмів, передбачених проектом конвенції, є обмеження кола повноважень, яке держава може делегувати приватним компаніям, а саме:

– жодна держава-учасниця не може делегувати або передавати фундаментальні державні функції недержавним суб'єктам;

– кожна держава-учасниця вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися для встановлення:

а) правил застосування сили, з метою забезпечення безпеки особи, суспільства та держави;

б) кола повноважень і відповідальності державних органів, організацій та посадових осіб, які мають право застосування силових засобів і використання засобів збройної боротьби та/або здійснення спеціальних операцій у рамках і випадках, передбачених внутрішньодержавним та міжнародним правом;

с) порядку укладання договорів з недержавними суб'єктами, включаючи ПВОК, інших юридичних осіб та індивідів, а також порядку укладання субконтрактів;

д) спеціальних правил та дозвільних процедур для експорту військових та охоронних послуг і співробітників;

е) спеціальних правил і дозвільних процедур для імпорту військових та охоронних послуг і співробітників [1, 10].

Крім того, в даному проекті отримала закріплення концепція по-двійного контролю за діяльністю приватних військових та охоронних компаній, відповідно до якої повинні бути створені спеціальні органи на національному рівні та Комітет – на міжнародному. Проект конвенції передбачає можливість приєднання до неї міжнародних урядових організацій [1, 28].

Отже, проект конвенції спрямований на покладання на держави певних зобов'язань у сфері регламентації діяльності ПВОК.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що у сучасному міжнародному праві простежується тенденція врегулювання відносин за участю ПВОК. Ця тенденція проявляється в активному міжнародному нормотворчому процесі щодо встановлення міжнародно-правового статусу та режиму діяльності ПВОК, що дозволяє говорити про формування відповідного інституту міжнародного гуманітарного права. Варто зазначити, що не всі норми цього інституту є новелами, мова може йти про поширення на нового

учасника певних відносин, які регулюються міжнародним правом, існуючих норм міжнародного гуманітарного права (про заборону найманства, статус комбатантів і т. п.).

Література:

1. Проект Междуннародной Конвенции о контроле, надзоре и мониторинге за частными военными и охранными компаниями [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/index.phtml>
2. Montreux Document on Pertinent International Legal Obligations and Good Practices for States related to Operations of Private Military and Security Companies during Armed Conflict [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/rus/>
3. Волеводз, А. Г. О международных инициативах в сфере правового регулирования деятельности частных военных и охранных компаний [Электронный ресурс] / А. Г. Волеводз // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2009. – Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/users/document1189.phtml>
4. Гушер, А. И. Частные военные компании и их роль в политике и практике некоторых государств [Электронный ресурс] / А. И. Гушер // Новое Восточное Обозрение. – Режим доступа : <http://www.journal-neo.com/ru>
5. Калугин, В. Ю. Курс международного гуманитарного права / В. Ю. Калугин. – Минск: Тесей, 2006. – 496 с.
6. Кауяя, А. Юридический статус участников частных военных компаний через призму статуса комбатанта / А. Кауяя // Российский ежегодник международного права. Специальный выпуск, 2009. – СПб. : СКФ «Россия-Нева», 2010. – С. 382.
7. Мукин, Ю. Частные разведывательные компании. Использование гражданских контрактников и частных вооружённых формирований в современных конфликтах [Электронный ресурс] / Ю. Мукин // Зарубежное военное обозрение. – 2008. – № 7. – С. 27 – 31. – Режим доступа : <http://commi.narod.ru/>
8. Приватизация войны: Передача военных функций частным компаниям: доклад Международного Комитета Красного Креста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/html/privatisation-war>
9. Русинова, В. Н. Проблемы международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий [Электронный ресурс] / В. Н. Русинова // Российское право в Интернете. Спецвыпуск, 2009. – Режим доступа : <http://www.rpi-msal.ru/>

Колесниченко В. В., Верховная Рада Украины

ПРИНЦИПЫ ПРАВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА (К ПРОБЛЕМЕ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статті проаналізовано методологічні основи дослідження принципів права Європейського Союзу. Виявлено роль системного підходу, аксіологічного, історико-генетичного і порівняльного правового методу, а також положення сучасної герменевтики.

В статье проанализированы методологические основы исследования принципов права Европейского Союза. Выявлена роль системного подхода, аксиологического, историко-генетического и сравнительно правового метода, а также положений современной герменевтики.

The paper analyzes the methodological foundations of studies of principles of the European Union law. The role of a systems approach, axiological, historical-genetic and comparative legal method, as well as provisions of modern hermeneutics are defined.

Актуальность исследования данной проблемы обусловлена, с одной стороны, тем, что в настоящее время европейская правовая интеграция является всесторонне развивающимся феноменом, изучение которого способно обогащать общетеоретическую юриспруденцию, ибо сама природа Европейского Союза накладывает отпечаток на все аспекты права (в том числе на его принципы), создаваемого в рамках данного объединения. Важность общетеоретической разработки проблем принципов права Европейского Союза связана с отсутствием единых теоретических представлений относительно понятия, функций и системы этих принципов, их определением и выявлением в право-применительной деятельности. Особую актуальность представляет изучение принципов права ЕС также в контексте нового документа – Лиссабонского договора (или Договора о реформе), подписанного 13 декабря 2007 г., который представляет собой попытку осуществить самую масштабную реформу правовых устоев Союза за все время его существования. Этот документ предусматривает изменения во многих элементах правовой системы. Они касаются также системы и содержания принципов права Европейского Союза.

С другой стороны, актуальность исследования принципов права Европейского Союза вызвана тем, что, Украина постепенно становится полноправным членом семьи европейских народов, принимает активное участие в процессах европейской региональной правовой интеграции. В процессе сотрудничества и взаимодействия Украины с Евросоюзом, особенно для сближения украинского национального

законодательства с законодательством ЕС первостепенное значение имеет именно учет принципов права ЕС, ибо процессы унификации и гармонизации осуществляются, прежде всего, на основе этих принципов.

В то же время предмет настоящего исследования предполагает специфическое применение некоторых традиционных и нетрадиционных подходов и методов. Иначе говоря, эти подходы и методы нуждаются в трансформации сообразно предмету исследования, ибо его специфика накладывает особый отпечаток на методологию исследования, что и обусловило цель данной статьи. В этой связи возникает вопрос: в чем состоит специфика объекта предмета настоящего исследования, которая требует модификации существующих подходов и методов?

Ответ на данный вопрос требует учета как минимум следующих обстоятельств.

Во-первых, особенности принципов права диктуются особенностями самой правовой системы Европейского Союза. Как известно, правовая система Европейского Союза на первых этапах ее становления являлась преимущественно международно-правовым феноменом, поскольку исторически первыми основными источниками права являлись учредительные документы как результат согласования воль суверенных государств, а эти документы по сути были не чем иным, как международными договорами. Однако право ЕС со временем эволюционировало в сторону национальных, правовых систем, ибо, во-первых, регулировало общественные отношения не только между государствами-членами, но и между физическими и юридическими лицами, во-вторых, источниками права являлись не только международные договоры, но также нормативные акты и судебный прецедент. В то же время право ЕС не слилось с национальным правом. Сегодня оно является особой (наднациональной) самостоятельной правовой системой, имеющей, с одной стороны, черты сходства как с международной, так и с национальной правовой системой, а с другой – специфические черты, уникальные правовые конструкции, впервые здесь разработанные и апробированные на практике [1].

Более того, Европейский Союз – это наднациональное интеграционное образование, где созданы надгосударственные органы власти, объем полномочий которых не всегда точно определен и со временем все более увеличивается за счет уступки государствами-членами новых прав. В таких условиях роль принципов права огромна.

Во-вторых, другой характерной чертой правовой системы ЕС является то, что она складывается на основе согласования национальных правовых систем государств-членов и под влиянием двух правовых

семей. Особенность права ЕС проявляется в том, что как новая правовая система право Союза возникает и развивается на базе накопленных веками правовых традиций государств-членов, впитывает в себя их достижения. Поскольку в ЕС входят страны, относящиеся к разным правовым семьям (континентальной и аглосаксонской), правовая система Союза представляет собой синтез традиций как романо-германского, так и общего права.

Какой же должна быть современная методология познания права? Так, ударение делается на синтезе классической, неклассической и постклассической исследовательской методологии [2].

Одним из ведущих для настоящего исследования является системный подход, который дает возможность глубоко и разносторонне познать не только внешние, но и внутренние связи, существующие между правовыми явлениями, институтами и учреждениями, их внутреннее содержание, цели, структуру, выполняемую ими роль, их назначение [3].

Известно, что системность является важным качеством права. Принципы права как важный элемент права наследует это качество, иначе говоря, принципам права свойственна системность. В этой связи совершенно верным является тезис о том, что «принципы права надо непременно брать в системе» [4].

Общетеоретическое исследование принципов права ЕС требует широкого применения данного подхода, что позволяет рассматривать принципы права в качестве относительно самостоятельной системы, а также как важную составляющую правовой системы (ведь принципы права Европейского Союза как важный компонент его правовой системы также составляют определенную систему), определить в данной системе их место и связи с другими компонентами, классифицировать их в отдельные категории (группы).

Другой особенностью принципов права является их иерархический характер, что обусловлено не столько субъективными взглядами, сколько объективными – иерархическими свойствами самого права (об иерархических свойствах права см. [5]). Иерархический характер принципов права выражается в том, что компоненты данной системы (системы принципов права), т. е. отдельные принципы права, существующие в рамках той или иной правовой системы, занимают в ней свое определенное, обусловленное их содержанием, юридической значимостью и юридической силой место. При этом следует иметь в виду, что иерархия правовых принципов предопределется, прежде всего, иерархией их источников и особенностями «иерархической лестницы правовой системы» (выражение заимствовано у М. Мицайкова – см. [6]).

Вне системности, органической взаимосвязи и взаимозависимости принципов права, с одной стороны, и их иерархичности и взаимобусловленности – с другой, невозможно, а точнее, бессмысленно было бы говорить не только об их эффективности, но даже об их сколько-нибудь социальной значимости [7].

Ведущими конкретными методами в рамках системного подхода являются структурный и функциональный анализы. Если первый направлен на раскрытие структуры систем, то второй – на выявление их функций, которые являются формами, способами жизнедеятельности системы и ее компонентов. В функциях системы реализуется ее объективная предназначность, выражается поведение системы. Функции имеет не только система в целом, но и составляющие ее компоненты. С этой точки зрения функции принципов права направлены на сохранение правовой системы, ее совершенствование и развитие, на достижение единого системного результата.

Системность принципов права, как представляется, означает как наличие соответствующих компонентов, так и их связи. Следовательно, данное свойство принципов права ставит задачу их классификации.

Проблема классификации принципов права имеют большое теоретические и практическое значение. Это обусловлено тем, что в процессе классификации принципов права устанавливаются и фиксируются закономерные связи, вертикальные и горизонтальные взаимосвязи между различными группами (видами) принципов права в рамках одного и того же их рода, что очень важно для их эффективного использования, создаются более благоприятные условия для их дальнейшего познания и совершенствования, формируются все необходимые предпосылки для более четкого определения места и роли каждого вида принципов права в системно-иерархической структуре принципов права. Как и в любой классификации, при классификации принципов права следует избегать из возможных упрощений. В литературе указывается о двух моментах такого упрощения: «Во-первых, – это условность границ, определяющих соответствующие группы и типы объектов. Будучи весьма подвижными и относительными в действительности, они выступают «жесткими» и абсолютными в познании. Во-вторых, существенно отличные типы социальных объектов, с одной стороны, выделяются одномерно или в лучшем случае на основе всего нескольких признаков, а с другой – все объекты, отнесенные к определенному типу, рассматриваются как одинаково отличные от объектов другого типа» [8].

Все сказанное одинаково относится к принципам права во всех правовых системах. Не составляют исключения и принципы права Европейского Союза.

Для общетеоретического исследования принципов права ЕС имеет немаловажное значение также применение аксиологического (ценностного) подхода. Как известно, многие принципы права ЕС связаны с определенными ценностями, которые являются общим достоянием европейских народов. К тому же, в свете изменений и дополнений в учредительные документы ЕС, внесенных согласно Лиссабонскому договору, самые значимые общие принципы закреплены в качестве ценностей Союза. Поэтому исследование системы принципов права ЕС непременно предполагает применение аксиологического подхода.

В современных условиях огромное значение приобретает герменевтический подход. Основы герменевтической теории позволяют выявить принципиальное различие между, «буквой» и «духом права» [9].

Всестороннее изучение предмета настоящего исследования требует также применения историко-генетического метода. Суть данного метода заключается в последовательном раскрытии свойств, функций и изменений изучаемой реальности в процессе ее исторического движения, что позволяет в наибольшей мере приблизиться к воспроизведению реальной истории объекта. При этом познание идет последовательно от единичного к особенному, а затем – к общему и всеобщему. Применение историко-генетического метода позволяет показать причинно-следственные связи и закономерности исторического развития в их непосредственности [9, с. 18].

В рамках настоящего исследования историко-генетический метод применяется для изучения генезиса принципов права ЕС, ибо принципы права имеют исторический характер, формируются и развиваются в конкретных социально-исторических условиях. Поэтому с помощью историко-генетического метода необходимо сочетать показ изменений и движения с фиксированием пределов качественной устойчивости изучаемого периода истории права Европейского Союза. Однако при этом нельзя абсолютизировать индивидуальное и неповторимое. Так, возникает необходимость органического сочетания исторического и логического, чтобы выявить общее и закономерное. В рамках настоящего исследования такой подход позволит выявить общие закономерности и определенные правила формирования принципов права Европейского Союза.

Еще одним из ведущих методологических инструментов настоящего исследования является сравнительно-правовой метод, который дает возможность вскрывать сущность изучаемых явлений и по сходству и по различию присущих им свойств, а также проводить сравнение в пространстве и времени, т. е. по горизонтали и вертикали.

Применение сравнительно-правового подхода к изучению принципов права ЕС требует учета следующих обстоятельств. Во-первых, следует принимать во внимание, что правовые системы государств, являющихся членами ЕС, принадлежат к различным правовым семьям (романо-германской и англосаксонской), причем абсолютное большинство из них образует романо-германскую правовую семью. Иначе говоря, правовая система Европейского Союза представляет собой синтез традиций как романо-германского, так и общего права. Во-вторых, право Европейского Союза является особой комплексной правовой системой, интегрировавшей в себе черты не только национального, но и международного права.

Исходя из вышеизложенного можно сделать следующие выводы.

Исследование принципов права Европейского Союза должно базироваться на общетеоретических положениях современной юридической науки относительно принципов права и система методологических правил, выявленных разработанных современной наукой и апробированных исследовательской практикой.

Одним из ведущих в методологии настоящего исследования является системный подход. В качестве основных подходов и методов требуется также использование аксиологического (ценностного) подхода, историко-генетического и сравнительно-правового методов, а также герменевтических процедур. При этом креативная функция методологии юридической науки позволяет исследователю выходить на новый уровень познавательной деятельности.

Литература:

1. Право Европейского Союза: учеб. для вузов. / Под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2004. – С. 104 – 106.
2. Оборотов Ю. М. Сучасне праворозуміння права / Ю. М. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип. 18 – С. 4 – 9; Дудченко В. В. Тенденція правового розвитку: плюралізм правових вчень / В. В. Дудченко. – Одеса: Юрид. літ., 2006. – С. 238.
3. См.: Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: учеб. в 2 т. – Т. 2. Право / Марченко М. Н. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 238.
4. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. – С. 155.
5. Мицайков М. Иерархия в праве / М. Мицайков // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1999. – № 6. – С. 70 – 75.
6. Мицайков М. Иерархия в праве / М. Мицайков // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 1999. – № 6. – С. 72 – 75.
7. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. 2000. – С. 235 – 276.

8. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – С. 165 – 166.
9. Дудченко В. В. «Буква» і «дух» права: до методології питання / В. В. Дудченко // Держава і право: Зб. наук. пр. юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2005. – Вип. 28. – С. 15 – 29.

УДК 346.548

*Письменна О. П., Вінницький національний
аграрний університет*

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Стаття присвячена розгляді політичних аспектів щодо захисту прав споживачів Європейським Союзом (ЄС). Розглядаються основні правові механізми регулювання та впливу. У змісті висвітлені програми захисту ЄС. Представлена характеристика нормативно-правових документів, що регламентують захист прав споживачів. Наводиться приклад співпраці України та ЄС щодо захисту прав вітчизняних споживачів.

Статья посвящена рассмотрению политических аспектов по защите прав потребителей Европейским Союзом (ЕС). Рассматриваются основные правовые механизмы регулирования и влияния. В содержании освещены программы защиты ЕС. Представлена характеристика нормативно-правовых документов, регламентирующих защиту прав потребителей. Приводится пример сотрудничества Украины и ЕС по защите прав отечественных потребителей.

The article examines the political aspects of consumer protection by the European Union (EU). The main legal mechanisms of control and influence. In the sense of security programs highlighted the EU. Presented characteristics of legal documents regulating the protection of consumers. An example of cooperation between Ukraine and the EU to protect domestic consumers.

Будь який процес у суспільстві проходить свій певний еволюційний розвиток від становлення і до сьогодення. На підставі аналізу пройденого шляху суспільство має навчитись планувати свій розвиток на майбутнє. Частина цих планів втілюється в життя, а частина так і залишається нездійсненими. Аналогічне можна сказати про політику ЄС в сфері захисту прав споживачів, яка почала свій розвиток у рамках спільнотного ринку майже разом із створенням Європейського Економічного співтовариства, здійснюючи вплив сьогодні та на ніші напрямки політики всередині ЄС, так і за його межами, а також має

свої грандіозні плани на майбутнє. Тема набуває актуальності у зв'язку із відсутністю належного захисту прав споживачів.

Мета статті полягає у виявленні значення захисту прав споживачів, розгляді напрямків захисту та їх ефективності, що застосовуються Європейським Союзом.

На рівні Європейського Союзу напрямок політики захисту прав споживачів інтенсивно почав розвиватися лише з початку 90-х років минулого століття, коли 1992 року в Договір про Європейське Співтовариство була внесена стаття 153 «Захист прав споживачів». До того часу йшла мова про окремі аспекти захисту прав споживачів, однак належної уваги їм не приділяли.

Тепер цей напрямок політики істотно впливає на інші сфери політики ЄС і його треба враховувати при розробленні відповідного законодавства, наприклад, у питаннях вільного пересування товарів. Історія політики захисту прав споживачів у Європейському Союзі налічує майже 25 років спільноРо роботи. Водночас держави – члени ЄС забезпечують захист інтересів споживачів протягом набагато довшого часу. Політично ця структура ЄС побудована на основі статті 95 Угоди про створення ЄС.

Початкова мета цієї статті – вдосконалення внутрішнього ринку продукції та послуг за допомогою створення рівного простору діяльності всіх держав – членів ЄС. Споживча політика ЄС до недавнього часу була обумовлена однією з ключових цілей Союзу, а саме – створенням внутрішнього ринку товарів і послуг. Лише протягом останніх років захист прав споживачів перетворився на окрему самостійну мету європейської співпраці. Споживча політика ЄС не є цілісною системою відносин, яка регулювала б усі аспекти захисту споживачів.

Директиви ЄС – це доволі розрізняна структура, яка детально регулює певні сфери, а інші залишає неврегульованими. Слід підкреслити, що окремі держави – члени ЄС досі відповідають за цілісність структури власної споживчої політики та захист прав споживачів. Директиви ЄС містять мінімальні стандартні функції у вибраних сферах, особливо у тих, які зачіпають внутрішній ринок. Держави – члени ЄС мають право перевищувати норми, передбачені у Директивах щодо захисту прав споживачів, за умови, що їхні нормативи не обмежують вільне переміщення товарів і послуг у межах внутрішнього ринку. Як наслідок вищеведеного, держави – члени ЄС створили системи захисту прав споживачів, які значно відрізняються одна від одної. У деяких випадках ці відмінності перешкоджали діяльності внутрішнього ринку. Наприклад, існують значні розбіжності між законодавством, яке врегульовує комерційну діяльність підприємств, спрямовану на кінцевого споживача, на внутрішньому ринку, що були

спричинені національними специфічними нормативами, відмінностями у загальних принципах або різною юридичною практикою.

Іншим прикладом вищезгаданого є використання саморегуляції та кодексів поведінки. У Данії, Швеції та Фінляндії використання останніх заохочує для надання практичного змісту загальним правилам. У створенні таких кодексів помітну участь беруть органи захисту прав споживачів. Кодекси також поширені у Великій Британії, Ірландії, Нідерландах, хоча органи захисту прав споживачів відіграють менш формальну роль. Застосування саморегуляції як доповнення до формальних нормативів менш поширене в інших державах – членах ЄС. Схоже, що застосування саморегуляції у ЄС поступово зростає, хоча й іншими шляхами, ніж у окремих державах – членах ЄС.

Спільна політика щодо захисту прав споживачів товарів і послуг є вкрай суттєвою для функціонування спільнотного ринку в інтересах громадян. Її метою є забезпечення того, щоб 380 мільйонів європейських споживачів отримували якнайбільше вигід від діяльності підприємств в умовах спільнотного ринку та відігравали активну роль у його функціонуванні. Спільний ринок має сприяти формуванню максимального добробуту громадян і давати їм змогу вільно вибирати товари та послуги найкращої якості та прийнятної вартості безвідносно до їх походження або національності виробника. Мало того, в рамках спільнотного ринку в споживачів має бути такий самий рівень захисту, як і на внутрішньому ринку. Політика, що здійснюється урядом ЄС у напрямку захисту прав споживачів, має ряд напрямків. Серед них – інформування споживачів.

Програма з інформування споживачів має на меті забезпечення можливості порівнювати ціни на один і той самий продукт як у своїй країні, так і, за потреби, в інших державах-членах. Зазначення ціни є важливим методом забезпечення захисту прав споживачів. Програмою з інформування споживачів встановлюється порядок, за яким на кожну одиницю виміру товару, який реалізує магазин, має бути зазначена ціна, щоб надати споживачам можливість порівняти та зробити оптимальний для себе вибір. Продажна ціна та ціна одиниці мають бути однозначними, та чітко позначеними. Треба, щоб вони співвідносились з ціною упаковки й відповідали заявлений кількості на основі положень національного законодавства та права Спільноти.

Маркування продукції є також одним із важливих методів досягнення більшої споживчої прозорості й забезпечення врівноваженої роботи на внутрішньому ринку. Для цього в листопаді 1993 року Комісія з захисту прав споживачів затвердила документи щодо використання мов у процесі інформування споживачів, а також у процесі збути харчової продукції. Попри те, що зазначені документи мають

на меті врегулювання специфічних питань, їх прийняття стимулювало процес надання багаторівневого характеру діяльності з інформування споживачів, а також вдосконалило співпрацю виробників, розповсюджувачів та споживачів щодо маркування продукції на внутрішньому ринку. Відповідні положення, насамперед щодо мовних вимог, торговельної марки, визначення кількості інгредієнтів тощо, містяться в директиві про маркування, презентацію та рекламиування харчової продукції [1].

13 березня 2007 року спільно Рада ЄС і Європарламент прийняли «Стратегію розвитку політики ЄС у сфері прав споживачів на 2007 – 2013 роки». Стратегія базується на основних 5 положеннях: створення єдиного законодавства в сфері захисту прав споживачів; створення єдиної жорсткої системи вимог компенсації за неякісні товари; удосконалення законодавства стосовно безпеки товарів; посилення ролі споживачів у політиці ЄС через створення спільнотного ринку та покращення інформування споживачів. У зв'язку з цим передбачено виділити на цей період на розвиток цієї сфери у ЄС 156.8 млн. євро.

Протягом декількох років споживча політика в межах ЄС переглядається, щоб краще реагувати на зростання конкуренції в глобальній економіці, а також на потреби громадян у поліпшенні захисту їхніх споживчих інтересів, особливо у транскордонній торгівлі. Для цього 18 грудня 2006 року Рада Європи та Європейський Парламент ухвалили Споживчу програму на 2007 – 2013 рр., спрямовану на досягнення таких цілей:

Забезпечити високий рівень захисту прав споживачів, головним чином через вдосконалене надання інформації з питань, що стосуються споживачів, поліпшене консультування та краще представництво інтересів споживачів.

Забезпечити ефективне застосування правил захисту прав споживачів, особливо через розвиток співробітництва між органами влади та організаціями, відповідальними за практичне виконання споживчого законодавства, інформування, освіту та розв'язання конфліктів, пов'язаних зі скаргами споживачів.

Забезпечувати виконання законодавства Європейського Союзу є обов'язком держав – членів ЄС: Стаття 10 Угоди про створення ЄС вимагає від держав – членів ЄС вживати всіх необхідних заходів, щоб забезпечити виконання своїх зобов'язань, які випливають з Угоди.

Важливим інструментом забезпечення виконання директив нового підходу є ринковий нагляд, зокрема, за допомогою заходів перевірки відповідності продукції до чинних директив, вжиття заходів, щоб привести у відповідність вимогам неналежну продукцію, а також застосування санкцій у належних випадках. Okрім імпліцитних

зобов'язань, що є в Угоді про створення ЄС, законодавство Союзу містить явні вимоги до держав – членів ЄС щодо діяльності з ринкового нагляду. Застосовано принцип пріоритетності нижчої ланки у прийнятті рішень, тому держави – члени ЄС мають самостійно визначати адміністративні структури, які використовуватимуть для виконання своїх зобов'язань у цій сфері.

Зусилля, спрямовані на завершення формування внутрішнього ринку, визначили ефективний механізм реалізації справжньої політики в галузі охорони здоров'я та фізичної безпеки споживачів.

У 1980-х роках забезпечення добробуту громадян було одним із пріоритетних напрямків діяльності Спільноти. На підтвердження цього було створено узагальнену нормативно-правову базу щодо гарантування фізичної безпеки осіб як споживачів цих товарів. З цією метою було ухвалено Директиву про поступову уніфікацію законодавств держав-членів щодо продукції, склад якої не відповідає тому, що його вказано на її упаковці, і тим самим загрожує життю та здоров'ю споживачів. Зазначена Директива забороняє імпорт і розповсюдження або виробництво й експорт небезпечних імітаторів харчових продуктів. Такі продукти можуть вилучити з реалізації будь-яка держава-член, якій стало відомо про подібний факт [2].

Основна, в контексті спільногого ринку, директива захисту та безпеки споживачів була ухвалена 1988 року та стосувалася безпечності іграшок. Вона встановила загальні вимоги, які мали застосуватися до всіх іграшок, вироблених у Спільноті або імпортованих з третіх країн. На її основі європейські комітети зі стандартизації прийняли уніфіковані стандарти, що накладають на всіх виробників іграшок зобов'язання контролювати те, щоб їхня продукція відповідала вимогам безпеки, визначенім у директиві. Таким чином зазначений документ сприяє вільному обігу товарів й одночасно заохочує виробництво високоякісних і безпечних іграшок для юних європейців.

Із розвитком процесу відкриття ринків постала потреба уніфікації заходів із захисту економічних інтересів споживачів у спільному ринку. Прийнята 1984 року директива від неправдивої реклами та її негативних наслідків була спрямована на захист споживачів, трейдерів і пересічних громадян. Історичне значення цього документа полягало в означені поняття «*неправдивої реклами*», або рекламної інформації, яка вводить в оману того, кому вона адресована. Така концепція була дуже корисною в період, коли через розвиток інформаційних технологій, насамперед телебачення й Інтернету, феномен реклами набув транснаціональних рис. Якщо користувач дійшов висновку, що рекламна презентація ввела його в оману, він може порушити

проти виробника судову справу. Поправки до цієї директиви, ухвалені 1997 року, запровадили уніфіковану регуляторну процедуру щодо порівняльної реклами – тобто реклами, яка явно чи неявно вказувала на конкурента чи пропоновані ним товари чи послуги [3].

Таку рекламу дозволяли здійснювати за дотримання певних умов: вона має бути правдивою; вона має об'єктивно порівнювати матеріальні, відповідні одна до одної, об'єктивні та репрезентативні якості товарів і послуг – зокрема ціни; вона не мусить бути причиною плутанини між торговельними марками та брендами чи дискредитувати й шкодити торговельній марці, товарам, послугам або діяльності конкурента.

З метою захисту споживчого інтересу було прийнято ряд директив. Директива стосовно відповідальності за неякісні продукти запровадила концепцію «*відповідальності за ризик*», що його спричиняють останні. Виробник таким чином може нести відповідальність незалежно від того, чи винен він у такій ситуації. Отже, на нього покладається завдання доведення своєї безвинності. Відповідальність поширюється також на постачальників та осіб, що виступають у цьому амплуа (наприклад, на дистрибуторські мережі). Споживачі мають обов'язкову дворічну гарантію на товар, придбаний у Європейському Союзі. Гарантія застосовується до будь-якого бракованого продукту й покладає на його продавця зобов'язання відремонтувати проданий товар або замінити його [4].

Директиви про захист осіб, що при здійсненні транскордонних подорожей придбають права тимчасового користування на один чи декілька об'єктів нерухомості. Покупець має отримати повну інформацію про зазначені об'єкти чи об'єкти, їх розташування, комунальні послуги, до яких покупець матиме доступ, та умови, на яких такий доступ забезпечуватиметься, період перебування, ціну та суму зборів, які йому треба сплатити. Контракт та опис нерухомості мають бути підготовлені також і офіційною мовою (мовами) держави-члена спільноти, де покупець живиме, або, на прохання останнього, мовою (або однією держави-члена, де покупець мешкає). Крім цього, продавець повинен дати купцю офіційний переклад контракту мовою держави-члена Спільноти, де розташована нерухомість. І знову ж таки, в будь-якому разі покупець протягом 10 має право без пояснень розірвати контракт. Відповідно протягом цього терміну покупцю заборонені будь-які авансові платежі.

При виникненні спорів з приводу споживчих питань, більшість споживачів неохоче звертаються до офіційних судових органів, особливо коли вартість предмета спору не висока. Відповідно,

у країнах ЄС популярними є альтернативні методи розв'язання спорів, які використовують для розв'язання спорів між споживачами та підприємствами. Такі методи можуть помітно різнятися у різних країнах – членах ЄС.

Для забезпечення полегшеного доступу, за ініціативою Європейської комісії було 2001 року засновано Європейську позасудову мережу – (ЄПМ) (European Extra-Judicial Network – EEUJ-Net). До складу ЄПМ увійшли 15 країн – членів ЄС, а також Норвегія та Ісландія. У мережі було створено контактні пункти. Серед завдань контактних пунктів було інформування споживачів про надання допомоги споживачам у формульовані заяв, а також, у співпраці з контактними пунктами у країні розміщення продавця, пошук належного органу для розв'язання конфліктів.

2005 року мережа ЄПМ об'єдналася з мережею «Європейські споживчі центри» (European Consumer Centre – ECC), і зараз носить назву «Європейська мережа споживчих центрів» (European Consumer Centre Network, ECC-Net). Європейська комісія активно підтримує розвиток альтернативних методів розв'язання спорів. Дві ухвалені нею рекомендації, встановлюють критерій якості, які кожна схема АМРС повинна забезпечувати користувачам. Okрім того, пропозиції, внесені Комісією до Європейської директиви щодо посередництва у цивільних і комерційних справах, спрямовані на забезпечення повноцінних відносин між процесом посередництва та судовими процедурами через утворення спільних правил ЄС стосовно ряду ключових аспектів цивільного судочинства.

Багато проблем, з якими стикаються споживачі, можна розв'язати шляхом примирення, до того ж, безкоштовно, безпосередньо звернувшись до продавця чи постачальника послуг. Європейська комісія розробила спеціальну форму подання скарг, яка має допомогти як покупцям, так і продавцям, у розв'язанні спорів між ними. Цю форму можна використовувати для розв'язання спорів із постачальниками з будь-якої країни Європейського Союзу; її перекладено на 11 мов.

Підтримка прав споживачів в Україні з боку Євросоюзу є частиною Плану дій Україна – ЄС, де наголошено на модернізації системи технічного регулювання.

В Україні проект ЄС «Спільнота споживачів та громадські об'єднання» прагне підтримати права споживачів на ринку, що стрімко зростає. Досить часто споживачі не можуть чітко бачити ціни, не можуть легко порівняти пропозиції та стикаються з інформаційним перенавантаженням. Для виконання цього проекту Єврокомісія надала 3 мільйони євро, а реалізує його програма розвитку ООН.

У Європейському Союзі помітна тенденція збільшення уваги до захисту здоров'я й економічних інтересів громадян. Це цілком природний процес, адже спільній ринок розширив не тільки пропозицію в сфері товарів і послуг, а й збільшив ризики, що спричиняють неякісні товари, особливо харчові продукти. Яскравим прикладом таких ризиків була епідемія коров'ячого сказу, яка спалахнула у Великій Британії в 1996 році, а також скандал через виявлення забруднень діоксином харчових продуктів бельгійського походження в 1999 році. Ці випадки довели ефективність законодавства Спільноти щодо прав споживачів, і насамперед у діяльності, спрямованій на запобігання поширенню хвороб та отруйних речовин. Вони також показали межі цього законодавства, особливо стосовно його імплементації в законо-давства держав-членів.

Для вдосконалення системи запобігання викликам, що постають перед безпекою громадян, слід доопрацювати положення Директиви про загальну безпеку продукції. Комісії треба поглибити співпрацю з державами-членами задля відстеження ризиків, імплементації відповідних норм у національні законодавства, підвищення ефективності роботи наукових установ.

Зі збільшенням кількості економічних операцій між громадянами та підприємцями з різних держав-членів зростає потреба в захисті споживачів від наслідків некоректного бізнесу через уніфіковані заходи, що здійснюються на підтримку відповідної діяльності на національному рівні.

Спільнота мусить робити все можливе задля створення зручного для споживачів ринку фінансових послуг, удосконалюючи кредитне законодавство, підвищуючи конфіденційність електронних платіжних засобів, сприяючи формуванню прийнятної та надійної системи транскордонних роздрібних платежів, а також розв'язанню проблеми перезаборгованості.

Отже, захист прав споживачів є не тільки необхідним доповненням інших спільних політик – сільськогосподарської, політики щодо рибальства тощо – а й важливим чинником формування в громадян позитивного бачення Європейського Союзу.

Людська природа схильна ігнорувати всі переваги соціокультурної інституції на кшталт ЄС, коли серйозні, дарма що тимчасові, проблеми виказують її недоліки. Саме тому європейським інституціям слід бути обережними не лише для того, щоб діяти в рамках, дозволених законодавством у сфері охорони здоров'я та захисту економічних інтересів громадян ЄС, а переконати держав-членів обов'язково імплементувати зазначене законодавство в свої національні системи.

Література:

1. Oulay Loic. La Constitution et l'integration: les deux sources de l'Union européenne en formation // Revue française de droit administratif. – 2009. – V. 19. – N. 5, septembre-octobre. – P. 859-875.
2. Batt Judy. The EU's new borderlands. – London : Centre for European Reform, 2003.
3. Behr Timo. L'attitude des Etats-Unis envers l'Europe: un changement de paradigme. – Paris : Groupement d'études et de recherches "Notre Europe", 2009.
4. Brok Elmar (et al.) Issues relating to the Constitution for an enlarged European Union // Intereconomics. – 2010. – V. 38. – N. 4, July-August. – P. 168-188.
5. Coffey Peter. The future of Europe – revisited. – Cheltenham: Edward Elgar, 2009.
6. Collignon Stefan. The European republic: reflections on the political economy of a future constitution. – London: Federal Trust for Education and Research, 2003.

УДК 341.215.43

Дарморіс О. М., УПФУ в Тернопільській області

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУлювання
ВІЛЬНОГО ПЕРЕСУВАННЯ
ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ГРОМАДЯН
ТРЕТИХ КРАЇН В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ**

У статті досліджуються особливості правового положення громадян з третіх країн (країн, які не є членами ЄС), а саме, умови отримання цими особами дозволу на в'їзд з метою проживання і працевлаштування. Важливою гарантією для працівників із третіх країн є можливість возз'єднання із членами своєї сім'ї та забезпечення державами-членами ЄС принципу рівності в питаннях працевлаштування.

В статье исследуются особенности правового положения граждан из третьих стран (стран, которые не являются членами ЕС), а именно, условия получения этими лицами разрешения на въезд с целью проживания и трудоустройства. Важной гарантией для работников из третьих стран является возможность воссоединения с членами своей семьи и обеспечение государствами-членами ЕС принципа равенства в вопросах трудоустройства.

In the article specifics of legal status of third-country nationals (countries, which are not EU members), namely, conditions of entry permit with the purpose

of residence and employment are studied. The possibility of family reunification and providing with the principle of equality by Member States are very important guarantee for third-countries workers.

Нині Європейський Союз уособлює одне із найбільш динамічних суспільних явищ сучасного світу. Із міжнародної регіональної економічної організації він перетворився у масштабне та найбільш розвинуте міжнародне інтеграційне наднаціональне державоподібне утворення. Україна як і багато інших країн прагне бути у числі членів цього наднаціонального утворення.

Однак основними умовами членства в ЄС є економічна та правова інтеграція. Наша країна вже розпочала процес адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС. Проголошено, що першочергове зближення законодавства стосуватиметься вільного пересування громадян та охорони праці.

У цьому світлі особливо актуальним є питання забезпечення вільного пересування громадян із третіх країн (країн, які не є членами ЄС) в рамках Союзу. Перші кроки на цьому шляху вже зроблено: у 2007 р. було видано Указ Президента «Про заходи щодо активізації євро-інтеграційного прикордонного співробітництва» [1], ратифіковано Конвенцію про правовий статус трудящих-мігрантів та членів їх сімей [2], у 2008 р. ратифіковано Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз [3].

Автор у даній статті має за мету дослідити особливості правового статусу працівників-мігрантів із третіх країн, зокрема умови надання їм дозволу на в'їзд, проживання та працевлаштування, оскільки це питання науковцями нашої країни досліджено недостатньо. А беручи до уваги прагнення України бути у числі європейських країн, виникає потреба в аналізі правових норм Союзу, що регулюють вільне пересування цієї категорії осіб.

Серед основних інститутів трудового права ЄС історично першим у трудовому праві ЄС виступає комплексний правовий інститут, що регулює трудову міграцію в Європейському Союзі. Норми цього інституту стосуються вільного пересування як працівників-мігрантів, які є громадянами країн-членів ЄС, так і працівників-мігрантів, які є громадянами третіх країн.

Щодо другого субінstitуту міграційного трудового права, то довгий час статус працівників-мігрантів, вихідців із третіх країн (країн, які не є членами ЄС) регулювався на підставі міжнародних угод між ЄС та третіми країнами. В останні роки Союзом були прийняті заходи щодо гармонізації вільного пересування та проживання громадян третіх країн на території країн-членів ЄС. Результатом стали Директиви Ради 2003/109/ЄС від 25 листопада 2003 р. про статус

громадян третіх країн, які проживають на довготривалій основі [4], Директива Ради 2003/86/ЄС від 22 вересня 2003 р. про право на сімейне возз'єднання [5], Директива 2004/114/ЄС від 13 грудня 2004 р. про умови допуску громадян третіх країн з метою освіти, обміну тими, хто навчається, неоплачуваної професійної підготовки або волонтерської діяльності [6], Директива Ради 2009/50/ЄС від 25 березня 2009 р. про умови в'їзду та проживання представників третіх країн з метою забезпечення висококваліфікованої зайнятості [7].

Однак на європейському рівні не вирішеним залишається питання щодо надання дозволів на працевлаштування працівникам із третіх країн та регулювання трудової міграції із цих країн. Законодавство ЄС у цьому питанні відсилає до національного законодавства країн-членів.

Об'єктом правового регулювання національного законодавства країн-членів ЄС виступає праця найманіх працівників, самозайнятих та сезонних працівників із третіх країн.

Європейські країни використовують різні дозвільні системи для іммігрантів із третіх країн. Так, можна виділити дозволи, які надаються як роботодавцю, так і найманим працівникам. У деяких країнах використовують систему, яка вимагає наявності трьох дозволів для працевлаштування найманіх працівників. У тому випадку, коли потрібен один дозвіл, іммігрант із третьої країни отримує вид на проживання та працевлаштування. Коли ж вимагається отримання двох дозволів, то найманий працівник із третьої країни зобов'язаний окремо отримати вид на проживання та окремо на роботу. Близько двох третіх європейських країн використовують систему двох дозволів.

Ті країни, які вимагають для працевлаштування іммігранта третього дозволу, обумовлюють його потребою захистити свій внутрішній ринок праці. Роботодавець може отримати дозвіл на працевлаштування найманого працівника із третьої країни, лише у тому випадку, коли на національному ринку праці немає працівників відповідної кваліфікації або професії. Відповідальними за реалізацію такої системи дозволів виступають різноманітні агенції. Наприклад, Національна агенція працевлаштування (Франція), Міністерство праці та соціального страхування (Кіпр). Крім того, відповідальність лягає і на місцеві органи (Бельгія).

Національне законодавство багатьох європейських країн вимагає від органів влади оцінювати ситуацію на національному ринку праці перед тим як надавати дозвіл на працевлаштування іммігрантам.

З метою регулювання трудової імміграції із третіх країн, країни ЄС використовують дві системи: перевірки ринку праці та квотування.

Система квот передбачає певний ліміт використання найманої праці мігрантів із третіх країн. Система перевірки визначає чи наявні дані категорії працівників на національному ринку. Більшість європейських країн використовують систему перевірки ринку праці, а такі країни як Австрія, Естонія, Греція, Італія, Португалія, Румунія, Словенія і Іспанія використовують обидві системи узгоджено.

Одні європейські країни перед тим як надати дозвіл на працевлаштування працівнику іммігранту із третьої країни вимагають підтвердження того, що працівник володіє певною кваліфікацією, освітою, досвідом і/або здібностями, які є необхідними для зайняття посади, на яку він претендує. Так, законодавство Болгарії передбачає, що працівник, який бажає отримати дозвіл на працевлаштування повинен володіти як мінімум середньою професійною освітою або відповідною кваліфікацією чи досвідом роботи у даній сфері. Другі країни вимагають знання мови як спеціальної умови, що є необхідною при виконанні даної роботи. Такі додаткові умови можуть також включати вимогу про необхідний стан здоров'я, відсутність судимості (Естонія, Румунія) або наявність угоди між приймаючою країною і третьою країною, яка дозволяє трудову імміграцію (Бельгія) чи обмеження зайнятості визначених категорій працівників (Ірландія).

Як правило, дозвіл на працевлаштування працівникам-мігрантам із третіх країн видається строком на один-два роки. У Великобританії він видається на чотири-п'ять років.

Національне законодавство європейських країн виділяє ще дві категорії працівників-мігрантів із третіх країн – це самозайняті та сезонні працівники.

Кожна країна самостійно визначає субкатегорії самозайнятих, яких потребує її національний ринок. Так, у Великобританії це – композитори, письменники, артисти. Для в'їзду з метою самозайнятості 15-крайн-членів ЄС встановлюють, що громадянин із третьої країни, який бажає іммігрувати з метою самозайнятості має отримав вид на проживання та спеціальний вид для самозайнятості (професійна карта – Бельгія, дозвіл на зайняття бізнесом – Ірландія).

Щодо сезонних працівників, то більшість країн визначають як обов'язкову умову для працівника-мігранта – отримати дозвіл на роботу, навіть, при відсутності виду на проживання і, навіть, якщо тривалість роботи становить менше, ніж три місяці (наприклад, Нідерланди).

Необхідно сказати, що для залучення найманих працівників із третіх країн для сезонних робіт законодавство таких країн як Греції, Італії, Польщі та Іспанії вимагає наявності двосторонніх угод із третіми країнами, які регулюють умови в'їзду, перебування та зайнятості

сезонних робітників. Лише у законодавстві деяких країн міститься умова про сезонний характер роботи, більшість під сезонною роботою розуміють роботу, обмежену в часі (від трьох місяців (Фінляндія) до дев'яти місяців (Словенія, Іспанія)). Як правило, дозвіл на сезонну роботу видається на 6 місяців протягом року. Певні країни практикують надання багаторазових дозволів на визначену кількість місяців роботи протягом кількох років.

Якщо працівник-мігрант із третьої країни на законних підставах постійно проживає на території країни-члена протягом 5 років, володіє достатніми коштами для існування та медичною страховкою, то він може отримати статус довгострокового проживаючого.

Умови надання та позбавлення статусу довгострокового резидента, яким держава-член наділяє громадян третіх країн, котрі законно проживають на її території, а також пов'язані із цим статусом права і умови проживання громадян третіх країн, які користуються статусом довгострокового резидента в інших державах-членах, ніж та, що надала їм даний статус, визначаються Директивою ЄС 2003/109/ЄС про статус громадян третіх країн, які проживають на довготривалій основі.

Вказана Директива застосовується до громадян третіх країн, які законно проживають на території держави-члена.

Держави-члени надають довгостроковому резиденту вид на проживання довгострокового резидента. Строк дії такого виду на проживання складає не менше ніж п'ять років; по закінченні строку дії він продовжується в автоматичному порядку або, якщо необхідно, за відповідним поданням.

Для того, щоб отримати статус довгострокового резидента громадянин третьої країни повинен надати докази того, що він взмозі забезпечити себе і членів своєї сім'ї, які перебувають на його утриманні стабільними і регулярними фінансовими ресурсами, необхідними і достатніми для забезпечення своїх потреб і потреб членів своєї сім'ї без звернення до системи соціального захисту відповідної країни-члена. Держави-члени оцінюють ці ресурси залежно від їх характеру і регулярності, і можуть враховувати мінімальний рівень заробітної плати і пенсії до моменту звернення із клопотанням про отримання статусу довгострокового резидента. Крім того, громадянин третьої країни, який подає клопотання про отримання статусу довгострокового резидента повинен володіти медичною страховкою стосовно всіх ризиків щодо яких у відповідній країні-члені звичайно підлягають страхуванню її власні громадяни.

У ст. 6 Директиви зазначено, що держави-члени можуть відмовляти в наданні статусу довгострокового резидента з мотивів суспільного порядку або суспільної безпеки. Коли держава-член приймає таке

рішення, вона враховує тяжкість і характер порушення суспільного порядку чи суспільної безпеки або небезпеку, яку представляє особа. Також держава-член враховує тривалість проживання і наявність зв'язків із країною проживання. У будь-якому випадку відмова у наданні статусу довгострокового резидента не може обґрунтовуватися економічними міркуваннями.

Згідно з прецедентним правом ЄС те, що особа не врегулювала усі формальністі відносно переїзду та проживання у приймаючій країні, не розглядається як порушення державної безпеки і, таким чином, не є підставою для автоматичного її видворення [8].

Для визначення захворювань, що є підставою для застосування заходів обмеження вільного пересування, необхідно звернутися до Директиви 2004/38/ЄС від 29 квітня 2004 р. про право громадян ЄС і членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів, яка змінює Регламент (ЄЕС) № 1612/68 і відміняє директиви 64/221/ЄЕС, 68/360/ЄЕС, 72/194/ЄЕС, 73/148/ЄЕС, 75/34/ЄЕС, 75/35/ЄЕС, 90/364/ЄЕС, 90/365/ЄЕС і 93/96/ЄЕС [9], яка називає лише ті потенційно епідемічні захворювання, котрі визначені у дoreчних документах Всесвітньої організації охорони здоров'я, а також інші заразні інфекційні захворювання або паразитарні захворювання – при умові, що в приймаючій країні вони виступають предметом захисних заходів щодо власних громадян.

Ще одним обмеженням вільного пересування і працевлаштуванням громадян третіх країн Договір про функціонування Європейського Союзу називає публічну державну службу.

Тлумачення терміну «державна служба» належить до компетенції Союзу та Суду ЄС, а не країн-членів. Суд ЄС пояснив, що під зайнятістю на державній службі слід розуміти таку зайнятість, яка включає пряму та непряму участь у виконанні державних повноважень і обов'язків, спрямованих на захист загальних інтересів країни, органів її влади [10].

Довгостроковий резидент користується рівними правами із національними громадянами щодо умов праці в якості найманого працівника або доступу до діяльності, не пов'язаної із найманою працею, якщо ці види діяльності не пов'язані, навіть епізодично, із здійсненням публічної влади, а також щодо умов зайнятості та праці, у тому числі умов звільнення та заробітної плати; освіти та професійного навчання, включаючи допомоги та стипендії відповідно до національного права; визнання дипломів, сертифікатів і інших професійних свідоцтв відповідно до дoreчних місцевих процедур; соціального забезпечення, соціальної допомоги і соціального захисту так, як вони визначаються національним законодавством; свободи об'єднання, вступу

в організації працівників і роботодавців, або у будь-яку професійну організацію і членство у подібних організаціях, включаючи переваги, які можуть із цього випливати, без шкоди для національних положень в сфері суспільного порядку і суспільної безпеки; вільного доступу до всієї території держави-члена у межах, передбачених національним законодавством із мотивів безпеки.

Директива 2003/109/ЄС містить два випадки у яких державам-членам дозволяється обмежувати рівноправність осіб, які володіють статусом довгострокового резидента щодо громадян примаючої країни у питаннях працевлаштування. Це зокрема: а) коли певні види діяльності згідно до національного законодавства країни-члена або згідно діючого права Союзу зарезервовані для національних громадян або громадян ЄС; б) держави-члени можуть вимагати доказів належного знання мови для отримання доступу до освіти або навчання.

Особа, яка має статус довгострокового проживаючого, має право на проживання в будь-якій іншій державі-члені, якщо це визнано цілями економічної діяльності в якості працівника за наймом або особи вільної професії, професійного навчання або іншими цілями згідно з ст. 14 цієї Директиви.

Право на проживання в приймаючій державі мають також і члени сім'ї громадянина третьої країни із статусом довгострокового проживаючого. Директива Ради 2003/86/ЄС про право на сімейне возз'єднання визначає, що слід розуміти під «сімейним возз'єднанням». Так, «сімейне возз'єднання» – це в'їзд у державу-член ЄС та проживання там членів сім'ї громадянина третьої країни, котрий проживає на законних умовах у країні-члені, з метою зберегти сімейну єдність, незалежно від того, чи виникли сімейні зв'язки до чи після в'їзду особи, яка возз'єднує сім'ю.

При поданні клопотання на сімейне возз'єднання держави-члени можуть вимагати від особи, яка звернулася із відповідним клопотанням, надання доказів того, що особа, яка возз'єднує сім'ю володіє: а) житловим приміщенням, яке вважається нормальним для проживання сім'ї і відповідає загальним стандартам гігієни і безпеки, що діють в країні-члені; б) медичною страховкою для себе та членів своєї сім'ї і ця страховка охоплює всі ризики, які звичайно підлягають страхуванню громадянами країни-члена; в) стабільними і регулярними ресурсами, достатніми для фінансування його власних потреб та потреб членів його сім'ї без звернення до системи соціальної допомоги відповідної держави-члена.

Держави-члени можуть вимагати, щоб до того, як провести сімейне возз'єднання з членами своєї сім'ї особа, яка возз'єднує сім'ю, прожила

на законних підставах на території країни-члена протягом строку, що не може перевищувати двох років.

При наданні дозволу на в'їзд членів сім'ї приймаюча країна видає їм вид на проживання на строк не менше одного року. Цей вид на проживання підлягає відновленню.

Члени сім'ї особи, яка возз'єднує сім'ю на рівних з ним підставах мають право на отримання освіти, працевлаштування як найманого працівника або доступ до незалежної діяльності, доступ до професійної орієнтації, професійного навчання, підвищення кваліфікації та професійної перепідготовки.

Відповідно до свого національного права держави-члени можуть фіксувати умови, згідно з якими члени сім'ї здійснюють діяльність в якості найманого або незалежного працівника. Ці умови передбачають строк, що при будь-яких умовах не повинен перевищувати дванадцять місяців, протягом якого держави-члени можуть вивчати ситуацію на своєму ринку праці перед тим, як надати членам сім'ї дозвіл на здійснення діяльності як найманого або незалежного працівника.

Директива 2004/114/ЄС регулює статус громадян третіх країн, які бажають навчатися на території будь-якої держави-члена. Ця Директива розрізняє загальні та спеціальні умови допуску. Загальними умовами (ст. 6) є: надання дійсного документа на поїздку; якщо особа є неповнолітньою, то необхідно мати дозвіл батьків; наявність медичної страховки; особа не повинна розглядатись як загроза громадському порядку, суспільній безпеці та здоров'ю; докази оплати внесків при розгляді подання, якщо цього вимагає приймаюча країна. Спеціальні умови допуску застосовуються поряд із загальними до студентів (ст. 7, 8); тих, хто навчається (ст. 9); неоплачуваних стажерів (ст. 10); волонтерів (ст. 11).

Директива Ради 2009/50/ЄС визначає умови в'їзду та проживання громадян третіх країн з метою забезпечення висококваліфікованої зайнятості.

Під «висококваліфікованою зайнятістю» розуміють роботу, відповідно до якої особа здійснює свою діяльність у державі-члені та підлягає захисту як працівник відповідно до національного трудового законодавства або національної практики, безвідносно до правових відносин, і така діяльність є реальною, ефективною, оплачуваною та вимагає відповідних та специфічних знань, що підтверджуються високою професійною кваліфікацією.

Для цього працівники із третіх країн отримують так звану голубу карту Європейського Союзу, яка надає їм можливість в'їзду, повторного в'їзду та проживання на території держави-члена, котра видала відповідну карту та інші права.

Строк дії такої карти становить від одного до чотирьох років. Власники голубих карт ЄС мають рівні права із громадянами приймаючої країни-члена.

Підсумовуючи вищесказане, слід сказати, що норми, що регулюють правовий статус працівників-мігрантів із третіх країн, є менш розвинутими порівняно із нормами, що регулюють вільне пересування громадян країн-членів ЄС. В основному чинні директиви регулюють статус довгострокового проживаючого, право на сімейне возз'єднання, на навчання та обмін студентами. В останні роки прийнято директиву щодо регулювання висококваліфікованої зайнятості із третіх країн. Проте питання в'їзду, отримання дозволу на проживання та працевлаштування працівників-мігрантів із третіх країн, правове регулювання праці працівників за строковими трудовими договорами, самозайнятих, праці сезонних працівників визначається на розсуд кожної країни-члена. Тому було б доцільно на рівні ЄС закріпити однакові правила, які б забезпечували недискримінацію таким працівникам із працівниками країни-члена та полегшили умови їх праці.

Література:

1. Про заходи щодо активізації євроінтеграційного прикордонного співробітництва: Указ Президента України від 19 грудня 2007 р. № 1236/2007 // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 38. – Ст. 77.
2. Про ратифікацію Конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів і членів їх сімей: Закон України від 11 серпня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 11. – Ст. 280.
3. Про ратифікацію Угоди між Україною і Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз: Закон України від 15 січня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 10. – Ст. 97.
4. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents // Official Journal L 16, 23/01/2004. – P. 0044-0053.
5. Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification // Official Journal L 251, 03/10/2003. – P. 0012-0018.
6. Council Directive 2004/114/EC of 13 December 2004 on the conditions of admission of third-country nationals for the purposes of studies, pupil exchange, unremunerated training or voluntary service // Official Journal L 375, 23/12/2004. – P. 0012-0018.
7. Council Directive 2009/50/EC of 25 May 2009 on the conditions of entry and residence of third country nationals for the purposes of highly qualified employment // Official Journal L 155, 18/06/2009. – P. 0017-0029.
8. Case C-48/75, Jean Noel Royer, [1976] ECR 1219.

9. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC (Text with EEA relevance) // Official Journal L 158, 30/04/2004. – P. 0077-0123.
10. Case C-473/93, Commission of the European Communities v. Grand Duchy of Luxemburg, [1996] ECR 3207.

УДК 327.32:341.34:396

Сажієнко Н. В., МГУ

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ОСНОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВОПОРЯДКУ

Визначенено поняття та зміст гендерної рівності у сфері охорони здоров'я. Проаналізовані міжнародно-правові стандарти визнання та закріплення гендерної рівності у сфері охорони здоров'я, а також розкриті особливості реалізації гендерної рівності як в міжнародному, так і в національному правопорядку.

Определены понятие и содержание гендерного равенства в сфере здравоохранения. Проанализированы международно-правовые стандарты признания и закрепления гендерного равенства в сфере здравоохранения, а также раскрыты особенности реализации гендерного равенства как в международном, так и в национальном правопорядке.

Definition is given the concept and content of gender equality in health care. Analyzed international legal standards for recognizing and consolidating of gender equality in health care, and discloses the particularly the implementation of gender equality as in the international and national legal order.

Вимірювання нерівності за допомогою гендерних індикаторів дозволяє відслідковувати конструктивні та деструктивні тенденції у розвитку відносин у сфері охорони здоров'я. Фактори ризику, клінічні прояви, причини, наслідки і способи лікування захворювань у жінок та чоловіків різняться. Це у свою чергу означає, що профілактика, лікування, реабілітація, медичний догляд і санітарно-просвітницька робота повинні бути адаптовані до різних потреб жінок і чоловіків. Це знаходить все більше відображення у нормативному регулюванні, у тому числі у правовому.

У міжнародному праві також характерна тенденція врегулювання реалізації прав людини в різних сферах (право на здоров'я, на працю, освіту і т. д.), враховуючи гендерні особливості та різність потреб чоловіків та жінок. Але принцип гендерної рівності залишається базисом визнання та реалізації права на здоров'я в контексті антидискримінаційного аспекту.

Усі чоловіки й жінки мають право жити без дискримінації у всіх сферах, включаючи доступ до охорони здоров'я, освіти й рівноцінну винагороду за виконану роботу*. Всі жінки й чоловіки мають право на найвищий, якого можливо досягнути, рівень здоров'я**. Рівноправність у забезпечені здоров'я залежить від визнання у сфері охорони здоров'я статевих і гендерних відмінностей між чоловіками й жінками [1]. Стать має відношення до біологічних особливостей, тоді як під гендерним аспектом розуміються соціальні та економічні ролі, закріплені за ними суспільством і сім'єю [1].

Для того, щоб забезпечити жінкам і чоловікам справедливий і рівний доступ до можливостей, необхідних для реалізації у повному об'ємі їх потенціалу здоров'я, у сфері охорони здоров'я повинен визнаватися той факт, що між ними існують як статеві, так і гендерні відмінності. В силу соціальних (гендерних) та біологічних (статевих) відмінностей чоловіки й жінки потрапляють під вплив різних ризиків для здоров'я, системи охорони здоров'я реагують на їх потреби по-різному, їх поведінка, спрямована на забезпечення свого здоров'я, відрізняється, як і відрізняється віддача від функціонування систем охорони здоров'я, для реалізації ними права на здоров'я.

Метою статті є аналіз змісту, критеріїв і компонентів гендерної рівності як основи реалізації права на здоров'я у міжнародному праві. Для досягнення вказаної мети нами були сформульовані наступні завдання: визначити поняття і зміст гендерної рівності у сфері охорони здоров'я, проаналізувати міжнародно-правові стандарти визнання та закріплення гендерної рівності у сфері охорони здоров'я, розкрити особливості реалізації гендерної рівності як в міжнародному, так і в національному правопорядку.

Окремі питання, пов'язані з гендерним підходом у міжнародному праві, розглядали О. О. Мережко (феміністський метод пізнання міжнародного права), Д. І. Нурумов (фемінізм і міжнародне право), І. Н. Тартаковська (гендерна політика у Європейському Союзі), Т. Ю. Ушакова (гендерна рівність в умовах глобалізації), Н. О. Шведова (гендерна рівність та сталий розвиток), Н. Charlesworth, С. Chinkin, S. Wright (феміністські підходи до міжнародного права), Sarah Payne (взаємозв'язок та сприяння гендерної справедливості й систем охорони здоров'я). Однак комплексного дослідження з питань гендерної

рівності як основи реалізації права на здоров'я в міжнародному правопорядку не проводилося.

1. Для дослідження гендерного аспекту міжнародного права охорони здоров'я необхідно провести гендерний аналіз щодо визначення детермінант гендерної рівності як основи реалізації права на здоров'я в міжнародному правопорядку. Гендерний аналіз – це процес оцінювання різного впливу на жінок та чоловіків існуючого (або пропонованого) політичного курсу, політичних програм і законодавства [2], чи міжнародно-правових стандартів. Він є своєрідним інструментом для розуміння соціальних процесів (у тому числі у сфері охорони здоров'я) як у конкретній державі, так у світі в цілому, для пошуку відповідей на питання про справедливу політику в сфері охорони здоров'я чоловіків та жінок.

Гендерна рівність передбачає, що представники кожної статі повинні мати рівні можливості в досягненні здоров'я та його збереженні, а відмінності, що стосуються здоров'я чоловіків і жінок, повинні бути зведені до мінімуму. Однак для досягнення найвищого можливого рівня здоров'я у політиці охорони здоров'я повинен визнаватися той факт, що чоловіки й жінки через свої біологічні розбіжності й свої статеві (гендерні) ролі мають різні потреби, перепони й можливості [3]. Тому сучасний підхід до гендерної рівності базується на постулаті, що чоловіки та жінки мають рівні права щодо реалізації права на здоров'я, але безпосередньо для досягнення найвищого можливого рівня здоров'я необхідно враховувати гендерні особливості та потреби при здійсненні даного права.

Рівність у сфері охорони здоров'я із позицій гендерного підходу включає в себе наступні компоненти: рівний доступ до допомоги, яка передбачена конкретною системою охорони здоров'я, однакове використання медичних послуг у відповідності до реальних потреб, однакова якість медичних послуг для всіх [2]. На нашу думку, такий підхід дещо застарів. Ми вважаємо, що рівність у сфері охорони здоров'я із сучасних уявлень до гендерного підходу повинна включати в себе наступні компоненти: рівний за зумовленням гендерними особливостями результатом доступ до допомоги, яка передбачена конкретною системою охорони здоров'я; рівне, за очікуванням соціальним результатом, використання медичних послуг у відповідності до реальних потреб представників відповідної статі; зумовлена гендерними відмінностями якість медичних послуг, що надаються для всіх.

2. У Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй та в міжнародних договорах*** визнаються важливість рівноправ'я і права всіх жінок та чоловіків жити в умовах відсутності дискримінації у всіх сферах, в тому числі щодо доступу до медичної допомоги. Також

у Декларації тисячоліття увага акцентується на сприяння гендерній рівності та розширенню прав і можливостей жінок як ефективний засіб боротьби з бідністю, голодом і хворобами та стимулування розвитку, що носить істинно стійкий характер [4].

На Міжнародній конференції із народонаселення і розвитку (Каїр, 1994 р.) і четвертій Всесвітній конференції із становища жінок (Пекін, 1995 р.) акцентувалося увага, що для реалізації Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р. і підсумків Всесвітньої конференції із прав людини (Віденської, 1993 р.) стають безсумнівно важливими питання пов'язані із гендерною рівністю у всіх сферах соціального та економічного розвитку. На конференції зустрів заклик як до Організації Об'єднаних Націй і її спеціалізованих установ, так і для держав забезпечити врахування гендерної справедливості й гендерної рівності при формулюванні цілей та політики, розподілі ресурсів, визначені заходів та програм.

Результатом Пекінської конференції стало визначення «врахування гендерної проблематики» як важливої стратегії забезпечення гендерної рівності.

Визначення дефініції «врахування гендерної проблематики» було надано Економічною й Соціальною Радою ООН як «процес оцінювання чоловіками й жінками наслідків будь-яких запланованих заходів, що виникають, включаючи законодавство, політику або програми, у всіх областях та на всіх рівнях. Мова йде про стратегію, завдяки якій проблеми, що стають перед жінками й чоловіками, й накопичений ними досвід, повинні стати одним із невід'ємних напрямків діяльності у процесі розробки, втілення, контролю й оцінки політики і програм у всіх сферах політичного, економічного й суспільного життя, з тим, щоб чоловіки й жінки у рівній мірі користувалися плодами таких зусиль і для нерівності не залишалося місця. Кінцева мета – у забезпечені рівності між чоловіками й жінками» [5].

Враховуючи наступні тенденції, Виконавчий комітет ВООЗ на своїй сто шістнадцятій сесії звернувся до Генерального директора щодо розробки проекту стратегії і плану дій із включення гендерної проблематики в основний напрямок діяльності ВООЗ у порядку виконання рекомендацій Пекінської платформи дій і узгоджених висновків 1997/2 Економічної і Соціальної Ради ООН [5]. Також ВООЗ, відповідаючи на Пекінську платформу дій, виділила в окремий напрямок діяльності питання, пов'язані зі здоров'ям жінок – «Гендерні питання, жінки і здоров'я». Регіональний комітет ВООЗ для країн Африки затвердив стратегію забезпечення здоров'я жінок у Африканському регіоні. Для країн Американського регіону в регіональному комітеті ВООЗ існує Підкомітет із питань жінок, здоров'я і розвитку, який був створений у 1980 році.

Виступаючи від імені країн-членів Африканського регіону, д-р Phooko (Лесото) відзначає, що у 1997 році Економічна і Соціальна Рада ООН представила конкретні рекомендації щодо виділення гендерної перспективи у напрямок діяльності системи Організації Об'єднаних Націй. З того часу ВООЗ та її структурні підрозділи включають у свою діяльність дії щодо досягнення мети гендерної рівності, а саме завдяки прийняттю резолюцій, спрямованих на досягнення рівного співвідношення чоловіків та жінок у рамках Секретаріату й у складі наукових та технічних консультативних органів [6].

Пані Walaiporn Patcharanarumol справедливо звертає увагу на позитивну оцінку прогресу, що був досягнутий ВООЗ у цій сфері, зокрема акцентуючи на необхідність створення напрямку діяльності, пов'язаної з гендером, жінками і здоров'ям у Програмному бюджеті ВООЗ на 2006-2007 рр. Як вказує дослідник, у Цілях тисячоліття в області розвитку особливо виділяється концепція гендерної рівності, наприклад, рівного доступу до навчання для хлопчиків і дівчаток; інформацію, пов'язану із конкретними гендерними питаннями, та інші соціально-економічні данні, варто включити у цілі, пов'язані зі здоров'ям, за допомогою зусиль ВООЗ у співробітництві з Всесвітнім банком, ПРООН та ЮНІСЕФ із опублікування по гендерному принципу даних про коефіцієнти смертності дітей грудного віку та дітей до п'яти років, доступу до профілактики, лікування, медико-санітарної допомоги та антиретровірусної терапії для чоловіків і жінок, що живуть з ВІЛ/СНІДом, а також охоплення імунізацією хлопчиків та дівчаток [6].

Останнім часом спостерігається прогрес в діяльності ВООЗ у сфері включення гендерних питань у політику та програми дій організації. Так, наприклад, одним з напрямків нормотворчої діяльності ВООЗ є розробка керівних принципів включення гендерних питань в програми по ВІЛ/СНІДу. Навіть на стадії розробки своєї гендерної політики, ВООЗ повинна діяти в партнерстві з іншими міжнародними організаціями і програмами, такими як ЮНФПА, ЮНЕЙДС і Жіночий фонд розвитку ООН, а також із громадянським суспільством. Також хотілось звернути увагу на той факт, що три регіони ВООЗ враховують гендерні питання і введення медико-санітарної статистики, безпосередньо пов'язаної із гендерним аспектом, у Доповідь про стан охорони здоров'я у світі.

3. Багато держав-членів ВООЗ підтримали міжнародні угоди, які визнають стату у якості одного із детермінантів здоров'я. Однак лише невелика кількість держав європейського регіону прийняли це міжнародне зобов'язання на політичному рівні та розробили чітку державну політику щодо цього питання, завдяки відображеню даних

постулатів у законодавстві держав. Представники 28 європейських держав зустрілися 14 вересня 2001 р. в Мадриді на семінарі з охорони здоров'я щодо аспектів впорядкування гендерної політики (політики стосовно статей) у Європі, яка була організована Європейським регіональним бюро ВООЗ для розгляду наступних питань: гендерна справедливість (гендерне рівноправ'я), стать як один із основних детермінантів справедливості та рівноправ'я стосовно здоров'я, забезпечення рівноправ'я і рівності можливостей стосовно здоров'я незалежно від статевої приналежності [3]. У Мадридській заяві, яка була прийнята по завершенню семінару, відзначалася необхідність переходу від прийняття міжнародних зобов'язань до стадії реалізації.

4. Питання, пов'язані із гендерною рівністю, стоять на порядку денному і в міжнародній регіональній організації Ради Європи. У рекомендації CM/Rec (2008) 1 про врахування гендерних відмінностей в політиці у сфері охорони здоров'я, Комітет міністрів Ради Європи підкреслює, що ключовою детермінантою здоров'я дійсно є гендер (соціальний конструкт), а не стать (біологічний атрибут), оскільки більшість розбіжностей і проявів нерівності між станом здоров'я жінок та чоловіків витікають із соціального, культурного (в тому числі релігійного), і політичного суспільного устрою. Також Рада Європи акцентує увагу на тому, що інструментом збереження здоров'я жінок є гендерне бюджетування. «Гендерне бюджетування» означає оцінку бюджетів із врахуванням особливих гендерних потреб, головним чином на рівні всієї держави, але також і на місцевому рівні, та реструктуризацію дохідної та витратної частин бюджету з метою підвищення гендерної справедливості [7]. Гендерне бюджетування є прикладом практичного втілення пріоритетизації жіночої проблематики в бюджетному процесі. Воно передбачає гендерно вмотивований аналіз бюджету, врахування гендерної перспективи на всіх етапах бюджетного процесу і перерозподіл доходів та видатків у інтересах утвердження рівноправ'я статей [8]. Гендерне бюджетування є організаційним підходом до досягнення гендерної рівності.

Комітет міністрів Ради Європи неодноразово піднімав питання про захист прав людини і радив державам-членам зробити гендер одним із пріоритетних напрямків роботи у сфері охорони здоров'я завдяки політиці й стратегії, що враховують специфічні медичні потреби жінок та чоловіків, які включають в себе компонент пріоритетизації гендерної проблематики. На жаль, гендерне бюджетування як конкретний інструмент збереження здоров'я жінок не отримало належної уваги на внутрішньодержавному рівні держав-членів Ради Європи.

5. Досвіт прийняття законів, що зобов'язують дотримуватися принципів гендерної рівності, існують у небагатьох державах. Такі закони

вимагають, щоб органи управління в державному секторі направляли свої зусилля на протидію гендерній нерівності в різних її формах (як при наданні медико-санітарної допомоги, так і при виробленні національної політики у сфері охорони здоров'я) і всіма своїми діями укріплювали гендерну рівність. Представляє інтерес національний досвід включення гендерного підходу в національне законодавство й політику держави у сфері охорони здоров'я. У вигляді прикладу можемо навести практику Бразилії: ще у 2004 р. уряд прийняв Закон про скорочення материнської і неонатальної смертності, а в березні 2005 р. розробив національну політику по сексуальним і репродуктивним правам, яка передбачає прийняття заходів із гарантування прав чоловіків і жінок на здоров'я й відповідальне здійсненняного статевого життя і дітонародження, включаючи доступ до служб репродукції населення, що фінансується і підтримується державою. Уряд Бразилії акцентує увагу на вирішенні складних проблем побутового та сексуального насильства стосовно жінок і розробило національну багатодисциплінарну політику, що охоплює сфери здоров'я, безпеки, справедливості, освіти, а також соціальної та психологічної допомоги.

Також, розглядаючи досвід Бразилії, необхідно звернути увагу на прийнятті Національного плану стосовно жінок, який почав втілюватися у грудні 2004 р. Він заснований на чотирьох стратегічних напрямках: автономія, рівність на роботі та рівність в правах і обов'язках громадян; всеобща освіта, незалежно від статі; охорона здоров'я жінок, сексуальні та репродуктивні права; і боротьба з насильством стосовно жінок [6].

З вище сказаного можемо зробити наступний висновок, що на державному рівні існує потреба в підвищенні інформованості населення і політичного розуміння з метою зведення до мінімуму гендерної нерівності й нормативно-правовому закріпленню принципу гендерної рівності. Прийняття законів, які зобов'язують дотримуватися принципів гендерної рівності у сфері охорони здоров'я є нормативно-правовим механізмом реалізації гендерної рівності.

6. Гендерна перспектива є не просто питанням, що стосується охорони здоров'я жінок, охорони здоров'я матері й дитини і репродуктивного здоров'я. Вона потребує посилення уваги, яка приділяється питанням гендерної нерівності, а також нормам і поведінці, що базуються на гендерному підході, і того, як вони впливають на стан здоров'я як чоловіків, так і жінок протягом усього їхнього життя. Необхідно відзначити, що гендерна перспектива може включати в себе наступні аспекти: домашня робота в якості детермінант здоров'я; дискримінація у якості фактора виключення із соціальних послуг, включаючи послуги в сфері охорони здоров'я; безпечне здійснення

сексуальних та репродуктивних прав для запобігання материнської смертності; укріплення соціальної інфраструктури для забезпечення адекватних умов роботи для жінок і скорочення проблем зі здоров'ям, пов'язаних із роботою; заохочення чоловіків до встановлення рівноправних відносин з жінками при реалізації сексуальних та репродуктивних прав.

Таким чином, в сучасному міжнародному праві з охорони здоров'я використовується гендерний підхід через рівність чоловіків і жінок при реалізації права на здоров'я. Разом з тим слід акцентувати увагу на визнанні розбіжності статей і розбіжності їх інтересів/потреб при пропонованому закріпленні рівності прав та їх реалізації. Також необхідні механізми для забезпечення реалізації політики в гендерній сфері, включаючи оцінку прогресу в інтегрованні гендерних аспектів у програми, політику й законодавства як держав, так і міжнародних організацій, таких як ВООЗ, регіональні комітети ВООЗ, Рада Європи та ін. Хоча ці та схожі зобов'язання були прийняті багатьма державами, однак вони не спричинили суттєвих змін у правовому регулюванні в сфері охорони здоров'я.

Примітки:

- * Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, стаття 2.1, і стаття 3; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, стаття 2.2, стаття 3, стаття 7 (a), (i), стаття 12.2 (d), і стаття 13
- ** Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, стаття 12.

- *** Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р., Декларація про викорінення насильства щодо жінок, 1993 р., Програма дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку, 1994 р., Копенгагенська декларація про соціальний розвиток, 1995 р., Пекінська декларація і Платформа дій, 1995 р і Декларація про прихильність до справи боротьби з ВІЛ/СНІДом, 2001 р.

Література:

1. Доклад Секретариата. Гендерные вопросы, женщины и здоровье: включение гендерной перспективы в основное направление политики и программ ВОЗ // EB116/13 от 12 мая 2005 г.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB116/B116_13-ru.pdf
2. Индикаторы гендерного равенства в сфере охраны здоровья.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gender.ru/pages/library/books/pdf/zdorovje_i_zdravooхранение/65-96.pdf
3. Мадридское заявление. Здравоохранительные аспекты обеспечения справедливости и равноправия в отношении полов: необходимость прогресса. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0009/76509/A75328R.pdf

4. Резолюция Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций 55/2. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://untreaty.un.org/ola/media/info_from_lc/A_55_2R.pdf
5. Доклад Секретариата. Гендерные вопросы, женщины и здоровье: проект стратегии / EB120/6 от 30 ноября 2006 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB120/b120_6-ru.pdf
6. Решения. Протоколы заседаний. Всемирная организация здравоохранения. Исполнительный комитет. Сто шестнадцатая сессия. Женева, 26 – 27 мая 2005 г. / EB116/2005/REC/1. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB116-REC1/B116_2005_REC1-ru.pdf
7. Sarah Payne. Каким образом системы здравоохранения могут содействовать достижению гендерной справедливости? [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0008/64943/E92846R.pdf
8. Рекомендация 1921 (2010) «Гендерное бюджетирование как инструмент сохранения здоровья женщин». [Электронный ресурс]. - Режим доступа : [http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2010\] / %5BSkopje2010 %5D/Rec1921_rus.asp](http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2010] / %5BSkopje2010 %5D/Rec1921_rus.asp)

УДК 341.238(477+498)

Динис Г. Г., Закарпатський державний університет
**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ
РЕГУЛЮВАННЯ СУЧASНИХ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН УКРАЇНА – РУМУНІЯ**

Досліджується механізм міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин Україна – Румунія у взаємозв'язку з регіональними інтеграційними процесами. Автор вважає, що сформований механізм міжнародно-правового регулювання двосторонніх відносин може слугувати дієвим критерієм аналізу прогнозованих можливостей правового регулювання наявних проблем і попередження потенційних міжнародних конфліктів засобами міжнародного права.

Исследуется механизм международно-правового регулирования международных отношений Украина – Румыния во взаимосвязи с региональными интеграционными процессами. Автор утверждает, что сформированный механизм международно-правового регулирования двухсторонних отношений может служить действенным критерием анализа прогнозированных возможностей правового регулирования имеющихся проблем и предупреждения потенциальных межгосударственных конфликтов средствами международного права.

The subject of this research is acting mechanism of international legal regulating of international relations Ukraine – Romania in connection with the regional integration processes. The author argues that the acting status of the mechanism of international legal regulating of bilateral relations can serve as an effective criteria for predicting the legal capacity for regulating available problems and prevent potential interstate conflicts by the means of international law.

Міжнародні відносини Україна – Румунія викликають особливий науковий та практичний інтерес. Проблематика цих питань характеризується постійною увагою з боку вітчизняних і зарубіжних вчених, засобів масової інформації, політиків та ін. Аналіз сучасної проблематики міжнародних відносин Україна – Румунія обумовлює пошук відповідей на питання, пов’язані із сподіваннями акторів міжнародного права на ефективну протидію реальним викликам у сфері макро- та регіональної політики, економіки, гуманітарних питань, міжнародних відносин.

Актуальність постановки проблеми механізму міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин Україна – Румунія в якості предмету наукового дослідження пов’язана з науковими та практичними інтересами, необхідністю формування адекватних правових механізмів для врегулювання конфліктних (спрінг) питань на двосторонньому рівні.

Предметом наукових досліджень з названої проблематики в основному є історико-політичні, економічні, гуманітарні, територіальні аспекти двосторонніх відносин. Привертають увагу академічні праці, офіційні коментарі таких авторів, як В. В. Василенко, С. В. Віднянський, С. І. Григоришин, Т. Г. Гакман, І. Заяць, Є. Кіш, А. Круглашов і М. Герман, Т. Р. Кияк, А. А. Лошаков (Росія), О. Ю. Малиновська, О. Парфенов, Т. Г. Рендюк, Г. Вебер (Н. Weber) (Німеччина), Б. Ауреску (Bogdan Aurescu), А. Северін (Adrian Severin) (Румунія), документальні матеріали та рішення міжнародних судових органів, тощо.

Генезис формування правової ідеології державності та реальні зміни у системі міжнародних відносин на європейському континенті кінця ХХ ст. (розділ СРСР, припинення функціонування Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) та блоку країн Варшавського Договору) визначив у юридичному плані директорію формування *differentia specifica* (характерних особливостей) статусу держав України і Румунії в євроінтеграційних та євроатлантических процесах.

Вивчення міжнародно-правової проблематики міжнародних відносин Україна – Румунія свідчить, про те, що ці питання потребують проведення спеціальних правових досліджень системного характеру. На наш погляд, саме дослідження механізму міжнародно-правового регулювання двосторонніх відносин презумує отримання точних

оцінок *de jure* статусу міжнародних відносин України – Румунія та прогнозованих можливостей правового врегулювання наявних проблем і попередження потенційних міжнародних конфліктів засобами міжнародного права.

Контекст розвитку міжнародних відносин Україна – Румунія після Другої світової війни в цілому характеризується поступальним рухом формування міжнародно-правової основи двосторонніх стосунків. Одночасно, за оцінками спостерігачів, попередній перелік проблемних питань, що ускладнюють добросусідські відносини, є досить обширним і включає: а) спори щодо проходження лінії державного кордону внаслідок зміни русла водних артерій; б) правові наслідки рішення Міжнародного Суду ООН щодо визначення статусу острова Змійний і порядку делімітації континентального шельфу у Чорному морі; в) контроверсійні оцінки прав і свобод національних меншин відповідно в Румунії та Україні; д) правові, політико-економічні і екологічні наслідки введення в експлуатацію Україною судноплавного каналу у гирлі Дунаю; е) юридичні гарантії для іноземних інвестицій в обох країнах та інш.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних наукових і документальних джерел, праць вчених, фахівців у сфері міжнародних відносин, культури, історії, економіки, політології та міжнародного права, на думку автора, формує підстави стверджувати, що причини існуючих і набутих міжнародних спорів Україна – Румунія в цілому обумовлені історичними обставинами походження і становлення основ державності для обох країн [1].

Сучасний статус міжнародної правосуб'єктності Румунії визнається тим, що країна є членом Європейського Співтовариства та НАТО, а також багатьох інших впливових міжнародних організацій, включаючи ООН, і наділена відповідним обсягом набутих міжнародних прав та відповідних зобов'язань, пов'язаних з членством у вказаних міжнародних організаціях. Відповідно ці правові обставини обумовлюють і становлення механізму міжнародно-правового регулювання двосторонніх відносин.

Юридичний статус суворенної держави Україна визначається також міжнародною правосуб'єктністю актора міжнародних відносин. У 1946 р. Україна, перебуваючи у складі федераційної держави СРСР, була одним із первинних співзасновників ООН, що створює підстави для міжнародно-правової аргументації *stricti juris* для визнання та підтвердження статусу самостійного суб'єкта міжнародного права. Після утворення ООН Українська РСР в якості самостійного суб'єкта міжнародного права стала членом Економічної і Соціальної Ради ООН, постійної Комісії ООН з прав людини, Міжнародної організації праці

(МОП), Комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародного Суду ООН, непостійним членом Ради Безпеки ООН (1948 – 1949, 1984 – 1985, 2000 – 2001 рр.). Україна брала активну участь у роботі повоєнних мирних конференцій: Паризької (1946 р.), Дунайської (1948 р.). Україна є також членом більш як сорока міжнародних організацій. У 1997 р. міністра закордонних справ України Г. Удовенка було обрано Головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка увійшла в історію як «сесія реформ» [2].

У дослідженні «Тенденции и противоречия румынско-украинских отношений в период президентов И. Илиеску и Э. Константинеску» російський дослідник А. А. Лошаков пише: «Розвиток румунно-українських відносин в 1990-2004 рр. відбувався вельми суперечливо. В 1992 р. президент Румунії І. Іліеску відмовився визнати результати референдуму про незалежність України на північ Буковини і на південь Бессарабії... Окрім того, висловлювалася думка, що румунсько-українські кордони не гарантовані міжнародними договорами. Отже, кордони двох країн можуть бути переглянуті, оскільки на момент підписання документів Україна не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі в їх підписанні» [3].

Про наявність достатніх підстав для визнання радянських республік України і Білорусії суб'єктами міжнародного права підтверджують представники американської доктрини міжнародного права Л. Генкін, Р. П'ю, О. Шахтер, Г. Сміт «...Білорусія і Україна, будучи частиною Радянського Союзу, мали достатній статус у 1945 р. для того, щоб стати членами статуту Об'єднаних Націй і приєднатися до договорів з контролю над озброєннями від свого імені в період між 1945 і до отримання незалежності» [4, 1043].

Проблематика правонаступництва нових незалежних держав щодо міжнародних договорів є актуальним предметом досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених [5, 536-543]. Конвенційною основою правонаступництва України щодо договорів, як нової незалежної держави, утвореної в результаті територіальних змін внаслідок відокремлення частини території держави є Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978р. [6].

Англійський вчений Я. Броунлі, розглядаючи питання правосуб'єктності та визнання, пише: «Суб'єктом міжнародного права є утворення, яке здатне мати міжнародні права та зобов'язання, а також захищати свої права шляхом висунення міжнародних претензій» [7, с. 104].

Визнання УРСР в якості суб'єкта міжнародного права має критичне значення у взаємозв'язку з *de jure* припиненням існування СРСР та, відповідно, визнанням України як держави правонаступника

(Віденська конвенція про правонаступництво (ст. 11) щодо лінії державного кордону між Україною і Румунією. В основі визнання державних кордонів – положення Паризького мирного договору СРСР з Румунією (набув чинності 15 вересня 1947 р.) згідно з якими до складу Української держави були включені українські етнічні землі – Північної Буковини і Південної Бессарабії. Українська РСР ратифікувала мирний договір з Румунією 13 вересня 1947 р. [8].

На думку автора, сутність особливостей механізму міжнародноправового регулювання обумовлена наявністю таких складових елементів: а) двосторонніх та багатосторонніх угод, договорів, конвенцій метою, яких є регулювання міжнародних відносин; б) наявністю політичної волі учасників на виконання міжнародних договірних зобов'язань; в) існуючим балансом політичних взаємних інтересів акторів міжнародних відносин, який виступає у формі рівноправних прав та зобов'язань; г) наявністю міжнародних організаційно-правових, судових та інституційних механізмів, які виступають юридичною основою для впровадження політичних домовленостей [порівн.: 9, 5; 10, 330].

За період проголошення незалежності України створена договірна основа міжнародних відносин з іншими членами міжнародного співтовариства, включаючи сусідніми прикордонними державами, включаючи відповідний механізм міжнародно-правового регулювання [11; 12]. У цьому зв'язку особливого юридичного значення набувають універсальні міжнародні договори, включаючи Статут ООН [13], Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970 р.) [14], Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. (т. зв. «Гельсінський акт») [15], які є складовою механізму міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин Україна – Румунія.

У контексті формування механізму міжнародно-правового регулювання взаємовідносин Україна – Румунія концептуальне значення набуває рішення Міжнародного суду ООН по справі про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон України і Румунії у Чорному морі, яка за ініціативою Румунії була передана у 2004 р. на розгляд до Міжнародного суду ООН [16].

У зв'язку з цим презумується питання: чи здатний механізм міжнародно-правового регулювання здійснювати свою основну функцію, спрямовану на ефективне врегулювання регіональних міжнародних відносин та стабілізацію добросусідських мирних відносин, включаючи попередження можливих міжнародних конфліктів?

Професор В. А. Василенко у Міжнародному Суді ООН у Гаазі у справі «Румунія проти України» або про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон України та Румунії у Чорному морі заявив: «п. 6. По-перше, я маю підкреслити, що проблема, яку Сторони погодилися передати на розгляд Суду, – це проблема делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон. Вона не стосується територіального суверенітету над островом Змійний або над будь-якою іншою територією. Між Сторонами не існує невирішених проблем, що стосуються територіального суверенітету...» [17]. Відомий румунський політик Адріан Северін стверджував, що рішення Міжнародного суду ООН, по-перше, буде справедливе й обґрутоване, від якого виграють обидві сторони, незалежно від того, на чию користь воно буде ухвалене. По-друге, остаточне вирішення цього територіального спору дозволить Румунії й Україні сконцентрувати свої зусилля на проблемах безпеки і стабільності в Чорноморському регіоні у більш широкому аспекті [18].

3 лютого 2009 року Міжнародний суд – головний судовий орган Організації Об'єднаних Націй – виніс рішення у справі делімітації морських просторів у Чорному морі (Румунія проти України). У своєму рішенні Суд відзначає, що «Румунія звернулася до Суду на основі Статті 36, параграфу 1 Статуту Міжнародного Суду та компромісного положення параграфу 4 (h) Додаткової Угоди, укладеної відповідно до Статті 2 Угоди про добросусідство та співробітництво від 2 червня 1997 року. З компромісного положення випливає, що дві умови повинні бути виконані для того, щоб якась із Сторін могла передати справу до Суду. Перша умова – жодної угоди про делімітацію, укладеної «протягом достатнього періоду часу, але не більше 2 років» після початку переговорів. Друга умова – Договір про режим державного кордону повинен набрати чинності. Суд відзначає, що ця умова була також дотримана, вищезгаданий Договір набрав чинності 27 травня 2004 року. Однак Суд відзначає, що Сторони мають розбіжності стосовно межі юрисдикції Суду в цій справі (параграф 22). Суд звертає увагу, що всупереч заявлам України, немає жодних перешкод для юрисдикції Суду – отже, зона проведення кордонів може підлягати делімітації між з одного боку – виключною економічною зоною та континентальним шельфом однієї Держави, та з іншого боку, територіальним морем іншої Держави біля її берегового кордону (параграф 30)» [19].

Стосовно юридичної оцінки винесеного рішення є всі підстави звернутися до коментаря рішення Суду, сформульованого Уповноваженим України у Міжнародному Суді ООН, В. А. Василенком, який зазначив: «Насамперед підкреслю: як і очікувалося, рішення Суду є компромісним. Суд не підтвердив ні лінію розмежування, яку пропонувала

Румунія, ні тут, яку обстоювала Україна. Важливо зазначити, що рішення Суду було одностайним. ... Суд об'єктивно й виважено підійшов до оцінки аргументів обох сторін...» [20].

Рішення Міжнародного Суду ООН у справі про делімітацію континентального шельфу та виключної економічної зони між Україною та Румунією доводить, що міжнародне право за умови наявності доброї волі зацікавлених сторін свою функцію урегулювання міжнародного спору виконало.

Автор цього дослідження не ставить перед собою завдання давати оцінки юридичного характеру історичним подіям. Практика міжнародних відносин показує, що історія будь-якого питання міжнародних стосунків засвідчує наявність единого критерію оцінки – це історична практика. Політична оцінка рішення Міжнародного Суду ООН, у Гаазі у справі «Делімітації морських просторів у Чорному морі (Румунія проти України)» приречена на постійну зміну акцентів, залежно від часу та сторони, яка буде коментувати його. Це стосується і юридичних коментарів справи [21].

Міжнародно-правовий статус сучасного транскордонного та міжтериторіального співробітництва України з Румунією, а також з іншими сусідніми прикордонними державами визначається на основі практично сформованих міжнародно-правових механізмів у рамках Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (Madrid, May 1, 1980 р.), Додаткового Протоколу (ETS No 159, Strasbourg, November, 1995) та Протоколу № 2 (ETS No 169, Strasbourg, May, 1998, ратифікованих двосторонніх договорах про державні кордони з Румунією, а також двосторонніх міжнародних договорів у сферах економічних, екологічних, гуманітарних спільніх проектів, які є реальними юридичними механізмами у процесі європейської інтеграції [22].

Дослідження механізму міжнародно-правового регулювання двосторонніх відносин Україна – Румунія обумовлює пошук прагматичних правових орієнтирів для попередження проблемних питань, що ускладнюють добросусідські відносини. На нашу думку, такими засобами можуть бути укладення рамкових договорів з ЄС учасником, яких є Румунія з питань захисту іноземних інвестицій на основі впровадження принципу національного режиму та дотримання державних гарантій; врегулювання суперечностей між державами-учасницями та, стосовно інвестицій, між інвесторами та країною, що їх приймає. Створення таких рамкових правових механізмів ЄС – Україні відбулося у енергетичному сегменті співробітництва на основі Договору до Енергетичної Хартії та Енергетичного співтовариства. Україна, подібно державам-членам ЄС, підписали Договір до Енергетичної

хартії (ДЕХ) [23]. Україна стала членом Енергетичного співтовариства (також званий як Європейське енергетичне співтовариство) [24].

На думку автора, ефективність механізму міжнародно-правового регулювання міжнародних двосторонніх відносин Україна – Румунія обумовлений сучасним статусом правосуб'єктності Румунії – члена Європейського Співтовариства та НАТО і обсягом набутих міжнародних прав та відповідних зобов'язань, пов'язаних з членством у вказаних міжнародній та військово-політичній організаціях. Відповідно ці правові обставини є визначальними для подальшого визначення пріоритетів розвитку двосторонніх добросусідських відносин.

Таким чином, діючий механізм міжнародно-правового регулювання сучасних міжнародних відносин Україна – Румунія може слугувати правомірним критерієм аналізу прогнозованих можливостей правового врегулювання наявних проблем і попередження потенційних міжнародних конфліктів засобами міжнародного права в інтересах забезпечення міжнародної стабільності в регіоні.

Література:

1. Див.: Віднянський С. В. Українсько – румунські відносини в загальноєвропейському контексті // Розбудова держави. – 1997. – № 7. – С. 87 – 92; Григорашин С. И. Некоторые аспекты формирования нового внешнеполитического курса Румынии // Политические исследования. Вып. I. Черновцы, 1998; Кіп Е. Б. Політико-правова основа нового європейського кордону: історичний досвід та сучасні проблеми // Персонал. – 2004. – № 3. – С. 8-14.; Круглашов А., Герман М. Проблемні питання сучасних українсько-румунських стосунків (Частина 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dc-summit.info/proekty/ukraina-rumuniya-moldova/1356-problemnii-pitanya-suchasnih-ukrainskorumunskiv-2.html>; Проблемні питання сучасних українсько-румунських стосунків (Частина 2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dc-summit.info/.../1356-problemnii-pitannya-suchasnih-ukrainskorum>; Кияк Т. Амбітний і конфліктний сусід. Деякі проблемні аспекти сучасних взаємин між Україною та Румунією // Українське слово. – 20 червня. – 2002 – С. 9; Weber H. Die Bukowina in Zweiten Weltkrieg // Volkerrechtliche Aspekte der Lage der Bukowina im Spannungsfeld zwischen Rumannien, Sowietunion und Deutschland. – Berlin, 1972. Op. cit. – S. 9; Шемякін О. М. Острів Зміїний: проблеми делімітації морських просторів // Правова держава. вип. 16. – К: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 473 – 480; Ермолаев А. НАТО и ЕС поддерживают Румынию в деле пересмотра украинских границ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.regnum.ru/news/1058515.html>; Копійка В. В. Проблема подолання суперечностей у позиції ЄС щодо країн ЦСЄ // Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К., 2005. – С. 244-281.

2. Resolutions adopted by the General Assembly at its 52nd session: (numerical sequence in reverse order). [Електронний ресурс]. – Access regime: A/RES/52/1, A/RES/52/252. – // <http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r52.htm>.
3. Лошаков А. А. Тенденции и противоречия румынско-украинских отношений в период президентов И. Илиеску и Э. Константинеску. – С. 204-208; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopus.org.ua/ukrxxx/a11.htm>; Украина во внешнеполитических концепциях Румынии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.tuad.nsk.ru/>. – С. 6.
4. The Nature of International Law // International Law. Cases and materials. Third edition by Louis Henkin, Columbia University, School of law, Richard Crawford Pugh, Schachter, Hans Smit, Columbia University, School of law; American Casebook Series; West Publishing Co, St. Paul, Mnn., 1993. – P. 1043.
5. Ibid., pp. 536 – 543; Талалаев А. Н. Правопреемство государств // Международное право / Под ред. Г. И. Тункина. – М., 1994. – С. 98; Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. – М., 1999. – С. 322-328; Міжнародне право. Основи теорії. За ред. В. Г. Будкевича. – К. : Либідь, 2002. – 366-371.
6. Vienna Convention on Succession of States in respect of Treaties1978. Done at Vienna on 23 August 1978. Entered into force on 6 November 1996. UN, Treaty Series, vol. 1946, p. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/vcssrt/vcssrt.html>. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 41. – Ст. 601. Міжнародне право в документах/ За заг. ред. М. В. Буроменского. – С. 8-13.
7. Броунили Я. Международное право (в двух книгах). Книга первая. пер. с англ. – С. Н. Андриянова. – М. : Прогресс, 1977. – С. 104.
8. Мирний Договір з Румунією (Париж, 10 лютого 1947 р.) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Вып. XIII. – М., 1956. – С. 203-234.
9. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Киев: Вища школа, 1989. – 164 с.
10. Динис Г. Г. Статус та перспективи відносин між Україною та Вишеградською четвіркою: механізм міжнародно-правового регулювання. Часопис Київського університету права. – № 4. – 2010. – С. 328-336.
11. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. (Договір ратифіковано законом № 474/97-ВР від 17.07.97). Також, див.: Agreement Additional to the Treaty on the Relations of Good Neighbourliness and Co- Operation between Romania and Ukraine, concluded by exchange of letters between the Ministers of Foreign Affairs of Romania and Ukraine, done on 2 June 1997; 2159 United Nations Treaty Series 357 (Romanian letter), 363 (Ukrainian counterpart). <http://www.haguejusticeportal.net/index.hp?id=10407>

12. Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань. Договір ратифіковано Законом № 1714-IV (1714-15) від 12.05.2004, ВВР, 2004, № 35, ст. 417.
13. Устав Організації Об'єдинённых Націй [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.un.org/en/documents/charter/index.shtml>.
14. UN General Assembly, Declaration of Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations, 24 October 1970 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dda1f104.html>[accessed 19 February 2012].
15. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 1 августа 1975 года). Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXI. - М., 1977. - С. 544-589.
16. International Court of Justice. Application. Instituting Proceedings, 16 September 2004. Maritime Delimitation in the Black Sea. (Romania v. Ukraine). - available at: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=10407>
17. Виступ Уповноваженого України у Міжнародному Суді ООН з питань делімітації морських просторів у Чорному морі Посла проф. В. А. Василенка. 18 вересня 2008. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/19951>.
18. Северін А. Від мирного вирішення територіального спору виграють і Україна і Румунія [Електронний ресурс] / Адріан Северін // Дзеркало тижня. - 2008. - № 35, 20 вересня.- Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/vid_mirnogo_virishennya_teritorialnogo_sporu_vigrayut_i_ukrayina_i_rumuniya-54864.html.
19. International Court of Justice. Reports of Judgments Advisory Opinions and Orders. Maritime Delimitation in the Black Sea. (Romania v. Ukraine). - Judgments'of 3 February 2009. available at: <http://www.icj-cij.org/docket/files/132/14987.pdf>.
20. Силіна Т., Василенко В. У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями «перемог» і «програм» // Дзеркало тижня 4 (732) 7-13 лютого 2009 р.
21. Україна задоволена, що Гаазький суд визнав Зміїний островом (Заява заступник міністра закордонних справ України О. Купчишина). 03.02.2009 13:56. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-298644.html>.
22. Динис Г. Г. Концептуальні основи транскордонного співробітництва України з сусідніми європейськими державами: міжнародно-правовий аспект // Наукові записки «Транскордонне співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції

- України». Серія «Політичні науки» – Острог: В-во Національного університету «Острозька академія». – Вип. 4. – 2010. – С. 20-40. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eprints.oa.edu.ua/843/1/NZ_polit_Vyp_4.pdf.
23. Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї. Договір ратифіковано Законом № 89/98-ВР (89/98-ВР) від 06.02.98) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/995_056.
24. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства, 25.10.2005. // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_926: Протокол стосовно приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, 24.09.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.energy-community.org/pls/portal/docs/7281177.PDF>.

УДК 342.1/4(479.24).001.11

Рагимли Л. Э., Бакинский государственный университет

ПРИНЦИП РАВНОПРАВИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

У статті розглядається конституційний принцип рівноправності як один з базисних і стрижневих принципів правового положення особистості. Тут також розкриваються закріплени в Основному Законі Азербайджанської Республіки основні конституційні положення про рівноправність.

В статье рассматривается конституционный принцип равноправия как один из базисных и стержневых принципов правового положения личности. Здесь также раскрываются закрепленные в Основном Законе Азербайджанской Республики основные конституционные положения о равноправии.

This article describes the constitutional principle of equality of rights as one of the basic and important principle of the legal status of personality. At the same time the fundamental constitutional regulations on equality of rights that are reflected in the Basic Law (Constitution) of the Republic of Azerbaijan were also described in the article.

Глобальные политические изменения, имевшие место в начале 90-х годов XX века, и обретение в 1991 году независимости способствовали развитию в Азербайджанской Республике современного демократического общества и принятию 12 ноября 1995 года новой Конституции, которая была разработана с учетом конституционного опыта ведущих демократических стран мира и явилась основным

законодательным актом, закрепившим широкий перечень конституционных принципов, среди которых важное значение отводится конституционному принципу равноправия (ст. 25 Конституции).

В результате ошибочной трактовки категории равноправия, как формального уравнения индивидов в совокупности прав и обязанностей, умаляется социальное предназначение и значимость данного принципа, основной задачей которого является создание для всех членов социума равных условий и возможностей участвовать в жизни общества.

Важно указать, что декларация равенства прав, свобод и обязанностей индивидов является настоящей и значимой только тогда, когда она наполнена реальным правовым содержанием и в действительности претворяется в жизнь. Равноправие же, в свою очередь, означает предоставление каждому индивиду равной возможности в полной мере осуществлять свои права и свободы и наравне с другими индивидами нести свои обязанности.

Национальное законодательство Азербайджанской Республики провозглашает равенство прав и свобод мужчины и женщины, равенство всех перед судом и законом, государственные гарантии равенства прав и свобод каждого, независимо от расы, национальности, происхождения, языка, имущественного положения, религии, пола и других оснований, в том числе запрет на ограничение прав и свобод человека и гражданина, вытекающих из вышеперечисленных оснований (ст. 25 Конституции). Вместе с тем, как видно из статьи, конституционные положения о равноправии не дают полного, раскрывающего все признаки определения. Следовательно, в данной ситуации было бы уместно обратиться к теоретическому определению равноправия, которое рассматривается как «официально признанное равенство граждан перед законом, государством, судом; один из существенных элементов демократии. Исходя из чего, реальность равноправия характеризует уровень демократичности общественного и государственного строя» [1]. Однако, несоответствие, сложившееся между законодательным закреплением принципа равноправия и реальным воплощением его в жизнь, не позволяют сформировать универсального определения равноправия как юридической категории. Исходя из того, что равноправие индивидов рассматривается нами как юридический принцип, существует необходимость анализа его отображения в юридических и политических доктринах, а также в науке целом.

Универсальный принцип равноправия, закрепленный в конституциях мировых государств, означает признание прав и свобод человека и гражданина в равной мере неотъемлемыми и неотчуждаемыми,

а также распространяющийся на всех без исключения индивидов. Важно указать, что для раскрытия содержания и сущности равноправия следует различать понятие «равенства», предполагающее уравнительное отношение к индивидам от категории «равноправия». Равенство прав и свобод как человека так и гражданина – равноправие – Конституция понимает как равенство возможностей, а не как фактическое равенство, которое в жизни реально недостижимо [2]. Причинами фактического неравенства в обществе не всегда являются только исторические, экономические, культурные и социальные факторы, но и немаловажную роль играют личные качества, способности, интересы и потребности конкретного индивида. Провозглашенное в некоторых конституциях, социальное равенство призвано лишь смягчить фактическое неравенство между людьми посредством перераспределения доходов и развития государственных институтов социальной помощи [3].

Но все же уравнительный подход к вопросу равноправия должен иметь разумные границы. Насильное уравнивание людей в пользу справедливости является самым большим неравенством. [4]. Помимо этого, такое уравнивание может привести к ухудшению правового положения относительно более слабой стороны в конкретных правоотношениях, которая в создавшейся ситуации не сможет защитить свои права. Учитывая вышеизложенное, можно заключить, что фактическое равенство индивидов в обществе является по сути реально недостижимым.

Принцип равенства не порождает каких-либо конкретных субъективных прав и обязанностей для людей. Он представляет собой, скорее, правило, обращенное к государству, которое должно противодействовать любой дискриминации граждан со стороны своих органов [5]. Несмотря на то, что искоренение фактического неравенства в обществе невозможно, государство не допускает дискриминацию одного индивида по отношению к другому. Кроме того, государство различными способами (налоговым законодательством, социальным законодательством и др.) старается не допускать и держать под контролем фактическое неравенство, чтобы оно не достигло угрожающих пределов [6].

Заметим, что в более широком понимании, равноправие это обладание каждым гражданином, равными с другими гражданами, правами, свободами и обязанностями. Равноправие подразумевает, что каждому конкретному члену общества государство гарантирует, равные с другими его членами, юридические возможности, что реализация прав и обязанностей обеспечивается ему на равных основаниях и что из закона для него вытекают равные обязанности [7].

Важно отметить, что несмотря на вышеупомянутые формулировки, допускается дифференциация некоторых слоев общества в силу наличия у них особого правового статуса. И несмотря на то, что дискриминация сама по себе основана на определенных различиях, дифференциациях, не каждое различие носит дискриминационный характер [8]. Такая дифференциация прав и обязанностей иногда необходима для обеспечения равноправия (например, в трудовом праве уступки детям и женщинам в силу особенностей их организмов) [9]. Но внутри этих социальных групп обязательно должен соблюдаться принцип равноправия [10].

Обобщив вышесказанное, можно прийти к выводу, что равноправие – один из фундаментальных принципов конституционно-правового статуса личности, означающий провозглашение равенства прав и свобод каждого индивида без допущения какой-либо дискриминации, а также создание гарантированных равных условий и возможностей для участия в жизни государства и общества, защиты своих законных интересов.

Рассмотрение вопроса о субъекте равноправия является важным звеном в деле конкретизации содержания принципа равноправия. Если ранее под равноправием понималось равенство только граждан определенного государства, то позже, в связи с применением национального правового режима по отношению к иностранцам, значение этого принципа начинает рассматриваться намного шире. На нынешнем этапе развития международного сообщества действует множество международно-правовых актов, устанавливающих международные стандарты в сфере прав и свобод человека и гражданина, которые обеспечиваются деятельности специальных международных органов, решения которых обязательны для всех стран. Таким образом, развитие международно-правовых институтов привело к формированию такого понятия как международная правосубъектность. К примеру, если гражданин является политической единицей общества и характеризуется правовой взаимосвязью с государством, то личность имеет более обобщенное значение и обозначает прежде всего члена социума.

В связи с тем, что иностранцы и лица без гражданства наравне с гражданами Азербайджана могут пользоваться всеми правами и свободами (ст. 69 Конституции), в качестве субъектов равноправия следует рассматривать личность, под которой понимают индивидуально определенную совокупность социально значимых свойств человека, проявляющихся в отношениях между людьми и органически связанных с обществом и его особенностями [11]. В частности, азербайджанское общество рассматривается как совокупность всех индивидов,

находящихся на территории Азербайджанской Республики и подпадающих под юрисдикцию ее законов. Правовое же положение личности, представляющее собой комплекс прав, свобод и обязанностей (раздел II ст. 24-80 Конституции), определяется на основе правового положения граждан Азербайджанской Республики.

Рассматривая, провозглашенный в национальном законодательстве Азербайджанской Республики принцип равноправия, следует указать на незыблимость его формулировок, распространение на широкий круг индивидов и действие его не только в сфере конституционных правоотношений, но и в рамках всей правовой системы. Следовательно, юридический принцип равноправия носит общий характер, позволяющий характеризовать его как универсальный принцип [12].

В связи с тем, что права и свободы личности являются неприкосновенными, ненарушаемыми и неотчуждаемыми и предоставляются государством в равной мере каждому индивиду, равенство прав, свобод человека и гражданина означает их распространение на всех без исключения, что способствует возникновению равной правосубъектности. В свою же очередь, всеобщая правосубъектность означает признание значимости каждой личности и отсутствие в обществе каких-либо привилегированных слоев населения, обладающих большими правами и свободами. В то же время, каждый индивид должен быть наделен реальными возможностями для воплощения своих прав и свобод, которые не должны ограничиваться определенными цензами.

В настоящее время в Азербайджанской Республике большинство цензов используются в сфере политических прав и свобод, в особенности, в области избирательного права [13]. В частности, если в Азербайджанской Республике для осуществления активного избирательного права действуют ценз гражданства и возрастной ценз, то например, среди требований к кандидатам в президенты Конституция Азербайджанской Республики, кроме вышеупомянутых цензов, устанавливает ценз оседлости, образовательный ценз, несудимости за тяжкие преступления, отсутствия обязательств перед другими государствами и недопущения двойного гражданства (ст. 100 Конституции). Применение этих требований следует рассматривать как позитивный фактор, отвечающий общественным и государственным интересам.

Обязанности, которые тесно взаимосвязаны с правами и свободами человека, являясь важной составляющей правового статуса личности, также в равной мере распространяются на всех членов социума, что делает общество единым и не выделяет в нем определенные классы,

составия или какие-либо привилегированные группы [14]. Очень часто под равенством обязанностей прежде всего понимаются обязанности в сфере налогообложения и несения воинской службы, которые справедливо распространялись бы в равной мере на всех (ст. ст. 73 и 76 Конституции). Однако, в зависимости от имущественного и социального положения личности и его возможностей круг определенных обязательств, возлагаемых на индивида, может меняться.

С целью всестороннего участия индивида в социальной и публичной жизни и полного претворения своих прав и обязанностей, государству следует создавать равные, одинаковые возможности для граждан в реализации своих интересов. При этом государство, создавая равные условия и гарантии для участников конкретных правоотношений, вправе немного отойти от принципа равенства и для установления справедливости может защитить более ущемленную в правах, т. е. слабую сторону и предоставить ей более широкий круг возможностей и гарантий. Таким примером могут послужить положения закона о защите прав потребителя, который регулирует такие отношения, где продавец выступает как сильная сторона, а потребитель – слабая. Для уравнивания их прав и возможностей сильная сторона ограничивается в некоторых правах, а слабая наделяется дополнительными правами и гарантиями, что вполне правомерно и необходимо для достижения справедливости.

Однако, существуют такие правоотношения, где государство обязано создавать равные базовые условия для субъектов с целью достижения беспристрастных и справедливых результатов. Это особенно четко прослеживается в процессе выборов, где на протяжении всей агитационной кампании всем кандидатам предоставляется равные базовые возможности и гарантии для проведения всех агитационных мероприятий (ст. 11 Избирательный кодекс Азербайджанской Республики от 5 июня 2003 года).

Принцип равноправия по отношению к правовому положению личности получает весомую актуальность с обретением политико-идеологической и практической ориентированности идеи представления равных свобод, обязанностей и прав как человека, так и гражданина. Суть такого равенства заключается в наделении со стороны государства равными правами каждого индивида, где параллельно каждый человек в силу разной степени свободы индивидуален и обладает различными способностями.

Подводя итог вышеизложенному, следует заключить, что с учетом современных реалий развития азербайджанского общества и успешно реализуемого руководством страны процесса интеграции во многие важнейшие европейские институты вопрос равенства

представляет собой весьма значимое направление (с учетом большого спектра социально-правовых, социально-психологических, политическо-экономических, моральных, а также этических аспектов ее проявления). В развивающемся сегодня гражданском обществе (вне зависимости от национальной, расовой и иной принадлежности) обеспечение прав и свобод человека является высшей целью (ст. 12 Конституции) и первостепенной задачей деятельности государственных органов Азербайджанской Республики, которые могут способствовать созданию человеку достойных жизненных условий, а также обеспечению социальной защищенности, свободы и равенства. Следует также указать, что сегодня как никогда эта проблема своей актуальностью, являясь частью процесса модернизации, осуществляемых в Азербайджане реформ, позволяет проводить некоторые аналогии. Ведь еще в начале XX столетия молодая Азербайджанская Демократическая Республика, стоявшая у истоков демократических процессов, вела активный диалог в европейском направлении. В указанное время Азербайджан, являясь авангардом как тюркского, так и исламского мира в процессе интеграции в Европу и освоения европейских ценностей, первым на Востоке создал парламентскую республику, раньше многих передовых стран мира предоставил женщинам необходимые политические права.

Литература:

1. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. Прохоров Л. М., 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – С. 1087.
2. Конституционное право // под. ред. Козловой Е. И. и Кутафина О. Е. – М., 2001. – С. 92-93.
3. Конституционное право зарубежных стран // под. ред. Баглай М. В., Лейбо Ю. И., Энтина Л. М. – М., 2000. – С. 94.
4. Аскеров З. А. Конституционное право: учебник / З. А. Аскеров. – Баку, 2006. – С. 145 (на азерб яз.).
5. Конституционное право // под. ред. Козловой Е. И. и Кутафина О. Е. – М., 2001. – С. 94.
6. Аскеров З. А. Конституционное право: учебник / З. А. Аскеров. – Баку, 2006. – С. 146 (на азерб яз.).
7. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: учебное пособие // Л. Д. Воеводин. – М., 1997. – С. 67-68.
8. Исмаилов Р. Р. Институт гражданства Азербайджанской Республики // Р. Р. Исмаилов. – Баку: Изд. Бакинского ун-та, 2004. – С. 82.
9. Аскеров З. А. Конституционное право: учебник / З. А. Аскеров. – Баку, 2006. – С. 148 (на азерб яз.).
10. Аскеров З. А. Основы государства и права Азербайджана / З. А. Аскеров, Э. Н. Насиров, М. И. Исмаилов, Х. Р. Мамедов. – Баку, 2003. – С. 71.

11. Марченко М. М. Общая теория государства и права / М. М. Марченко. – М. : Проспект, 1995. – С. 153.
12. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учебное пособие / Л. Д. Воеводин. – М., 1997. – С. 67-77.
13. Юридическая энциклопедия / под. ред. Тихомирова М. Ю. – М., 1997. – С. 489.
14. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учебное пособие / Л. Д. Воеводин. – М., 1997. – С. 36, 83-88.

УДК 341.3(6-15/-17)"1973/91"

*Bagatsky E. V., Vilnius University
(Republic of Lithuania)*

CONFLICT IN THE WESTERN SAHARA FROM THE POINT OF VIEW OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Стаття присвячена оцінці конфлікту в Західній Сахарі з позиції міжнародного гуманітарного права, а також особливостям дотримання норм даного розділу міжнародного права в ході згаданого конфлікту. У ході дослідження були використані міжнародні документи, в яких містяться основні положення міжнародного гуманітарного права. Піддаючи аналізу події, що мали місце, та посилаючись на згадані вище документи й на вже існуючі праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, автор дає правову оцінку конфлікту в Західній Сахарі на кожному з етапів його активної фази, що тривала з 1973 по 1991 роки.

Статья посвящена оценке конфликта в Западной Сахаре с точки зрения международного гуманитарного права, а также особенностям соблюдения норм данного раздела международного права в ходе указанного конфликта. В ходе исследования были использованы международные документы, в которых содержатся основные положения международного гуманитарного права. Анализируя ход событий, и ссылаясь на упомянутые выше документы и на уже существующие работы отечественных и зарубежных исследователей, автор дает правовую оценку конфликта в Западной Сахаре на каждом из этапов его активной фазы, продлившейся с 1973 по 1991гг.

This article is dedicated to the evaluation of the conflict in the West Sahara from the point of view of international humanitarian law, and in particular to the observance of the standards of this division of international law in the course of this conflict. In the framework of the study there were used international documents, containing the basic conditions of international humanitarian law. Analyzing the course of events, and referring to the above-mentioned documents and to the exist-

ing works of domestic and foreign researchers, the author gives the legal estimation of the conflict in the West Sahara for each of the stages of its active phase, which lasted from 1973 until 1991.

The Western Sahara conflict is one of the most sharp and protracted modern regional conflicts. The problem of Western Sahara became an intractable knot of contradictions among main participants of the conflict, namely: Spain, France, the Kingdom of Morocco, Islamic Republic of Mauritania, the POLISARIO Front as the representative of the partially recognized state Sahrawi Arab Democratic Republic (SADR) and the People's Democratic Republic of Algeria. It affects negatively the whole system of modern international relations and possesses threats to the stability of Maghreb region.

While all international armed conflicts are connected to military actions and thereby to the direct threats to the people's lives it is essential to stick to the rules which were created to protect those not involved directly in the hostilities and to diminish human cost of the conflicts. It is important to emphasize that usually attention of the researchers is being drawn to such aspects of the conflict in Western Sahara as its origins and outcomes and to the political component of the conflict without examining its course from the point of view of International Humanitarian Law (IHL) observance. Thus main tasks of this paper are the following: to discover whether the resort to arms by the parties to the conflict was legal, to uncover their motivations during the course of the conflict, to give legal assessment of the way the parties conducted their military actions and to examine the outcomes of the active phase of the conflict.

The conflict in Western Sahara went a long way from 1973 when the struggle between POLISARIO Front and Spanish colonialist government broke out and 1976 when representatives of self-proclaimed SADR began guerilla war against two occupying states till 1991 when hostilities came to an end. Thus the status of the conflict evolved from the purely non-international (as defined in Article 1 of the Additional Protocol II to the Geneva Conventions) [1] struggle for independence between national liberation movement and colonialist authorities which is covered by the provisions of Common Article 3 of Geneva Conventions [2] and Additional Protocol II to the Geneva Conventions [7] to the situation of international conflict in the period of hostilities with occupying Mauritania in which French forces took part and to which provisions of Additional Protocol I to the Geneva Conventions are to be applied [8]. The period between 1979 and 1991 which was characterized by ongoing clashes between POLISARIO Front and Moroccan military forces received completely different assessment from the point of view of parties to the conflict. The position of official Rabat is based on nonrecognition of SADR as an independent state and

of POLISARIO Front as self-sufficient and independent actor. «Without Algeria's diplomatic, financial, military and territorial support, it argues, there would be no «Sahara Question». Algeria, it believes, uses POLISARIO and the conflict as a whole to weaken its potential rival in the Maghreb» [13]. Hence we can conclude that under the Moroccan understanding the conflict can be classified to some extent as an international one.

According to the POLISARIO Front the Western Sahara conflict first of all is the matter of self-determination of the Sahrawi people. Taking into consideration that POLISARIO poses itself as a representative of the independent SADR state and considers the Kingdom of Morocco to be the occupying country, then in this case the ensuing situation is to be understood as the international conflict to which the law of international armed conflicts is to be applied. But the whole picture is being complicated by the fact that SADR is the self-proclaimed state which hasn't yet received full international recognition and that is why the application of specific provision of International Humanitarian Law (IHL) can raise disputes.

Considering *jus ad bellum* it has to be emphasized that from the very beginning of the conflict Morocco failed to meet the criteria which could reason its occupation of Western Sahara and its war with POLISARIO Front. The «Green March» itself was clearly aimed to force Spain to negotiate the transfer of the territory to Morocco. On 6th November 1975 the United Nations Security Council condemned the «Green March» and issued Resolution 380 which called for its immediate withdrawal [12]. Nevertheless Morocco completely ignored this decision of the Security Council. As it is stated by Jacob Mundy (holder of PhD from the Institute for Arab and Islamic Studies of Exeter University, UK): «Morocco's flagrant disregard of Security Council Resolution 380, its armed invasion, and its use of thousands of civilians to coerce Spain to negotiate, all amounted to a severe violation of the UN Charter's most fundamental constraints against the use of force in international affairs» [5]. Thus Moroccan activities can be considered an act of aggression which violate the basic principles of the international law.

As for the observation of the provisions of International Humanitarian Law by the parties to the conflict, it should be admitted that there has been no grave breaches reported and parties did not accuse each other in this respect. There is no precise information on the actual number of victims of this conflict. The biggest human cost to the local population is connected to the significant population displacement due to the territories split into two separate entities. The number of 50,000 (which has now tripled) Saharan refugees had fled Western Sahara due to Moroccan occupation. The bulk of these refugees lives at the Algerian territory around the city of Tindouf.

Above-mentioned statistical data is presented by POLISARIO Front and is usually being disputed by Morocco but since international institutions have never had the possibility to provide a census they adopted the numbers of POLISARIO.

Another problem is represented by the landmines. According to Geneva Call organization «between five and ten million mines can be found around the wall with additional two to five million throughout the affected region, including Moroccan- and POLISARIO-controlled areas, as well as Algeria and Mauritania. There are no solid figures for deaths due to mines, but Landmine Monitor has estimated them at several dozen since the 1991 ceasefire» [13]. It is important to admit in this respect that Morocco became the party to the «Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Mines, Booby-Traps and Other Devices» only on 19th March 2002 [9].

One of the peculiarities of the application of IHL in case of Western Sahara conflict is that the parties to the conflict are not equal in terms of legal treatment of their status. Since SADR is the partially recognized country it is not the party to Geneva Conventions [10] or Hague Conventions [6] which were, at the same time, signed by Morocco. Thus SADR and POLISARIO Front as its main political and military force are bound basically only by the provisions of customary law.

Thus, since Morocco occupied the territory of Western Sahara without having any lawful basis for demanding these areas which was confirmed by the advisory opinion of the International Court of Justice of 16 October 1975 [4], the conflict in Western Sahara represents clear act of aggression and gross violation in terms of *jus ad bellum*. Nevertheless the state of occupation comes into force since the occupying country is able to exert its power and control over the occupied territory regardless of whether or not the invasion was justified. On the other hand all the provisions of IHL or *jus in bello* are fully applicable to the conflict. «It is worth noting that Morocco has explicitly recognized the applicability of IHL to the Western Sahara conflict. On several occasions, the Moroccan government petitioned the International Committee of Red Cross on the issue of Moroccan POWs held by POLISARIO past the 1991 cease-fire» [5].

There have been no gross infringements of the cease-fire agreement during last two decades. The ensuing situation is being characterized as peaceful with no signs indicating a possible resumption of hostilities between the parties. But on the other hand some scholars admit that the situation of «not peace, nor war» can't be preserved for a long period of time and further inability to conduct a referendum which will determine the status of the territory can bring about increase of tensions in the region and provoke new military clashes.

References:

1. Article 1 of the Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebART/475-760004?OpenDocument>
2. common Article 3 of Geneva conventions [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebART/380-600006?OpenDocument>
3. Visens E. Western Sahara: Betrayed Independence, 5-27, REGNUM, 2007 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://common.regnum.ru/documents/west-sahara.pdf>
4. International Court of Justice. Western Sahara. Advisory Opinion of 16 October 1975 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icj-cij.org/docket/files/61/6194.pdf>
5. Jacob A. Mundy The Legal Status of Western Sahara and the Laws of War and Occupation. Colaboraciones 1788, June 26, 2007 [Electronic resource]. – Regime of access : http://uswsf.org/images/Legal_status.pdf
6. Member states of the Hague Conventions [Electronic resource]. – Regime of access : http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?pag_id=1038
7. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebList?ReadForm&id=475&t=art>
8. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebList?ReadForm&id=470&t=art>
9. Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Mines, Booby-Traps and Other Devices (Protocol II). Geneva, 10 October 1980 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/IHL.nsf/WebSign?ReadForm&id=510&ps=P>
10. State Parties to the Geneva Conventions [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebSign?ReadForm&id=375&ps=P>
11. The Sahara War 1975 – 1991 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.onwar.com/aced/data/papa/polisario1975.htm>
12. The United Nations Security Council Resolution 380 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/27/IMG/NR078227.pdf?OpenElement>
13. Western Sahara: The Cost of The Conflict. International Crisis Group. Middle East/North Africa Report N°65 – 11 June 2007 [Electronic resource]. – Regime of access : http://www.tricycle.ie/blog/wp-content/uploads/2008/01/65_western_sahara__the_cost_of_the_conflict.pdf

*Исрафилов Р. И. оглы, Институт философии,
социологии и права*

ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКСПАНСИИ

Під дією глобальної експансії, що проявляється в п'яти найважливіших просторах, людина практично втрачає зв'язок зі своєю державою. Відбувається інтенсифікація всесвітніх соціальних відносин та зав'язування в загальний вузол різних подій, що відбуваються в різних точках планети.

Под действием глобальной экспансии, проявляющейся в пяти важнейших пространствах, человек практически теряет связь со своим государством. Происходит интенсификация всемирных социальных отношений и увязка в общий узел различных событий, происходящих в разных точках планеты.

Under the influence of global expansion, acting in the five most important scapes, person almost loses touch with his state. There is intensification of worldwide social relations and the linkage to a common site of various events taking place in various locations around the global.

Порожденная высочайшими достижениями в науке и технике, глобализация захватила все сферы человеческой деятельности. Эта проблема в теории международных отношений и во всех социальных науках превратилась в одну из самых распространенных. Изучение глобальной экспансии начинается с тех сторон и особенностей, которые наиболее тесно связаны с объектом исследования ее приложения. В основе дефиниций глобальной экспансии всегда находится либо просто перечисление составляющих, либо выделение наиболее важных из них. В большинстве случаев перечисление осуществляется в порядке значимости тех проявлений, которые выражают ее сущность. Это отмечают многие социологи и политологи. Так, американский социолог Арджун Аппадураи говорит о поточной глобализационной экспансии, действующей в виде пяти «мировых культурных потоков» или «пространств» – (landscapes) – СМИ, этническом, технологическом, финансовом и идеологическом. Каждое пространство имеет свою специфику и обусловленность [11, р. 301].

Современное информационное поле (mediascapes) испытывает резкое возрастание человеческих возможностей в плане сбора, обработки, хранения и передачи информации; усиление воздействия информационных технологий на все сферы человеческой деятельности; распространение потоков и «ландшафтов» электронных образцов, являющихся строительными блоками стереотипов поведения, потребления и развлечения; формирование общности транснациональных представлений и чувств (world culture) на основе совершенствования

компьютерной техники, развития электронных СМИ, информационных технологий, включая Интернет.

Этнопространство (*ethnoscape*) находится под давлением этнической мобильности и выплесками миграционных потоков на глобальный уровень. Туристы, иммигранты, эмигранты, беженцы, иностранные рабочие и другие подвижные люди или группы людей становятся субъектами мировых миграционных проявлений.

ТехноПространство (*technoscape*) связано с интенсивным перемещением передовых и устаревших, информационных и механических технологий через государственные границы.

Финансовое пространство (*financialscapes*) – с усилением экономических обменов (деятельностью ТНК, разбуханием инвестиций, проводками громадных денежных сумм через валютные рынки, с заключением транснациональных спекулятивных сделок, осуществлением прав собственности за пределами «своего» государства; с опережением финансовой экономики реальной экономики: масса прямых зарубежных инвестиций растет в три раза быстрее, чем мировая торговля, объем сделок на валютных и финансовых рынках примерно в пятьдесят раз превышает объем международной торговли и т. д.

Следующий глобализационный вектор направлен на идеологическое поле (*ideologicalscapes*). Здесь происходит захват идеологий и создание контр-идеологий. Формирование последних обязано встречам западных ценностей эпохи просвещения с «периферийными» культурами. В результате отмечаются возрождение чувства этнической идентичности и появление религиозного фундаментализма, рост национализма, усиление роли «панидеологических» потоков, сталкивающихся на религиозной, идеологической, языковой и культурной почве. Американские и западные стандарты поведения, образа жизни, потребления и досуга, все больше захватывая мировое пространство, создают новую идеологию «глобализма». Новая идеология обосновывает неизбежность происходящих изменений и их позитивный характер, добивается согласия общественного мнения, складывающегося под давлением активного участия самых широких социальных и политических сил в формировании нового мирового порядка под руководством Запада и при лидирующей роли США. Как отмечает А. Богатуров, «глобализация – это не только то, что существует на самом деле, но и то, что людям предлагают думать и что они думают о происходящем и его перспективах» [2, с. 247 – 250].

Исходя из практики жизни, добавим, что первое направление точной глобализационной экспансии, связанное с информационной революцией несет в себе обесценивание многих традиционных механизмов государственного управления (выборы, налогообложение, лицензирование).

Чтобы сохранить государственность требуются обновление форм управления обществом и новые международные структуры управления. В этом случае малые нации расстанутся с некоторыми функциями этнического государства. Крупные нации, пытаясь сохранить свою государственность, вынуждены будут радикально менять политику и государственное управление, что приведет к изменению национальных ценностей, приоритетов и целей. Ибо, мировая информационная сеть способствует непосредственному динамичному соприкосновению, объединению и спутыванию различных культур, мировоззрений, традиций. Зачастую это становится причиной многих конфликтов.

Второй вектор, поточной экспансии – этнопространство. Действие глобальной экспансии в этом направлении вызывает угасание национального духа и падение рождаемости. Западноевропейские страны находятся под давлением миграционных волн из Азии, Африки и арабских стран. При этом большинство эмигрантов не переплавляются в этническом котле, а создают ареалы традиционного кланового общества, чуждые западному индивидуалистическому и демократическому обществу. Это фрагментирует и разлагает западное общество, порождая новые кризисы. В обозримом будущем большинство населения западных стран будет состоять из мигрантов и их потомков. По прогнозам аналитиков в США через двадцать лет большая часть населения будет афроамериканцами и латиноамериканцами. Естественно, это обострит вопрос о самоидентификации и дальнейшей исто-ической роли западной культуры и цивилизации.

В основе техносферы, как искусственного создания человека заложены его творческие идеи. Поэтому в техносфере запечатлено понимание человеком себя, его отношение к Богу и к природе. Нынешняя искусственная или вторая природа нацелена на увеличение хаоса (энтропии) в природе. Глобальный антагонизм техносферы с биосферой выражает, прежде всего, глобальный духовный кризис, отражает потерю подлинных, жизненных ориентиров человечества в доме своего бытия.

В финансовой сфере происходит расширение свободы для капитала и сужение свободы личности. Мировые финансы сосредоточены в США, как в главном офисе транснациональных корпораций. Финансовая глобализация оказывается очередной формой американизации всего мира. Вашингтонский консенсус – пакет полугегальных соглашений, заключенных в восьмидесятые годы XX века между Министерством финансов США, МВФ и Всемирным банком, учредил механизм экономической глобализации как унифицирование экономики всех стран в угоду транснациональному капиталу. Всем странам за пределами золотого миллиарда навязывается экономический курс, подтаскивающий экономический суверенитет государств и

подчиняю-щий контролю виртуального наднационального капитала Уолл-Стрита. Транснациональный капитал или действует по законам мирового рынка, или беззаконно. Рынок предоставляет ему для этого невиданные возможности. Сейчас нет ни идеологии, ни попкультуры, ни международной организации, ни даже экологических проблем, которые связывали бы страны мира более тесно, нежели электронная сеть глобальных денежных машин банков, страховых компаний и инвестиционных фондов.

Глобальная идеология постмодернизма, утверждая эпоху непрерывных поисков новизны, стала пособницей легализации всеобщего смешения всего со всем, преодоления всех существующих барьеров, отказа от традиционных ценностей. Как записал Маршалл Маклюэн: «Время прекратилось, пространство исчезло. Мы теперь живем во всемирной деревне... в единовременном происшествии», и пропускаем через себя огромные информационные потоки».

Во всех приведенных поточных направлениях четко прослеживается общая основная черта – человек, гражданин, практически, теряет связь со своим государством. По этому случаю, Джозеф Най и Роберт Кохэн, проводящие исследования глобальных взаимодействий на более широком уровне, сделали свое замечание: «Для движения информации, денег, предметов, людей и других материальных и нематериальных объектов, нет границ» [6, с. 101 – 106]. Най и Кохэн также выделили следующие основные типы глобального взаимодействия:

1. Сообщения (движение информации);
2. Транспорт (передвижение материальных объектов);
3. Финансы (передвижение денег и кредитов);
4. Путешествия (передвижения людей).

По нашему мнению, в данную схему необходимо добавить криминальный тип глобального взаимодействия (криминальное пространство), поскольку, имеются уродливые проявления глобальной экспансии – нелегальные транснациональные потоки, интернациональная организованная преступность (международный терроризм, всякого рода незаконная торговля, незаконная миграция, контрабанда наркотиков и оружия, радиоактивных и токсичных отходов и т. д.).

Питтер Катценштайн, Роберт Кохэн, Стивен Краснер полагают, что суть глобализации является собой процесс повышения уровней трансгра-ничных передвижений или нарастающую транспарентность границ. Такая точка зрения разделяется многими авторами.

«Проницаемость» межгосударственных границ превратила современный мир в единый взаимозависимый организм. Действительно, мы являемся очевидцами того, как участники или события, происходящие в различных частях системы, воздействуют друг на друга.

Р. Робертсон дает определение глобализации культур: «глобализация культур относится к сжатию мира и интенсификации мирового сознания, как единого целого..., к конкретной глобальной взаимозависимости и осознанию глобального целого» [12, р. 93 – 98].

Директор Лондонской высшей школы экономических и политических наук Энтони Гидденс говорит, что глобализация – это интенсификация всемирных социальных отношений. Порой они связываются событиями, происходящими в удаленных за много миль друг от друга местностях.

Однако имеет место и «процесс, неровного развития, который одновременно расчленяет и координирует». К. С. Гаджиев пишет: «С одной стороны, на повседневную деятельность людей все более растущее влияние оказывают события, происходящие в других частях земного шара, а с другой стороны, действия местных общин, могут иметь важные глобальные последствия» [3, с. 39 – 41].

Дискуссии о феномене глобальной экспансии не затухают. Ибо, ее метаморфозы в новом мире постоянно проявляют себя с различных сторон.

Аналитики Всемирного банка определяют глобализацию как «рост экономической взаимозависимости стран мира, вызванный увеличением объема и многообразием трансграничных сделок в сфере товаров и услуг, а также международных потоков капиталов, и ускоряющимся и расширяющимся распространением технологий».

По мнению Ульриха Бека, «многомерность глобализации сводится к хозяйственному измерению, которое мыслится линейно и, если дело доходит до обсуждения, рассматривает экономический, культурный, политический, общественно-цивилизационный и другие аспекты глобализации, ставя их в подчинение главенствующему измерению – мировому рынку» [1, с. 18].

Наука о международных отношениях в исследованиях глобализации обращает внимание на период завершения холодной войны, бывшее восприятие мира как bipolarной структуры – Восток – Запад или Север – Юг, а также на ускорение транснационализации и усиление взаимозависимости стран, на становление международного порядка с помощью ООН и других международных организаций.

Литература:

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника; Общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М., 2001. – 258 с.
2. Богатуров А. Д. Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ. – М., 2004. – С. 247 - 250.
3. Гаджиев К. С. Масса. Миф. Государство // Вопросы философии. – 2006. – С. 39-41.

4. Иноzemцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 2000. – 430 с.
5. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? – М. : «Ладомир», 2002. – С. 54 – 56.
6. Най Дж. С., Кохэн Р. О. Транснациональные отношения и мировая политика // Теория международных отношений: Хрестоматия / сост., науч. ред. и comment. П. А. Цыганкова. – М., 2002. – С. 101-106.
7. Панарин А. И., Покровский Н. Е., Уткин А. И. На перепутье. – М. : Логос, 1999. – С. 107-111.
8. Чешков М. Проблемы глобализации // PRO ET CONTRA. – 1999. – № 4, Осень. – С. 29-32.
9. Шенаев В. Н. Глобализация – объективный мировой процесс // Многоликая Европа: пути развития. М., 2002. С. 32 - 35.
10. Шумилов М. М. Концептуальные основы глобализации // CREDO NEW : теоретический журнал. – 2005. – № 1. – С. 21 - 28.
11. Appadurai A. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy // Global Culture. Ed. by M. Featherstone. – L., 1990. P. 301 – 330.
12. Robertson R. Globalization. Social Theory and Global Culture. – L.: Sage, 1992. – P. 93-98.

УДК 343.8

Ягунов Д. В., НУ «ОЮА»

ЕЛЕКТРОННИЙ МОНІТОРИНГ В ПЕНАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Стаття присвячена дослідженням електронного моніторингу як сучасного механізму контролю за злочинною поведінкою. В статті аналізуються організаційно-правові та кримінологічні проблеми використання цього контролального механізму та досліджуються питання його запровадження в Україні.

Статья посвящена исследованию электронного мониторинга как современного механизма контроля за преступным поведением. В статье анализируются организационно-правовые и криминологические проблемы использования этого контрольного механизма и вопросы его внедрения в Украине.

The article is focussed on issues of electronic monitoring as contemporary mechanism of control over criminal behaviour. The article analyzes organizational, legal and criminological problems of using this control mechanism, and issues concerning its implementing in Ukraine.

Електронний моніторинг (electronic tagging, electronic monitoring) – це форма нетаємного спостереження за особами, умовно засудженими до позбавлення волі або умовно-достроково звільненими з місць позбавлення волі.

Про цей кримінально-правовий захід сьогодні говорять надзвичайно багато. Носіння злочинцями електронних браслетів на нозі вже нікого не дивує і традиційно аналізується у світлі поняття «альтернатив ув'язненню». Сьогодні електронний моніторинг обґрунтовано розглядається як «невід'ємний елемент сучасної системи кримінальної юстиції» [1].

Приваблива можливість зниження кількості ув'язнених шляхом використання різних форм «домашнього арешту» у поєднанні з електронним наглядом сьогодні нерідко розглядається як одне з найбільш перспективних напрямків реформування національних систем кримінальної юстиції.

Це стосується і нашої держави. Так, у новій редакції КПК пропонується ввести можливість домашнього арешту як запобіжного заходу. Для реалізації такої норми планується застосовувати електронні заходи моніторингу [2].

Проте, не зважаючи на його широку розповсюдженість в сучасних пенальніх практиках, електронний моніторинг все одно характеризується новизною, особливо у порівнянні з іншими, більш традиційними кримінально-правовими заходами.

Тому в цій статті ми ставимо за мету проаналізувати сутність такого незвичного для традиційних систем кримінально-правового впливу на злочинність заходу, яким є електронний моніторинг.

Для майбутніх дискусій щодо запровадження електронного моніторингу в Україні повинні бути дослідженні наступні аспекти: 1) філософські засади та спрямування електронного моніторингу; 2) проблематика узгодження інституту електронного моніторингу з цілями покарання, закріпленими у національному кримінальному законодавстві; 3) організаційно-правові проблеми використання електронного моніторингу під час виконання кримінальних покарань; 4) етичні аспекти використання електронного моніторингу та дотримання міжнародних стандартів з прав людини при його застосуванні; 5) кримінологічний ефект застосування електронного моніторингу в аспекті попередження рецидивних злочинів; 6) фінансування електронного моніторингу.

Саме на цьому і сфокусована увага у цій статті.

Історія електронного моніторингу як засобу контролю за злочинцями є нетривалою, і пов'язане це, передусім, із бурхливим науково-технічним розвитком 1970-х років. 1964 року американський вчений К. Швітцгебель очолив команду дослідників Гарвардського університету з питань запровадження перших прототипів електронного моніторингу. З цього періоду і почалося фінансування досліджень у вказаній сфері.

Перше більш-менш масштабне використання електронного моніторингу у сфері кримінальної юстиції мало місце у період 1964-1970 років у штаті Массачусетс (США) щодо умовно-достроково звільнених злочинців та неосудних осіб, які перебували в умовах вільного суспільства [3].

1981 року суддя Дж. Лав (місто Albuquerque, New Mexico, США) за підтримки спеціаліста з комп'ютерних технологій М. Госса, запровадив систему комп'ютерного спостереження за п'ятьма злочинцями. Цей приклад вважається першим застосуванням судом електронного моніторингу [4].

У 1980-х роках в Британії (як і в багатьох інших країнах світу) відбулося значне зростання кількості ув'язнених. 1981 року дослідник Т. Стейсі звернувся до британського Home Office з пропозицією запровадити електронний моніторинг з метою фіксації рухів злочинців, використовуючи телефонні мережі. Приблизно з цього часу термін «electronic tagging» увійшов до кримінологічної термінології.

1987 року Комітет з питань внутрішніх справ Палати общин британського парламенту у своїй доповіді «Про стан в'язниць» рекомендував Секретареві внутрішніх справ відвідати США з метою вивчення американського досвіду електронного моніторингу [3].

До середини 1990-х років, доки не розпочалося широке розповсюдження електронних мереж, застосування електронного моніторингу через залежність до телефонних ліній звужувалося фактично до домашнього арешту злочинців. Використання GPS-технологій та можливості мобільного зв'язку дозволили судам виносити більш специфічні вироки. Це, наприклад, стосувалося статевих злочинців, яким було заборонено наближатися на певну відстань до шкіл, дитячих майданчиків або певних інших громадських місць, в яких і встановлювалися відповідні датчики.

У Сполучених Штатах Америки станом на початку 1988 року понад 2,3 тис. злочинців перебували під електронним наглядом. Через десять років їх кількість зросла до 95 тис. осіб.

У Британії нагляд за злочинцями за допомогою електронних браслетів вперше було застосовано 1989 року у рамках декількох пілотних

проектів. Проекти закінчилися скандалами. Так, з 29 злочинців, які були відібрані для проекту, 18 злочинців зірвали електронні браслети та втекли, а 11 злочинців вчинили рецидивні злочини. Проте, не зажаючи на першій невдачі, ідея була відроджена, і приватні компанії були запрошенні взяти участь у «змаганнях» за право постачати уряду подібні послуги.

1995 року розпочались нові пілотні проекти в англійських містах Норфолк та Манчестер. Серед всього іншого, електронний моніторинг в пілотних проектах використовувався з метою дотримання обвинуваченими умов запобіжного заходу у виді застави [5].

Ще більше широке використання електронного моніторингу в Англії та Уельсі розпочалося 1999 року, коли перших 3,5 тис злочинців наділи електронні браслети відповідно до Criminal Justice Act 1991 року, який запровадив нове альтернативне покарання – «домашній арешт» (curfew order), поєднаний з електронним моніторингом. Остаточне законодавче закріплення можливості застосування електронного моніторингу у сучасному розумінні мало місце згідно з положеннями Criminal Justice and Public Order Act 1994 року.

1999 року, відповідно до Crime and Disorder Act 1998 року, на всій території Англії та Уельсу електронний моніторинг було запроваджене і для осіб, які були засуджені до позбавлення волі (home detention curfew). Більшість засуджених до позбавлення волі на строк від 3 місяців до 4 років отримали можливість бути звільненими за 60 днів до закінчення строку покарання під електронний нагляд [6]. 16 тис. в'язнів попали під дію електронного моніторингу.

Впровадження електронного моніторингу на сучасному етапі в Англії та Уельсі має місце згідно з положеннями Criminal Justice Act 2003 року. Електронні браслети стали «визнаною збросою у британській пенологічній зброярні» [7]. Як зазначає англійська дослідниця Дж. Ардлі, «електронний моніторинг є інструментом кримінальної юстиції, використання якого стрімко набирає обертів» [3].

На сучасному етапі електронний моніторинг в Англії та Уельсі використовується у двох формах: 1) curfew order – як самостійне альтернативне покарання або складова іншого альтернативного покарання; 2) home detention curfew (HDC) – як форма звільнення злочинців, які відбувають покарання у виді позбавлення волі та за формальними та особистими ознаками можуть бути звільнені умовно-достроково.

Хоч curfew order у британському законодавстві отримав статус повноцінного покарання (a sentence in its own right), все одно, як свідчить практика, він, як правило, застосовується у поєднанні з іншими альтернативними або монетарними покараннями. Як зазначив британський кримінолог І. Броунлі, електронний моніторинг

«надає більшого пунітивного елементу *incapacitation* до інших, менш суворих покарань» [8].

В період 2004 – 2005 років кількість злочинців під електронним наглядом зросла до 53 тис. осіб. За цей період британський Home Office витратив понад 102 млн. фунтів на обслуговування схем електронного нагляду. 2010 року кількість «електронних піднаглядних» зросла до 70 тис. осіб. За останнє десятиліття понад 450 тис. людей в Англії та Уельсі провели певний час, носячи браслет на нозі [9].

Англія та Уельс розподілені на чотири зони електронного моніторингу. У кожному регіоні здійснює електронно-наглядову діяльність відповідна приватна компанія. Загальне управління та координацію діяльності здійснюється Відділом електронного моніторингу, який має статус структурної частини Національної служби пробації. Електронний моніторинг може встановлюватися судом від 2 до 12 годин на добу.

Система електронного моніторингу також застосовується до осіб, які підпадають під дію «контрольних ордерів» згідно з Законом про попередження тероризму (Prevention of Terrorism Act 2005 року).

В Англії та Уельсі широко обговорюються особливості застосування електронного моніторингу щодо статевих злочинців, оскільки відповідно до положень Crime and Disorder Act 1998 року схеми електронного нагляду, як правило, не застосовуються до статевих або насильницьких злочинців.

Проте в Англії та Уельсі на порядку денному стоїть питання щодо доцільноти ширшого запровадження електронного моніторингу як засобу контролю за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі [1]. Електронний моніторинг почав також використовуватися і для психично хворих осіб, хоч противники подібної практики вказують на її принизливий характер. Секретар юстиції Англії та Уельсу Кен Кларк заявив, що планує розширити використання електронних браслетів з метою відновити довіру суспільства до «альтернатив ув'язненню». Його законопроект, який нещодавно було надіслано до парламенту, передбачає збільшення часу, коли злочинець може перебувати під наглядом, з 12 до 16 годин, а також збільшення тривалості дії відповідного судового рішення з 6 місяців до 1 року.

Шотландія почала запроваджувати схеми електронного моніторингу пізніше, аніж Англія та Уельс. Пілотні проекти щодо впровадження електронного моніторингу розпочалися з серпня 1998 року у трьох sheriff courts (Aberdeen, Peterhead та Hamilton) [10].

Правовою основою для зазначених пілотних проектів став Crime and Punishment (Scotland) Act 1997 року, який передбачив можливість використання електронного моніторингу з метою забезпечення

дотримання покладених на злочинців обов'язків та умов. 2006 року Шотландська парламентська асамблея дозволила більш широке запровадження умовно-дострокового звільнення з електронним моніторингом [7].

Restriction of liberty order передбачає, що злочинець повинен перебувати у певному місці або місцях до 12 годин на день на строк до 12 місяців. На практиці злочинці зазвичай зобов'язані утримуватися у себе вдома. В усіх випадках застосування restriction of liberty order соціальні працівники (які в Шотландії виконують функції офіцерів служби пробації) зобов'язані не тільки подати суду традиційну досудову доповідь, проте й дослідити умови проживання злочинця на предмет можливості застосування «домашнього арешту» у поєднанні з електронним наглядом.

Варто наголосити, що шотландський restriction of liberty order не є умовою пробації. The Crime and Punishment (Scotland) Act 1997 року передбачив, що restriction of liberty order може бути покладено на особу одночасно з пробаційними обов'язками, якщо суд вважатиме це за потрібне. Порушення умов restriction of liberty order не вважається порушенням умов пробації, і навпаки [10].

В Північній Ірландії частині Сполученого Королівства електронний моніторинг не застосовується.

В Республіці Ірландія, відповідно до положень ст. 101 Criminal Justice Act 2006 року, коли особа у віці від 18 років визнана винною за вчинення злочину, передбаченого законом, і суд вважає, що цій особі може бути призначено покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 місяців, суд може замінити вирок до покарання у виді позбавлення волі на рішення про обмеження пересування цієї особи відповідно до закону (restriction on movement order). Рішення про обмеження пересування може обмежувати рухи злочинця таким чином, як це вважатиме за потрібне суд, і може передбачати: (a) перебування злочинця у певному місці (або певних місцях) у певний час дня (або тижня), як це буде визначено судом, та / або (b) невідвідування злочинцем певного місця (або місць) упродовж часу, який буде визначено судом. В Ірландії електронний моніторинг також широко застосовується для контролю за статевими злочинцями, які занесені до спеціальних реєстрів [11; 12]. Відповідно до Sex Offenders Act 2001 року, в Ірландії засновано спеціальний реєстр, так само як і впроваджено додаткові заходи контролю за статевими злочинцями, серед яких електронний моніторинг посів чільне місце.

Швеція є наступною у переліку країн, які активно використовують електронний моніторинг з метою зниження кількості в'язничного населення. Електронний моніторинг використовується і разом

з програмами інтенсивного нагляду, і як безпосередня альтернатива позбавленню волі. Засуджені до покарання на строк до 2 місяців позбавлення волі, які мають постійне житло та здатні дотримуватися встановлених умов, можуть бути відібрани для умовного звільнення з одночасним встановленням електронного нагляду. Здебільшого електронний моніторинг встановлюється щодо водіїв, які перебувають за кермом у стані сп'яніння. Практика використання електронного моніторингу в Нідерландах схожа на практику його використання в Швеції. Електронний моніторинг здебільшого використовується як додаток до умовно-дострокового звільнення. Меншою мірою електронний моніторинг використовується як альтернатива короткостроковому позбавленню волі.

У Франції електронний моніторинг використовується для здійснення нагляду за умовно засудженими особами. Крім того, відповідно до Закону від 17 грудня 2004 року особи, засуджені за статеві злочини на строк від 5 років позбавлення волі, зобов'язані носити електронні браслети [13].

В США понад 150 тис. осіб перебувають під електронним наглядом (переважно ті, хто вчинив статеві злочини, дорожньо-транспортні пригоди або домашнє насильство). Причому понад 40 тис. злочинців перебувають під електронним наглядом за формулою «24 години на день, 7 днів на тиждень». Електронний моніторинг застосовується достатньо широко: з метою дотримання вимог застави, як складова умовного засудження, як складова умовно-дострокового звільнення з в'язниці або як складова окремих альтернативних покарань. Тривалість варіюється від декількох тижнів до декількох місяців.

Штат Флорида є лідером за масштабами використання електронного моніторингу в США.

Найбільша цільова група статевих злочинців перебуває у штаті Каліфорнія (4 тис.) [7].

Згідно із законодавством штату Онтаріо, програма електронного нагляду як альтернатива може застосовуватися до дорослих злочинців, які засуджені до позбавлення волі. У першому випадку рішення приймається суддею, у другому – Радою з питань умовно-дострокового звільнення (Ontario Parole and Earned Release Board). Від злочинців, які беруть участь у цій програмі, вимагається мати постійне місце проживання та телефон у місці проживання. Учасник програми повинен дотримуватися встановленого графіку перебування під домашнім арештом. Порушенням умов програми вважається: 1) пошкодження електронного браслету або спроба його зняти; 2) пошкодження електронного обладнання, встановленого у місці проживання злочинця; 3) порушення інших умов, передбачених програмою [14].

У штаті Аляска мінімальні вимоги, що встановлюються до осіб, які можуть бути відібрани для електронного моніторингу, полягають у наступному: 1) відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за статеві злочини; 2) відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за домашнє насильство; 3) місце проживання та роботи злочинця має бути у визначених судом місцях (районах); 4) у місці проживання злочинця має бути встановлено телефонну лінію; 5) у місці проживання злочинця заборонено зберігати зброю, алкоголь та одурманюючі речовини; 6) злочинець повинен на вимогу посадових осіб відповідних контрольних органів надавати зразки сечі; 7) злочинець повинен, залежно від умов програми, знайти роботу, пройти певне лікування або виконати інші дії; 8) у місці проживання не може встановлюватися автовідповідач або інші пристрої, які можуть негативно вплинути на здійснення контролю за злочинцем; 9) можуть встановлюватися також інші вимоги та зобов'язання (переважно технічного характеру) [15].

Щодо Канади, то провінція Британська Колумбія була першою адміністративно-територіальною одиницею, яка запровадила програми електронного моніторингу (починаючи з 1987 року). Сьогодні програми електронного моніторингу реалізуються в Британській Колумбії, Саскачевані та Ньюфаундленді.

Говорячи про поширення електронного моніторингу в інших країнах, можна загадати і Бразилію, де електронний моніторинг почав застосовуватися відносно недавно (починаючи з 2010 року).

Крім того, Сінгапур, окремі штати Австралії, Нова Зеландія, Південна Африка, Віргінські острови, Пуерто-Ріко, Ізраїль, Швейцарія, Італія, Бельгія, Німеччина та Польща відносно недавно запровадили електронний моніторинг до практики виконання покарань та здійснення постпенітенціарного нагляду.

Оцінюючи перспективи запровадження електронного моніторингу до законодавства України, варто надати чіткі відповіді на подані нижче питання:

- 1) як у майбутньому може розглядатися електронний моніторинг у вітчизняному законодавстві?: а) як форма умовно-дострокового звільнення; б) як необхідна в окремих випадках умова засудження з випробуванням; в) як необхідна в окремих випадках умова запобіжного заходу у виді застави; г) як окремий запобіжний захід; д) як окреме альтернативне покарання; е) як превентивний захід для окремих категорій правопорушників з метою попередження девіантної поведінки (наприклад, для неповнолітніх або статевих злочинців); ж) як необхідна в окремих випадках умова постпенітенціарного нагляду; з) як поєднання зазначених вище форм.

2) Чи можна залучати приватні компанії до реалізації функції електронного моніторингу?

3) Які критерії можуть покладатися в основу відбору осіб для перебування під електронним наглядом?

4) На який строк доцільно застосовувати електронний моніторинг?

5) Які умови та зобов'язання можуть супроводжувати застосування електронного моніторингу?

6) Якими мають бути правові наслідки порушення умов електронного моніторингу?

Література:

1. Electronic tagging of offenders raises rights concerns [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.guardian.co.uk
2. Янукович пропонує «відсилжувати строк» вдома [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pravda.com.ua/news/2012/01/12/6905406
3. Ardley J. The theory, development and application of electronic monitoring in Britain // Internet Journal of Criminology, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tm.lt
4. Electronic monitoring. John Howard Society of Alberta, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.johnhoward.ab.ca/pub/A3.htm
5. Mortimer E., May C. Electronic monitoring in practice: the second year of the trials of curfew orders. Report. Research Study 177. – London: Home Office, A Research and Statistics Directorate
6. Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By Kath Dodgson, Philippa Goodwin, Philip Howard, Siân Llewellyn-Thomas, Ed Mortimer, Neil Russell and Mark Weiner. Home Office Research Study 222. – London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001
7. The Offender's Tag Association New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.offenderstag.co.uk
8. Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. – London: Longman, 1998. – P. 189.
9. Kenneth Clarke to expand electronic tagging [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.guardian.co.uk
10. Tagging offenders. The role of electronic monitoring in the Scottish criminal justice system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.scotland.gov.uk
11. Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн // Актуальні проблеми політики. – Одеса, 2010. – Випуск 39. – С. 352-361.

12. Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця // Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління : зб. наук. пр. / ОНУ ім. І. Мечникова. – Одеса, 2009. – Том 12. – Випуск 26, ч. 2. – С. 132-138.
13. Алегин А. Актуальные проблемы организации информационного обеспечения электронного мониторинга осужденных с применением приборов ГЛОНАСС // Российский следователь. – 2009. – № 24. – С. 30-32.
14. community Corrections. Electronic Supervision Program [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mcscs.jus.gov.on.ca
15. Electronic Monitoring (EM). Minimum Requirements [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.correct.state.ak.us

УДК 343.415

Колодін Д. О., НУ «ОІОА»

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФАЛЬСИФІКАЦІЮ ВИБОРЧОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей кримінального законодавства окремих європейських країн (на прикладі Сан-Марино, Нідерландів, Німеччини, Бельгії, Сполученого Королівства та Болгарії) щодо кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації. Стаття містить порівняльний аналіз відповідних положень кримінальних кодексів України та зазначених вище країн Європи.

Статья посвящена исследованию особенностей уголовного законодательства европейских стран на примере Сан-Марино, Нидерландов, Германии, Бельгии, Объединенного Королевства и Болгарии в аспекте установления уголовной ответственности за фальсификацию избирательной документации. Статья содержит сравнительный анализ соответствующих положений уголовных кодексов Украины и указанных выше стран Европы.

The article investigates the specific features of the criminal legislation of some European countries (San-Marino, Netherlands, Germany, Belgium, United Kingdom and Bulgaria) in terms of criminal liability for falsification of election documents. This article contains a comparative analysis of the relevant provisions of the Criminal Code of Ukraine and mentioned above European countries.

Актуальність теми цього дослідження обумовлена низкою факторів. Прагнення Україною до встановлення демократичних стандартів управління ставить надзвичайно високі вимоги щодо забезпечення реалізації прав людини та громадянина, які закріплені у міжнародних документах, до яких приєдналася наша держава, та Конституції України. У будь-якій демократичній державі правова регламентація виборів як сучасного інституту народовладдя повинна відповідати загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

Питання встановлення та удосконалення кримінально-правової заборони фальсифікації виборчої документації продовжують бути надзвичайно актуальними для нашої держави у сучасних соціально-політических умовах. Тому на велику увагу заслуговує європейський досвід регламентації кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації та документів референдумів.

Подана стаття містить порівняльно-правове дослідження положень кримінальних кодексів окремих європейських країн (Сан-Марино, Нідерландів, Німеччини, Бельгії, Сполученого Королівства та Болгарії), що встановлюють кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборчої документації та результатів виборів (референдумів). Ця стаття є логічним продовженням досліджень автора з питань удосконалення кримінально-правової заборони фальсифікації виборів та результатів референдумів в Україні [1].

Серед вчених, які вивчали зазначену проблематику, можна виділити праці П. Андрушка, І. Бердник, В. Бодаєвського, С. Дерев'янко, С. Лихової, В. Навроцького, В. Тація, С. Яценка, А. Солдатенка, Н. Янюк та інших.

Викладення основного матеріалу статті варто розпочати з висвітлення положень кримінального законодавства тих європейських країн, які досліджуються в контексті цього дослідження.

Сан-Марино

Кримінальний кодекс невеликої європейської держави Сан-Марино містить окремі законодавчі положення щодо кримінальної відповідальності за порушення виборчих прав громадян в контексті фальсифікації результатів виборів [2].

Передусім варто наголосити, що в Розділі V КК Сан-Марино («Злочини проти державної гарантії та справжності»), де ст. 295 передбачає відповідальність за «Матеріальну фальсифікацію в державних документах». В ст. 295 КК Сан-Марино, зокрема зазначається наступне: «Посадова особа, яка при виконанні своїх функцій фальсифікує або змінює державний документ, піддається покаранню у виді тюремного ув'язнення та позбавлення виборчих прав третього

ступеня. Тюремне ув'язнення зменшується на одну ступінь, якщо діяння вчиняється приватною особою» [2].

Відповідно до ст. 296 КК Сан-Марино («Ідеальна фальсифікація в державних документах»), зазначається: «Посадова особа, яка при виконанні нею своїх функцій неправдиво засвічує факти або заяви, як такі, що дійсно мали місце або всупереч дійсному стану справ, або змінюю або уникає фактів або заяв, що мали місце або були отримані, піддається покаранню у виді тюремного ув'язнення та позбавлення виборчих прав третього ступеня. Покарання зменшується на один ступінь, якщо посадова особа відає сертифікат або свідоцтво, які суперечать дійсному стану справ, що стосується фактів, які документ повинен засвідчити» [2].

Крім того, КК Сан-Марино встановлює відповідальність за «підміну особи» (ст. 302). Так, зокрема, зазначається наступне: «Будь-яка особа, яка підмінює своєю особистістю іншу або видає себе за іншу особу, приписує собі неправдиве ім'я або стан, коли внаслідок цього може бути спричинено шкоду, піддається покаранню у виді тюремного ув'язнення першого ступеня» [2].

Проте в контексті теми, що нами досліджується, варто зауважити, що в Кримінальному кодексі Сан-Марино існує окремий розділ присвячений кримінальній відповідальності за діяння, що посягають на вільні вибори. Йдеться про розділ VI («Злочини проти політичних прав»).

У зазначеному розділі встановлено кримінальну відповідальність за два діяння: 1) порушення таємниці голосування (ст. 395); 2) обман при проведенні виборів (ст. 397).

Відповідно до положень ст. 395 КК Сан-Марино, будь-яка особа, яка незаконними методами намагається вплинути на результати тайного голосування, піддається покаранню у виді арешту другого ступеня.

Відповідно до положень ст. 397 КК Сан-Марино, будь-яка особа, яка бере участь у процедурах проведення виборів або жеребкування щодо осіб, які висуваються на заміщення державних посад через референдум або опосередковане голосування, змінює результати голосування або свідоцтва або вчиняє інші обманні дії, піддається покаранню у виді тюремного ув'язнення другого ступеня або позбавлення виборчих або політичних прав третього ступеня.

Крім того, варто наголосити, що ст. 394 КК Республіки Сан-Марино передбачає кримінальну відповідальність за *неучасті у голосуванні*. Нагадаємо, що в Україні участь громадянина у виборах є вільною та добровільною, що є однією зі складових широкому розумінні принципу свободи особи, що отримало відображення у ряді статей Конституції України.

Нідерланди

Російський дослідник І. Бутяйкін у своєму дослідження з питань встановлення відповідальності за виборчі злочини вказав на те, що Нідерланди також відносяться до країн, які не мають прямих норм, що захищають виборчі права громадян від фальсифікації виборчих документів, документів референдуму і підсумків голосування.

З цим погодитися також не можна, оскільки кримінальне законодавство Нідерландів також містить окремий розділ у Кримінальному кодексі, яким встановлюється кримінальна відповідальність саме за порушення конституційних прав громадян в частині фальсифікації результатів виборів [3, с. 262-263]. Йдеється про розділ IV КК Нідерландів («Злочини пов'язані з виконанням конституційних обов'язків та здійсненням конституційних прав»).

Особливістю КК Нідерландів є те, що у відповідних статтях кодексу відсутні *назви статей*, що робить цей нормативно-правовий акт дещо незручним для користування вітчизняними юристами.

Проте, повертаючись до теми дослідження, можна зазначити, що ст. 127 КК Нідерландів вказує наступне: «Особа, яка у випадку офіційного призначення виборів вдається до будь-яких форм обману, що призводить до визнання голосування недійсним, або до призначення іншої особи, аніж тієї, за яку проголосували, карається тюремним ув'язненням на строк до 6 місяців або штрафом третьої категорії».

Ст. 128 КК Нідерландів вказує наступне: «Особа, яка умисно видає себе за іншу особу й таким чином бере участь в офіційно призначених виборах, карається тюремним ув'язненням на строк до 1 року або штрафом третьої категорії».

Ст. 129 КК Нідерландів вказує наступне: «Особа, яка у випадку офіційного призначення виборів умисно робить недійсними проведення голосування або вдається до будь-якої форми обману, що призводить до результатів, які відрізняються від результатів законно проведеного голосування, карається тюремним ув'язненням на строк до 1 року або штрафом четвертої категорії».

Бельгія

Кримінальне законодавство Бельгії не має прямої норми, що захищають виборчі права громадян від фальсифікації виборчих документів, документів референдуму і підсумків голосування. Кримінальний кодекс Бельгії для притягнення до кримінальної відповідальності за подібні злочини передбачає норми, пов'язані з зловживанням службовим становищем і підробкою документів.

Сполучене Королівство

У його теперішньому виді виборче право Сполученого Королівства сформувалося на початку 70-х рр. ХХ ст., пройшовши тернистий шлях

та запеклу політичну боротьбу. Упродовж його розвитку все нові й нові групи населення отримували можливість брати участь в парламентських і місцевих виборах. Наприклад, Законом про народне представництво 1918 року були встановлені єдині умови надання виборчого права в графствах і міських поселеннях, право голосу отримали і, за певним винятком, жінки [4, с. 52].

Втілення в життя конституційної вимоги про рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні і вільній участі у виборах забезпечується за допомогою різних законодавчих заходів, серед яких досить багато норм кримінально-правового характеру. Оскільки одним із принципів виборчого права є те, що кожна людина, має право голосу, не може скористатися ним двічі, в англійському виборчому праві застосовуються спеціальні процедури для попередження шахрайства на виборах, наприклад з використанням фальшивих бюллетенів, неправильного підрахунку голосів та ін. [4, с. 53].

Відсутність в Англії кримінального кодексу чи іншого окремого акта, що містить норми про кримінальну відповідальність за порушення виборчого законодавства, привело до того, що такого роду приписи розкидані по різних законів, які регулюють порядок виборів до Палати громад Парламенту, до місцевих органів влади та до Європейського парламенту. Найбільш важливими актами такого роду, як видається, є наступні статути: Закон про народне представництво 1949 року, Закон про народне представництво 1983 року, Закон про місцеве самоврядування 1992 року, Закон про політичні партії, вибори і референдуми 2000 року, Закон про передвиборчі публікації 2001 року тощо.

Серед перерахованих актів найбільш важливими представляються Закон про народне представництво 1983 року і Закон про політичні партії, вибори і референдуми 2000 року, який не тільки внес зміни до названий Закон 1983 року у частині, що стосується встановлення кримінальної відповідальності за злочини проти виборчих прав, а й сам містить 69 складів злочинів, що передбачають відповідальність за порушення правил фінансування виборчих кампаній [4, с. 55].

Німеччина

Відповідно до положень Кримінального кодексу ФРН, кримінальна відповідальність за фальсифікацію виборчої документації встановлена у Главі 4-й кодексу («*Злочини проти конституційних органів та проти виборів та голосування*»).

Ст. 107 КК ФРН вказує наступне: «Той, хто, шляхом насильства чи погрози силою, заважає проведенню виборів або визначенню його результатів, карається позбавленням волі на строк до 5 років або штрафу, в особливо серйозних випадках у вигляді позбавлення волі на строк не менше 1 року».

Проте безпосередньо теми нашого дослідження стосується наступна стаття КК ФРН, зокрема ст. 107а («*Фальсифікація при проведенні виборів*»).

Зазначена стаття вказує на те, що «кожна особа, яка голосує або чиї дії призводять к неправильному підрахунку голосів, або фальсифікує результати виборів, карається позбавленням волі на строк не більше 5 років або штрафом».

Друга частина цієї ж статті вказує, що «кожна особа, яка неправильно оголошує результати виборів або створює умови, щоб результати виборів були оголошенні неправильно, карається так само»

Крім того, на увагу заслуговує ст. 107b Кримінального кодексу Німеччини, яка має назву «*Фальсифікація виборчих документів*».

В цій статті, зокрема, зазначається, що особа, яка:

1) надає можливість іншій особі проголосувати замість себе, за умови, якщо вона знає, що ця інша особа не має права голосувати;

2) перешкоджає іншій особі зареєструватися на виборах, якщо вона знала що ця інша особа має на це право;

3) дозволяє собі бути висунутим кандидатом на виборах, за умови, якщо вона знає, що такого права не має;

карається позбавленням волі на строк не більше 6 місяців або штрафом у розмірі не більше ніж 180 вісімдесят добових штрафних ставок, якщо це діяння не підлягає більш суворому покаранню відповідно до інших положень Кримінального кодексу ФРН [5].

Щодо об'єкта даного злочину, варто зазначити, що в юридичній літературі і судовій практиці є деякі розбіжності із зазначеного питання. Якщо Верховний федеральний суд Німеччини неодноразово підкреслював, що закон в даному випадку захищає «загальний інтерес у забезпеченні свободи демократичного волевиявлення громадян», то ряд юристів, які пишуть на цю тему, вважають, що поряд з цим в якості самостійного об'єкта виступає «індивідуальний інтерес громадянина в правильній оцінці поданого їм голосу». Проте всі сходяться на тому, що даний параграф КК «служить захисту процесу виборів у всій його сукупності» [4, с. 55].

Ст. 108a Кримінального кодексу Німеччини має назву «*Обман виборців*». У ній зазначається наступне: «Той, хто шляхом обману змусить іншу особу проголосувати всупереч своїй волі, відмовитися від голосування або зробити свій виборчий бюллетень недійсним, карається позбавленням волі на строк не більше 2 років або штрафом» [5].

Ст. 108b Кримінального кодексу Німеччини має назву «*Підкуп виборців*». Вона встановлює кримінальну відповідальність за наступні дії: 1) пропонування подарунку або іншої винагороди; 2) обіцянку подарувати або надати винагороду.

Згідно з положеннями зазначеної статті Кримінального кодексу Німеччини, подарунок або винагорода обіцяються особі за участь в голосуванні або неучасть у голосуванні.

Караються подібні дії позбавленням волі на строк не більше 5 років або штрафом.

Друга частина цієї ж статті вказує на те, що аналогічне покарання має бути призначено тому, хто «просить або обіцяє прийняти подарунок або інші винагороду в обмін на відмову від голосування або голосування певним чином» [5].

Цікаво було б зазначити, що для наявності складу підкупу виборця згідно з німецьким КК несуттєво, чи виконав виборець насправді своє зобов'язання при голосуванні. При цьому обіцянку переваг виборцю повинно носити конкретно-особистісний характер (від імені особі), внаслідок чого просте обіцянку соціальних переваг, що є звичайним в передвиборних обіцянках різних партій, не утворює складу злочину [5, с. 55].

Болгарія

Кримінальна відповідальність за фальсифікацію виборів у Болгарії встановлена Розділом III Глави третьої Кримінального кодексу Болгарії [6, с. 126-127]. Варто також зазначити, що відповідні статті кримінального законодавства Болгарії є доволі лаконічними порівняно із положеннями Кримінального кодексу України аналогічного змісту.

Так, ст. 167 Кримінального кодексу Болгарії вказує, що будь-яка особа, «хто використовує виборче право, не маючи його, карається виправними роботами до 6 місяців або штрафом до 3 левів». Зновутаки, припадає на думку детальна регламентація відповідного складу злочину у вітчизняному кримінальному законі на відміну від кримінального законодавства сусідньої держави та потреба у такому детальному регламентуванні [6, с. 126-127].

Ст. 169 Кримінального кодексу Болгарії зазначає, що «посадова особа, а також особа зі складу виборчої комісії, яка порушила таємницю голосування або будь-яким способом підробила результати виборів, карається позбавленням волі до 3 років або виправними роботами» [6, с. 126-127].

Отже, підsumовуючи викладене вище, можна впевнено сказати, що кримінальне законодавство окремих зарубіжних країн характеризується широкою різноманітністю в контексті побудови кримінально-правових норм, що встановлюють заборону за дії, пов'язані із фальсифікацією виборчої документації та результатів референдумів. Тому досвід зарубіжних (у тому числі європейських) країн відається цікавим в контексті вдосконалення положень вітчизняного кримінального законодавства, чому будуть присвячені подальші наукові дослідження автора.

Література:

1. Колодін Д. Відповідальність за фальсифікацію виборчої документації за кримінальним законодавством європейських та інших зарубіжних країн / Д. Колодін // Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник статей з питань європейської інтеграції та права / за ред. Дмитра Ягунова. – Суми : ПП Кочубей Н. В., 2011. – Вип. 7. – 276 с.
2. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 253 с.
3. Уголовный кодекс Голландии. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – С. 261 - 262.
4. Ответственность за нарушение избирательных прав граждан в законодательстве зарубежных стран. – М. : Норма, 2005.
5. Criminal Code (Germany). As promulgated on 13 November 1998 (Federal Law Gazette I, p. 945, p. 3322) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – www.iuscomp.org/gla/statutes/StGB.htm#107a
6. Уголовный кодекс Республики Болгария. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – С. 126-127.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОNUВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 323.15(479.24)

Вітман К. М., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ СУЧАСНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Досліджуються особливості сучасного етапу формування етнонаціональної політики Азербайджанської Республіки, зокрема ключові суперечності забезпечення прав національних меншин на рівні офіційної та практичної політики держави.

Исследуются особенности современного этапа формирования этнонациональной политики Азербайджанской Республики, в частности ключевые противоречия обеспечения прав национальных меньшинств на уровне официальной и практической политики государства.

The modern period's characteristics of Azerbaijan Republic ethnonational policy are studied. The closest attention is paid to key collisions of the protection of national minorities rights on the official and practical level of ethnonational policy of the state.

Дослідження етнополітичних процесів, етнонаціональної ситуації Азербайджану та участі держави в них характеризує азербайджанську модель етнонаціональної політики як дворівневу. Ця риса притаманна етнополітиці більшості пострадянських держав перехідного періоду, які досі не завершили процес демократичних перетворень. Під дво-рівністю моделі етнонаціональної політики розумітимемо два її зразки, які зазвичай стають об'єктом вивчення: офіційний (декларативний, зафікований в етнонаціональному законодавстві) та реальний

(практичний рівень етнонаціональної політики, який реалізується органами державної влади в ході регулювання етнонаціональних відносин).

Їх не завжди виокремлюють тому, що передбачається, що офіційна та практична етнонаціональна політика тотожні, або принаймні між цими двома рівнями існують дуже незначні розбіжності. Тобто спирається на розгалужене законодавство етнонаціональної сфери, реалізує на практиці його положення та задекларовані вищими державними інститутами принципи етнонаціональної політики у концепціях, програмах, що періодично оновлюються та переглядаються. Однак етнонаціональні реалії пострадянських держав переходного періоду спростовують цю аксіому. Практична (реальна, прикладна) етнонаціональна політика може суттєво відрізнятися від офіційної, при чому настільки, що повністю суперечитиме офіційно встановленим правилам гри в етнонаціональній сфері – законодавству та погодженим між державою та етносуб'єктами принципам. Однак у цьому випадку доцільно розглядати не конфлікт реальної та офіційної етнонаціональної політики, адже конфліктної ситуації в державі може й не бути, а залучити додатковий теоретико-методологічний інструментарій з політичної науки – рівні етнонаціональної політики.

Адже найчастіше і офіційна, і реальна етнонаціональна політика в пострадянських державах існують паралельно, втілюючись на різних рівнях політичної взаємодії. Це притаманно Росії, Україні, Білорусі, країнам Кавказу та Азії. З одного боку держава приймає нормативно-правові акти, присвячені узгодженню співжиття етнонаціональних спільнот, декларує поліпшення ситуації за тими чи іншими етнополітичними показниками, звітуючи перед міжнародними інституціями, з іншого – ці заходи мають обмежену специфіку практичного втілення (застосовуються вибірково, дискримінують певні етнічні групи, спотворюють статистику злочинів на етнічному ґрунті тощо). Азербайджан не є винятком. У попередніх дослідженнях етнонаціональної політики цієї держави ми дійшли висновку про те, що її модель характеризується подвійними стандартами, оскільки дискримінує національні меншини, що неофіційно трактуються державою як потенційно небезпечні.

Протягом останніх кількох років ситуація в етнонаціональній політиці не зазнала кардинальних змін. Її модель характеризується невідповідністю реальної етнонаціональної політики офіційній. Як і більшості пострадянських країн Кавказу та Азії, етнонаціональний політиці Азербайджану притаманна тенденція моноетнізації держави. Дослідники виділяють кілька груп механізмів, спрямованих на зменшення кількості певних етнічних груп на території держави.

До них належать насильницькі (геноцид, депортація, етнічні чистки) та примусові (асиміляція, різні форми тиску, спрямовані витіснення представників з країни або примус до зміни національності) [1]. Однак, якщо більшість пострадянських держав проводить послідовну політику асиміляції, покликану зменшити кількість усіх національних меншин, то Азербайджан вдається до вибіркового застосування примусових методів зменшення представників певних національних меншин. Особливої дискримінації зазнають лезгини, талиші та аварці, оскільки мають етнополітичні претензії до держави [2].

Останнім часом напрацювання Азербайджаном етнонаціонального законодавства обмежувалося переважно ратифікацією міжнародно-правових актів. Так, в 2000 році держава ратифікувала Рамкову конвенцію про захист національних меншин, в 2001 році приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, однак досі не виконала зобов'язання гарантувати права національних меншин шляхом прийняття закону «Про національні меншини». В результаті Азербайджан як суб'єкт міжнародного права, член ООН, Ради Європи, ПАРЄ у формуванні етнонаціональної політики покладається на основоположні документи Ради Європи, що стосуються захисту прав меншин, більше, ніж на етнонаціональне законодавство, яке покликане враховувати етнополітичні та етнонаціональні особливості конкретної держави.

Нагадаємо, що пострадянські країни Кавказу та Азії дуже обережні у напрацюванні етнонаціонального законодавства, побоюючись, що воно може стати підставою для політизації етнічності в середовищі певних національних меншин, що неминуче призведе до міжетнічних конфліктів на території держав, які, до того ж, втягнені в етнополітичні конфлікти між собою. Цей висновок справедливий і щодо Азербайджану. Неврегульований Нагірно-Карабаський етнополітичний конфлікт залишається серйозною перешкодою для повного, все-бічного законодавчого забезпечення прав національних меншин.

Водночас в Третій доповіді Азербайджанської Республіки про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин зазначається, що Азербайджан, ставши на шлях демократичного розвитку, гарантус права та свободи всьому населенню країни, включаючи національні меншини. Обґрунтовуючи свою позицію, держава посилається переважно на статті Основного Закону, які гарантують рівність прав та свобод незалежно від раси, національності, релігії, та на ратифіковані міжнародно-правові акти. Однак в Конституції Азербайджану не міститься жодної згадки про національні меншини, отже вона не може розглядатися як спеціалізований документ захисту їх прав [3].

Викликає подив той факт, що сучасна держава, демонструючи наявність та дієвість засобів захисту національних меншин в законодавстві, в 2011 році посилається на підзаконний акт від 1992 року – Указ Президента Азербайджану «Про захист прав та свобод, в тому числі надання державної допомоги розвитку мови та культури національних та етнічних меншин, що проживають в Азербайджанській Республіці». «В перші роки відновлення незалежності, Азербайджан вжив необхідних правових та організаційних заходів з захисту прав національних меншин, сприяння розвитку їх культури та мови», – звітує перед Радою Європи уряд [4]. Зважаючи на те, що цей указ – єдиний нормативно-правовий акт національного законодавства, повністю присвячений захисту прав представників національних меншин, варто розглянути його детальніше.

Указом «Про захист прав та свобод, в тому числі надання державної допомоги розвитку мови та культури національних та етнічних меншин, що проживають в Азербайджанській Республіці» Президент зобов’язав органи виконавчої влади (уряд, міністерства та відомства, голів місцевої влади) створити сприятливі умови для реалізації політичних, економічних, соціальних, культурних прав та свобод представників національних меншин, нечисленних народів та етнічних груп, а також запобігати діям або бездіяльності, спрямованої на їх порушення; уважно ставитися до вирішення питань забезпечення прав цих етноспільнот під час розгляду скарг їх представників. На органи влади було покладено обов’язок запобігати діям, що містять ознаки дискримінації за національною ознакою, утвердженю національної виключності та розпалюванню міжнаціональної ворожнечі.

Органи державної влади були зобов’язані надавати державну допомогу та реалізовувати політику уряду за такими напрямками:

– збереження та розвиток культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, нечисленних народів та етнічних груп;

– вільна реалізація національних традицій та звичаїв, релігійних обрядів та ритуалів, збереження та вільне використання місць богослужіння;

– безперешкодний розвиток національних ремесел, професійної самодіяльності творчості та народних промислів;

– охорона пам’ятників історії та культури всіх національностей;

– збереження вагомих для національних меншин місцевостей, за повідників, парків та інших природних об’єктів [5].

Безумовно, як для початку 90-х років Указ «Про захист прав та свобод, в тому числі надання державної допомоги розвитку мови та культури національних та етнічних меншин, що проживають

в Азербайджанській Республіці» містив безпрецедентні заходи підтримки та розвитку національних меншин. Наприклад, органи державної влади всіх рівнів зобов'язувалися створити умови та вжити відповідних правових заходів з забезпечення права національних меншин на органіовану діяльність відповідно до законодавства Азербайджанської Республіки. Організації національних меншин, їх товариства та об'єднання забезпечувалися державною підтримкою: отримували приміщення, матеріальні ресурси на свою діяльність. Зокрема голови виконавчої влади міст Баку, Сумгайта, Ленкорані, Гусарі, Закатали, Габала мали протягом місяця виділити приміщеннями для роботи національно-культурних центрів слов'ян, євреїв, лезгин, талишів, аварців, удинів та інших нечисленних народів та етнічних груп.

На уряд було покладено обов'язок забезпечити фінансування заходів державної допомоги розвитку мов та культури національних меншин, що загадуються в цьому Указі. Зокрема, передбачався випуск навчальної, інформаційно-довідкової та художньої літератури мовами національних меншин та нечисленних народів; організація телерадіопрограм, що висвітлюють спосіб життя, популяризують культурні здобутки національних меншин, нечисленних народів та етнічних груп; забезпечення інформаційних випусків лезгинською, таліською, курдською мовами.

Відповідно до Указу, Міністерство освіти Азербайджану готове та реалізовує заходи з вивчення мови та літератури національних меншин на території їх компактного проживання за програмою середньої школи. Передбачається вивчення мов національних меншин у вищій школі, шляхом відкриття відповідних мовних кафедр у провідних університетах країни, підготовки кадрів з середовища національних меншин, пільговий прийом їх представників у вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Також передбачено створення умов для вільної підтримки представниками усіх національностей зв'язків з етнічними батьківщинами, зокрема спрощеного перетину кордонів, та укладення двосторонніх та багатосторонніх угод з відповідними державами.

Однак значна частина цих положень за 20 років дії Указу Президента не була втілена і досі не втілюється в практичній сфері етнонаціональної політики, залишаючись виключно політико-правовим інструментом її офіційного рівня. Про це свідчить хоча б те, що Указ передбачив місячний строк на розробку закону про права національних меншин, нечисленних народів та етнічних груп, які проживають в Азербайджанській Республіці. При цьому у звітах перед Радою Європи нормативно-правовий акт згадується державою як один

з найдієвіших інструментів етнонаціональної політики у сфері захисту прав національних меншин. Але, як слушно зазначає дослідник етнонаціональних проблем Азербайджану, Р. Гусейнов, цей документ є дорожньою картою, а не рамковим правовим актом: в ньому окреслений вектор взаємодії державних структур з національними меншинами [6]. Адже, враховуючи його ситуативний, тимчасовий характер, Указ не може замінити спеціального закону, що регламентує захист прав національних меншин.

В Третій доповіді про виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин Азербайджанська Республіка задекларувала реалізацію наступних принципів етнонаціональної політики:

- забезпечення принципу державного суверенітету та територіальної цілісності;
- підтримка етнічного культурного різноманіття, що базується на взаємній повазі та довірі між національностями та релігіями;
- реалізація положень Конституції, міжнародних угод та договорів, що стосуються захисту прав національних меншин;
- вдосконалення етнонаціонального законодавства, відповідно до міжнародних стандартів у цій сфері;
- надання державної допомоги для підтримки соціального, економічного та етнокультурного розвитку національних меншин.

Уряд стверджує, що неухильно дотримується цих принципів в етнонаціональній політиці з часів відновлення незалежності. Саме тоді розпочалася і продовжується успішна державна політика захисту прав національних меншин. Найвизначніші досягнення, на думку уряду, спостерігаються в сфері розвитку мов та культури національних меншин, збереження їх етнокультурної ідентичності та в сфері регулювання відносин між етносами, що населяють Азербайджан. Оприлюднюючи офіційну інформацію, держава шкодує про те, що позбавлена можливостей втілювати політику захисту прав меншин, що базується на Рамковій конвенції про захист прав національних меншин, на окупованих Вірменією територіях – в Нагірному Карабасі та семи прилеглих районах.

Азербайджан заявляє, що особливим пріоритетом влади в етнонаціональній політиці є боротьба з дискримінацією, расизмом та ксенофобією. «Жодних випадків расизму та ксенофобії ніколи не було зафіксовано в Азербайджані. Відтак, Азербайджан відомий своїм іміджем толерантної країни», – звітує держава [7]. Однак факти та статистика проявів нетолерантності щодо певних національних меншин вказують на значну розбіжність між офіційними результатами етнонаціональної політики та реальними етнополітичними процесами, що відбуваються в азербайджанському політнічному суспільстві.

Адже держава не має розвиненої бази етнонаціонального законодавства, в першу чергу в сфері національних меншин, тому без належних правових механізмів не може захищати їх права на рівні міжнародних стандартів. Уряд Азербайджану стверджує, що останніми роками, спираючись на Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин, етнонаціональне законодавство зазнало численних змін. Однак ці зміни (двічі до Конституції шляхом референдуму) стосувалися забезпечення свободи віросповідання в мультикультурному та поліетнічному суспільстві Азербайджану, а не прав національних меншин загалом.

Крім того, недостатня увага держави до етнонаціональної політики, зокрема до заходів реалізації задекларованих принципів на практиці, супроводжується зростанням міжетнічної напруги та невдоволення серед національних меншин. Зокрема талиська меншина неодноразово направляла до ПАРЄ скарги на адресу азербайджанської влади, яка перешкоджає її представникам реалізовувати права, пов'язані з національною належністю. Талиші вимагають виконання зобов'язань щодо прийняття закону про національні меншини та звинувають міжнародні інституції в толеруванні фактів порушення Азербайджаном прав представників національних меншин як невід'ємної складової прав людини. Талиші також вимагають від влади реалізації всіх положень Рамкової конвенції про захист прав національних меншин та положень чинного етнонаціонального законодавства – надання державної допомоги поширенню інформації талиською мовою в місцях компактного проживання національної меншини через друковані ЗМІ та телебачення, розширення викладання талиської мови в середній школі тощо [8]. Міжнародні спостерігачі підтверджують, що газети лезгинською та талиською мовами доступні, але дуже страждають від нестачі фінансування та не мають розгалуженої мережі розповсюдження. Теле та радіотрансляція мовами національних меншин в державі незадовільно представлена і не задовольняє базових вимог національних меншин на вивчення та розвиток рідної мови [9].

Азербайджан стриманий у забезпеченні прав цієї національної меншини, вважаючи, що її діяльність серйозно загрожує етнополітичній безпеці держави. Адже в 1993 році талиська національна меншина проголосила Талиш-Муганську автономну республіку у складі Азербайджану на території 7 районів компактного проживання талишів з центром в м. Ленкорань. Самопроголошення автономії було розцінене центральною владою як сепаратистське повстання талиської національної меншини, загроза територіальній цілісності Азербайджану. Автономію було ліквідовано, її керівництво заарештовано. Однак з того часу держава у практичній етнонаціональній

політиці обережно ставиться до забезпечення прав талишів, підтримуючи більше національні меншини, які розселені дисперсно та не становлять загрози територіальної цілісності Азербайджану. Міжнародні спостерігачі констатують, що азербайджанське етнонаціональне законодавство не надає гарантій представництва в органах влади всіх рівнів національним меншинам, хоча неформально вживаються заходи для представленні їх інтересів у владі. Однак це не стосується певних національних меншин, від яких держава очікує деструктивних дій, що загрожують етнополітичній стабільноті [10].

Подібна політика проводиться й щодо лезгин, які компактно проживають в Кусарському, Кубинському, Хачмаському, Кабалінському, Ісмаїлінському, Огузькому, Шекінському, Геочкайському, Агдашському та Кахському районах на північному сході держави. Діяльність лезгинів розглядається також як виклик етнополітичній безпеці, оскільки вони протягом 90-х років активно вимагали створення лезгинської держави, або хоча автономії на територіях компактного проживання лезгин, розділених між двома державами – Азербайджаном та Дагестаном (Російська Федерація). Після жорсткого придушення лезгинського руху, національна меншина трансформувала свої вимоги з державності в бік національно-культурної автономії на суміжних територіях двох держав за оформлення відповідної договірної бази, однак цей процес обмежився загальними односторонніми документами.

Відповідно до останнього перепису 2009 року, в Азербайджані титульний етнос домінує – 91,6 %; найбільшою національною меншиною залишаються лезгини (дагестанська група етносів) – 2,0 %, росіяни – 1,3 %, талиші (іранська група етносів) – 1,3 та аварці (дагестанська група етносів) – 0,6 %. Талиші, лезгини та аварці наполягають на тому, що влада свідомо занизила їх кількість, чинячи тиск на представників цих та інших національних меншин під час перепису населення та змушуючи їх називатися азербайджанцями. Вони звинувачують державу в насильницькій асиміляції певних національних меншин і вимагають забезпечення своїх прав на рівні з іншими національними меншинами та відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав національних меншин, вірність яким декларує влада Азербайджану, звітуючи перед міжнародною спільнотою.

Однак протягом останніх років суттєвих зрушень в дворівневій моделі етнонаціональної політики Азербайджану, яка характеризується невідповідністю практичної етнонаціональної політики офіційній, не спостерігається. Державу в принципі влаштовує етнополітичних баланс, сформований в азербайджанському суспільстві, тому вона уникає законодавчого запровадження нових механізмів захисту прав національних меншин.

Література:

1. Kicce A. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: [монографія] / A. Kicce. – К. : Логос, 2006. - С. 62.
2. Национальная политика азербайджанского руководства [Електронний ресурс] / Кафедра стран постсоветского зарубежья РРГУ. – Режим доступу : <http://www.postsoviet.ru/publications/720/>.
3. Third Report Submitted by Azerbaijan of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, November, 2011 [Електронний ресурс] / Council of Europe. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Azerbaijan_en.pdf.
4. Указ Президента Азербайджанской Республики «О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языков и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике» [Електронный ресурс] / Законодательство Азербайджанской Республики. – Режим доступу : <http://vescc.az/ViewDoc.aspx?did=42667>.
5. Там само.
6. Р. Гусейнов: Азербайджанская Республика взяла на себя обязательство принять «Закон о национальных меньшинствах» [Електронный ресурс] / Institute of Peace and Democracy. – Режим доступу : <http://www.tt-ipd.info/to-adopt-within-three-years-of-its-accession-a-law-on-minorities/?lang=ru/>.
7. Third Report Submitted by Azerbaijan of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, November, 2011 [Електронний ресурс] / Council of Europe. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Azerbaijan_en.pdf.
8. Азербайджан может принять закон о национальных меньшинствах [Електронный ресурс] / ABC. az. – Режим доступу : <http://abc.az/rus/news/40240.html>.
9. Azerbaijan Overview [Електронний ресурс] / World directory of minorities and Indigenous people. – Режим доступу : <http://www.minorityrights.org/?lid=1922>.
10. Minorities in Azerbaijan: The Sociolinguistic Situation of Lezgis, Udis, Georgians (Ingilos) and Talyshs in Azerbaijan / Cimera. – Режим доступу : http://www.cimera.org/pdf/Minorities_in_Azerbaijan.pdf.

Пехник А. В., НУ «ОЮА»
Козьміних А. В., НУ «ОЮА»

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В СТВОРЕННІ УМОВ ВИКОНАННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ АДВОКАТУРИ

Адвокатура є комплексним проявом як державного, так і громадського інтересу, оскільки саме через адвокатуру і завдяки ній правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їх прав і свобод.

Адвокатура являється комплексным проявлением как государственного, так и общественного интереса, поскольку именно через адвокатуру и благодаря ей правовое государство реализует возможность обеспечения своим гражданам их прав и свобод.

Advocateship is a complex manifestation of both state and public interest, because through advocateship and because it implements law-governed state ensure its citizens of their rights and freedoms.

У літературі, присвяченій аналізу адвокатської діяльності, прийнято підкреслювати не тільки її значення для забезпечення суб'єктивних прав особистості, але і її привсебідно – правовий характер.

Актуальність теми є те, що адвокатура це публічний інститут громадянського суспільства. Держава зобов'язалася перед суспільством і кожним його членом забезпечити всім і кожному допомогу з питань права. Але допомогу буде виявляти не чиновник, а представник громадянського суспільства, що має пізнання в праві. Такими знавцями права є адвокати.

Метою даної статті є являється дослідження автором такої актуальної теми як: Роль держави в створенні умов виконання публічно-правових обов'язків адвокатури.

Треба зазначити, що гіпотези про публічно-правовий характер функцій адвокатури, та опору для цієї позиції треба шукати не в ліберальній ідеології російського суспільства кінця XIX і початку ХХ століття, і не в споконвічних інтересах «соціалістичного правосуддя» радянської епохи, а в еволюції законодавства, як вітчизняного, так і закордонного, нині певною мірою, що став «складовою частиною правової системи України».

У широко відомій книзі «Організація адвокатури» Е. В. Васьковський для характеристики адвокатур приводить висловлення різних авторів, включаючи закордонних. З них випливає, що адвокат – «суспільний діяч», що професія адвоката – «суспільна посада», а адвокатури –

«інститут публічного права»: що якщо суддя – голос держави, то адвокат – голос народу. Автор констатує; що в карному й цивільному процесі адвокат – правозахисник, що діє в якості вповноваженого суспільства й в інтересах його. «... Адвокатура, – пише Е. В. Васьковський, – являє собою не заступницею суб'єктів процесу, а фактор правосуддя й елемент судової організації, інститутом тієї галузі публічного права, яка зветься судовою або процесуальною» [1, с. 25].

Розподіл інтересів на частки й публічні (тобто суспільні), а галузі права відповідно на ті, які опікують частки й загальні (загальногромадянські, державні) інтереси сходить до права Прадавнього Рима: «Публічне право ставиться до положення римської держави. А частка – до користі окремих осіб», – писав римський юрист Ульпіан.

У сучасному розумінні публічне право – та частина правової системи, норми якої спрямовані на захист загального добра, для досягнення суспільних цілей і завдань; приватне право захищає інтерес особистості, приватну власність.

Нині, із впровадженням у життя, а значить у право принципів ринкової економіки, з відродженням приватного підприємництва й приватної власності, суспільні інтереси найтіснішим образом переплітаються. Кожне з них містить положення, які можуть бути використані при захисті приватного інтересу. Розділи конституційного права, що визначають статус особистості й принципи карно-процесуального права, тому яскраве підтвердження.

Конституція України 1996 р. містить безліч положень, що підтверджують зацікавленість держави в захисті не тільки публічних, але й приватних інтересів громадян і цим вона як би солідаризується з публічно-правовою оцінкою функцій адвокатури. Це, насамперед положення про забезпечення кожному кваліфікованої юридичної допомоги (ст. 59); це й включення в число обов'язків держави визнання, дотримання й захисту прав людини й громадянина (ст. 3); це й оголошення України правовою державою (ст. 1), яка припускає рівний захист суспільства й особистості. В економічній сфері – це визнання й захист «так само» форм власності – приватної, державної, муніципальної й ін. (ст. 8 ч. 2). Це й гарантія судового захисту прав і обовязків людини й громадянина (ст. 55 Конституція не розкриває й не може розкривати всіх механізмів захисту прав людини й громадянина, крім вказівки на захист прав і інтересів у судовому порядку при забезпеченні кваліфікованої юридичної допомоги й участі адвоката-захисника на всіх етапах карного судочинства). Але й цього досить, щоб побачити, що адвокатура введена в тканину конституційного законодавства, що на адвокатурі держава поклала відповідальну місію забезпечення населення юридичною допомогою, а обвинувачуваного – професійним захистом.

Якщо державна влада покладає на адвокатуру й адвоката якісь публічні обов'язки, тоді держава, повинна створити умови для їхнього виконання – економічні, правові, організаційні.

Адвокатура не займається підприємницькою діяльністю. Адвокатура не є комерційною організацією в класичному тлумаченні цього терміна, хоча діяльність окремого адвоката по реалізації за гроші наданої юридичної допомоги й має окремі ознаки товарообміну. Для правильного розуміння відносин пов'язаних з реалізацією юридичної допомоги необхідно, на мій погляд, виходити з того, що вироблений адвокатом інтелектуальний продукт не має конкретній тарифікації. Оцінити об'єктивно витрати адвоката на проведення цього продукту не представляється можливим, і в першу чергу тому, що не існує науково обґрунтованих методик оцінки результатів інтелектуальної праці. Слід зазначити щодо економічної природи адвокатської праці мають принципове значення, що показують особливість юридичної допомоги як зовсім особливого об'єкта товарообміну. Проте, не дивлячись на цю особливість вони дозволяють підкреслити, що юридична допомога такий же товар як будь-який інший, що перебуває в цивільному обороті й на його проведення також необхідні трудові витрати як на проведення будь-якого іншого товару й послуг.

Але якщо праця найманого робітника підлягає оплаті й це гарантується ст. 43 Конституції України, робота ж адвоката при виконанні безкоштовної юридичної допомоги далеко не завжди забезпечується компенсаціями з боку держави.

Отже, у функціонуванні адвокатур зацікавлені не тільки приватні фізичні і юридичні особи, але й суспільство й держава. Конституційне й галузеве законодавство України розвивалося по шляху розширення кваліфікованої юридичної допомоги й безумовного визнання публічно-правового значення цієї допомоги, як у карному, так і в інших видах судочинства.

Поклавши Конституцію України на адвокатури певні обов'язки публічно-правового характеру, державна влада повинна побрести на себе певні обов'язки стосовно адвокатур. Ці обов'язки можуть носити не тільки правовий, але й економічної й організаційний характер. При їхньому невиконанні ставиться під сумнів реальне значення такої конституційної гарантії, як забезпечення правої допомоги кожному.

Протягом радянського періоду функціонування адвокатури державна влада обмежувалася головним чином створенням правових умов її діяльності. Це підтверджувалося періодичним відновленням законодавства про адвокатуру, визначенням статусу адвоката у видах судочинства, якоюсь мірою – у Законі про судоустрій. Не можна не визнати того, що керівництво адвокатурами з боку органів державної

влади було трохи однобічним. Воно не переслідувало мети створення комфортних умов для адвокатів, – його головним завданням було підпорядкування адвокатури диктату держави через такі канали, як контроль кадрової політики в адвокатурі, підпорядкування адвокатури партійній дисципліні й ідеології. Держава прагнула до формування слухняної адвокатури.

Пільги у вигляді права на безкоштовну юридичну допомогу держава милостиво надавала окремим категоріям громадян за рахунок адвокатури.

Втім, і домагання адвокатури радянського періоду були досить скромними: тоді не стояли так гостро питання матеріального забезпечення адвокатських офісів (приміщень юридичної консультацій і президій колегій адвокатів) і інформаційних служб. Не було необхідності в значних видатках на юридичну літературу й офіційні видання законодавства, що нині бурхливо розвивається.

Звідси безперечний висновок: поки адвокат здійснює свої функції в рамках закону й сприяє затвердженню правопорядку, він діє в інтересах і приватної особи, і суспільства, і держави. Ця його діяльність повинна оцінюватися як публічно-правова. І напроти, якщо адвокат ставить перед собою мету, що суперечить закону й моралі, або використовує протизаконні способи захисту інтересів довірителя, його діяльність переростає в антигромадську, що містить погрозу й для приватних інтересів.

Література:

1. Васьковский Е. В. Организация адвокатуры / Е. В. Васьковский. – С-Пб., 1893. – 264с.
2. Святоцький О. Д. Адвокатура України / О. Д. Святоцький, М. М. Михеенко. – К. : Ін Юре. – 1997. – 224с.
3. Історія адвокатури України. Ч. 1 / Т. В. Варфоломеєва, О. Д. Святоцький, В. С. Кульчицький та ін.; за ред. В. В. Медведчука; Спілка адвокатів України; Акад. адвокатури України. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : СДМ – Студіо, 2002. – 286 с.
4. Алейников Г. И. Роль адвокатуры в формировании украинской государственности / Г. И. Алейников // Украинская государственность: становление, опыт, проблемы: зб. наук. ст. (за материалами XII Харк. поліtol. чтений). – Х., 2001. – С. 47-48.
5. Резник Г. М. Адвокатура и государство / Г. М. Резник // Адвокат. – 2002. – № 4-5. – С. 13-15.
6. Варфоломеева Т. Институт адвокатуры – еще одна веха на пути перестройки правового государства / Т. Варфоломеева // Адвокат. – 1996. – № 3. – С. 78-86.

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗДІЙСНЕННІ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена проблемі ролі громадянського суспільства в здійсненні політичного управління на прикладі України. Досліджуються питання формування та розвитку громадянського суспільства в українській державі.

Статья посвящена проблеме роли гражданского общества в совершении политического управления на примере Украины. Исследуются вопросы формирования и развития гражданского общества в украинском государстве.

The article is devoted to the problem of role of civil society in the feasance of political management on the example of Ukraine. Questions of forming and development of civil society in the Ukrainian state are investigated.

Сучасна Україна перебуває зараз на шляху подальшого становлення політичної системи, в якій, безумовно, провідну роль займає створення та впровадження ефективного політичного управління. Високий рівень здійснення політичного управління, в свою чергу, сприятиме стабільному політичному процесу в державі, а разом з тим, і розвитку самої державі.

Впродовж майже 20 років Україна знаходиться на шляху демократичних перетворень, які супроводжуються певними змінами в політичному житті країни, впровадженні нових ідей, проведенні реформ (як в політичній сфері, так і в інших сферах життедіяльності суспільства).

В першу чергу слід відмітити, що затвердження демократичного вектору розвитку політичної системи України в попередній період в цілому проходило в загальних рамках «третьої хвилі демократизації», яка охопила ряд постсоціалістичних та поставторитарних держав світу.

За час розбудови демократії наша країна вже пройшла певний відтинок шляху, відбулась інституціоналізація політичних інститутів демократії, головним елементом якої стало прийняття нової демократичної Конституції, а також формування громадянського суспільства.

Метою даної статті є дослідження того, яким чином відбувається становлення громадянського суспільства в українській державі та його роль в здійсненні політичного управління.

Слід відмітити, що тема політичного управління та громадянського суспільства привертає все більше уваги науковців, серед яких можна відмітити М. Г. Анохіна, С. С. Андреєва, Т. Дегтярьова, Г. В. Пушкарьова, О. Ф. Шаброва, О. Гаєвську, Б. А. Гаєвського, Л. Кравченко, М. Цимбалюка, В. А. Ребкало, М. В. Туленкова, С. Є. Саханенко, Ю. Сурміна та ін.

Перш ніж аналізувати роль громадянського суспільства в політичному управлінні, слід зазначити, що представляє собою політичне управління і чому громадянське суспільство сприяє ефективному здійсненню політичного управління.

Під політичним управлінням розуміють систему суб'єкт-об'єктних відносин, які пов'язані між собою владними відносинами та зворотним зв'язком.

Що стосується визначення суб'єкта та об'єкта управління, то вони – явища релевантні. Навіть правомірно говорити, про те, що в одній взаємодії виступає як суб'єкт управління, в іншій є об'єктом управління. Проте все ж таки під об'єктом політичного управління розуміють політичну сферу суспільства, політичну систему. Суб'єктом політичного управління можна вважати політиків, посадових осіб, що зайняті в спеціалізованих державних службах, які реалізують мету та завдання державної політики та, які наділені функцією по здійсненню управління. В якості суб'єктів політичного управління також можуть виступати політичні інститути (парламент, уряд), політичні партії, суспільно-політичні організації та інші структури громадянського суспільства, які мають змогу впливати на державу та народ. Таким чином, громадянське суспільство представляє собою важливу складову політичного управління. А високий рівень ефективності здійснення політичного управління забезпечується зворотним зв'язком між владою та громадянським суспільством.

Що ж стосується феномену громадянського суспільства, то поняття «громадянське суспільство» в процесі еволюції зазнає безліч змін, в різних типах соціуму воно набуває специфічних рис, чим і пояснюється різноманіття підходів до розуміння його сутності. У науковій літературі найчастіше його розглядають: як рівень розвитку суспільства в цілому; як певну сферу недержавних зв'язків та інститутів; як стан культури чи свідомості громадян.

Громадянське суспільство являє собою сукупність соціальних зв'язків та інститутів, що діють в демократичному суспільстві в рамках правового поля незалежно від держави, але взаємодіючих з ним.

Так, ще В. Фон Гумбольдт у своїй праці «Цдеї до досвіду, що визначають межі діяльності держави» виділив три основні відмінності між громадянським суспільством та державою. По-перше, – відмінність

у самому формуванні державних інститутів та громадянських організацій (для перших характерним є їх становлення волею владних суб'єктів, безпосередньо державою, для других – формування відбувається добровільно, за їх бажаннями та інтересами та можуть об'єднуватися у різні асоціації); по-друге, – держава видає та приймає позитивне право, а громадянське суспільство існує на основі природного і загального права. Третя відмінність полягає в тому, що людина одночасно може існувати як в державі, так і в громадянському суспільстві [1, с. 46].

Таким чином, держава та громадянське суспільство доповнюють один одного. І якщо держава функціонує на основі механізмів управління, а громадянське суспільство – самоорганізації, але разом вони виконують необхідну функцію механізмів адаптації політичної системи суспільства. Тому, на думку автора, важливо приділяти увагу аналізу стану громадянського суспільства в сучасному соціумі, на прикладі України.

Ставши на шлях демократичного розвитку, українське суспільство має подолати недовіру до влади й відчуження значної частини українського народу від громадського життя й політики; позбутися тоталітарних стереотипів у його свідомості; використати засоби громадянського суспільства для зменшення всевладдя державних чиновників і для того, щоб демократичні інститути влади почали керуватися принципами демократії на практиці, а не формально. Утвердження громадянського суспільства в країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, є непростою та триваюю справою.

Під час становлення та трансформації політичної системи розвиток громадянського суспільства, в тому числі й для України, може відбуватися за кількома сценаріями, а саме: згортання громадянського суспільства та реставрація його у певному вигляді тоталітарного режиму; консервація на певний період часу діючого стану речей і, відповідно, мова йде про авторитарні методи політичного управління; поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства, який є найбільш вірогідним для сучасного етапу української держави. Разом з тим, не можна нехтувати й попередніми двома [7, с. 37].

І, у такому разі, можна погодитись з Дж. Кіном в тому, що «народження та відродження громадянського суспільства завжди пов’язано з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою.... Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полювання на курей» [3, с. 36-42].

Для визначення особливостей українського громадянського суспільства доцільно звернути увагу на його інституційні параметри.

У такому випадку, громадянське суспільство виглядає як сукупність громадських інститутів, які сформовані на добровільних засадах, а також діють на засадах самоврядування у межах Конституції та інших нормативних документів України, за допомогою яких індивіди вільно реалізують свої природні, основні права і свободи. Відповідно до статті 3 розділу I Конституції України стверджується: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4, с. 3]. Таке положення дає змогу говорити, що громадянське суспільство обумовлено безпосередніми життєвими потребами та інтересами людей.

Як зазначається в роботі «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи», характерною особливістю громадянського суспільства є його формування історично-еволюційним шляхом, який відображає певні якісні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку.

Однією з проблем українського громадянського суспільства є його взаємодія з державою. На думку Л. Кравченко та М. Цимбалюка, розмежування їх повноважень, яке має місце у будь-якому суспільстві, не означає їх протистояння, протиборства, хоча часто таке буває навіть у демократичних державах. Воно окреслює різні способи організації людського співіснування, заснованого на зіткненні, узгодженні та гармонізації інтересів індивідів. На продовження думки щодо взаємодії громадянського суспільства з державою можна сказати, що «у цивілізованому світі відносини «влада-суспільство» – це горизонталь, а не вертикаль, як у вас» – зазначає О. Мороз і продовжує: «В Америці неможливо будувати якісь будинки на певній території без дозволу місцевої громади» [5].

Отже, продовжуючи розглядати роль громадянського суспільства в здійсненні політичного управління в Україні, доцільно зазначити, що в сучасній українській державі продовжує відбуватись процес формування основних структур громадянського суспільства, які безпосередньо беруть участь у політичному управлінні.

До таких структур можна віднести політичні партії, для яких головна функція полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення, а це в свою чергу має безпосереднє відношення до громадянського суспільства. Але треба констатувати, що політичні партії в українській державі не мають вирішального впливу на становлення громадянського суспільства і це пов'язано з невірою громадян у здатність партій до модернізації влади та відносин власності.

Як відомо, для України характерним було те, що політичні партії здебільшого формувались для лобіювання приватних та корпоративних

інтересів зацікавлених груп та певних лідерів. Як фіксує М. І. Драч «політична активність на першому етапі мала деструктивні форми, як «антиполітика», орієнтована на демонтаж комуністичного режиму, і це певною мірою спричинило маргиналізацію політичних партій як інструментів мобілізації та політичної комунікації» [2].

І навіть сьогодні політичні партії, незважаючи на їх численність, ще не можуть виконувати функції усвідомлення та агрегування різноспрямованих політичних інтересів суспільства, які є основними з позиції громадянського суспільства.

Крім політичних партій, до структури громадянського суспільства можна віднести групи інтересів, а також – місцеве самоврядування. Що стосується перших, то до них відносяться об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. Сюди також можна додати «третій сектор». Що ж до місцевого самоврядування, то його значення тут полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти, і тим самим відіграє роль впливового інституту громадянського суспільства.

При дослідженні політичного управління в українській державі необхідно звернути увагу також на такі явища як комунікації (ЗМІ) та зворотній зв'язок, які, з одного боку представляють собою механізми здійснення політичного управління, а з іншого мають особливе значення в контексті громадянського суспільства. Як зазначає Віктор Степаненко, «...ЗМІ виступають тим медіумом-посередником, який якраз і здійснює зв'язок поміж державою та суспільством. Незалежні медіа втілюють та репрезентують громадську думку як соціальний інститут і як «четверта влада» здійснюють функції спостерігача та контролера законодавчої, виконавчої та судової влади. Важливість засобів масової інформації для громадянського суспільства полягає також в створенні символічної публічної сфери – уявної загально-громадської трибуни, яка може слугувати для висловлення та лобіювання суспільних та місцевих інтересів» [8].

Крім цього, можна погодитись з науковцем, що для трансформації публічності і розвитку громадянського суспільства, сьогодні все більшого значення набуває Інтернет.

Але для сучасної української держави характерним є низький рівень довіри громадян до ЗМІ і це підтверджує, що українські медіа у переважній своїй масі не наблизились до ролі соціального інституту громадянського суспільства. Певним чином це обумовлено наступними чинниками:

– влада закрита від громадян і представляє тільки саму себе (для прикладу достатньо запитати, чи їх інтереси вони представляють);

посадові особи, організації, партії не зацікавлені в наданні громадянам повної інформації про свою діяльність;

– влада в цілому, окрім посадові особи та політики «тиснуть» на ЗМІ, використовуючи широкий арсенал засобів – від недосконалості законодавства й відсутності незалежної судової влади;

– самі ЗМІ часто не зацікавлені в обнародуванні отриманої ними інформації;

– відсутня усвідомлена необхідність, стратегії та механізми комунікації між політичним «класом» та суспільством (свого роду «відокремлення країни від держави») [6].

Таким чином, наведені структури громадянського суспільства демонструють можливий потенціал громадян для їх участі у процесі прийняття політичних рішень з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією, який, на жаль, все ще залишається незначним.

Що ж стосується зворотного зв'язку в умовах сучасної політичної системи, для нього характерним є, по-перше, наявність негативного зворотного зв'язку, який проявляється в мітингах, як на державному, так і на регіональному (місцевому) рівнях. Яскравим прикладом прояву негативного зворотного зв'язку на національному рівні є такий суспільний феномен як Помаранчева революція 2004 року. Можна сказати, що саме в цей момент суспільство спробувало продемонструвати здатність вирішення проблеми толерантним шляхом, без застосування сили. Якби ж дана спроба все ж перейшла у відкриту сутичку, можна було б говорити про прояв позитивного зворотного зв'язку (і в такому разі відбулася б деструкція існуючої системи).

Крім цього, в політичному управлінні української держави відсутня чітко прописана процедура здійснення зворотного зв'язку, але при цьому присутній її латентний характер. І, як було зазначено нами раніше, це призводить до кризи влади (коли немає зв'язку між центральними та регіональними органами влади, коли немає взаємин, зворотного зв'язку між гілками влади), з одного боку. А з іншого боку, відсутність діалогу між громадянами і владою. А відсутність такого діалогу призводить не тільки до відкритих форм вираження невдоволення владою (мітинги, демонстрації), але в подальшому і до маргінального відношення до політики взагалі. У такому випадку це може мати такі наслідки як відсутність консолідації, не буде національної ідентичності й державної єдності, що є однією з важливих умов ефективного розвитку демократії в переходних суспільствах, а також функціонування кібернетичних механізмів політичного управління в них.

Однак не можна і категорично говорити про відсутність зворотного зв'язку в українській державі, оскільки він все ж таки має місце, наприклад, під час виборів. Саме в цей момент відбувається той необхідний взаємозв'язок між владою і народом. Проте надалі, після виборів, відбувається охолодження такого діалогу. Мають місце випадки, коли депутати, обрані народом, приходячи до влади, з часом втрачають зв'язок зі своїм електоратом, особливо це характерно для депутатів Верховної Ради, а це відбувається на рівні довіри громадян до державної влади. На місцевому рівні громадяни все ж таки намагаються здійснювати свій вплив на депутатів місцевого значення і тоді, все ж, підтримується зворотній зв'язок влади і народу.

Таким чином, проведений аналіз становлення українського громадянського суспільства та його ролі в здійсненні політичного управління доводить, що ця проблема залишається актуальною, оскільки в Україні воно ще не має розвиненого характеру і це доводиться слабкістю його інститутів. Для подолання цього, на думку Ф. М. Рудича в колективній роботі «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії», необхідно вирішити декілька проблем: по-перше, мова йде про удосконалення відносин між державою і громадянським суспільством; по-друге, формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу; по-третє, напрацювання консолідаційної ідеології.

На думку автора статті, цей перелік проблем можна доповнити ще двома: розбудовою соціальної, правової держави, а також підвищення рівня політичної культури українського суспільства, для якої сьогодні характерним є низький рівень розвитку.

Але разом з тим, не можна зважити на певні досягнення в становленні українського суспільства. Так, згідно рейтингів міжнародних організацій, показники розвитку українського громадянського суспільства останніми роками значно поліпшилися. Наприклад, за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації «Freedom House», Україна тривалий час за рівнем політичних прав і громадянських свобод отримувала оцінку лише «частково вільної» країни. Але у 2005-2009 роках її рейтинг піднявся та утримувався на рівні оцінки «вільної» країни (єдиної на пострадянському просторі, окрім країн Балтії) [10].

У межах іншого дослідження «Freedom House» – «Nations in Transit» – оцінка різних напрямів демократичного розвитку передхідних країн здійснюється за шкалою від 7 (найгірша) до 1 (найкраща) бала. За його даними, оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3,00 балів

у 2005 р. та 2,75 балів у 2006, 2007 та 2008 рр. поспіль. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, показала найкращий рейтинг. У той час, як за іншими напрямами дослідження «Nations in Transit» її рейтинги виглядають не такими успішними, а саме: «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто, середній загальний показник, інтегрований на основі інших) – 4,25 балів, «Національне демократичне управління» – 4,75 балів, «Виборчий процес» – 3,00 бали, «Незалежні медіа» – 3,50 балів, «Місцеве демократичне управління» – 5,25 балів, «Судова система та незалежність суддів» – 4,75 балів, «Корупція» – 5,75 балів [11]. При цьому застосовуються наступні критерії визначення вказаного рейтингу розвитку громадянського суспільства: кількісне зростання неурядових організацій (НУО), їх організаційна спроможність та фінансова стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують; розвиток незалежних професійних спілок; участь груп захисту інтересів у політичному процесі.

Узагальнюючи аналіз політичного управління в українській державі, на думку автора статті, можна що дана проблема його має свої особливості, які обумовлені сучасною політичною системою країни та пов'язані з інституційним рівнем його здійснення. Особливого значення для удосконалення механізму політичного управління набуває громадянське суспільство та його подальша розбудова.

Література:

1. Гумбольдт В. фон. Опыт установления границ деятельности государства / В. фон. Гумбольдт // Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
2. Драч М. И. Социально-политична модернізація українського суспільства в перехідний період [Електронний ресурс] / М. И. Драч // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, – 2006. – № 53. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_53/Drach.htm
3. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Джон Кін; пер. з англ. О. Грищенко. – К. : К. И. С., 2000. – 191 с.
4. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254К/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17)) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2011. – № 10. – Ст. 68.
5. Мороз О. Не заступайте патріотизмом науку! [Електронний ресурс] / О. Мороз // Зеркало тижня. – 2007. – № 44. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/newspaper/articles/51914#article>
6. Пидлуцкая И. Политические коммуникации: украинский опыт / И. Пидлуцкая // Аналитика. – 2000. – № 5. – С. 17 – 31.

7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / [За заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка.] – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
8. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності [Електронний ресурс] / Віктор Степаненко // Українське суспільство: 10 років незалежності / [За ред. В. Ворони] – К. : ІС НАН України, 2001. – С. 169-183. – Режим доступу : <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:jW8SzB2oL5YJ>; www.i-soc.com.ua/institute/St2.doc+ %_
9. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи.: Моногр. / [за ред. В. С. Крисаченка] – К. : НІСД, 2004. – 647 с.
10. Freedom in the World 2009 Survey Release [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=445>
11. Nations in Transit – Ukraine (2008) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=472&year=2008>

УДК 316.346.2-055.2(477)

Дисюк Т. М., НУ «ОЮА»

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Визначено зміст державної гендерної політики у контексті забезпечення рівних політичних і громадянських прав жінок і чоловіків у суспільстві, проведено аналіз забезпечення гендерного паритету в державно-управлінській сфері України, вказані перспективні напрямки удосконалення механізму формування та реалізації державної гендерної політики в Україні.

Определено содержание государственной гендерной политики в контексте обеспечения равных политических и гражданских прав женщин и мужчин в обществе, проведен анализ обеспечения гендерного паритета в государственно-управленческой сфере Украины, указаны перспективные направления усовершенствования механизма формирования и реализации государственной гендерной политики в Украине.

The maintenance of the public gender policy in a context of support of the equal political and civil rights of women and men in a society is defined, the analysis of supporting of the gender parity in public-administrative sphere of Ukraine is carried out, perspective directions of improvement the mechanism of forming and realisation of the public gender policy in Ukraine are specified.

Актуальність даної проблематики для України визначається тим, що розбудова незалежної, демократичної, соціальної, правоюої української держави, створення для жінок і чоловіків рівних умов

реалізації своїх можливостей в усіх сферах суспільно-політичного та економічного життя країни, з огляду на соціальну специфіку обох статей, має на меті подальшу демократизацію суспільства, інтеграцію країни у європейський та євроатлантичний простір. Усвідомлення рівності чоловіків і жінок, визнання партнерських відносин між ними, необхідність збалансованості їх інтересів у процесі державного управління потребує удосконалення механізмів формування та реалізації державної гендерної політики, забезпечення гендерного паритету на керівних посадах в органах державного управління різних рівнів та у представницьких органах влади.

Сьогодні включення жінок у площину історичних досліджень, вивчення гендерних аспектів історії українського народу переживає нове піднесення, однак цей напрям ще не здобув належного визнання в науковій площині. Проблемами жіночого руху та гендерної політики, що стала однією з домінуючих у сучасному суспільстві займаються як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Про становище жінки в суспільстві загалом та в політичному житті держави зокрема йдеється у дослідженнях таких зарубіжних вчених як: Р. Столпер, Г. Рабін, А. Річ та інші. Аналізували традиційну чоловічу культуру та місце жінки в ній С. де Бовта, Н. Ходоров, С. Волбі, К. Мілет та С. Файерстоун. Психологічні відмінності між чоловіком і жінкою досліджували Д. Мітчел, Ж. Грієр, К. Хорні, Ж. Левер, В. Вулф. Проблему ролі жінки в суспільно-політичному житті вивчали А. Графф, Д. Нейджел, М. Масов, К. Гіліган, К. де Пізан.

На основі досліджень західних вчених українські дослідники створили певні напрацювання і теоретичну базу для вирішення таких проблем, як «жінка і суспільство» та «жінка і політика» [1]. Різні аспекти даної проблематики досліджували М. Богачевська, Л. Кормич, О. Стяжкіна, Л. Смоляр, С. Павличко, М. Рубчак, О. Забужко, Г. Ткаченко, Б. Кравченко. Відомі дослідження пошуку жінками шляхів входження в політику таких науковців, як О. Кісі, Н. Олійник, І. Грабовська, І. Клименко та багато інших. Однак варто зазначити, що чимало аспектів дослідження жіночого начала залишаються недослідженими в українській історичній думці та історіографії, тому виникає потреба глибокого аналізу у даній площині. З огляду на це актуальність дослідження даної теми не викликає сумніву, адже жінки, як члени соціуму, своєю активною життєвою позицією покликані долучитись до державотворчих процесів, а історичний досвід показує, що українське жіноцтво завжди відігравало конструктивну роль в історії свого народу.

Вивчення сучасного стану механізмів формування та реалізації державної гендерної політики в Україні, а також визначення

та теоретичне обґрунтування напрямів їх удосконалення в ході даного дослідження обумовили необхідність вирішення таких завдань: визначити зміст державної гендерної політики у контексті забезпечення рівних політичних і громадянських прав жінок і чоловіків у суспільстві; проаналізувати сучасний стан забезпечення гендерного паритету в державно-управлінській сфері України; розкрити зміст механізму формування та реалізації державної гендерної політики й визначити перспективні напрямки його удосконалення.

Гендерний аналіз сучасного українського суспільства дає змогу вивити так звані проблемні зони, які потребують активного втручання з боку держави та суспільства і є відправними пунктами процесу формування гендерної політики. Серед них для України найгострішими вчені та політики називають сферу зайнятості, політичну сферу, охорону здоров'я, проблеми освіти, гендерне насильство, проблеми торгівлі людьми, становище жінок з особливими потребами та жінок, які виховують дітей-інвалідів.

Тому проблеми якісної освіти, роботи, поєднання материнства та кар'єрного зростання, подолання насильства, включення жінок до процесів прийняття рішень стають цілями першого рівня, які виконують у глобальному сенсі інструментальну роль, як сходинки до глобальної мети – зменшення, подолання бідності, поліпшення умов життя, формування умов для всеобщого розвитку людської особистості.

Проте, незважаючи на важливість вирішення вказаних питань, необхідно визнати, що законодавча база, система інститутів, державно-управлінські механізми формування гендерної політики на сучасному етапі державотворення в Україні дослідженні недостатньо. До того ж ігнорування гендерних проблем у стратегії розбудови державності може спричинити серйозні негативні наслідки.

Гендерна політика, тобто політика врахування гендерної складової у всіх сферах суспільно-політичного життя, лише набуває в Україні певного оформлення. У політичних документах не міститься чіткого визначення інтересів і потреб чоловічої і жіночої частини населення, урахування характеру процесу їх гендерних відносин, окреслення гендерних цілей, гендерного компоненту в державній і партійній політиці.

В основі національної практики традиційно лежала «охоронна» концепція щодо жінки, у межах якої неможливо розв'язати питання статусу і становища жінок, оскільки вони пов'язані із розв'язанням питання статусу і становища чоловіків. Це зумовило потребу створення принципово нової концепції. Її правою національною основою є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий 8 вересня 2005 року [2].

Однак прийняття закону не розв'язує всіх проблем у цій сфері. Цей закон є базовим. Проте у ньому досить слабкою є частина, що стосується санкцій за його невиконання, відтак у процесі його реалізації постає потреба розробляти відповідні доповнення. У законі не встановлені квоти для жінок у виборчому списку або інші спеціальні тимчасові заходи для впровадження гендерної рівності. Державне забезпечення гендерної політики має передбачати наявність системи державних інститутів, діяльність яких має бути спрямована на втілення принципу гендерної рівності в усі сфери життя суспільства. Необхідним є також визначення механізму взаємодії органів державної влади у цьому напрямі та обсягу їх повноважень, відповідальності за порушення у цій сфері. Поки що в регіонах створені ради з гендерних питань при обласних державних адміністраціях, а також діє мережа гендерних ресурсних центрів, гендерних освітніх центрів та центрів «Чоловіки проти насильства» [3, с. 34].

У розробці гендерної проблематики в різних сферах життєдіяльності суспільства велике значення має також мережа гендерних ресурсних і освітніх центрів та громадських організацій (Харківський та Київський центри гендерних досліджень, Південноукраїнський центр гендерних проблем, Херсонський обласний гендерний ресурсний центр, лабораторія гендерних досліджень Вінницького національного технічного університету, Кіровоградська обласна інформаційна служба з актуальних питань жіноцтва, інформаційно-освітній центр «Жіноча мережа», громадські організації «Кrona», «Чоловіки проти насильства» та ін.). Однак їх методичним розробкам бракує комплексного осмислення проблем функціонування існуючих механізмів формування та реалізації державної гендерної політики.

Хоча гендер є залишається одним з організуючих принципів системи суспільних відносин, його недостатнє теоретичне обґрунтування негативно впливає на подолання застарілих стереотипів поведінки, викриття фактів дискримінації як жінок, так і чоловіків у різних сферах життя українського суспільства.

Забезпечення гендерної рівності потребує гендерного підходу до створення нових політичних і правничих інститутів, які б виступали гарантами рівноправного становища жінок і чоловіків, докорінного переосмислення ціннісних орієнтирів державно-управлінських відносин та формування гендерно-чутливої системи державного управління.

Потрібно зауважити, що «гендерна політика» не є синонімом терміну «політика в інтересах рівності жінок та чоловіків» – може бути різним, у залежності від ідеологічних та політичних цілей, які передбачують свідомо чи несвідомо суб'єкти цієї політики. Ми невипадково

говоримо «несвідомо», тому що є всі підстави для того, щоб говорити про «несвідому гендерну політику» до часу виникнення так званого «жіночого питання», коли відкрито постала проблема прав жінок, перш за все, політичних та на освіті.

Тому використання сьогодні у політичному дискурсі терміну «гендерна політика» в якості пріоритету демократичних перетворень не є, на нашу думку, коректним, без чіткого визначення його змісту. Говорячи «гендерна політика», потрібно дати пояснення щодо її ідеологічних орієнтирів та змісту. Тільки тоді, коли вона спрямована на ліквідацію дискримінації за ознакою статі у суспільстві, можна вважати її орієнтиром для демократичного розвитку, «політикою в інтересах рівності». Відразу підкреслюємо, що в межах цієї статті дані поняття розглядаються як синоніми.

На жаль, у суспільстві спостерігається не просто ототожнення двох підходів до визначення поняття «гендерна політика», але й змішування всіх перелічених та проаналізованих вище визначень під парасолькою «жіночої політики» як «гендерної політики». Така ситуація, пов'язана, на нашу думку, з розквітом певного романтизму та ейфорії по відношенню до гендерної теорії, гендерного підходу, гендерних досліджень та гендерної політики (а, точніше, всього того, що має у своєму складі прикметник «гендерний») як до нових напрямків політико-правового знання, суспільного руху та соціальної практики.

Як відомо, в Україні європейська інтеграція визначена головним напрямом державної політики. Водночас, стратегічною метою України є досягнення європейських стандартів у всіх сферах життя: політичній, економічній, соціальній і, в тому числі, у сфері гендерної рівності.

Слід зазначити, що порушення прав жінок у сфері управління пов'язані з історичними традиціями політичної культури, укоріненими як в діяльності політичних інститутів, так і у свідомості людей.

У нашій історії відношення між владою і громадянами в основному характеризувалися або стабільним протистоянням, або повною відсутністю взаємодії, але ніяк не конструктивним діалогом. Звідси одвічне покладання надії громадян на силну владу та на міцну руку. Тому представити значущу фігуру жінки-політика в такому контексті досить складно.

Багато в чому правові, культурні і моральні проблеми зі становленням «менеджменту з жіночим обличчям» пов'язані з неготовністю як самих жінок, так і суспільства в цілому до такого підходу [4, с. 79]. Звідси і закони, що не працюють, і пасивність жінок, і негативізм соціуму.

Слід зауважити, що на теперішній час процес розвитку гендерного законодавства триває, органи виконавчої влади здійснюють можливі заходи щодо подолання гендерної асиметрії та забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві. Проте роботи у цій сфері ще дуже багато.

Щодо необхідності подальшої розробки даного питання та проведення ретельного аналізу виконання Державної програми на 2006-2010 роки з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві наголосила і Омбудсман України Ніна Карпачова у ході зустрічі з дружинами послів іноземних держав, акредитованих в нашій країні, членами Міжнародного жіночого клубу, що відбулась 13 квітня 2010 р. У представлений в Раді ООН з прав людини Першій періодичній доповіді України про стан дотримання прав людини відзначений певний прорив на законодавчому рівні. Активізувалася участь жінок у громадських організаціях, зокрема, діють понад 59 всеукраїнських і міжнародних жіночих організацій, а також близько 1500 регіональних [5].

Слід погодитись з думкою професора Л. І. Кормич, що у державному управлінні, зокрема у державній службі, існує не тільки вертикальна, але й горизонтальна сегрегація. Вона проявляється у тому, що у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, у соціальних службах та статистиці частка жінок доходить до 82-88 %. В той час як у силових відомствах – СБУ, МВС, митних органах, в армії, навпаки, абсолютне домінування належить чоловікам [6, с. 253-254].

З вищепередованого можна зробити висновок, що розподіл жінок за рівнями державного управління в Україні можна охарактеризувати як «піраміду» участі жінок у сфері прийняття рішень, де їх представництво залежить від рівня управління: чим вище він, тим нижче відсоток жінок.

Сучасна Конституція України проголошує рівні права статей, втому числі доступу до державної служби всім громадянам, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ст. ст. 24, 38) [7]. Визнання рівних прав для всіх статей на державній службі визнано і в статті 4 Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р.

Важливим кроком щодо всезагального використання гендерного підходу в усіх сферах соціально-економічного життя в Україні є реформа державної служби. Слід погодитись, що вагомим внеском у цій галузі є той факт, що проект Стратегії державної кадрової політики України містить розділ VIII «Гендерна політика».

У контексті проведення даної реформи, мають бути здійснені такі заходи:

1) інструкції, що регламентують роботу державних службовців, мають включати принципи недискримінації та/або позитивної дискримінації так, щоб представництво кожної статі всередині служби було егалітарним, а гендерний баланс має бути дотриманий навіть у результаті її реорганізації;

2) навчання державних службовців має включати в себе теорію гендерних досліджень;

3) система заходів з просування гендерного підходу та зміни становлення суспільства до проблеми гендерної рівності має бути спрямована на високопоставлених чиновників, які відповідають за формування й реалізацію державної політики;

4) аналіз результатів виконання вищевказаної системи заходів щодо гендерної рівності (включаючи аналіз державного бюджету з урахуванням гендерних факторів) має бути впроваджений через процедури державної служби.

На завершення слід зазначити, що однією з основних причин того, що проблема гендерної рівності все ще не набула політичного значення в українському суспільстві є несприйняття її як складника процесу демократизації та реалізації прав людини. Незважаючи на тривалу співпрацю в рамках проектів Ради Європи та проголошений курс на європейську інтеграцію, наша держава ще не досягла рівня європейських вимог у сфері гендерної рівності. Гендерні перетворення у політико-правовій системі і в суспільстві в цілому – процес складний і тривалий. Водночас забезпечення рівного доступу до процесу прийняття рішень для чоловіків і жінок є однією з важливих умов розбудови в Україні правової держави.

Проте на сучасному етапі розвитку українського суспільства, на наш погляд, спостерігається злам гендерних стереотипів. На жаль, даному процесу суттєво заважають перешкоди минулого, старі стереотипи скептичного ставлення до гендерної рівності, а також викривлена або поверхнева інформація про становище жінки в суспільстві, радянський міф про жіноче рівноправ'я. Важливою умовою ствердження гендерної культури є необхідність зміни ментальності чоловіків і жінок. Особливо це стосується сфери державного управління. Жінки не можуть змінити своє світобачення доки не будуть брати участі в управлінні державою на паритетних засадах із чоловіками.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що усунення гендерного дисбалансу в політичних питаннях повинно стати цілеспрямованою політикою держави та консолідованим діяльністю жіночого руху. Встановлення рівноваги у суспільстві між чоловіком і жінкою є важливим завданням ХХІ століття, зокрема в Україні на сучасному етапі її розвитку.

Література:

1. Матвієнків С. Гендерна політика: суть, проблеми та українські реалії / С. Матвієнків // Науковий вісник: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: «Рута», 2005. – Вип. 272. – С. 251.
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>
3. Плахотнік О. Гендерна політика в Україні. Методичний посібник для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та ЗМІ / О. Плахотнік, І. Лазарук. – Харків: Райдер, 2007. – 44 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krona.org.ua/uk/our-publications>
4. Штейнберг А. Г. Мужской характер менеджмента / А. Г. Штейнберг // Социологические исследования. – 2009. – № 11. – С. 79.
5. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» від 10 грудня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
6. Кормич Л. І. Гендерна рівність як чинник підвищення ефективності функціонування державної служби / Л. І. Кормич // Модернізація державного управління, державної служби і кадрової політики: збірник доповідей щорічних Рішельєвських академічних читань (Одеса, 15-17 вересня 2010р.) / н... кол.: Т. В. Мотренко (голов. ред.) [та н.]. – Одеса: Юридична література, 2010. – С. 253-254.
7. Конституція України: затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (Із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.; 2011. – № 10. – Ст. 68.

УДК 342.537.92(477)

Котова Л. В., НУ «ОЮА»

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ

Стаття присвячена питанням засад діяльності політичної опозиції. Розглянуті основні законопроекти щодо опозиційної діяльності. Висвітлені загальні положення щодо принципів діяльності парламентської опозиції.

Статья посвящена вопросам оснований деятельности политической оппозиции. Рассмотрены основные законопроекты, касающиеся оппозиционной деятельности. Освещены общие положения относительно принципов деятельности парламентской оппозиции.

The article deals with principal grounds of political opposition. It considers existent laws in draft on opposition activity. It also reports about general provisions of principles of parliament opposition activity.

Процеси розвитку демократії в Україні потребують вдосконалення механізмів формування та функціонування не лише владних структур, а й опозиції. Опозиційна діяльність повинна базуватися на законодавчому акті, що чітко визначає її поняття, основні засади та принципи, засоби впливу та відповідальність за порушення таких норм. Протягом останніх років у парламент було внесено кілька проектів, які мали регламентувати права опозиції її взаємовідносини з іншими політичними структурами. У даній роботі будуть розглянуті основні положення цих законопроектів та проаналізоване їх зміст та недоліки.

Проект Закону України «Про політичну опозицію» від 16.07.2002 р., внесений народними депутатами України С. І. Гуренком, Г. К. Крючковим [1] визначає політичну опозицію, як політичні партії, їх коаліції (блоки), громадські організації та їх об'єднання, групи громадян і окремі громадяні, об'єднані на тотожних і близьких між собою позиціях (платформах), депутатські фракції, групи, їх об'єднання у Верховній Раді України, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, місцевих Радах та засоби масової інформації, які не підтримують політичного курсу Президента України, виконавчої влади і пропонують суспільству альтернативну програму (концепцію) розвитку та ведуть легальну діяльність, спрямовану на зміну офіційного політичного курсу, перехід до альтернативної концепції розвитку. Політичну опозицію у Верховній Раді України (парламентську опозицію) складають депутатські фракції, групи та позафракційні депутати, які заявили про свою опозиційність до офіційного політичного курсу [1]. Така опозиція набуває свого статусу за умови оголошення на пленарному засіданні Верховної Ради України рішення (заяви) про перехід фракції (групи) до опозиції офіційному політичному курсу.

Окрім парламентської опозиції, може бути сформована об'єднана парламентська опозиція, об'єднання в яку не є обов'язковим. Об'єднана опозиція набуває прав з моменту офіційного оголошення на пленарному засіданні Верховної Ради України заяви про сформування об'єднаної парламентської опозиції. Завдання, організаційні принципи та форми роботи опозиційної депутатської фракції (групи), а також об'єднаної парламентської опозиції (в разі її створення), їх позиції з принципових питань визначаються на загальних зборах народних депутатів – членів депутатської фракції (групи), об'єднаної парламентської опозиції. Порядок прийняття рішень об'єднаною парламентською опозицією визначається домовленістю (угодою) між

опозиційними фракціями (групами), які увійшли до об'єднаної парламентської опозиції. Загальні збори об'єднаної парламентської опозиції можуть обрати Координаційну раду і координатора парламентської опозиції. Повноваження Координаційної ради, координатора, а також внутрішні організаційні питання функціонування об'єднаної парламентської опозиції визначаються при її сформуванні.

Носієм опозиційних прав є парламентська опозиція. Права парламентської опозиції, в широкому сенсі, висвітлені у статтях 5, 8-17 цього закону [1]. Зокрема, за парламентською опозицією (та об'єднаною парламентською опозицією) визнається право сформувати опозиційний Кабінет Міністрів України – функціонально-консультивативний орган опозиції. Очолює опозиційний («тіньовий») Кабінет Міністрів його Голова, призначений парламентською опозицією у встановленому нею порядку.

Існують також умови, за яких парламентська опозиція втрачає свій статус, зокрема: припинення повноважень Верховної Ради України; ухвалення більшістю опозиційної депутатської фракції (групи) чи об'єднаної парламентської опозиції рішення про припинення опозиційної діяльності, про що офіційно оголошується на пленарному засіданні Верховної Ради України; припинення існування суб'єкта парламентської опозиції внаслідок розпуску відповідної депутатської фракції (групи); заборона в установленому порядку діяльності політичної партії, яка сформувала відповідну парламентську фракцію (групу).

Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» від 01.09.2004 р., внесений народним депутатом України Р. М. Зваричем [2] визначає політичну (парламентську) опозицію через поняття «парламентської меншості», яка складається з народних депутатів України, які не увійшли до парламентської більшості, і уклали Угоду про парламентську опозицію, за умови підписання її більш ніж двома третинами народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України. Така парламентська опозиція вважається утвореною з моменту офіційного оголошення про це на пленарному засіданні Верховної Ради України. Парламентську опозицію очолює і представляє її лідер.

Права парламентської опозиції викладені у статтях 10-12 законопроекту [2]. Зокрема, гарантується право на заміщення посад перших заступників голів перших заступників голів комітетів Верховної Ради України.

Умовами припинення діяльності опозиції є зменшення кількісного складу опозиції нижче мінімальної встановленої законопроектом межі.

У разі припинення діяльності парламентської опозиції нова парламентська опозиція може бути сформована у порядку, встановленому законопроектом.

Проект Закону України «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України» від 30.07.2003 р., внесений народними депутатами України О. М. Карповим, К. Т. Ващук, С. Б. Гавришем [3] також визначає парламентську опозицію через парламентську меншість, тобто під парламентською опозицією розуміються народні депутати України, які не ввійшли до парламентської більшості. Парламентська опозиція – це добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України по його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку. Вона набуває свого статусу при підписанні угоди про основні засади діяльності депутатської фракції (групи) в якості суб'єкта парламентської опозиційної діяльності, коли яких передаються до Верховної Ради України, та оголошенні про своє створення на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Вищим керівним органом парламентського опозиційного блоку є загальні збори. Права парламентської опозиції визначаються статтями 11-19 законопроекту [3]. Зокрема, визначається право на критику, яке реалізується у доповіді тривалістю до 30 хвилин про власне ставлення до політичного та соціально-економічного курсу Президента України та діяльності Кабінету Міністрів України по його реалізації на пленарному засіданні Верховної Ради України. Також парламентська опозиція може сформувати опозиційний («тіньовий») Кабінет Міністрів, який діє на громадських засадах як консультивативно – дорадчий орган опозиції. Крім цього, окрім правом парламентської опозиції є право на заклик до опору, у разі, коли хтось порушує суверені права держави.

Умовами втрати статусу парламентської опозиції, серед іншого, є заборона в установленому порядку діяльності політичної партії, яка сформувала відповідну парламентську фракцію.

Проект Закону України «Про парламентську опозицію» від 20.02.2003 р., внесений народним депутатом України С. М. Правденком [4], не дає чіткого визначення парламентської опозиції, але визначає її склад: парламентська опозиція може бути утворена за ініціативою депутатських фракцій (груп), народних депутатів України, що не ввійшли до складу парламентської більшості, шляхом укладання Угоди про парламентську опозицію, за умови підписання її більш ніж

двоюма третинами народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України. Парламентська опозиція вважається утвореною з моменту офіційного оголошення про це на пленарному засіданні Верховної Ради України, за умови підписання Угоди про парламентську опозицію народними депутатами України.

Парламентську опозицію очолює і представляє її координатор (координатори). Права, якими наділена парламентська опозиція, визначені у статтях 3-6 законопроекту [4], зокрема, право на заміщення посад голів одного з комітетів Верховної Ради України, та створення тіньового Кабінету Міністрів та призначення тіньових керівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Парламентська опозиція втрачає свій статус у разі зменшення кількісного складу опозиції нижче мінімальної встановленої законопроектом межі. У разі припинення діяльності парламентської опозиції нова парламентська опозиція може бути сформована у порядку, встановленому законопроектом.

Проект Закону України «Про парламентську опозицію» від 11.02.2004), внесений народним депутатом України В. П. Філенком [5], визначає політичною опозицією гарантоване Конституцією України систематичне вираження публічної незгоди певних парламентських груп і фракцій з політичним курсом Кабінету Міністрів України, яка спрямована на зміну цього політичного курсу або усунення з посад окремих членів Кабінету Міністрів України, або його відставки в цілому. При цьому законопроект окремо визначає поняття опозиційна діяльність – це дії та заходи, спрямовані на висловлення опозиційними формуваннями офіційної незгоди з політичним курсом Уряду України після офіційної легалізації цих формувань. Політична опозиція набуває свого статусу в залежності від типу, це регулюється статтями 7-13 законопроекту [5].

Опозиційна діяльність може здійснюватися як окремими депутатськими фракціями та групами, так і опозиційним блоком. Лідер опозиційного блоку обирається з числа керівників депутатських фракцій і груп, які увійшли до складу блоку. Для узгодження позицій учасників блоку може бути утворена координаційна рада блоку.

Права політичної опозиції визначаються статтями 19-34 законопроекту [5], зокрема, відокремлюється право на свободу критики – безперечне право давати власні оцінки діям та заходам Президента України та органам виконавчої влади України, що мають оприлюднюватися в установленому законом порядку. Фінансування діяльності може бути за рахунок фізичних та юридичних осіб, окрім анонімних внесків, на банківський рахунок, який відкривається Верховною

Радою України як юридичною особою. Також декларується право брати участь в усіх формах парламентського контролю, передбачених Конституцією та законами України.

Опозиційна діяльність припиняється у зв'язку з обранням нового складу парламенту, а також у зв'язку з розпуском парламентської групи (фракції) чи при задоволенні Кабінетом Міністрів України більше половини положень, які містить Програма діяльності опозиційних формувань. Серед інших причин можуть бути: прийняття рішення про припинення опозиційної діяльності фракцією або групою; чи надана згода опозиційної партії на зайняття її членом посади, несумісної із збереженням фракцією статусу опозиційного формування.

Проект Закону України «Про парламентську опозицію» від 12.01.2007 р., внесений народними депутатами України В. С. Коваль, М. С. Комар, Ю. В. Тимошенко [6], визначає окремо поняття парламентська опозиція та опозиційна діяльність. Так, парламентська опозиція – добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації. Опозиційна діяльність – діяльність парламентської опозиції у Верховній Раді України, спрямована на контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критику їх діяльності, пропонування і реалізацію програми розвитку України та шляхів її реалізації.

Парламентська опозиція вважається утвореною з моменту офіційного оголошення заяв депутатської фракції, народного депутата України про перехід в парламентську опозицію головуючим на пленарному засіданні Верховної Ради України після отримання Апаратом Верховної Ради України заяви про перехід в парламентську опозицію.

Права парламентської опозиції визначаються статтями 10-22 законопроекту [6], та, зокрема, наділяють парламентську опозицію правом утворювати опозиційний уряд. Його кількісний та персональний склад визначається учасниками парламентської опозиції відповідно до порядку організації діяльності опозиції або шляхом голосування більшості учасників опозиції за відповідну кандидатуру. Основними завданнями такого уряду є моніторинг дій виконавчих органів, контроль за розробкою держбюджету та складання альтернативних до-

кументів щодо діяльності парламентської опозиції. Парламентська опозиція також має право утворювати інші допоміжні органи, які діють на громадських засадах.

У разі порушення посадовими особами органів державної влади законодавства, вчинення корупційного діяння такі посадові особи за поданням парламентської опозиції звільняються з посади в судовому порядку. Також декларується право один день протягом чергової сесії Верховної Ради України розглядати питання, визначені парламентською опозицією, які включаються до порядку денного роботи Верховної Ради України без обговорення і голосування.

Фінансування діяльності парламентської опозиції здійснюється секретаріатом парламентської опозиції за рахунок коштів, виділених з Державного бюджету України для забезпечення діяльності Верховної Ради України. Діяльність парламентської опозиції припиняється у разі прийняття нею рішення про припинення опозиційної діяльності, або припинення повноважень Верховної Ради України відповідного скликання.

Сучасні парламентські опозиції здійснюють такі основні функції: контролювання діяльності уряду, його критика, висування альтернатив, формування кадрів для виконування власних програм розвитку в разі приходу до влади [7]. Статус і обсяг прав, що надається парламентській опозиції в різних країнах, не є однаковим і обумовлюється специфікою тієї чи іншої моделі, що залежить від того, наскільки опозиційні партії включені в діяльність парламенту, від ролі меншиності в законодавчому процесі, вигляд законодавчого регулювання діяльності опозиції, від впливу опозиції на політичні процеси в країні [8].

Таким чином, можна зробити висновок, що існуючи законопроекти щодо діяльності політичної (парламентської) опозиції не врахували світовий досвід й потребують подальшої доробки задля знаходження найбільш ефективного та цілісного закону про політичну опозицію.

Література:

1. Проект Закону України «Про політичну опозицію» (реєстр. № 2007 від 16.07.2002), внесений народними депутатами України С. І. Гуренком, Г. К. Крючковим [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=12810
2. Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 2214 від 01.09.2004), внесений народним депутатом України Р. М. Зваричем [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=13113

3. Проект Закону України «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України» (реєстр. № 2214-1 від 30.07.2003), внесений народними депутатами України О. М. Карповим, К. Т. Ващук, С. Б. Гавришем [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=2214-1&skl=5
4. Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-2 від 20.02.2003), внесений народним депутатом України С. М. Правденком [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14296
5. Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-3 від 11.02.2004), внесений народним депутатом України В. П. Філенком [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17148
6. Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2885 від 12.01.2007), внесений народними депутатами України В. С. Коваль, М. С. Комар, Ю. В. Тимошенко [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=29240
7. Мустафин А. Оппозиция ее Величества / А. Мустафин // Зеркало недели. – 2007. – № 2 (631). – 20 янв.
8. Political Oppositions in Western Democracies /edited by Robert A. Dahl. – Yale University, 1966. – 458 p.

УДК 324:17.022.1

Купцова І. І., НУ «ОЮА»

СИМВОЛІЧНИЙ ВІМІР ІМІДЖУ В СУЧASNІЙ ПОЛІТИЦІ

У статті політичний імідж розглядається з позиції приналежності його до символічних знакових систем. Виділяються основні підходи до розуміння ролі та функцій символів у політичному процесі. Розглядається питання визначення місця та значення іміджу як елемента символічного середовища. Досліджується ресурсний потенціал семіотичного простору у процесі проектування політичної реальності.

В статье политический имидж рассматривается с позиции принадлежности его к символическим знаковым системам. Выделяются основные подходы к пониманию роли и функций символов в политическом процессе. Рассматривается вопрос определения места и значения имиджа как элемента символической среды. Исследуется ресурсный потенциал семиотического пространства в процессе проектирования политической реальности.

In the article is reviewed the political image from the position of belonging to a symbolic system. The main approaches to understanding the role and functions of symbols in the political process are examined. The question of determining the place of image as a symbolic element is analyzed in the article. The author also examines the potential of symbols in the political reality.

Феномен іміджу у сучасному політичному дискурсі розглядається в рамках різних за своїм змістом підходів. Принциповим у плані дослідження політичного іміджу є питання щодо природи іміджу в контексті співвідношення його форми та змісту. Незалежно від позиції з даного питання, взаємозалежність форми політичного іміджу та його змісту вимагає однаково ретельного аналізу кожної з цих категорій. У даній статті зупинимося на дослідженні символічного виміру іміджу, тобто на розгляді політичного іміджу з точки зору значення його форми.

В сучасній політології виокремлюють декілька основних підходів щодо визначення поняття іміджу політичного лідера: онтологічний, антропологічний, ціннісний та етичний. Символічна сутність іміджу розкривається в рамках цінністного підходу. Представники ціннісного підходу акцентують увагу на штучному характері феномену політичного іміджу. Імідж представлено в якості певного символічного образу, який складає зміст політичної персоналізації політичного діяча. Згідно з ціннісним підходом ми можемо трактувати імідж як комунікативну одиницю, що відповідає вимогам комунікативного простору. Імідж сформовано в масовій свідомості на основі досвіду сприймання інформації.

Природа політичного іміджу обумовлює його існування у символічному просторі політики. Імідж представляє собою конструкцію, що відображає усталену знакову систему. Символ на ряду із знаком в рамках теорії комунікацій постає основною комунікативною одиницею. Тому дослідження політичного іміджу вимагає визначення позиції інтерпретації даних понять.

Російський філософ А. Ф. Лосев пропонує співвідносити категорії знаку та символу наступним чином: символ є розгорнутим знаком, а знак у свою чергу нерозгорнутим символом, основна ж різниця між ними визначається ступенем значущості предмета [8, 107]. Функціональна природа знака знаходить своє вираження у демонстрації та визнанні тотожності речі та певного змісту. Символ використовує свою образність, емоційність для моделювання дійсності, яка набуває додаткового значення. Знак в свою чергу можна вважати символом, коли не існує внутрішнього зв'язку між тим, що представляється, і тим, що представлено, тобто тоді, коли вони належать до різних культурних контекстів.

Однією із площин існування символів, безперечно, виступає політика. Політика як специфічна сфера життедіяльності фіксує свій досвід за допомогою символів. Символи становлять духовну основу та засіб ідентифікації в політичному просторі. Вони опосередковують презентацію політичних акторів, впорядковуючи всі ідеальні компоненти політичного простору. Символи стають найлогічнішою формою вираження політичного.

Символ забезпечує збереження та функціонування значимої для соціуму інформації. Незамінність символів у виконанні низки важливих функцій у політичному процесі обумовлюється їх основними якостями. Серед яких – доступність, багатозначність, простота [7, 166]. Символи спираються на стереотипи масової культури, які і повинні гарантувати легкість сприйняття інформації та її доступність. Взаємозалежність символів та певного культурного досвіду приводить до того, що зміна культурного підтексту може означати отримання символом нового значення. Багатозначність, гнучкість символів створює умови для їх комбінаторіки. Часто панівна політична сила звертається до символіки протестних та опозиційних груп для укріплення власного авторитету.

Варто зазначити, що просте політичне повідомлення у вигляді символа сприймається набагато краще, ніж повідомлення, передане за допомогою більш складних форм. Вітчизняний вчений Почепцов Г. Г. вважає, що імідж як одиниця символічного світу виступає «результатом обробки величезного потоку інформації, що став невід'ємним атрибутом сучасного світу» [9, 342]. Так адресат комунікації отримує інформацію у найзручнішій для сприйняття формі.

Високий рівень емоційності, що характеризує існування символів, сприяє посиленню значення групових цінностей. Для певної групи власні символи можуть набуваюти неабиякого значення.

Вивчення механізму формування суспільної думки викристалізовує категорію соціального стереотипу. Вперше термін було використано класиком американської журналістики У. Ліппманом. Спираючись на знамениту алгорітмічну печери Платона, У. Ліппман наголошує на тому, що людина відділена від світу псевдосередою, що складається із забобонів, стереотипів та спрощених моделей. Спрощений механізм сприйняття дійсності несе в собі захисну функцію, огорожуючи людину від стресів.

Вітчизняний вчений Почепцов Г. Г. підтримує теорію, згідно з якою світ представлено у вигляді трьох різних за своїм значенням площин: світу реального, світу інформаційного, світу символічного. Згідно з цією теорією світ реального за допомогою засобів масової інформації перетворюється на світ інформаційний, який в свою чергу стає світом

символічним, доляючи опір навколошнього середовища. Політичний імідж згідно з цим розподілом – продукт світу символічного.

Виходяч із положень великої кількості робіт, присвячених вивченю політичних символів, за носієм розрізняють: символи-ідеї, символи-звуки, символи-ритуали, символи-об'єкти та символи-суб'єкти. До символів-суб'єктів (персон) відносять ім'я людини або партії, організації, що викликає сильну емоційну реакцію і може підштовхнути до дії або об'єднання. Політичний імідж відносимо до останніх, трактуючи їх як образ політиків або партій.

Отже, політичний імідж у даному контексті виступає в якості символічного образу. Політичний суб'єкт стає основою для народження його символічного образу – іміджу. Результат такої самопрезентації багато в чому залежить від досвіду символічної комунікації та культурної угоди, що склалася у певному комунікаціоному просторі. Помилкова інтерпретація символічного значення, типічного для даної культури не тільки ускладнює комунікацію, але може стати причиною відчуждення або навіть конфлікту.

Семіотика розрізняє три концептуальні підходи до співвідношення знаків: синтаксику – співвідношення між знаками у висловленні або дискурсі, семантику – співвідношення між знаками та об'єктом дійсності та прагматику – співвідношення між знаком та промовцем або слухачем [6, 60].

Вивчення політичного іміджу безпосередньо пов'язано із прагматичним аспектом семіотики. Прагматичні правила вимагають використовувати тільки знаки та символи, які однаково інтерпретуються промовцем та слухачем. Розмежовуючи три аспекти семіотики, необхідно пам'ятати, що у функціональному плані всі вони взаємопов'язані, так як для адекватної передачі та сприйняття інформації в рівній мірі важливі синтаксичні, семантичні та прагматичні правила.

Імідж політика може виступати символом певної групи. З цим, наприклад, пов'язують процес ідентифікації партій за іміджем її політичного лідера. Досвід передвиборної боротьби демонструє, що в Україні більшість партій у своїх програмах дотримуються схожих позицій щодо вирішення найважливіших соціально-економічних проблем. У такому випадку іміджі партійних лідерів набувають небиякого значення у процесі ідентифікації партій.

Імідж політика стає символом, що допомагає індивіду визначити свою прихильність тій чи іншій політичній силі. Відомий політтехнолог Жак Сегела однією з аксіом передвиборної боротьби вважає принцип, згідно з яким «голосують за людину, а не за партію» [10, 5].

І навпаки, часом політичні символи виконують функцію ідентифікації політика за партійною ідеологією. Наприклад, під час виборів

до місцевих рад у 2010 р. кандидати, що обиралися за мажоритарною системою, активно використовували ім'я та символіку партії, яка їх висуvalа.

Символи, виступаючи інструментами позиціонування політичного суб'єкта в рамках певної політичної ролі, набувають важливого значення при створенні політичного іміджу.

На думку німецького філософа Е. Кассирера реальність в цілому будується згідно з принципами символічного функціонування, а людина в такому світі – «символічна тварина» [4, 60]. Кассирер розглядає функціонування владного механізму через техніку сучасних йому політичних міфів, що спираються на символи. Роль політичного міфу у сучасному світі подібна до ролі міфу у архаїчних суспільствах. Політичний міф, виступаючи своєрідною персоніфікацією колективних сподівань, визначає ідею лідерства. За Кассирером великими масами людей набагато легше керувати силою уяви, ніж грубою фізичною силою. Для цього функціонування політичних міфів повинно бути опосередковано попередньою роботою з пропаганди певних етических настанов.

Масовий характер сучасного суспільства обумовив домінування в якості основного каналу комунікації ЗМІ. Вони стають медіатором у вирішенні політичних конфліктів, набуваючи величезного значення в період гострої передвиборної боротьби.

Характеризуючи сучасну комунікаційну систему, М. Кастельсь ввів поняття «реальної віртуальності» на противагу історичному досвіду минулого, до панування ЗМІ [5]. За Кастельсом реальність віртуальності – система, в якій реальність повністю занурено у віртуальний світ, в якому медійні повідомлення не просто передають реальний досвід, а стають цим досвідом. ЗМІ стають репрезентатором системи цінностей у певному політичному просторі, створюючи політичні стереотипи та міфологеми. ЗМІ структурують мову комунікації та готують сцену для подальшого розгортання подій.

В даному контексті також доречно згадати культивуючу теорію Г. Гебнера, згідно з якою масова комунікація культивує певний взірець іміджу. Медійні повідомлення формують символічну середу, яка надає уявлення про реальний світ. Характер інформації не завжди обумовлено роботою масс-медіа, має місце вплив окремих політичних, бізнес-структур та власне масової аудиторії. Однак саме від способу подачі інформації залежить ідентичність первісного та кінцевого повідомлення.

Система комунікації часто провокує політичних акторів на демонстрацію поведінки, яка може зацікавити ЗМІ. Наслідком такої

поведінки стає підвищена увага масової аудиторії, що виходить за межі наслідків стандартної політичної реклами. Функціонування ЗМІ характеризується одностороннім типом зв'язку з аудиторією. Але необмежена, на перший погляд, трансляція ЗМІ зустрічає на своєму шляху об'єктивні перешкоди: інтерпретація інформації аудиторією може сильно відрізнятися від її первісного наповнення. Результат комунікації багато в чому залежить від того політико-культурного контексту, в якому вона відбувається.

Незалежно від виду та засобів комунікації усі символи у певній мірі зміщені щодо призначеного їм символічного значення. Імідж як символічний образ у тій чи іншій мірі відрізняється від свого реального прототипу.

Досліджуючи символічну природу іміджу важливо розглянути положення «теорії симуляції» Жана Бодріяра, яка виходить із утопічності принципу еквівалентності знака та його реального прототипу [1]. Процес симуляції за Бодріяром містить в собі всю структуру репрезентації, представляючи її симулякром. Розвиток образу містить в собі певні послідовні фази. У першій фазі образ відображає фундаментальну реальність, у другій – маскує і спотворює фундаментальну реальність, у третій – маскує вже відсутність фундаментальної реальності, у четвертій – взагалі не має відношення до якої б то ні було реальності, виступаючи своїм власним симулякром в чистому вигляді.

Політичний імідж – є своєрідним продуктом ери симуляції. Образ як першооснова політичного іміджу проходить згадані вище фази, в окремих випадках перетворюючись на симулякр. Світ симулякрів існує в першу чергу у медійному просторі. ЗМІ згідно з даною теорією несуть в собі як зміст, так і контргриміст, вони «маніпулюють у всіх напрямках одночасно, рефлексуючи відносно самих себе». Наприклад, ЗМІ, позиціонуючи себе в якості засобу морального осуду тероризму, одночасно поширяють зачарованість видовищністю теракта. Форма та зміст інформації знаходяться у стані взаємозалежності та постійного взаємопроникнення.

Незважаючи на те, що символ справді є невід'ємним елементом політичного процесу, все ж не можна гіперболізувати його роль у ньому. Природа символа передбачає існування першооснови у політичній реальності. Символ виступає одночасно інструментом конструювання політичного іміджу та його формою. Символи виконують функцію заміщення різних комплексів першообразів. Символізація означає перехід явищ політичного процесу до більш високих ступенів абстракції. Цінність символічного знаходиться за його межами: у площині реального, яке виступає його змістовним елементом.

Література:

1. Бодріяр Ж. Симулярки і симуляція / Жан Бодріяр: [пер. з французької В. Ховхун]. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс: [пер. з англ. В. Шовкун., А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Кассирер Е. Техника современных политических мифов / Е. Кассирер // Вестник МГУ. Сер. 7, Философия. – 1990. – № 2. – С. 58 – 65.
4. Кастельсь М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельсь: [Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкарата]. – М., 2000. – 606 с.
5. Конецкая В. П. Социология коммуникаций / В. П. Конецкая. – М. : Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
6. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні» : монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
7. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – [2-е изд., испр.]. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
8. Почепцов Г. Г. Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 2004. – 576 с.
9. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами. Так делают президентов / Жак Сегела. – М. : «Вагриус», 1999. – 264 с.

УДК 321.02:352.75(477)

Співак Д. П., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

У цій статті розглядаються актуальні аспекти формування публічної влади на місцевому рівні. Аналізуються головні принципи формування і найбільш важливі напрями їх реалізації.

В данной статье рассматриваются актуальные аспекты формирования публичной власти на местном уровне. Анализируются главные принципы формирования и наиболее важные направления их реализации.

In this article actual aspects of formation of the public power at local level are considered. The main principles of formation and the principal directions of their realization are analyzed.

При вирішенні складних проблем місцевого самоврядування необхідний пошук нових підходів від законодавців і всіх інших представників органів публічної влади, державних і муніципальних

службовців. З урахуванням нового розуміння про систему влади є об'єктивні підстави вважати, що місцеве самоврядування здатне стати діючим інструментом для вирішення загальнодержавних завдань в інтересах усього населення України. Зміни, що відбулися за останні роки в Україні, об'єктивно вимагають істотних змін до розуміння завдань та функцій публічної влади та організації нових інститутів влади. Ці радикальні зміни дають імпульс формуванню місцевого самоврядування як принципово нового для української політичної реальності владного інституту.

Аналіз генезису публічної влади говорить про те, що найбільш обґрунтованим є підхід, відповідно до якого влада в політичному соціумі є скоріше регулятором суспільно-політичних відносин, механізмом соціально-політичного спілкування, засобом людської самоорганізації та принципом колективного саморегулювання. Ще Аристотель говорив про те, що політика – це впорядковане спілкування людей, що стають «політичними» на вимогу гармонізації відносин між соціальним цілім і його частинами, де обов'язково є присутнім регулюючий початок або владний механізм.

Сучасні ж відносини агентів державно-публічної влади, тобто взаємодії між владними повноваженнями керуючими та тими, хто володіє лише впливом над керованими, склалися ще в надрах потестарних структур. Саме з цього моменту формується відношення до політики як до професії та галузі діяльності професійного управлінського апарату і виникає публічна влада.

Ресурси суспільства обмежені та розподілені нерівномірно, що приводить до постійної боротьби індивідів і груп за перерозподіл даних ресурсів, а також до взаємного тиску в цій сфері держави та суспільства, суперництву влади керуючих і впливу на керованих. Ті, хто здійснює управління, володіють організованим контролем над загальнодержавними ресурсами та адміністративним апаратом, а керовані мають у своєму розпорядженні лише свої приватні ресурси та потенціал мобілізації громадянин з боку партій і рухів, які поряд з регульованим розподілом зверху постійно ведуть боротьбу за той або інший перерозподіл суспільних ресурсів і посилення соціального контролю за ними знизу. Отже, цей аспект публічної влади пов'язаний з відносинами людей з приводу регулювання (контролю та розподілу) колективних ресурсів суспільства.

Наступний аспект аналізу владного спілкування стосується відносин типу «управління-тиск» і пов'язаний із самим механізмом володарювання, державного управління, а також з механізмом «зворотного зв'язку», тобто підтримкою та тиском знизу суспільства. Варто зазначити, що практичне здійснення владних повноважень захоплює

вже не стільки відносини людей з ресурсами, скільки відносини між людьми, що складаються за допомогою інституціональних форм і інструментальних способів силового тиску. Суб'єкт влади контролює деякі важливі ресурси суспільства, однак, механізм володарювання набагато складніший і містить у собі тиск суспільної думки та рефлексію підвладного об'єкту, де відображається ступінь і форма усвідомлення суспільством відповідності управлінського контролю його потребам, від імені яких виступає носій влади або керуючий.

Дійсно, механізм влади має складну, ієрархізовану структуру, де формальним первинним суб'єктом і джерелом влади виступає народ, що передає владні повноваження своєму офіційному опосередкованому агентові – державі, яка, в свою чергу, їх розподіляє серед «носіїв» по «горизонталі» (законодавча, виконавча та судова галузі влади) і по «вертикалі» (центральні, регіональні та місцеві органи влади) для того, щоб управляти суспільними справами («об'єкт» влади) від імені суспільства та через державу або місцеве самоврядування («суб'єкт» влади). Саме в такому формально-юридичному плані трактується система влади в статті 5 Конституції України, де визначається, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [3].

У той же час механізм владного спілкування містить у собі й тиск знизу різних груп і верств суспільства, що мають свої зони впливу та інтересів, які через канали зворотного зв'язку, систему представництва та інші форми демократичного волевиявлення впливають на стан владних відносин у тій або іншій країні. Отже, однобічна відомість потенціалу влади або до її формальних і офіційних суб'єктів, або до її нібито щиріх і реальних носіїв не дасть повної картини. Необхідно включити в це політичне поле дії владного механізму спілкування такі аспекти: символічну владу, структурну владу та інструментальну владу. Ця сукупність дає можливість говорити про владу як про регулятора колективного життя суспільства в процесі його кооперації та досягнення спільних цілей, тобто – сукупність цих елементів дає можливість розглядати публічну владу як сучасний механізм регулювання та способу соціально-політичного спілкування людей, функціонування якого утворює особливу сферу суспільної життєдіяльності – тобто політику.

Особливістю державної влади України є володіння державним суверенітетом. Як для регіональної, так і для муніципальної влади характерна організаційна самостійність, але в межах, заданих владою. При цьому особливістю муніципальної влади – місцевого самоврядування – є подвійна природа цього інституту, яка означає залежність

соціального механізму формування цього інституту, по-перше, від діяльності структур суспільства, суспільних об'єднань, партій, по-друге, від підтримки з боку держави [2, с. 132]. Причому, процес становлення місцевого самоврядування стане успішним тільки за умови, що обидва способи формування місцевого самоврядування – суспільний (знизу) і державний (зверху) – мають рівну силу та можливість проявляти її в єдності та взаємодоповнюваності.

Для виконання цих умов слід дотримуватися принципів реформування публічної влади, які є головними засадами цього процесу на сучасному етапі:

– принцип гуманізму передбачає безумовний пріоритет прав і свобод людини в діяльності органів публічної влади;

– принцип унітаризму гарантує цілісність території України, виключає можливість створення у складі України будь-яких державоподібних утворень та забезпечує єдність державного механізму. В адміністративно-територіальних одиницях не можуть створюватися органи, які конкурують з місцевими органами державної влади. Вони можуть мати тільки власні органи самоврядування, порядок формування та компетенція яких визначаються виключно законами України;

– принцип конституційності та законності – реформування територіальної організації влади здійснюється відповідно до Конституції і законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу повноважень та відповідальності між органами державної влади, органами самоврядування;

– принцип оптимальної децентралізації передбачає раціональний розподіл компетенції між органами державної влади, місцевого та регіонального самоврядування, встановлення організаційно-правових меж самостійного вирішення органами самоврядування питань місцевого значення, які зумовлюються потребами загальнодержавного розвитку;

– принцип узгодження загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів сприяє найповнішій реалізації інтересів громадян, територіальних громад і спільнот, народу України, слугує розвиткові процесів консолідації суспільства й запобігає небезпечним для конституційного ладу держави соціально-політичним процесам, зумовлює обсяг і характер законодавчого визначення компетенції органів державної влади, органів самоврядування;

– принцип партнерства вимагає налагодження постійної тісної співпраці між органами державної влади та органами самоврядування, а також підприємствами, організаціями, установами у розроблені та реалізації заходів щодо територіального розвитку;

– принцип субсидіарності – принцип розподілу владних повноважень, за яким надання управлінської послуги максимально наближується до її безпосереднього споживача із врахуванням повноти та належної якості цієї послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових засобів на відповідних територіальних рівнях управління;

– принцип збалансованого розвитку регіонів зумовлює диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням особливостей їх потенціалу і відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством;

– принцип гласності вимагає обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків в системі територіальної організації влади, широкої поінформованості громадян про організацію та діяльність органів публічної влади;

– принцип державної підтримки і гарантованості місцевого регіонального самоврядування визначає обов'язок держави правовими, організаційними й матеріально-фінансовими засобами сприяти розвиткові місцевого, регіонального самоврядування з метою ствердження демократичних зasad організації суспільства, підвищення ефективності управління суспільно-значущими справами;

– принцип територіальності місцевого самоврядування характеризує реалізацію цієї форми публічної влади на територіях, які відмежовані одна від одної;

– принцип повсюдності гарантує здійснення місцевого самоврядування на всій території України без будь-яких обмежень, на території не лише населених пунктів, але й на прилеглих до них територіях. Території, на яких не здійснюється місцеве самоврядування, визначаються законами України;

– принцип самодостатності територіальних громад і територіальних спільнот вимагає реальної спроможності територіальних громад і спільнот самостійно і в повному обсязі вирішувати питання місцевого та регіонального значення, віднесені до їх відання, на підставі власної і достатньої матеріально-фінансової бази на рівні гарантованих державою соціальних стандартів;

– принцип підзвітності і відповідальності органів місцевого та регіонального самоврядування перед територіальними громадами, спільнотами характеризує ці органи як такі, що утворюються і функціонують з метою найбільш повного задоволення потреб та реалізації інтересів жителів адміністративно-територіальних одиниць, вимагає запровадження дієвих механізмів контролю територіальних громад і спільнот за їх діяльністю.

Тим часом, кожний з видів публічної влади об'єктивно має своє функціональне призначення в суспільстві. Це пов'язано з наявністю

певних груп інтересів у кожного громадянина України [1, 59]. Дійсно, будь-який громадянин однаково зацікавлений у безпеці всієї держави, а це означає, що у проведенні відповідної державної політики з боку органів влади (зовнішньої, економічної, правової, екологічної, соціальної), у захисті традицій, природних, економічних, культурних і інших регіональних особливостей його проживання, у створенні комфортних і гідних умов його безпосереднього перебування – у місті, селищі, селі і т. д., що є функцією органів місцевого самоврядування. Погоджене функціонування всіх владних структур у державі повинне враховувати різноманіття індивідуальних, колективних, територіальних, політичних і інших інтересів громадян, щоб сприяти забезпечення прав і свобод кожної людини та розвитку суспільства в цілому. На жаль, процес злагодженого функціонування всіх підсистем публічної влади, процес реалізації конституційних норм для ефективної взаємодії різних владних рівнів фактично йде в Україні досить повільно.

Європейська хартія визначила ряд критеріїв поділу повноважень між владою, а саме: характер завдання; обсяг завдання; ефективність виконання завдання; економія коштів при виконанні завдання. В Хартії уточнюються межі та умови контролю з боку державних органів влади за виконанням переданих повноважень, а саме: порядок і випадки цього контролю повинні передбачатися законом, контроль повинен бути призначений лише для забезпечення законності та дотримання конституційних принципів, він повинен здійснюватися таким чином, щоб ступінь втручання контролюючого органу була доцільною та адекватною щодо значимості інтересів, які це втручання має на увазі захистити (стаття 8 хартії). Таким чином, у Європейській хартії місцевого самоврядування визначені основні засади, які є необхідними для побудови системи відносин між державними рівнями влади та місцевим самоврядуванням. Найважливішою проблемою є уточнення територіальної організації місцевого самоврядування. Не менш важливою проблемою, що вимагає рішення в процесі становлення місцевого самоврядування як інституту публічної влади, є фінансова основа місцевого самоврядування, без якої його влада стає фікცією.

Література:

1. Батанов А. В. Муниципальная власть и некоторые теоретико-методологические проблемы формирования муниципально-правового статуса личности / А. В. Батанов // Конституционные права и свободы человека и гражданина как высшая ценность демократического, правового государства: Сборник научно-практических статей. – Тирасполь, 2005. – С. 58 – 61.

2. Бойчук М. А. Місцеве самоврядування розбудови громадянського суспільства / М. А. Бойчук // Пам'ять століть. – 2007. – № 1 (64). – С. 129 – 144.
3. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254-К/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2011. – № 10. – Ст. 68.

УДК 323.17

Демчук Д. В., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ПОЛІТИЧНИХ РИЗИКІВ

У статті надається аналіз політичного ризику з точки зору діяльності політичних акторів. Розглядаються класифікація політичних ризиків, основні проблемні аспекти управління політичними рисками.

В статье дается анализ политического риска с точки зрения деятельности политических актеров. Рассматриваются классификация политических рисков, основные проблемные аспекты управления политическими рисками.

This article provides an analysis of political risk from point of view of political actors. A classification of political risk, main problematic aspects of managing political risk are defined.

До XVII ст. не існувало загального поняття для позначення ризику. На той час мова йшла лише про долю або рок, або фортуну. Нова епоха, яка змінила розуміння про долю, ідеали та щілі, принесла їй нове усвідомлення ризику як ключового чинника людської діяльності та як одну з умов досягнення успіху.

Спроби враховувати політичний ризик, викликаний діями окремих державних діячів або урядів, робилися ще в XIX столітті. Так, банкір Ротшильд так організував систему інформації про політичні події, що отримував повідомлення про них на кілька днів раніше, ніж уряд [2, с. 76].

Загалом, поняття «політичний ризик» з'явилося в лексиконі американських корпорацій в 1959 році після приходу до влади на Кубі Ф. Кастро. Сьогодні словосполучення «політичний ризик» можна зустріти практично в будь-якій публікації присвяченій проблемам сучасного суспільства та його політичного розвитку. Але, слід зазначити, що дослідницьких робіт по даній темі вкрай мало, що свідчить в першу чергу про брак аналітики, що зачіпає саме цю проблемну ділянку. Відповідно її недолік впливає на ефективність прийнятих політичних рішень. Це означає, що існує об'єктивна соціально-політичне

замовлення на дослідження політичних ризиків: створення методик їх відбору та оцінки, а також вироблення способів його обліку і зниження при організації політичної діяльності.

Одним з найважливіших умов зміцнення позицій України, як суверенної держави на міжнародній арені та її інтеграції у систему світового господарства є нормалізація політичної обстановки, яка нині характеризується досить високим ступенем нестабільності. З точки зору зарубіжних політиків і бізнесменів Україна виступає цікавим і перспективним, але, водночас, досить ризикованим партнером. Більше того, політичний фактор несе в собі потенційну загрозу процесу розвитку національної економіки, оскільки появі інституційних інвесторів, що є необхідною умовою для довгострокового економічного підйому, значно ускладнюється із-за високого рівня ризиків, генерованих політичним середовищем [5, с. 254].

Ключовим поняттям, необхідним для вивчення феномену політичного ризику, є поняття «інтересу». Після того, як суб'єкт усвідомив наявність в себе будь-яких інтересів, він починає діяти. Однак, цьому процесу передує процес ухвалення рішення, що включає в себе аналіз ситуації і вибір способу політичні дії. На даному етапі і відбувається сприйняття ризику. Ризик для політичного суб'єкта полягає в тому, що він, реалізуючи політичне рішення, спрямоване на задоволення інтересів, може зіткнутися з певними перешкодами, здатними поставити під сумнів можливість реалізації рішення, а в гіршому випадку звести вірогідність позитивного результату до нуля. Перешкоди, які в цьому контексті слід розуміти в найширшому сенсі слова, у свою чергу, стають джерелом ризику для даного суб'єкта політичної діяльності. Саме те, які інтереси переслідує індивід, а також характер факторів, що впливають на його діяльність, метою якої є задоволення даних інтересів, і визначає характер ризиків, пов'язаних з їх просуванням. Тобто, характер ризику визначається інтересами суб'єкта ризику. Таким чином, про політичні ризики теж слід розглядати виходячи з того, хто є суб'єктом політичного ризику. Тобто, першим завданням дослідження політичного ризику буде виявлення суб'єктів ризику, а потім визначення ризику для кожного з них.

Згідно з традиційним розумінням «політичний ризик» ототожнюється з поняттям «політична складова інвестиційних ризиків». Тобто політичні ризики безпосередньо пов'язані з діяльністю комерційних структур. Однак логіка, що диктується обраним підходом, говорить про те, що компанія не є єдиним суб'єктом політичного ризику. Якщо виходити з припущення про те, що характер інтересів суб'єкта визначає характер ризиків, які він на собі відчуває, політичний ризик може також бути інкримінований стосовно політичних суб'єктів:

політичних інститутів, партій, окрім політиків. Прикладом політичного ризику для суб'єкта може бути ризик відставки уряду, який, безумовно, має місце в разі провалу якої-небудь реформи.

Про політичні ризики політичних суб'єктів має сенс говорити в контексті прогнозування дій того або іншого політичного актора, так як в своїй поведінці політичні актори керуються не тільки поставленими перед ними формальними завданнями, але і завданням забезпечення власного політичного майбутнього, при тому, що завжди в тій чи іншій мірі існує загроза для якості політичної життя кожного конкретного суб'єкта. Оцінка політичних ризиків для обраних аналітиком політичних суб'єктів забезпечує його інформацією про додаткові стимули та фактори, що впливають на прийняті даними суб'єктами рішення.

Очевидно, що підхід до аналізу політичних ризиків для політичних суб'єктів ризику буде не просто відрізнятися від підходу до аналізу політичної складової регіональних інвестиційних ризиків: він буде принципово іншим. Той факт, що тема політичних ризиків ніколи розглядалася в такому розрізі, легко пояснюється тим, що у неполітичних суб'єктів була і залишається усвідомлена потреба в якісному, і що ще важливіше, кількісному аналізу політичного ризику, який представляє би з себе окремий аналітичний продукт, що включає в себе відбір ризиків, якісний і кількісний аналіз ризиків, рекомендації щодо їх зниження. На основі цієї інформації приймаються інвестиційні рішення

Про важливість врахування впливу політичного ризику на розвиток суспільства говорить те, що для аналізу і оцінки такого ризику створена світова мережа спеціалізованих аналітичних центрів комерційного, так і некомерційного характеру. У розвинених країнах налічується понад 500 таких центрів, основна частина яких знаходиться в США. Найбільш відомими некомерційними центрами, які вивчають політичний ризик, є Центр стратегічних і міжнародних досліджень у Джорджтаунському університеті (Вашингтон), Дослідницький центр міжнародних змін при Колумбійському університеті (Нью-Йорк).

Думки вчених, щодо визначення політичних ризиків розходяться. Так, політичний ризик розуміється як:

- можливе настання будь-якої політичної події (війна, революція, державний переворот, експопріація, накладення обмежень на імпорт і т. д.) у своїй країні чи за кордоном, що може привести до втрати прибутку або/та активів у міжнародних ділових операціях.

- державні або соціальні дії, «в» або «поза» країною, які негативно впливають на частину або більшість іноземних ділових операцій та інвестицій.

– один з елементів демократичного процесу, пов'язаний з оцінкою і вибором альтернатив, а також з практичним втіленням прийнятого рішення;

– це можливість виникнення збитків або скорочення розмірів прибутку внаслідок проведеної державної політики. Він пов'язаний з можливими змінами в курсі уряду, змінами в пріоритетних напрямків його діяльності;

– ризик майнових (фінансових) втрат у зв'язку зі зміною політичної системи, розстановки політичних сил в суспільстві, політичною нестабільністю;

– один з елементів демократичного процесу, пов'язаний з оцінкою і вибором альтернатив, а також з практичним втіленням прийнятого рішення [4, с. 52].

Можливе виділення різних класифікацій:

– ризик націоналізації, експропріації без адекватної компенсації;

– ризик трансферту, пов'язаний з можливими обмеженнями на конвертування місцевої валюти;

– ризик розриву контракту завдяки діям влади країни, де знаходиться компанія-контрагент;

– ризик військових дій і громадянських заворушень.

За об'єктом можна виділити ризик в окремій країні, в регіоні та міжнародний.

За рівнем розповсюдження існує мікроризик та макроризик. За напрямком ризики поділяються на політичні, економічні та соціально-культурні.

Політичний ризик для кожної держави залежить від її стратегії і тактики. Одна і та ж подія, або дії уряду можуть бути несуттєвими або навпаки катастрофічними для країни. Цей ризик є значним в країнах, які знаходяться в стадії глибоких інституційних змін, в яких економічна і соціальна політична ситуації є нестабільними, де ринки і законодавство ї досі недосконалі, відсутні адекватні традиції і культура політичної діяльності [1, с. 35].

Аналіз політичних ризиків включає вивчення і пояснення ймовірності виникнення такої ситуації, при якій взаємозалежні фактори, спровоковані політичними рішеннями уряду, діями (або відсутністю дій) політичних або соціальних груп, внутрішніми або зовнішніми для країни подіями, приведуть до істотних змін політичного клімату, в результаті чого суспільство втратить які-небудь важливі соціально-політичні ресурси.

До кінця 70-х років ХХ століття більшість міжнародних фірм обмежували аналіз політичного клімату в країні якісними оцінками з використанням методів «старих знайомств» і «великих турів».

Оцінки політичного ризику методом «старих знайомств» здійснюються шляхом традиційних звітів, які складаються фахівцями, що володіють знаннями про країну і підтримують контакти з впливовими і інформованими особами – вченими, дипломатами, журналістами, бізнесменами.

Метод «великих турів» передбачає відвідування групою експертів досліджуваної країни і налагодження там контактів з місцевими лідерами, урядовцями і бізнесменами. Негативною рисою цього методу є можливе прикрашання зібраної інформації і надто оптимістичні прогнози.

Найбільш якісним систематичним методом є метод Дельфі, згідно якому на першому етапі аналітики розробляють систему «zmінних» для конкретного випадку, а потім залишають широке коло експертів, які визначають вагу кожної «zmінної» по даній країні. Технологічний прогноз, заснований на методі Дельфі, – це спроба передбачити розвиток тієї чи іншої технології на тривалу перспективу (20-30 років). Розроблена вперше в 50-х роках RAND Corp., Техніка методу Дельфі була використана вперше для цілей національного та галузевого технологічного прогнозування Японією (з 1970 р. виконано вже 6 досліджень), а згодом, і в значній мірі за японським зразком, Німеччиною, Францією, Великобританією, Іспанією, Австрією, Південною Кореєю переважно протягом останнього десятиліття (можна говорити про бум цього методу в 90-ті роки).

Метод Дельфі полягає в оцінці технологій експертами, (іх число відрізняється від 123 осіб в Іспанії, до 25 тисяч на першому етапі – у Південній Кореї) на основі пропонованих схем, що включають кілька позицій, в тому числі рівень науково-дослідницької активності по даному напрямку, участь у створенні національного багатства, підвищення якості життя та конкурентоспроможності, очікувані терміни реалізації нових досягнень. Дво-четириступінчаста процедура оцінки дозволяє експертам уточнити або переглянути свою точку зору з урахуванням думки колег і виробити в результаті узгоджену, дійсно колективну позицію по всьому колу поставлених питань, число яких на першому етапі, як правило, перевищує тисячу.

Прогнозування за методом Дельфі виявляється ефективним і в досягненні низки інших, принципово важливих для виявлення пріоритетів, результатів. Це пізнавальний ефект, навчання та розширення кругозору експертів – учасників опитування, картування компетенцій в окремих дисциплінах, технічних областях і країнах, вироблення консенсусу представників різних секторів науково-технічної сфери, і, що не менш важливо, стимулювання широкого обговорення науковою громадськістю тенденцій

науково-технологічного розвитку своєї країни та світу. Недоліком цього методу є надмірна суб'єктивність оцінок.

Р. Руммель і Д. Хінен обґрунтували необхідність комбінованого підходу, який дозволив би поєднати суб'єктивне сприйняття іноземного середовища з кількісним аналізом об'єктивних даних для формування загального сприйняття ризику країни. В даний час комбінований підхід до оцінки ризику країни використовує більшість аналітиків [3, с. 31].

Більшість методологій оцінки ризиків, або країнових рейтингів, що існують сьогодні, є, по суті, кредитними рейтингами і мають досить відносне відношення до оцінки політичних ризиків. Завдання більшості рейтингів – визначення кредитоспроможності й плато-спроможності держав і компаній. Деякі з представлених методологій враховують певні політичні чинники, але, як правило, в загальному вигляді. Багато методологій, за винятком International Country Risk Guide, не враховують соціальні чинники, які можуть вплинути на політичний клімат у країні, тобто створити ризики. Однією з загальних слабкостей представлених рейтингів є брак уваги до факторів ризику, які можна охарактеризувати як екологічні. До них відносяться виснаження невідновлюваних і поновлюваних природних ресурсів, зміни клімату, природні лиха.

Поряд з експертними оцінками для дослідження внутрішньо-політичної нестабільноті як ключовий чинник політичного ризику застосовується економетричне моделювання. В основі економетричної моделі, розробленої професорами Сіракузького університету В. Копліном та М. О'лірі є рівень множинної регресії. В цій моделі політична нестабільність розглядається як явище політичного життя певної країни, що характеризується широким застосуванням насильства проти уряду у вигляді змов, державних переворотів, громадянських воєн, міжнаціональних конфліктів і т. п. При цьому розрізняються нестабільність в правлячій верхівці, яка пов'язана з боротьбою за владу всередині правлячої верхівки, і соціальна нестабільність, що виникає в результаті активної діяльності опозиційних соціально-політичних сил [6, с. 45].

Для оцінки особистісного фактору при аналізі політичного ризику М. О'лірі і В. Копліним була розроблена модель під назвою Prince model. Ця модель дозволяє кількісно розраховувати ймовірність прийняття урядом того чи іншого рішення. Прикладом екстенсивної вбудованої моделі є Economic and Social Political system розроблена фірмою Dow Chemical для своїх операцій в Латинській Америці. Використання даної моделі передбачає збір інформації по певній країні, відвідування цієї країни експертами, верифікацію інформації

за допомогою інтерв'ю з співробітниками фірми і місцевими лідерами, остаточний аналіз інформації групою експертів, складання сценаріїв можливого розвитку подій [6, с. 47].

Пізніше, відмовившись від економетричного моделювання, автори методики спостереження стали використовувати кількісні експертні оцінки, теоретичною основою якої стала поширена в політології теорія груп інтересів А Бентлі. У ній упор робиться на соціально-економічні фактори як на джерело політичного розвитку, на соціально-групове тлумачення суспільно політичного і державного життя досліджуваних регіонів.

Як вважає Гесць В. М., випадок України, в контексті загальновизнаних у міжнародному науковому співтоваристві методів та моделей аналізу та оцінки політичних ризиків, має власну специфіку щодо якої можна сказати наступне.

По-перше, політична традиція, недосконалість демократичних інститутів і стохастичний характер процесів соціально-економічного розвитку зумовлюють значне зростання в Україні ролі особистих чинників, яким слід приділяти додаткову увагу при оцінці реально-го рівня політичних ризиків (із застосуванням найпростіших моделей, таких, як «PRINCE model»).

По-друге, суттєвим фактором невизначеності виступає відсутність національної системи моніторингу, аналізу та оцінки ризиків для безлічі різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на позиції України у міжнародних рейтингах. Відсутність такого інструментарію серед засобів державного управління переводить Україну в категорію об'єкта, а не суб'єкта процесу управління власними політичними ризиками.

По-третє, ряд невирішених конфліктів внутрішнього (наприклад, щодо стратегії суспільного розвитку) та зовнішнього (прикордонні конфлікти із Росією, Румунією тощо) має як прямий вплив на загальну політичну ситуацію, так і непрямий – на ситуації в інших країнах регіону, оскільки вирішення регіональних проблем вимагає від держави застосування додаткових ресурсів. Це, у свою чергу, призводить до зростання фіiscalno-бюджетних, соціальних, інвестиційних, процентних, валютних та інших ризиків.

По-четверте, недостатнє врахування регіональної специфіки, мабуть, можна вважати головним недоліком існуючих зарубіжних методик при їх екстраполяції на Україну. Для адекватного аналізу політичного ризику необхідно проведення детальних досліджень окремих регіонів та/або секторів економіки, облік питомої ваги кожного регіону (сектору), включення цих індикаторів у загальну схему оцінки ризику країни.

По-п'яте, з кінця 90-х і до сьогодні питома вага політичних чинників за ступенем впливу на загальний рівень ризиків України, загалом, переважала вплив усіх інших. А отже ризики, що викликалися (і викликаються) поточними політичними процесами, залишаються вкрай високими, і можуть бути охарактеризовані як ризики переходіного періоду.

На думку вченого, з цих позицій, будь-які події у політичному житті країни можуть мати наслідком загальне зниження міжнародних рейтингів, і, як наслідок, погіршання фінансової ситуації та зростання проблем у економічній та соціальній сферах. З огляду на зазначені вище обставини, та враховуючи загальні умови посткризового розвитку глобальної фінансової системи у найближчі 5-10 років, поетапне створення державної системи моніторингу, систематизації, аналізу та оцінки ризиків країни може бути включено до переліку критичних завдань щодо реформування системи державного управління України [5, с. 256].

Загалом, можна сказати, що велика кількість різних підходів до аналізу політичного ризику свідчить про складності та багатоаспектності цієї проблеми. Кожен з цих підходів має певні переваги та недоліки. Вірогідно, оптимальний підхід має вибирати в себе кращі сторони відомих методів та давати змогу вимірювати ризики стосовно до специфічних умов різних регіонів.

Література:

1. Джус И. В. Политические риски: оценка, анализ и управление / И. В. Джус. – М. : ИМЭМО РАН, 2004. – 92 с.
2. Зонис М. Как уцелеть на минном поле политического риска? / М. Зонис, С. Уилкин // Управление рисками / под ред. Д. Пикфорда. – М. : ООО «Вершина», 2004. – 352 с.
3. Подколзина И. А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях / И. А. Подколзина // Вест. Московского ун-та. Серия 12 «Политические науки». – 1996. – № 5. – С. 19 – 33.
4. Пожалов А. А. Исследования политического риска: история зарождения, становления и развития / А. А. Пожалов // Вест. Московского ун-та. Серия 12 «Политические науки». – 2006. – № 3. – С. 43 – 57.
5. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: монографія: у 2 ч. – Ч. 1 / за ред. В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 389 с.
6. O'Leary M. K. Introduction to Political Risk Analysis / M. K. O'Leary, W. D. Coplin. – N. Y.: Policy Studies Associates, 1983. – 55 p.

Гайдай Д. Ю., Інститут політичних та
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ ХОРВАТІЇ, СЕРБІЇ, БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ

У статті проаналізовано партійні системи, що склалися в результаті перших багатопартійних виборів у СФРЮ у 1990 році. Характеристика партійних систем у Хорватії, Сербії та Боснії і Герцеговині дозволяє не лише глибше зрозуміти причини розпаду югославської федерації, а й розкрити передумови спалаху міжетнічного насильства на її території. Обґрунтовано тезу про те, що саме перемога етнічних партій на перших демократичних виборах визначила траєкторію розвитку югославських країн.

В статье проанализированы партийные системы, сложившиеся в результате первых многопартийных выборов в СФРЮ в 1990 году. Характеристика партийных систем в Хорватии, Сербии, Боснии и Герцеговине позволяет не только глубже понять причины распада югославской федерации, но и раскрыть предпосылки вспышки межэтнического насилия на ее территории. Обоснован тезис о том, что именно победа этнических партий на первых демократических выборах определила траекторию развития югославских стран.

The article comprises analysis of party system, formed after the first multiparty elections in Yugoslavia in 1990. Characterization of party systems in Croatia, Serbia and Bosnia and Herzegovina not only help better understand reasons for the collapse of the Yugoslav federation, but also to reveal causes of inter-ethnic violence on its territory. The main thesis is that the victory of ethnic parties in the first democratic elections determined the development of the Yugoslav nation.

Падіння комуністичних режимів та демократичні перетворення в країнах Східної та Південної Європи наприкінці 1980-х років дало привід західним оглядачам говорити про тріумф демократії у світі. Крах військових та інших авторитарних режимів, перехід комуністичних країн до ліберальної демократії політики та експерти сприймали з неабияким оптимізмом. Американський аналітик Френсіс Фукуяма навіть оголосив про «кінець історії», тобто досягнення людством кінцевої точки соціокультурної еволюції. Однак незабаром стало очевидно, що результати т. зв. третьої хвилі демократизації досить сумнівні та неоднозначні.

Перехід групи країн до демократичної форми правління зовсім не означав утвердження в цих суспільствах консолідований демократії. Впровадження демократичних процедур та інститутів не вберегло

ряд країн від авторитаризму та внутрішніх військових конфліктів. Західні аналітики почали скрупульозно досліджувати передумови та особливості демократичного транзиту у різних країнах, шукаючи рецепт «успішної» демократизації.

Одним з перших етапів демократичного транзиту є проведення демократичних виборів на багатопартійній основі. Інститут вільних змагальних виборів – це необхідна передумова і, разом з тим, базовий елемент демократизації Від політичних партій та лідерів, що приходять до влади в період демократичного транзиту, залежить успіх та перебіг демократичних трансформацій. Адже цим новим політичним гравцям відводиться головна роль у впровадженні демократичних інститутів, практик та цінностей.

Досвід демократичних перетворень на території колишньої Югославії є одним з найяскравіших прикладів «неуспішної» демократизації. Кривавий міжетнічний конфлікт, що розгорівся після впровадження демократичної форми урядування, змусив оглядачів замислитись над т.зв. небезпеками демократії – націоналізмом та популяїзмом. Аналіз партійних систем, що сформувалися у югославських республіках в результаті перших багатопартійних виборів, дозволяє не лише зрозуміти причини розпаду федераційної держави, а й розкрити передумови спалаху міжетнічного насильства на її території.

24 січня 1990 р. на XIV-му з'їзді Союзу комуністів Югославії відбулося відкрите зіткнення між центром і республіканськими партійними лідерами. Словенці різко засудили політику Сербії в провінції Косово й оголосили ультиматум – впровадження «асиметричної федерації», за якої республіканські партії були б автономними у своїх діях. Не знайшовши підтримки серед інших югославських лідерів, словенська та хорватська делегації залишили з'їзд. З цього моменту Союз Комуністів як об'єднуюча сила федераційної держави припинив своє існування. Тоді прем'єр-міністр СФРЮ Анте Марковіч висловив впевненість, що «кінець партії аж ніяк не означає кінець Югославії» [1]. Для гарантії єдності держави прем'єр запропонував провести загальні демократичні вибори. Тобто югославам, уперше як громадянам однієї держави, пропонувалось обрати депутатів федерального парламенту.

Ідея Марковіча була підтримана лідером сербських комуністів Слободаном Мілошевичем, але рішуче відкинута словенцями. Справа в тім, що серби, які чисельно переважали у СФРЮ, мали всі шанси отримати більшість у федеральному парламенті. Крім того, партійні ліdersи мали велекі сумніви, щодо спроможності югославсько-орієнтованої партії Анте Марковіча ефективно протистояти національним партіям на федеральному рівні.

Після того, як ідея загальноюгославських виборів була відкинута, кожна з республік розпочала підготовку до проведення власних виборів на багатопартійній основі. У Боснії і Герцеговині, Сербії, Чорногорії та Македонії представники комуністичної партії не сумнівались у своїй перемозі, а тому планували шляхом виборів зміцнити та легітимізувати свою владу. Для керівництва ж Хорватії та Словенії – це був вимушений крок, на який вони пішли під тиском опозиційних виступів в республіках. Однак головна причина полягала в тому, що югославські політики вбачали у виборах єдиний вихід з політичної кризи, в якій перебувала СФРЮ після розпаду Союзу комуністів.

У квітні 1990 р. вибори на багатопартійній основі пройшли у Словенії та Хорватії, а в листопаді/грудні – в інших чотирьох республіках. У Словенії та Хорватії перемогу святкували опозиційні сили: у Словенії до влади прийшла Демократична опозиція Словенії (DEMOS), а у Хорватії – Хорватська демократична співдружність (HDZ). У Сербії при владі залишились колишні партійні функціонери, які лише змінили комуністичні «вподобання» на соціалістичні. Вибори в Чорногорії завершилися перемогою Союзу комуністів Чорногорії, який, зберігши свою назву, анонсував проведення демократичних реформ у республіці. У Македонії жодна з партій не отримала більшості, що дозволило старій комуністичній еліті зберегти свої керівні позиції. До парламенту Боснії та Герцеговини пройшли партії, що представляли інтереси трьох національно-релігійних груп республікі.

Дослідники по-різному оцінюють партійні системи, які склалися в югославських республіках у результаті перших демократичних виборів 1990 року. Сербська дослідниця Ана Любоеевич, базуючись на типологізації партійних систем відомого соціолога Джованні Сарторі, дійшла висновку, що партійні системи Сербії та Хорватії на поч. 1990-х років можна охарактеризувати як систему поляризованого плюралізму [2]. Ознаками цього типу партійної системи є: демократичний політичний режим із значною кількістю політичних партій; гостре ідеологічне розмежування між ними; наявність серед опозиційних партій позасистемних. Стабільність та ефективність функціонування цієї системи залежать від міцності центрістських коаліцій.

Ана Любоеевич доводить, що на лише початку ХХІ століття, в результаті демократизації політичного життя та зміцнення громадського суспільства, партійні системи Хорватії та Сербії набули рис помірного плюралізму. Ідеологічна дистанція між партіями скоротилася, а позасистемні радикальні партії втратили свій вплив.

Інші дослідники підкреслюють етнічний характер партій, які з'явилися та зайнняли чільні позиції під час виборів 1990 року. Керолін Лоу вважає, що домінування в партійних системах югославських

республік партій, які представляли інтереси певних етнічних груп, слід визначати як етнічні [3]. До поля зору дослідниці, передусім, потрапили республіки з потужними національними меншинами (Сербія, Хорватія та Боснія і Герцеговина). Партійне будівництво в цих трьох республіках, на її думку, є чудовою ілюстрацією механізму утворення етнічної політичної системи, який вона називає «ланцюговою реакцією»: коли одна з політичних партій ототожнює себе з певною етнічною групою, інші партії також поступово стають етнічно-орієнтованими. Лоу пояснює цей процес боротьбою за голоси виборців, у ході якої кожна партія шукає свою електоральну нішу. Етнічна партія забирає виборців в інших неетнічних партій і змушує інших учасників теж визначати свою етнічну ідентичність.

Російська дослідниця Олена Пономарєва розглядає специфіку партійного будівництва на югославському просторі, на основі теорії розмежування. На її думку, особливістю югославського простору на відміну від інших соціалістичних країн Східної та Південно-Східної Європи було формування кліведжа «центр – периферія». Вона зазначає, що це розмежування мало місце ще в однопартійній системі, адже від моменту створення СФРЮ республіканські партії постійно боролися за розширення своїх повноважень. Партійні системи постюгославських країн, на думку Пономарєвої, успадкували цей конфлікт «центр – периферія», незмінним супутником якого став «культурно-етнічний вимір» [4].

Аналізуючи партійні системи, що склалися в результаті перших багатопартійних виборів у СФРЮ, кожна з дослідниць підкреслює їхній конфліктний характер і значний вплив національного питання на партійне будівництво. Серед усіх югославських республік найбільше уваги дослідники приділяють Сербії, Хорватії та Боснії, намагаючись розкрити зв'язок між виборами та спалахом міжетнічного насильства. Одразу після розгортання збройного конфлікту на території Хорватії та Боснії, зовнішні спостерігачі неодноразово підкреслювали деструктивну роль демократичних виборів у процесі врегулювання югославської кризи. Як відзначив останній посол США у СФРЮ Уорен Зіммерман, демократичні вибори допомогли загасити вогонь демократії, там де він лише встиг з'явитись [1]. Спробуємо з'ясувати, чому до влади в Хорватії, Сербії та Боснії прийшли націоналістичні партії, і як це вплинуло на політичні системи цих республік.

У Хорватії протягом передвиборчої кампанії склалися три основні блоки. У першому домінувала Ліга комуністів Хорватії, яка була перейменована на Партию за демократичні зміни (SDP). Другий блок був представлений Коаліцією народної згоди, яка являла собою широке об'єднання маленьких партій, що презентували колишніх

дисидентів, лібералів, антикомуністів і поміркованих націоналістів. В основі третього блоку була Хорватська демократична співдружність (HDZ), у якій провідну роль відігравали радикальні хорватські націоналісти. У районах компактного проживання сербів була створена Сербська демократична партія. Хоча слід відзначити, що на голоси сербів Хорватії розраховували і Ліга комуністів Хорватії, і Коаліція народної згоди.

Виборче законодавство та різні організаційні можливості партій, врешті-решт призвели до того, що в Хорватії головна боротьба розгорнулася між двома учасниками: «вчорашніми комуністами» SDP and націоналістами HDZ. Перші у своїй передвиборній агітації зображували HDZ як небезпечних екстремістів. Зі свого боку, лідери HDZ звинувачували комуністів у економічних негараздах і вміло використовували страх хорват перед сербським націоналізмом. Головними перешкодами до процвітання та благополуччя Хорватії, лідери HDZ вважали сербську гегемонію в Югославії та комуністичний апарат, який і уможливлював цю гегемонію [5]. Гасло, на якому базувалася агітація партії, звучало так: «Скільки ще ми (хорвати) повинні вистраждати, щоб здобути собі права?».

Радикалізм HDZ полягав у вимозі повної політичної незалежності Хорватії та геройзації усташів – хорватського фашистського режиму часів Другої світової війни. На першому з'їзді HDZ (кінець лютого 1990 року) було ухвалено рішення про реабілітацію усташів. Делегати з'їзду закликали всіх тих, хто змущений був емігрувати у 1945 році, повернутись в Хорватію. Такі дії серед сербського населення республіки, адже саме проти сербів була спрямована репресивна політика усташівського режиму. Побоювання сербів за своє майбутнє у «новій Хорватії» змінилось страхом після приголомшливої перемоги хорватських націоналістів на парламентських виборах.

За результатами виборів HDZ отримала дві третини депутатських місць у Саборі (хорватському парламенті), а її лідер Франьо Туджман став президентом Хорватії. SDP здобула перемогу в кількох округах, передусім, містах і районах компактного проживання етнічних сербів. «Учорашні комуністи» стали другою за величиною партією в парламенті та головною опозиційною силою в країні. Успіх HDZ пояснюється загальним настроєм хорватського суспільства, яке прагнуло змін в політичній та економічній сферах. Лідери націоналістичної HDZ обіцяли хорватам сильну, незалежну державу, інтегровану в Європейську Спільноту.

Програми в Хорватії консервативних і поміркованих партій, разом із зміцненням етнічного характеру HDZ, призвели до зростання міжнаціональної напруги в республіці та закріплення міжетнічного

поділу політичних партій. Сербська народна партія стала головним виразником інтересів сербського населення Хорватії, а у 1992 році Конституційний суд офіційним закріпив за нею статус «етнічної партії» та надав виключне право заповнювати сербську квоту в парламенті.

Передвиборна агітація в Сербії проходила в умовах складної політичної й економічної ситуації в країні. Згідно опитувань громадської думки проведених у жовтні 1990 року жителі Сербії відчували стурбованість, і навіть страх, за своє майбутнє. 27 % опитаних відповіли, що бояться за себе і своїх рідних, 66 % – були стурбовані кризою в державі, хоча вірили у можливість її подолання з важеними політичними рішеннями, і лише 4 % – були спокійні щодо ситуації в країні [6].

Проаналізувавши контент ЗМІ Сербії, Раде Веляновскі дійшов висновку, що з 1987 року радіо і телебачення поширювали націоналістичні погляди, які принесли в кожну домівку страх, параною і бажання помсти [7]. Інший сербський дослідник Зоран Марковіч відзначає домінування в медійному дискурсі публікацій про Сербію як жертву [8]. Через ЗМІ правляча верхівка Сербії переконувала населення, що державність Сербії під загрозою, що її економічно експлуатують і залишають у недорозвинутому стані в Югославії, що серби в Косові, Хорватії та Боснії втратили свої національні права. Саме наголос на стражданнях і приниженнях сербської нації, культивування почуття небезпеки, дозволили їй мобілізувати сербське суспільство на свою підтримку.

Соціалістична партія Сербії (СПС) була утворена на базі Союзу Комуністів Сербії та Соціалістичного робітничого альянсу 17 червня 1990 року в Белграді. СПС зберегла історичний, організаційний, ідеологічний і кадровий спадок сербських комуністів. Лідер новоутвореної партії Слободан Мілошевич у своїй промові на установчому з'їзді наголосив, що СПС стане бар'єром для всіх партій правого крила, які пропагують «цілком руйнівну політичну орієнтацію» [8].

СПС презентувала себе в якості оборонця Югославської федерації, рівності між етнічними групами та мирного розв'язання міжетнічних протиріч. Незважаючи на це, у предвиборній агітації соціалісти активно використовували переваги, що давала націоналістична риторика. Як відзначає сербська дослідниця Марія Обрадовіч, політична діяльність СПС здійснювалась в рамках комуністично-національної формули, разом з тим окремі її дії залежали від конкретних внутрішніх та зовнішніх обставин [6]. Весна Песіч пише про формування в Сербії наприкінці 1980-х років могутньої ефективної коаліції: з одного боку, націоналістична сила сербської православної церкви й інтелігенції, завданням яких було формування національного обурення; з другого боку, консервативна частина Компартиї, поліція й армія, які використовували

«пошкоджену гордість нації» для збереження своєї влади [9]. Їхні злагоджені дії уможливили реалізацію політики агресивного націоналізму й утримання при владі в Сербії комуністичної верхівки.

СПС здобула в Скупщині (сербському парламенті) 194 місця з 250 можливих. Опозиційна партія Сербський рух оновлення отримала лише 19 місць. Третью за чисельністю групою в парламенті стало Демократичне об'єднання воєводських угорців – 8 місць [4]. Найбільша національна меншина Сербії косовські албанці участі у виборах не брали. Один з найавторитетніших дослідників партійних систем балканських держав Володимир Гоат вважає, що прихід до влади націоналістичної партії СПС призвів до загострення в Сербії розмежування «центр – периферія», заснованого на культурно-національних і релігійних протиріччях [4].

Становище Боснії та Герцеговини було найхиткішим серед усіх республік. Розділена етнічно та конфесійно – з 4,3 мільйонів населення 43 % становили мусульмани, 31 % серби та 17 % хорвати, – ця республіка в умовах політичного протистояння в СФРЮ мала прийняти чиюсь сторону, що означало неминучу дестабілізацію ситуації в країні. У 1991 році 5,6 % населення Боснії та Герцеговини ідентифікували себе як югослави (найвищий показник серед всіх республік СФРЮ) [10]. Недарма, Боснію та Герцеговину ще називали «Югославією в мініатюрі».

Політична структура цієї полієтнічної югославської республіки була побудована на принципі компромісу та рівного представництва всіх національностей у керівних органах республіки. Це одна з причин чому вибори у Боснії відбулися пізніше, ніж у сусідніх республіках. Також у місцевих комуністичних лідерів були побоювання, що подібний акт прямої демократії розколе країну. Саме тому етнічним партіям навіть спершу закрили доступ до участі у виборах. Лише на передодні голосування Конституційний суд відмінив цю заборону.

Сподівання боснійських лідерів на перемогу в республіці поміркованих комуністичних сил не виправдалися. Хоча саме в Боснії загальноюгославська партія прем'єра Анте Марковіча здобула найбільше голосів (5,6 %) перемогу святкували також національні партії. Партія боснійських мусульман, SDA, у палаті представників отримала 43 місць (38,7 % голосів); SDS, партія боснійських сербів і HDZ, партія хорватів, отримали відповідно 34 (26 %) та 21 (14,5 %) місць [11].

Слід відзначити, що жодна з партій під час виборчої кампанії не закликала до сепаратизму. Більше того, спостерігачі відзначали відсутність в їхній партійній агітації гострої націоналістичної риторики. Однак кожна з партій орієнтувалась виключно на інтереси власної етнічної групи, її одразу після обрання нового парламенту стала

очевидною конфліктність, а подекуди й несумісність, цих інтересів. Програма загальнобоснійських партій пояснюється, передусім, уточненням населення від комуністичної ідеології та зневірою в можливості партійних функціонерів вивести країну з економічної кризи.

Голосування в Боснії і Герцеговині продемонструвало небезпечну тенденцію – головними політичними суб'єктами стали пронаціональні партії, вплив яких залежав від чисельності тої чи іншої етнічної групи. Коли боснійські мусульмани, що отримали більшість у парламенті, обрали самостійницький від Белграда курс, відбулась радикалізація позицій партій хорватів і сербів, які намагались оспорити право мусульман вирішувати долю Боснії.

Центральною ідеєю політичної платформи SDS було об'єднання всіх сербів в одній державі, тобто федераційні Югославії. Відділення Боснії та Герцеговини від СФРЮ розпочиналося SDS як загроза інтересам сербського населення республіки. Реальне співвідношення сил в Скупщині ставило під питання реалізацію цілей SDS у межах конституційного процесу. У результаті, члени SDS для захисту інтересів сербів організували у районах їх компактного проживання регіональні структури «Асоціації муніципалітетів».

Поштовхом до відродження сербського націоналізму в Боснії були демографічні зміни, адже виявилось, що у республіці, яку серби вважали своєю історичною територією, вони стали національною меншиною. Іще у 1961 році саме серби становили більшість – 43 % населення, а ось мусульмани – лише 26 %. Перші багатопартійні вибори у листопаді 1990 року, безперечно, стали першим кроком на шляху розколу Боснії і Герцеговини.

Вибори 1990 року у югославських республіках були тріумфом націоналізму. По-перше, не існувало загальнодержавної потужної політичної сили, яка б стояла на демократичній платформі. Коли соціалістична ідеологія поступилася місцем націоналізму, політичні, соціальні й інші негаразди почали розглядатися лише як складові конфлікту між націями. Всі існуючі відмінності та складнощі суспільства були замінені національним розподілом [12]. Поодинокі спроби «обрати третій шлях» не були успішними з огляду на відсутність демократичного досвіду в Югославії та фрагментацію політичної системи.

По-друге, націоналістична ідеологія виявилися надзвичайно привабливою як для населення, так і для політичної еліти. Зовнішні оглядачі відмічали, що агітація була побудована так, що голосування перетворилось у тест на етнічну лояльність [13]. Політичні сили вдало експлуатували почуття невпевненості й розгубленості населення, які викликало впровадження плюралістичної системи і внутрішня нестабільність в СФРЮ.

Відсутність потужної демократичної проюгославської сили, здатної протистояти національним партіям на республіканському та федеральному рівнях, вивело на чільне місце національні партії, які були демократичними в одних питаннях і недемократичними в інших. Перші кроки новообраних лідерів свідчили про те, що на першому місці – національний інтерес, а держава Югославія може бути лише інструментом його досягнення. На тлі безперечної перемоги правих партій досягнення порозуміння видавалось велими сумнівним навіть у рамках окремих республік, не кажучи вже про федеральний рівень. Перші багатопартійні вибори послабили не тільки демократичні елементи всередині Югославії, а і єдність останньої.

Політичні партії, що пришли до влади в республіках СФРЮ в результаті перших демократичних виборів 1990 року, заклали основу та визначили траєкторію формування партійних систем на постюгославському просторі. Парламентські вибори, які відбулися у 1992 році (вже після розпаду федерації), лише закріпили позиції партій-переможець 1990 року. Державам регіону знадобилося десятиліття, щоб подолати радикалізм та авторитаризм в політиці, принесені націоналістичними партіями.

Партійні системи Хорватії та Сербії у 1990-х роках можна охарактеризувати як системи поляризованого плюралізму з домінуючою партією (за Сарторі). Прийшовши до влади у 1990 році, HDZ у Хорватії та СПС у Сербії визначали політику цих держав протягом десятиліття. В обох країнах не було введено законодавчих обмежень на діяльність інших політичних партій, однак жодна з опозиційних сил протягом тривалого часу не могла посунути ці партії на владному олімпі.Хоча для того, щоб зберегти своє домінантне становище, правлячі партії Хорватії та Сербії у другій пол. 1990-х років змушені були укладати коаліції з іншими політичними силами країни. З огляду на це, не варто перебільшувати популярність цих партій серед населення.

Партійна система Боснії і Герцеговини у 1990-х роках є прикладом системи багатопартійної роздробленості країнного плюралізму. Після виборів 1990 року етнічні партії стали основою партійної системи Боснії, а оскільки жодна з етнічних груп не становила абсолютної більшості населення, позиції всіх партій були хиткими. Військовий конфлікт між трьома боснійськими національностями, що тривав з 1992 до 1995 року, лише закріпив етнічний поділ в боснійській політиці. Утворення загальнобоснійської партії, яка б представляла інтереси жителів країни незалежно від їхньої етнічної приналежності, залишається недосяжною мрією.

Становлення партійних систем в посткомуністичних країнах суттєво відрізнялось від досвіду Західної Європи. У країнах Східної та

Південної Європи партійне будівництво відбувалося згори до низу, тобто, спочатку відбувалось інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створювались умови для інституціоналізації політичних партій. Між цими партіями існували гостра конкуренція, вони мали абсолютні різні погляди щодо питань внутрішньої та зовнішньої політики. Деструктивним елементом всередині цих системи було національне питання, адже паралельно з процесом демократизації у посткомуністичних країнах йшов процес націо та державотворення.

Література:

1. Zimmermann W. Origin Of A Catastrophe / W. Zimmermann. – New York: Random House, 1999. – P. 55.
2. Ljubojevic A. Party systems change in Serbia and Croatia caught between EU conditionality and national identity [Електронний ресурс] / Ana Ljubojevic // The ECPR Graduate Conference. – Dublin, 31 August 2010. – Режим доступу : http://www.ecprnet.eu/conferences/graduate_conference/dublin/paper_details.asp?paperID=578
3. Law C. Development and Nationalism: An Analytical Model on Economic Growth to Social Preference and Party System [Електронний ресурс] / Caroline Law. – March 2005. – Режим доступу : <http://www.nobleworld.biz/images/C.Law.pdf>.
4. Пономарева, Е. Г. Социально-политические размежевания и развитие партийных систем на постъюгославском пространстве [Електронный ресурс] / Е. Г. Пономарева // Политическая наука. – 2004. – N 4. – Режим доступу : http://www.rau.su/observer/N8_2005/8_10.htm.
5. Mesić Stipe The demise of Yugoslavia: a political memoir / Stipe Mesić. – Central European University Press, 2004. – P. 6.
6. Obradovic M. The ruling party / Marija Obradovic // The road to war in Serbia: Trauma and Catharsis. – Central European University Press, 2000. – P. 442.
7. Veljanovski R. Turning the Electronic Media Around / Rade Veljanovski // The road to war in Serbia: trauma and catharsis. – Central European University Press, 2000. – P. 586.
8. Markovic Z. The Nation: Victim and Vengeance / Zoran Markovic // The road to war in Serbia: trauma and catharsis. – Central European University Press, 2000. – P. 587.
9. Pesic V. The War for Ethnic State / Vesna Pesic // The road to war in Serbia: trauma and catharsis. – Central European University Press, 2000. – P. 40.
10. Eberhardt P. Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku / Piotr Eberhardt. – Lublin, 2005. – S. 95.
11. Zacharias M. J. Komunizm, federacja, nacjonalizmy: system władzy w Jugosławii 1943-1991 / Michał Jerzy Zacharias. – Warszawa, 2004. – S. 495-496.

12. Janjic D. Resurgence of Ethnic Conflict / Dusan Janjic // Yugoslavia, the former and future. / ed. by Payam Akhavan, Robert Howse. – Brookings Institution Press, 1995. – P. 44.
13. Glenny M. The Fall of Yugoslavia: the Third Balkan War / M. Glenny. – New York: Penguin Books, 1994. – P. 38.

УДК 342.5

Жуков Є. В., ХГЕУ

ДЕРЖАВОБУДУВАННЯ В СУЧASНИХ УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена розгляді основних моделей механізму інформаційної політики держави у контексті політико-правової дійсності.

Статья посвящена рассмотрению основных моделей информационной политики в контексте политico-правовой сферы.

This article is devoted to consideration of common models of information policy in context of political and law space.

Постановка проблеми. Сьогодення, що характеризується високими темпами розвитку комунікативних технологій та прискоренням глобалізаційних процесів, створює перед усім суспільством, а відтак, і перед державою, нові умови функціонування, змінюючи при цьому не тільки зовнішній прояв, але й сутність такої форми політичної організації соціуму. На тлі таких парадигмальних домінант гостро актуалізується питання гнучкого адаптування до них з боку держави, що знаходить свій прояв у інформаційній політиці, яка має охоплювати усі сфери комунікативних зв'язків країни. Саме ефективна інформаційна політика держави здатна забезпечити якнайшвидше встановлення інформаційного суспільства та розвиткові інститутів суспільства громадянського, зменшивши та трансформувавши загрози в інформаційній сфері, що мають у сучасному суспільстві часто визначальних характер.

Ступінь наукової розробки теми. Спектр питань, що охоплюються предметом даної публікації доволі широкий, адже поширюється на дві взаємопов'язані широкі шари функціонування держави – політична (організаційна) та правова сфери, у зв'язку із чим ті, чи інші аспекти даної теми знаходять свій доктринальний вираз в роботах та інших працях різних фахівців. До кола найбільш актуальних вітчизняних дослідників в окресленому контексті належать В. М. Скалацький, О. В. Соснін, А. І. Марущак, Г. Г. Почепцов, С. А. Чукут, Д. В. Дюжев, О. М. Ємельяненко, В. І. Терещук та ін.

Викладення основного матеріалу. Метою даної публікації є визначення основних критеріїв ефективної інформаційної політики задля досягнення нею найбільш гармонічного синтезу держави та інформаційного суспільства на новому цивілізаційному етапі розвитку людства шляхом аналізу національних моделей та міжнародних засад інформаційної політики.

Задля досягнення такої мети у межах зазначеного вище предмета дослідження доцільно залучи низку методологічних засобів, серед яких *синергетичний підхід* на всіх рівнях: самозародження організації (для інформаційного суспільства), підтримка оптимального рівня та вдосконалення й відтворення організації (для громадянського та інформаційного суспільства, а також держави); *аналіз* (щодо окремих аспектів конкретних моделей інформаційної політики в контексті їх відповідності критеріям оптимальної інформаційної політики); *синтез* (сублімація основних критеріїв інформаційного суспільства та форм гармонічної взаємодії його з державою); *ідеалізація* (для визначення засад оптимальної інформаційної політики); *дедуктивний* (при визначенні основних напрямків реалізації оптимальної інформаційної політики); *індуктивний* (для узагальнення окремих національних та міжнародної інформаційної політики); *формалізація* (для визначення класифікації моделей інформаційної політики); *компаративістський метод* (для визначення ступеня відповідності критеріям оптимальної інформаційної політики різних її національних моделей); *статистичний* (для емпіричного обґрунтування конструктів ідеальних моделей та аналізу протягом усього дослідження); *проблемно-категоріальний метод* (для визначення основних чинників, які вплинули на формування відповідної моделі інформаційної політики); *формально-юридичний метод* (з метою розкриття змісту правових засад окремих моделей інформаційної політики); *порівняльно-правовий метод* (для визначення співвідношення правових засад різних моделей інформаційної політики) та інші.

Перш, ніж перейти до розгляду політичних та правових аспектів формування та реалізації інформаційної політики на міжнародному та національному рівні варто проаналізувати та визначати оптимальні (ідеальні) критерії цих процесів задля досягнення критичного оцінювання ступеня їх відповідності найбільш гармонічному синергетичному синтезу розвитку держави та інформаційного суспільства.

Зазначені вище критерії ідеальної моделі інформаційної політики мають виходити з критеріїв інформаційного суспільства та його синтезу з державою. Так, аналізуючи критерій інформаційного суспільства, запропоновані В. М. Скалацьким, можемо дійти висновку, що інформаційна політика держави має бути спрямована на: динамічне

новлення технологічних фондів (оснащення, підготовка фахівців) за рахунок державних коштів, або шляхом економічних преференцій господарюючим суб'єктам (*система індикаторів технологічної оснащеності*); забезпечення державою гарантій (умов) реалізації комунікативних прав усіх суб'єктів та прозорості (простоти, гласності, публічності) й орієнтованості на людину діяльності апарату держави (*«індикатор прозорості комунікацій»*); стимуловання розвитку інформаційної комерції та неухильне збільшення валового національного продукту (ВНП) у цій сфері (*індекс інформаційного суспільства – ISI*). Таким чином, ідеальна інформаційна політика має максимально ефективно діяти у кожному з напрямків зазначених вище критеріїв інформаційного суспільства [1].

В свою чергу, Г. Г. Почепцов, провівши аналіз сучасної зарубіжної практики регулювання інформаційної сфери суспільства виокремлює такі напрямки ефективної інформаційної політики:

- заохочення конкуренції, боротьба з монополізмом (передусім державний контроль за концентрацією засобів масової інформації);
- забезпечення права і технічних можливостей для доступу до інформації й інформаційних ресурсів для всього населення;
- дотримання свободи слова;
- захист інтересів національних меншин, підростаючого покоління в інформаційній сфері;
- захист національної культурної спадщини, мови, протистояння культурної експансії інших країн;
- забезпечення інформаційної безпеки;
- охорона інтелектуальної власності, боротьба з піратством;
- боротьба з комп'ютерними і злочинами, пов'язаними з високими технологіями;
- впровадження електронного уряду;
- правове регулювання мережі Інтернет.

Крім того, науковець також акцентує увагу на двох визначальних тенденціях державного управління в інформаційній сфері:

- дерегуляція ринку комунікацій, яка дає змогу кабельним, телефонним, стільниковим, супутниковим та іншим компаніям конкурувати на ринках один одного;
- послаблення контролю за концентрацією власності в різних засобах масової інформації. У результаті відбувається як вертикальна, так і горизонтальна інтеграція ринків інформації і засобів її передачі.

Тепер, виходячи з того, якою має бути оптимальна інформаційна політика, можемо провести критичний аналіз політичних та правових тенденцій у цій сфері як на міжнародному рівні (глобальному, регіональному), так і на рівні національному [2].

Перш за все, слід зазначити, що історія міжнародної співпраці у питанні розвитку інформаційного суспільства бере свій початок із промови віце-президента США А. Гора на Конгресі фахівців Міжнародного союзу електрозв'язку у Буенос-Айресі о 1994 році. У цій промові А. Гор визначив п'ять головних принципів побудови інформаційного суспільства, що були покладені у основу декларації, яка була прийнята на цьому конгресі:

- 1) заохочення приватних інвестицій;
- 2) сприяння розвитку конкуренції;
- 3) створення рухомої регулюючої структури для підтримки темпів технологічного і ринкового розвитку;
- 4) забезпечення відкритого доступу до мережі усіх провайдерів;
- 5) створення універсальної служби та організація універсального обслуговування.

Будучи найбільш впливовою та розвиненою міжнародною організацією, ООН також визначає головні напрямки розвитку інформаційного суспільства у концептуальному документі «ЮНЕСКО та інформаційне суспільство для всіх» в 1996 році:

- інфраструктура: її фінансування, розвиток і стійкість;
- визначення і подолання бар'єрів, що перешкоджають створенню інформаційного суспільства;
- освіта, розвиток людських ресурсів і професійна підготовка;
- доступ до інформаційних і комунікативних технологій;
- безпека інформації в мережевому середовищі;
- розробка політики і регламентних рамок;
- види застосування ІКТ (освіта, охорона здоров'я, культура, ліквідація бідності, державне управління, працевлаштування, бізнес).

Не можна оминути увагою той вектор інформаційної політики, ту мету, з якої вона переїмається питання розбудови інформаційного суспільства, який також міститься у зазначеному вище документі, а саме: «У Середньостроковій стратегії ЮНЕСКО на 1996 – 2001 роки приділяється особлива увага питанням застосування комунікаційних та інформаційних технологій в інтересах розвитку, демократії і світу». Отже, ООН зобов'язує себе сприяти встановленню інформаційного суспільства таким чином, щоб це сприяло розвиткові демократії зокрема, покладаючи цим самим певний спектр обов'язків на державні органи своїх країн-учасниць.

Особливе місце у формуванні та поширенні заходів щодо розбудови інформаційного суспільства займає План дій, прийнятий на Все світній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства у Женеві, яка проходила 10-12 грудня 2003 року, де також було визначено та конкретизовано засади інформаційної політики держав-учасниць ООН у вигляді одинадцяти напрямків.

Як вже зазначалося вище, фактичний початок історії міжнародної співпраці у питанні розбудови інформаційного суспільства був здійснений віце-президентом США А. Гором. Тому було б доцільно розглянути американський досвід розвитку власної інформаційної політики.

Зокрема, згідно з доповіддю уряду США, яка відбулася ще у 1993 році, присвяченої планам розвитку інформаційної інфраструктури, інформаційна політика США має здійснюватися за такими напрямками:

- визначити цілі та завдання, які мають регулюватися мають регулюватися законодавчо, включаючи забезпечення конкуренції;
- бути досить гнучкими, щоб дати змогу впроваджувати нові послуги і технології без внесення додаткових виправлень у законодавство;
- делегувати широкі повноваження органу регулювання, незалежному від національного оператора;
- установити відкритий процес участі зацікавлених кіл у написанні правил регулювання;
- спрямувати процес створення вільного ринкового доступу, заснованому на недискримінаційних принципах.

Слід наголосити на тому, що вихідним у інформаційній політиці США є принцип підтримання та розвитку конкуренції на ринку інформаційних послух [3; 4].

Канадський досвід започаткування та розбудови інформаційного суспільства бере свій початок з доповіді Міністерства промисловості країни у 1994 році на тему «Побудова більш інноваційної економіки», в якій обговорюються способи, за допомогою яких держава, використовуючи інформаційні технології може досягти економічних та соціальних цілей. Все це має досягатися за допомогою Канадської інформаційної магістралі.

Також у доповіді акцентується увага на тому, що для досягнення цієї мети потрібні скоординовані дії держави, приватного сектору і громадських організацій.

Цікавим також є визначення ролі держави у цих процесах, яка зводиться до того, що вона має встановлювати лише правила, а сама бути взірцем, зразковою моделлю надання інформаційних послуг. Крім того, сам державний апарат має пройти відповідну до такої ролі держави реформацію.

Що ж стосується самої інформаційної магістралі як центрального способу розбудови інформаційного суспільства в Канаді, то щодо цього є наступні рекомендації цієї держави:

- федеральний уряд має визначати гостру необхідність займатися нормами регулювання й усунути бар'єри на шляху конкуренції;

– магістральні мережі та нова інфраструктура мають створюватися приватним сектором, а ризик та винагороди лягати на власників акцій;

– магістраль має просуватися по країні відповідно до вимог ринку;

– розвиток інформаційної магістралі має бути «технологічно нейтральним» (тобто держава не повинна підтримувати жодну з технологій) [5].

Таким чином, роль канадської держави у розбудові інформаційного суспільства має полягати у тому, щоб створювати нові робочі місця у інформаційній сфері, примножувати національне багатство, стимулювати конкуренцію, дослідження та розробки. А мету такої держави складає участь у розробці стандартів, забезпечення взаємодії, стимуляція конкуренції, прискорення створення нових технологій і захист споживачів.

Шляхом створення національної інформаційної мережі пішла також *Франція*, реалізовуючи відповідну державну програму «Мінітель» [6].

Також, не можна оминути увагою великий та комплексний пласт розробки питання інформаційної політики у контексті розбудови інформаційного суспільства, здійснений *Європейським Союзом*.

У 1994 році питання побудови інформаційного суспільства відбувається на теренах ЄС в межах четвертої рамкової програми протягом наступних чотирьох років. Далі приймаються також п'ята та шоста програми, а також низка інших тематичних актів, що задають зміст інформаційної політики Співовариства, а саме: спільній підхід Співовариства до побуди інформаційного суспільства; державне регулювання інформаційної сфери; здійснення програми та План дій «e-Європа»; Інтернет; захист даних; авторське право і суміжні права; електронна торгівля; цифрові мережі з наданням комплексних послуг; супутниковий зв'язок; радіочастоти; телевізійний і ринок інформаційних послуг; ліцензії; стандартизація; європейські угоди щодо мереж; системи платежів; телефонія [7].

Згідно із Законом України «Про інформацію» державна інформаційна політика визначається як сукупність основних напрямків і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

А основними її напрямками визнаються:

- забезпечення доступу громадянам до інформації;
- створення національних систем і мереж інформації;
- зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності;

- забезпечення ефективного використання інформації;
- сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів;
- створення загальної системи охорони інформації;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України [8].

Висновки. Таким чином, розглянувши основні напрямки інформаційної політики низки провідних країн світу, а також вітчизняний її загальний зміст, можемо підсумувати, що кожна з них орієнтується на той ринок, менталітет та традиції правових систем, у які є цій країні (групі країн) властивими. Так, у США та Канаді, а також ЄС велику увагу приділяють захисту суміжних прав та права інтелектуальної власності, а також стимулуванню конкуренції в інформаційній сфері. Тоді як на Україні акценти зміщені убік державних гарантій інформаційних прав людини і громадянина.

Однак, варто зазначити, що загальним для усіх підходів є усвідомлення необхідності активної участі держави у розбудові інформаційного суспільства, що також передбачає зміні у структурі її самої.

Література:

1. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / В. М. Скалацький. – К. : Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. – 181 с.
2. Почепцов Г. Г. Інформаційна політика: навч. пос. / Г. Г. Почепцов, С. А. Чукут. – К. : Знання, 2006. – С. 130 – 211.
3. Information Superhighway: An Overview of Technology Challenges [Доповідь Конгресу США] / USA Congress. – Washington, 1995.
4. Brown R. The Global Information Infrastructure: Agenda of Cooperation [Електронний ресурс] / R. Brown, L. Irving, A. Prabhakar, S. Katzen. – 1995. – Режим доступу : <http://www.ntia.doc.gov/report/1995/global-information-infrastructure-agenda-cooperation>
5. Building the Information Society: Moving Canada into the 21st Century [Нормативний документ Міністерства Постачання та Постуг Канади] / Ministry of Supply and Services. – Ottawa, 1996.
6. Шевчук О. E-Ukraine – «Електронна Україна» [Електронний ресурс] / О. Шевчук, О. Голобуцький. – Режим доступу : <http://www.e-ukraine.biz/ukraine5.html>.
7. Проект Плана дійствий, 2003-2005. – Женева-Тунис – (Всесвітня зустріч на вищому рівні з питань інформаційного суспільства) // Документ WSIS/PC-3/DT-2 (Rev. 1) -R.
8. Про інформацію : Закон України за станом на 1 березня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>

МОЖЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕТОДИКИ ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ СТРУКТУРНИХ ЗМІН В СУСПІЛЬСТВІ

В статті здійснюється спроба розкрити особливості методики проведення масових заходів та встановити можливі її трансформації в умовах структурних змін в суспільстві.

В статье осуществляется попытка раскрыть особенности методики проведения массовых мероприятий и установить возможные ее трансформации в условиях структурных изменений в обществе.

The article attempts to reveal the features of the method of conducting public events and to establish its possible transformation in terms of structural changes in society.

Вступ. Структурні зміни в суспільстві обумовлюються, в першу чергу, соціальними факторами, що визначає викладення проблематики структурних змін в даній роботі саме як соціальних. Крім того, в умовах зростання динаміки суспільних процесів, вивчення соціальних змін набуває особливого значення.

Метою статті є спроба розкрити особливості методики проведення масових заходів та встановити можливі її трансформації в умовах структурних змін в суспільстві.

Аналіз використаних джерел. Питання соціальних змін має своє історичне підґрунття, розпочате у працях О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Л. Моргана, К. Маркса та Ф. Енгельса, А. Грамши, Д. Лукача та Е. Фрома, соціологів Е. Гіденса, А. Турена; Т. Парсонса, Н. Лумана та ін. Серед комплексних досліджень соціальних змін останнього часу слід виділити роботи П. Штомпки та І. Предбурської. У зв'язку з необхідністю поєднання питань соціальних змін та адміністративно-правових, слід зазначити авторів, які присвятили свої роботи дослідженням сфери охорони громадського порядку. Серед них Д. М. Бахрах, О. К. Безсмертний, Ю. П. Бітяк, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарук, М. І. Єропкіна, С. В. Ківалов, О. І. Остапенко. Проблемам охорони громадського порядку при проведенні масових заходів присвячені роботи О. М. Алояна, В. Т. Болотнікова, Б. М. Ємельянова, В. І. Егліта, М. В. Карабанова, В. М. Кравцова, В. Є. Помаскина. Проте, слід зауважити, що проблеми адміністративно-правового регулювання та практики проведення масових заходів в умовах незалежної України досліджені не достаньо.

Викладення основного матеріалу. Соціальні зміни доцільно розглядати у їх взаємодоповненні, тому як соціальні зміни – це соціальний процес, загальне визначення якого надав П. Сорокін: «Під процесом розуміється будь-який момент руху, модифікації, трансформації, чергування або еволюції, коротше кажучи, будь-яка зміна даного об'єкта протягом певного часу, незважаючи, чи то зміна його місця у просторі, або модифікація його кількісних або якісних характеристик» [4].

Конституція України, прийнята 28 липня 1996 року окреслила основні принципи та ідеї розбудови демократичної, соціальної, правої держави, закріпивши, зокрема, право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити мітинги, походи, і демонстрації. За цих умов значно зросла соціально-політична активність населення, яка проявляється в різних сферах суспільного життя і, зокрема, участі громадян в діяльності політичних партій, проведені передвиборчих кампаній, мітингів, демонстрацій, агітаційних зборів тощо.

Наслідком цього стало зростання числа масових заходів. Однією з найважливіших умов їх успішного проведення є забезпечення належного громадського порядку, тобто комплексу взаємопов'язаних заходів правоохоронної діяльності, в здійсненні яких беруть участь різні державні органи, основним з яких є міліція. Якщо протягом 1988-1989 років на території України відбулося відповідно 32 та 946 масових заходів, то за 1999 рік їх кількість склали вже 11173, а число учасників досягло майже 16 мільйонів чоловік, станом на 2011 рік це число збільшилося у декілька разів. Гострота суспільних проблем, пов'язаних з реалізацією громадянами України права на мирні збори, мітинги, походи, демонстрації та інші масові заходи, підвищена соціальна небезпека злочинів, адміністративних проступків і екстремальних ситуацій, які нерідко виникають під час їх проведення, обумовлюють необхідність чіткого і всебічного правового регулювання відносин, що складаються в процесі їх проведення, у тому числі адміністративно-правовими нормами. Цей процес на сьогоднішній день потребує не просто удосконалення, а якісно нового оформлення. Тому зростає значення адміністративно-правового регулювання, необхідність наукового узагальнення практики здійснення. У зв'язку з цим набула особливої гостроти необхідність прийняття Закону, який би регламентував порядок організації та проведення масових заходів на Україні і визначив механізм реалізації цього права громадянами.

Результати узагальнення практики діяльності органів внутрішніх справ в умовах проведення масових заходів дозволяють зробити теоретичні висновки про те, що забезпечення правопорядку в цих умовах можливо тільки шляхом комплексного використання науково-

обґрунтованих правових, організаційних і тактичних принципів, форм і методів, які мають єдину цільову спрямованість.

Необхідність підвищення ефективності управлінської діяльності органів внутрішніх справ при проведенні масових заходів обумовлює актуальність і важливість глибокого і всебічного наукового дослідження широкого кола питань, пов'язаних з діяльністю різноманітних державних органів і громадських організацій в цій сфері, що дозволить успішно вирішувати поставлені перед ними завдання з охорони громадського порядку та безпеки при проведенні масових заходів.

Повернемося безпосередньо до методики проведення масових заходів, безумовно, вона має сталий характер, але вдосконалення є необхідною умовою, особливо в умовах змін в суспільстві. Проведення будь – яких масових заходів погоджується офіційно, а саме відповідно до ст. 39 Конституції України, підпункту 3 пункту б статті 38 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, Указу Президії Верховної Ради РССР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 р., а також згідно з Положенням про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р., вирішення питання про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, інших масових заходів, а також здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Відповідно до ст. 39 Конституції України та Указу Президії Верховної Ради РССР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28.07.1988 р. до виконавчого органу місцевої ради організаторами, не пізніше ніж за десять днів до проведення заходів, подається відповідне повідомлення (дивися приклад Повідомлення про проведення мітингу та демонстрації).

Згідно із статтею 21 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії на вулицях, майданах та в інших громадських місцях проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради.

Виконавчий комітет Ради народних депутатів розглядає заяву і повідомляє уповноваженим (організаторам) про прийняті рішення не пізніше як за п'ять днів до часу проведення заходу, зазначеного в заяві. Виконавчий комітет має право при потребі запропонувати тим, хто звернувся з заявою, інші час і місце проведення заходу. Рішення може бути оскаржено до суду у порядку, встановленому чинним

законодавством (див. методика «Право на судовий захист»). Президія Верховної Ради України, Президіум Автономної Республіки Крим, обласні, окружні, районні і міські Ради народних депутатів можуть додатково регламентувати порядок проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій з урахуванням місцевих умов [12].

Проте проблемними залишаються питання наступного характеру: з точки зору невизначеності законодавством конкретних ознак, які відрізняють збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації та інші масові заходи один від одного, значною мірою, ускладнює їх правову регламентацію, ефективність якої залежить від чіткого визначення юридичного змісту кожної з політичних свобод. Спроби чітко визнати дані поняття здійснювалися в роботах вітчизняних учених, як результат можна синтезувати їх і зазначити, що масові заходи – це форма активних дій великих груп людей в громадських місцях з метою захисту своїх прав та свобод, задоволення потреб в економічній, політичній, соціально-культурній, інших матеріальних і духовних сферах.

Наступним актуальним питанням є вдосконалення проведення адміністративної реформи, одним з основних завдань якої є удосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, впровадження дійових науково-зважених процедур, для чого необхідні підготовка та прийняття нового адміністративного законодавства.

Важливим зауваженням є форма та методи притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, вчинені під час проведення масових заходів, доцільноті встановлення адміністративної відповідальності посадових осіб спортивних та видовищних заходів, організацій та споруд за трубі порушення порядку інформування органів внутрішніх справ про строки проведення масових заходів, за порушення правил експлуатації споруд, продаж вхідних квитків без вказівки місця або у кількості, яка перевищує їх число, а також адміністративну відповідальність спортсменів за вчинення хуліганських дій, що викликають нездорову реакцію глядачів, дестабілізують обстановку, ускладнюють охорону громадського порядку. Методи правоохоронної та правозахисної діяльності різноманітні, але можна визначити загальні ознаки, які притаманні всім цим методам: однорідність способів впливу на правопорушників; вираження державного публічного інтересу, керівної ролі держави в сфері охорони громадського порядку і державного кордону; однотипність засобів досягнення правоохоронної мети; спільність засобів організації, прийомів здійснення функцій, що виникають в процесі здійснення правоохоронної діяльності; однорідність способів реалізації компетенції громадськості з охорони правопорядку [9].

В адміністративному праві загальновизнано, що метод і форма управління є взаємопов'язаними сторонами процесу управління. Саме у відповідній формі метод управління реально виконує роль засобу управлюючого впливу. Форма ж управління дає життя методам, а через них – і функціям управління. [11]

Особливе місце в вирішенні питань проведення масових заходів повинні займати громадські формування. У членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону особливе місце займає переконання – як основний метод, що полягає в тому, що вони повинні свідомо та самовіддано виконувати покладені на них обов'язки з охорони громадського порядку і державного кордону, що є необхідною умовою виконання поставлених перед ними завдань. Переконання полягає у запровадженні виховних, роз'яснювальних та інших заходів, що складають певну, чітко визначену систему, спрямовану на правове виховання громадян, їх залучення до правоохоронної та правозахисної діяльності.

До основних форм переконання, що рекомендується застосовувати в охоронній та правозахисній діяльності, належить проведення семінарів, зборів та інших заходів, навчання та виховання, особливо правове, роз'яснення основних завдань громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, забезпечення громадської безпеки, боротьби з правопорушеннями, моральне та матеріальне заохочення (хоча останнє майже не застосовується) тощо. Крім того, переконання повинне реалізовуватися у роз'ясненні громадянам законодавства, профілактичної роботи з правопорушниками, систематичної інформації населення про діяльність громадських формувань та результати боротьби з правопорушеннями тощо.

На громадські формування покладено обов'язок з охорони громадського порядку і державного кордону, проте застосування лише переконання для виконання поставлених завдань для цього є явно недостатнім, у певних обставинах необхідно застосовувати і заходи примусу, в т. ч. і адміністративного. Але заходи адміністративного примусу, згідно з чинним законодавством, можуть застосовувати органи міліції, Прикордонні війська України, інші органи державної виконавчої влади. Громадські формування з охорони громадського порядку уповноважені застосовувати заходи психічного та фізичного примусу, але тільки адміністративно-попереджувального характеру та адміністративного припинення, проте не мають права застосування адміністративного стягнення.

Одним з найбільш поширених засобів адміністративного попередження, які застосовується членами громадських формувань правоохоронної спрямованості, є перевірка документів. Відповідно до п. 2

частини третьої ст. 13 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» у разі підозри у вчиненні адміністративних правопорушень і злочинів члени громадських формувань правоохоронної спрямованості мають право перевіряти у громадян документи, що посвідчують їх особу. Особливим видом перевірки документів є перевірка членами громадських формувань у водіїв автотранспортних засобів посвідчення водія, шляхових листів тощо. Так, відповідно до пункту восьмого частини третьої статті 13 зазначеного Закону, у разі порушення водіями Правил дорожнього руху, створення реальної загрози життю або здоров'ю громадян члени громадських формувань мають право здійснювати перевірку документів у водіїв на право користування транспортними засобами [12].

Також згідно пунктам 5 та 6 частини третьої ст. 13 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», члени громадських формувань мають право відвідувати театри, стадіони, інші громадські місця і приміщення за згодою власника чи уповноваженого ним органу для переслідування право-порушника, який переходиться, або припинення адміністративних правопорушень чи злочинів, а в разі участі спільно з прикордонниками у пошуку порушників кордону за згодою громадян або власника підприємства, установи, організації чи уповноваженого ним органу та в присутності їх представників члени громадських формувань мають право входити у будь-який час доби до житлових приміщень, на територію і в приміщення підприємств, установ, організацій та оглядати транспортні засоби підприємств, установ та організацій, житлові та інші приміщення громадян, а також їх земельні ділянки [12].

З метою попередження правопорушень члени громадських формувань за дорученням працівників міліції можуть здійснювати також і окремі акти адміністративного нагляду за особами, звільненими з місця позбавлення волі. Але зазначений попереджувальний захід має комплексний адміністративно-правовий характер, оскільки включає заходи як щодо попередження, так і припинення правопорушень.

Члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону мають право застосовувати до правопорушників засоби припинення їх протиправних діянь, але вони досить обмежені, а в деяких випадках просто не діють. Стаття 13 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» передбачає право членів громадських формувань вимагати від громадян додержання ними встановлених правил поведінки, припинення адміністративних правопорушень і злочинів; затримання і транспортування до органу внутрішніх справ, штаб громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону

або громадського пункту охорони порядку осіб, які виявили злісну непокору законним вимогам члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону і не виконують вимог щодо припинення адміністративного правопорушення [10].

Висновки. Структурні соціальні зміни обумовлюють трансформаційні процеси в усіх направленнях діяльності суспільства. Як результат, необхідним є аналіз наявних методів всіх заходів, а враховуючи активну позицію громадян України масових заходів. В контексті дослідження даних питань важливим є:

– вдосконалення законодавчо-нормативної бази, що регулює діяльність громадських формувань;

– уточнення законодавством конкретних ознак, які відрізняють збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації та інші масові заходи один від одного, що значною мірою, ускладнює їх правову регламентацію, ефективність якої залежить від чіткого визначення юридичного змісту кожної з політичних свобод;

– визначення механізму реального забезпечення правових гарантій та соціального захисту членів громадських формувань – важливих елементів їх правового статусу;

– відновлення, адаптація та ширше застосування напрацьованих у радянський період організаційно-правових форм участі громадськості в охороні громадського порядку;

– вивчення, узагальнення та запровадження позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду забезпечення громадського порядку та безпеки при проведенні масових заходів.

Література:

1. Административная деятельность органов внутренних дел / под ред. Л. Л. Попова. – М., 1983. – 384 с
2. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина / під заг. ред І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва – К. : НАВС, 1995. – 177 с.
3. Адміністративное право Украины : підручник для юрид вузів і фак. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гарашук та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2001. – 528 с.
4. Баxрах Д. Н. Административная ответственность: учебное пособие / Д. Н. Баxрах. – М. : 1999. – 112 с.
5. Белявская О. А. Уголовная политика в Японии / О. А. Белявская. – М. : Знание, 1982. – 256 с.
6. Битяк Ю. П. Переконання та примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність : конспект лекцій / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй, А. Т. Комзюк. – Харків : Укр. юрид. академія, 1994. – 44 с.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення з постатейними матеріалами: станом на 1 січня 2001 р. – К. : Юрінформ, 1995. – 189 с.

8. Курило В. І. Правові засади охоронної діяльності : навчальний посібник / В. І. Курило. – К. : Кондор, 2005. – 180 с.
9. Поліщук В. Г. Деякі проблеми застосування адміністративно-правових засобів охорони громадського порядку і вдосконалення законодавства про порядок організації і проведення масових заходів / В. Г. Поліщук // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1997. – № 1. – С. 64 – 68.
10. Поліщук В. Г. Роль громадських формувань в охороні правопорядку при проведенні масових заходів / В. Г. Поліщук // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1998. – № 2. – С. 79 – 85.
11. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. А. Сорокин. – СПб., 2000.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 163.

УДК 329

Струнін П. А., Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

Визначено ефективність та інтенсивність використання ідеологічних трендів у передвиборчій діяльності політичних партій. Проаналізовано тенденцію формування «вседніх» політичних партій в Україні та результативність подібної стратегії.

Определена эффективность и интенсивность использования идеологических трендов в предвыборной деятельности политических партий. Проанализированы тенденции формирования «вседнных» политических партий в Украине и результативность подобной стратегии.

The effectiveness and intensity of ideological trends in election activities of political parties are explored. The tendencies of formation of «omnivorous» political parties in Ukraine and the effectiveness of such strategies are analyzed.

Якісною характеристикою та визначальною засадою політичної партії є використання ідеології для формування основи власної діяльності взагалі та партійної програми зокрема. Інструментальне призначення політичної ідеології полягає у розробці власне програми політичної дії, шляхів досягнення поставлених цілей, створенні особистого, відзначаного образу партії, протиставлення себе іншим партіям – політичним конкурентам. Також система цінностей, що

складає ядро політичної ідеології, виступає в якості механізму формування поля своєї електоральної підтримки. Таким чином, фактично ідеологічна ідентифікація партії визначає засади діяльності партії в електоральній боротьбі. При цьому зауважимо, що цілком українською є специфіка, коли саме лідер політичної сили виступає в якості репрезентатора ідеологічних цінностей та партійної діяльності. У світлі парламентських виборів, що відбудуться у березні 2012 р., вважаємо за необхідне проаналізувати вплив ідеологічної складової політичних партій на стратегію виборчої кампанії.

Проблеми, пов'язані з ідеологічною ідентифікацією політичних партій, лягли в основу наукових розвідок ряду зарубіжних і вітчизняних учених. Так, серед західних політологів відзначимо Д. Белла, Н. Боббіо, С. Волінела, М. Дюверже, О. Кіркхаймера, Р. Каца, П. Меїра, Дж. Сарторі, Ф. Фукуяму та ін. Українські науковці, зокрема, С. Кононенко, І. Миклащук, О. Новакова, М. Обушний, І. Павленко, М. Примуш, А. Романюк, С. Телешун, В. Фесенко, Ю. Шведа, О. Ярош усебічно аналізують відповідність програм політичних партій декларованим ідеологіям та намагаються визначити їхню ідентифікацію. Проте поза увагою дослідників залишається питання взаємовпливу ідеологічної компоненти на стратегію виборчої боротьби політичних партій, і саме це зумовлює мету даної статті – визначити вплив ідеологічної ідентифікації на електоральну діяльність політичних партій в Україні.

Провідні політологи ХХ століття висловлювали думки з приводу знецінення ролі ідеології в житті сучасного суспільства. Так, наприклад, американський соціолог Д. Белл у роботі «Кінець ідеології» ще у 1960 році проголосив, що політичні ідеології, призначеннем яких є мобілізація суспільних груп заради суспільних змін і які апелюють до метацінностей, втрачають своє значення в постіндустріальному суспільстві [1]. Проте майже через 35 років інший американський політолог Дж. Сарторі у роботі «Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів» (1994 р.) спростував тезу Д. Белла, наголосивши, що поки виборці голосують за лідера, а не за партійну ідеологію, «партії залишаються ярликами і мають невелике значення, якщо взагалі мають» [2, с. 156]. Він робить висновок, що у випадку, коли вибoreць більше віддається партії, а не видатному політичному діячу або місцевому босу, тобто коли вибoreць пов'язаний з абстрактним партійним символом, то з цього моменту не окремий бос або лідер «обирає» партію, а партія «обирає» особистість.

Дане твердження особливо актуальне для України, громадяни якої часто роблять свій політичний вибір, орієнтуючись лише на лідера політичної партії.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку суспільно-політичного життя партій починають втрачати здатність до структурації електорату. Метою партій нового типу, згідно з думкою німецького політолога О. Кіркхаймера, стає добре проінформований виборець. Але в той же час це не означає зниження ролі представника визначеної соціальної групи як члена партії. Він надає підтримку, визначаючи відповідну ідеологію, підтверджуючи факт свого ідеологічного вибору, а в той же час виборець спирається значною мірою на схему програмної ідентифікації, коли обіцянки вирішення певних проблем у програмі партії стають підставою для голосування саме за цю партію. Діяльність партій на сучасному етапі спрямовується на здобуття голосів народного електорату, вони як би прагнуть «згладити» групову самоідентичність. Зменшення робочого електорату, ріст представників середнього класу сприяють реалізації змішаної стратегії, де принциповою позицією є збереження традиційного електорату та здобуття голосів «нового середнього класу», який не має партійної виразності [3]. Дослідник називає дані партії «всєядними» і характеризує їх такими ознаками: підвищення ролі лідерських груп, зниження індивідуального членства, посилення впливу груп інтересів на партійну політику та зниження ідеології як основи для об'єднання громадян у політичні партії.

На думку фахівців Українського незалежного центру політичних досліджень, із завданням створення «всєядної» партії найбільш успішно впоралася БЮТ з її риторикою та практикою соціального популізму, що особливо посилилася після парламентських виборів 2007 року, а також Партія регіонів, яка розбудовувала організаційно партійну структуру й засновувала електоральну тактику на опозиційній риториці. Цю тенденцію засвідчили вибори 2006 та досрочові вибори 2007 року [4, с. 52].

У цьому зв'язку доречно згадати дослідження сучасних типів політичних партій Р. Каца та П. Меїра, які продовжили розробку концепції «всєядної партії» партії О. Кіркхамера. Отже, партію, яка в значній мірі залежить від державних субвенцій, у визначені розмірів якої вона і приймає участь, учені назвали картельною. Модель картельної партії виникає через небажання партій виконувати свої представницькі функції і зосередження на виконанні урядових завдань. Професійні лідери приділяють більше уваги виробленню тактики боротьби в стінах парламенту, ніж інтерпретацією ідеології чи обговоренням партійної політики. Панування в парламенті дозволяє партіям в цей час відкрити нові джерела фінансування, які роблять їх відносно незалежними від членів партії. Таким чином, основними рисами картельних партій автори називають фінансування за рахунок

державного бюджету, професіоналізація вищого керівництва, формальна демократизація внутрішньопартійного життя, широкий доступ до державних каналів комунікації [5]. Вважаємо типовим прикладом картельної партії в Україні Партию регіонів, представники якої сьогодні обіймають абсолютну більшість державних посад на центральному та регіональному рівнях, а роль ідеології певним чином знецінюється, про що мова йтиме далі.

Найважливішим матеріальним вираженням ідеологічної платформи партії виступає партійна програма, особливо передвиборна. Партійна програма, стверджує російська дослідниця З. Зотова, виконує подвійну функцію. З одного боку, вона є основою об'єднання однодумців у партію, ідейним підґрунтям подальшої діяльності. З іншого – програма потрібна і для того, аби в результаті широкої реклами якомога більше виборців перетворити на своїх прихильників [6].

При цьому німецький політолог, колишній директор з досліджень Фонду Конрада Аденауера, Г. -Й. Феен підкреслює, що партійна програма повинна базуватися на певних ідеологічних принципах: «Партія мусить розробити власний, тільки їй притаманний профіль, який чітко відрізняв її від усіх інших партій. Ця спроможність є результатом програмної роботи. Програмна робота, якою нехтують багато політичних партій, є серцевиною партійної діяльності. За допомогою своєї програми партія самовизначається і визначає своє місце, свої позиції в державі та суспільстві. В програмі принципів формулюються базові цінності, іншими словами, визначається політична антропологія, а на цій основі розробляється загальна політична концепція побудови держави, суспільства та економіки» [7, с. 15].

Таким чином, партійна програма виступає продуктом політичного дискурсу та слугує завданням позиціонування у політичному полі, а тому й електоральній мобілізації.

Проте українські експерти, зокрема доктор політичних наук С. Телешун, констатує, що на сьогодні, більш-менш політично обізнані громадяни ідентифікують партії не за програмами, а за їхнім місцем у соціальній структурі суспільства та впливом на власність. Тому проблема, на його думку, полягає в тому, що самі партійні структури не користуються принципом ідеології як наріжного каменя розбудови політичної системи. Натомість, основну роль відіграють корпоративні стосунки між людьми, які утворюють партію. Партії орієнтується більшою мірою на обличчя, на ситуацію, на власність, на фінансові ресурси, що реально впливають і дають можливість не просто прийти їм до влади, а створити щось на зразок закритого акціонерного товариства, де ключові політичні гравці домовлятимуться між собою [8].

Подібні думки висловлює і політолог В. Фесенко. Він відзначає не стільки присутність ідеологічних компонентів у програмах, скільки їх використання в політичній рекламі. З огляду на те, що передвиборна програма – це лише обов'язковий елемент «гри у вибори», партії здобувають голоси виборців за допомогою агітаційної кампанії. Саме у передвиборній агітації ідеологічні компоненти і використовуються для залучення виборців, їх мобілізації. Дослідник зауважує, що ідеологію використовують, в основному, ліві партії і партії, які можна віднести до націонал-демократичних і націоналістичних. Повною мірою це стосується Комуністичної партії України, дещо менше – соціалістів, оскільки останні перебувають в стадії переходу від ідей українського соціалізму до класичної соціал-демократії [9].

Дані висновки збігаються з результатами досліджень Українського незалежного центру політичних досліджень. Аналітики центру визнали ідеологічно-ціннісні компоненти програм політичних партій, що дало змогу виявити обсяг ідеологем та інших понять, які виконують ідеологічну функцію в текстах програм політичних партій.

Аналіз спирається на частоту вживання у тексті загальних понять (ідея, ідеологія, ідеологічний); ідеологем (комунізм, соціалізм, тоталітаризм, лівоцентризм, гуманізм, солідаризм, демократія, революція) та близьких за смыслом понять із ціннісним навантаженням (свобода, справедливість, гідність, воля, толерантність), їхніх антонімів та близьких за смыслом у відсотках до кількості слів у тексті.

Отже, за цими формальними ознаками, поміж програм релевантних партій та партій, що демонструють інституційне зростання, найбільш ідеологічно й ціннісно змістовними виявляються програми Комуністичної партії України (що власне є передбачуваним і зрозумілим) та висхідних політичних сил національно-демократичного спрямування – «Свободи», «За Україну!», а також «Фронту змін» та БЮТ.

Щоб з'ясувати рівень ідеологічної артикуляції, фахівці УНЦПД розробили показник «індекс ідеологічної артикуляції», який передає співвідношення показника ідеологічно-ціннісного змісту і показника декларативності політичних програм [4, с. 61].

Результати дослідження довели, що за формальними ознаками, сильний рівень ідеологічної артикуляції мають програми Комуністичної партії України, партії «Свобода», «За Україну!», до них наближаються «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко. Слабкий рівень ідеологічної артикуляції мають програми партій «Сильна Україна», Народної партії, «Фронт змін», «Єдиний центр», Партиї регіонів.

Таблиця 1

**Індекс ідеологічної артикуляції програм
релевантних політичних партій України**

№	Партія/Блок	Індекс ідеологічної артикуляції
1	Партія регіонів	0,26
2	Блок Юлії Тимошенко	0,34
3	Наша Україна	0,37
4	Комуністична партія України	0,85
5	Народна партія	0,13
6	За Україну!	0,41
7	Єдиний центр	0,2
8	Фронт змін	0,18
9	Сильна Україна	0,10
10	Свобода	0,48

Концентрованим вираженням партійної програми виступає передвиборча програма партії, обсяг якої законодавчо обмежується 7800 друкованими знаками. Саме через передвиборчі програми політичні партії доносять інформацію про себе громадянам, адже лише незначний відсоток електорату знайомиться з повним текстом партійної програми. Тому передвиборча програма повинна містити ідеологеми, які дозволяють громадянам ідентифікувати політичну силу з певною ідеологією.

Аналіз передвиборчих програм релевантних політичних партій перед виборами до Верховної Ради України 2007 р. дозволяє відзначити наступне.

Засадничими принципами БІОТ стали «свобода», «солідаризм», «духовність», а проголошувані цілі та засоби їх досягнення дозволяють класифікувати дане об'єднання до лівоцентристів. Партія регіонів у своїй виборчій стратегії послуговувалась тезами «міцна держава», «політичний центризм», «народний добробут». При цьому безпосередньо партійна програма містить тезу про сприяння розвитку фінансово-промислових груп! У цілому дану партію можна віднести до консерваторів, правоцентристів.

Строкатість блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» ускладнює процес його ідеологічної ідентифікації. Блок поєднував дев'ять політичних партій, серед яких були представлені праві, ценристські, популістські. Тому відзначимо, що дана коаліція мала ситуативний, а не ідеологічний мотив для об'єднання. Передвиборча програма блоку визначала, що в основі їхньої подальшої діяльності виступатимуть результати виконання програми Президента України

«Десять кроків назустріч людям», а також наголошувала на об'єднанні демократичних сил під проводом Президента. При цьому найбільш поширеними були ідеологеми «українська політична нація», «демократичне суспільство», «український народ», «партотизм», що відбиває правоцентристський характер об'єднання.

Яскраво виражений ідеологічний тренд у програмах політичних партій «Свобода» та Комуністичної партії України. Першу відносимо до правих консерваторів націоналістичного спрямування. Основні поняття, які використовуються у передвиборчій риториці – «україноцензизм», «національна ідентичність», «патріотизм», «національна справедливість». Протилежні позиції на ідеологічній вісі координат займає КПУ – ліва партія соціалістичного забарвлення. Широко використовує поняття «соціалізм», «комунізм», «робітничий клас» тощо.

Слабка ідеологічна артикуляція міститься у передвиборчій програмі Блоку Литвина. Наголос на створенні народної ідеології, основне завдання – подолання бідності, дає можливість ідентифікувати дану силу з лівоцентристами.

Таким чином, проголошення статтею 15 Конституції України принципу ідеологічного плюралізму, а також визначення на найвищому державному рівні пріоритетів демократичного розвитку нашої країни стало підтвердженням та юридичним закріпленням тих процесів формування ідеологічного простору, які намітились в Україні одночасно з проголошенням її незалежності та відходом від властивого радянській політичній системі моноідеологізму. Проте політичні партії в Україні не використовують повний потенціал цього принципу, залишаючись більшою мірою прагматичними та персоніфікованими, ніж ідеологічними. Не зважаючи на це, проведений аналіз довів, що ідеологеми є найбільш використовуваними та затребуваними у період передвиборчої боротьби, коли програма партії виступає безпосереднім інструментом боротьби за голоси виборців.

Література:

1. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties / Bell D. – N. Y.: Free Press, 1965. – 356 р.
2. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі; [пер. з англ. 2-ге вид.]. – К. : Артек, 2001. – 211 с.
3. Kirchheimer O. The Catch-All-Party / O. Kirchheimer // The West European Party System / [Edited by P. Mair]. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – Р. 287 – 319.
4. Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Світлана Конончук, Олег Ярош; [Укр. незалеж. центр політ. дослідж.]. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 76 с.

5. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэир // Политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : РАН, 2006. – Вып. 1. – С. 27 – 44.
6. Зотова З. Предвыборная программа – основной ресурс избирательной кампании / З. Зотова // Рос. центр обучения избират. технологиям при Центр. избират. комиссии РФ. – М. : РЦОИТ, 2001. – 96 с.
7. Феен Г. -Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС / Ганс-Йоахім Феен. – 2007. – 15 с.
8. Телешун С. Наші партії формуються не за ідеологічним принципом [Електронний ресурс] / Сергій Телешун. – «Диалог. ua». – Независимый информационно-аналитический ресурс. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=30&op_id=784#784
9. Фесенко В. Идеологические партии сегодня переживают кризис [Електронний ресурс] / Владимир Фесенко. – «Диалог. ua». – Независимый информационно-аналитический ресурс. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page30-793.html>.

УДК 35(477).001.73

*Береза А. В., Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького*

РЕФОРМА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто три основних підходи до реформування публічного управління: нове публічне управління, урядування та концепція мереж; з'ясовано можливість їх реалізації в умовах України.

Рассмотрены три основных подходы к реформированию публичного управления: новое публичное управление, управление и концепция сетей; рассмотрена возможность их реализации в условиях Украины.

The three main approaches to reform the public administration (new public administration, governance, network concept) are considered. The perspectives of their implementation in Ukraine are analyzed.

В Україні за роки незалежності система публічного управління радянського типу з властивими їй командними та адміністративними підходами так і не була реформована, що перетворило її в один з основних бар'єрів на шляху побудови сучасної держави. Водночас модернізація публічного управління, як свідчить досвід зарубіжних країн, дає змогу вирішити наступні ключові завдання:

- підвищити ефективність діяльності органів виконавчої влади та зменшити затрати на їх утримання;
- зміцнити довіру до держави з боку населення та приватного сектору, сприяти формуванню активного громадянського суспільства шляхом збільшення можливостей участі у процесі прийняття рішень;
- збільшити прозорість системи державної влади, підзвітності суспільству, де кожен знає, хто за що відповідає і кому підконтрольний;
- сприяти економічному розвитку держави, підвищенню її конкурентноздатності на світовому ринку;
- протидіяти таким негативним явищам як корупція, зловживання службовим становищем, надмірне регулювання соціально-економічних процесів;
- полегшити інтеграцію у наднаціональні об'єднання, зокрема Євросоюз, оскільки процеси глобалізації та універсалізації мають місце і у сфері публічного управління.

На вирішення цих завдань спрямовані сучасні концепції публічного управління, які уже повністю або частково реалізовані у деяких країнах світу. Серед них можна виділити три основних підходи, по кладені в основу адміністративних реформ, реалізованих протягом останніх десятиліть, а саме: Нове державне управління, урядування та концепція мереж.

Концепція нового публічного управління (НПУ, new public management) сформувалася у 1980-ті роки, запозичивши методи, які використовуються у недержавному секторі – некомерційних організаціях та бізнесі, корпоративному управлінні. Ці методи орієнтовані в першу чергу на суттєве підвищення гнучкості прийняття рішень у державному апараті, зменшення його ієрархічності, делегування повноважень на нижчий рівень прийняття рішень та посилення механізмів зворотного зв’язку. Автори концепції НПУ вважали, що більша орієнтованість органів публічного управління на ринок приведе до зростання ефективності його діяльності.

Один із авторів концепції – Дж. Бостон визначив низку характеристик, що відрізняють органи державної влади від організацій приватного сектору, а саме: наявність правових обмежень (суди, законодавство, ієрархія), залежність від політичного впливу, примусовий та монополістичний характер, широкий вплив, контроль з боку громадськості, складнощі в оцінюванні діяльності тощо [1]. Однак, на його думку, проведення адміністративної реформи відповідно до принципів НПУ сприятиме нівелюванню цих відмінностей.

Деякі автори визначають НПУ як комбінацію таких елементів як подрібнення державних органів (поділ великих бюрократичних

органів на менші); конкуренція між різними державними органами та між державними органами та приватними фірмами; стимулювання запровадження економічних критеріїв оцінки діяльності державного апарату.

Характерними для нового публічного управління є й такі риси.

1. Виконавча влада, її органи та посадові розуміються не як право і можливість, а як механізм, фірма по обслуговуванню клієнтів – громадян; держава – як ринок надання послуг цим клієнтам; дій уряду – як конкуренція на ринку надання послуг з приватним сектором.

2. Позбавлення державних службовців привілеїв, зменшення розмірів державного апарату.

3. Реорганізація вищого керівництва міністерств з метою заміни політичних керівників на «жорстких управлінців», тобто безвідомних виконавців у рамках законів, інструкцій, які не залежать від політиків.

4. Ринковий і контрактний підхід до управління державними видатками, ставлення до громадян як до клієнтів, яким державний апарат надає суспільні послуги. В процесі комплексної реорганізації були створені нові органи виконавчої влади – публічні служби, що не підпорядковувалися міністрам.

Все це, на думку ініціаторів нової моделі державного управління, яка також називалася «публічним менеджментом», повинно було створити ідеальний тип раціональної держави.

Критика концепції НПУ зводиться до кількох ключових моментів.

1. Редукція функцій державного апарату до ролі приватного підприємства з обслуговування громадян-клієнтів. Потрібно розуміти, що в сучасних суспільствах чітко розділені політико-адміністративна і економічна системи. У одній присутній громадянин політичної спільноти – держави (або місцевої громади), в іншій – споживач, фактичний або потенційний учасник ринкового попиту. Якщо в економічній сфері можливості громадянина залежать від його фінансового становища, то у політичній сфері всі громадяни є рівноправними.

Тобто, публічне управління – це діяльність державних (і муніципальних) органів влади у політико-адміністративній системі по наданню і забезпеченню конституційно-законодавчих прав громадян, наданню суспільних послуг, виходячи з принципу рівноправ'я громадян. В свою чергу, публічний менеджмент – це діяльність державних (і муніципальних) органів влади в економічній системі з наданням суспільних послуг громадянам за принципом ринкових відносин, в залежності від їх матеріального становища.

Поняття «споживач» і «послуги», які широко використовуються у ринковій економіці, не можна так же широко використовувати в публічному управлінні, оскільки проблематично визначити як послугу арешт порушника правопорядку, наглядово-контрольні відносини податкової інспекції, які по суті є актами суверенної влади держави і їх зв'язок з механізмом обслуговування, наданням послуг якщо і має місце, то лише у вторинному значенні.

2. Невідповідність між запитами споживачів-громадян та пропозицією товарів і послуг, представленою державним сектором. Вільний споживчий вибір не може бути ефективним механізмом гармонізації суперечностей попиту на суспільні послуги (житла, медицини, освіти). Економічні ринкові механізми управління повинні поєднуватися з державним перерозподілом суспільних доходів і послуг, наданням державної підтримки малозабезпеченим, інвалідам, людям похилого віку для пом'якшення соціальних диспропорцій, зменшення соціальної напруженості, забезпечення рівних стартових можливостей. Важливо, щоб така політика регулювання була здатна підтримувати функціонування ринку. Відповідно, політико-адміністративна система не повинна розчинятися в економічній системі, публічне управління – у публічному менеджменті.

3. Істотною невдачею нового публічного управління є організація державної служби не як єдиної системи державного апарату, а за принципом фрагментарності. У приватному секторі організації діляться за продуктом, який вони виробляють. Але така модель сегментації державної служби не узгоджується з практикою раціоналізації виробництва, принципами узгодженості, координації та інтеграції економіки.

Невдачі із запровадженням НПУ зумовили пошук альтернативної моделі управління, якою стала концепція урядування (*governance*). Її особливості, виділені С. Хіксом [2], полягають у тому, що по-перше, «процес управління більше не здійснюється виключно державою, але включає в себе діяльність соціальних, політичних акторів, які ... спрямовують, контролюють або ж управляють суспільством». По-друге, відносини між державою та недержавними акторами під час цього процесу «поліцентричні і неєпархічні», а також «взаємозалежні». По-третє, ключовими функціями урядування є регулювання соціальних і політичних ризиків, а не розподіл. Переход до урядування відбувся під впливом внутрішніх (недостатні ресурси інститутів співтовариства) і зовнішніх чинників, до яких можна віднести зростання взаємозалежності на міжнародній арені та неспроможність національних урядів самостійно вирішити такі проблеми, як рух людей та товарів.

Як зазначається в Білій книзі з європейського урядування, воно включає правила, процеси і адміністративну поведінку, що впливає на спосіб виконання владних функцій на загальноєвропейському рівні. Таким чином, урядування – це скоріше політико-адміністративна культура, ніж політична або адміністративна система. Зокрема, різні аспекти цієї культури мають на меті сприяти відкритості, співпраці, підзвітності, ефективності та постійності [3].

Ці базові аспекти урядування слід розуміти наступним чином:

- відкритість: інституції ЄС разом з країнами-членами повинні працювати у більш відкритому режимі, тобто вони мають інформувати про те, що ЄС робить або планує робити, а також оприлюднювати зміст рішень, що приймаються;
- співпраця: співпраця у процесі прийняття рішень має підвищити рівень довіри до їх результатів і до інституцій, які ці рішення приймають;

- підзвітність: більша ясність стосовно того, що робить, який орган і хто особисто за що відповідає, за що відповідають країни-члени;

- ефективність: необхідно демонструвати ефективність на основі чітких критеріїв, ефективність залежить також від пропорційності і постійності виконання рішень;

- постійність: державне урядування – складна річ: кожне політичне рішення залежить від попередніх, кожне рішення треба розглядати у взаємозв'язку з іншими, всі рішення повинні відповідати спільним інтересам суспільства.

У Білій книзі також зазначається, що «урядування стосується здатності держави служити своїм громадянам. Такий широкий підхід дає змогу принципово відокремити урядування від інших понять, таких як права людини, демократія або корупція. Урядування стосується правил, процесів та поведінки, за допомогою яких формулюються інтереси, здійснюються управління ресурсами та здійснюються державні владні функції. Незважаючи на свій відкритий та широкий характер, урядування є конкретним і практичним поняттям, що стосується найсуттєвіших аспектів функціонування будь-якого суспільства та політичної і соціальної систем. Його можна визначити як фундаментальну міру стабільності та функціонування суспільства. ... Сьогодні урядування розглядається як основний індикатор якості та функціонування будь-якої політичної та адміністративної системи» [4].

В свою чергу і концепція урядування не позбавлена певних недоліків. По-перше, вона не в змозі замінити гнучкість ринку і стабільність ієрархічних структур. По-друге, незважаючи на очевидні позитивні результати добровільної діяльності акторів, у низці випадків існує нагальна потреба в існуванні жорсткої координації. I, нарешті,

вибудовані згідно з нею структури є досить нестабільними і не гарантують того, що зможуть справитися зі складними завданнями.

Що стосується ще однієї популярної концепції, що частково лежить в основі урядування – концепції мереж (network), то найчастіше віддаються такі її характеристики: вона є неформальними і рухомими утворенням, з непостійним членством, невизначеними відносинами і відповідальністю, учасники якого склонні до компромісів, а не протистояння, переговорів, а не виконання адміністративних вказівок.

Розробники теорії мереж стверджують, що вони є особливим видом механізму управління, своєрідною альтернативою державі та ринку. Вони відрізняються від ієархічного контролю держави та конкретного регулювання ринку двома особливостями. По-перше, відносини між акторами мережі можна описати як плюралістичну управлінську систему, що протиставляється моноцентричної системі публічного правління та поліцентричним системам ринкової конкуренції [5]. Відповідно, публічне управління базується на беззаперечному прийнятті суверенітету держави, що перетворює інших у суб'єктів правового регулювання. Конкурентне ринкове регулювання ґрунтуються на нескінченній кількості егоїстичних акторів, не пов'язаних жодними спільними планами, цілями чи обов'язками. На противагу цьому мережі включають значну кількість взаємозалежних акторів, які взаємодіють між собою заради досягнення спільної мети. По-друге, процес прийняття рішень в мережах базується на раціональності переговорів, що протиставляється довгостроковій раціональності, якою керується держава, та процедурній раціональності, що панує на ринку.

Згідно з В. Кікертом мережі можуть бути визначені з точки зору трьох підходів: інструменталістського, інтерактивного та інституційного. Як вважають інструменталісти, мережа стосується вибору напрямку, який роблять центральні актори, тобто уряд [6]. Основний аргумент полягає в тому, що інструменти «першого покоління», такі як регуляторні механізми, не можуть бути застосовані до мережі, оскільки вона є неформальною і однобокою. Можна говорити лише про інструменти «другого покоління», такі як заохочення, інструменти комунікації та домовленості. Це свого роду чиста модель раціонального скерування, в основі якої лежить припущення про існування акторів, які направляють діяльність інших. З такої точки зору мережі складаються з «контролерів» та «контрольованих», і найбільш бажаною для держави є роль диригента такого оркестру.

Інтерактивний підхід звертає увагу на спосіб узгодження стратегій різних акторів, що робить можливим колективні дії та спільний результат. Ключовими словами тут є «колективна дія» і «взаємний

вплив». На відміну від інструменталістського підходу, інтерактивний дає визначення відносинам між акторами не в термінах «контролер» та «контрольовані», а в поняттях здійснення взаємного впливу. Увага звертається на взаємодію, особливо між взаємозалежними акторами, які готуються чи проводять якусь політику. Мережа передбачає взаємозалежність акторів через розподіл ресурсів і взаємозалежність цілей. З такої точки зору, найкращою роллю держави буде роль посередника, для налагодження співробітництва між різними акторами мережі.

Нарешті з точки зору інституційного підходу мережі аналізуються як єдине ціле, а не як актори та взаємодія між ними. Акцент робиться на інститути, норми, що визначають права і відповідальність акторів перед мережею. Особлива увага звертається на те, як створюється, змінюється і заміщається мережа. Найбільш бажаною роллю уряду є створення кращих умов для вирішення проблем і вироблення політики через вплив на структуру і культуру політичної мережі.

Іншими словами для сучасних концепцій публічного управління характерне зміщення балансу між урядом і суспільством у сферу спільніх завдань і відповідальності, акцент на важливості спільної діяльності, а не на вирішенні проблем самостійно ринком або державою.

Україна приступила до розбудови системи публічного управління за доволі складних умов, що вимагали радикальної зміни: переходу від соціалістичної до демократичної моделі державного устрою. Позитивним моментом у даній ситуації було те, що західними країнами був уже накопичений певний позитивний та негативний досвід у реалізації адміністративних реформ, яким ми могли скористатися. Однак періодичні, несистематичні спроби привести систему публічного управління у відповідність до сучасних вимог зазнали невдачі.

Основна робота з проведення адміністративної реформи розпочалася з утворення Президентом України Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи та Указу Президента України від 22 липня 1998 року, яким затверджувалася розроблена цією комісією Концепція адміністративної реформи. Передусім питання стосувалося реформування структури органів влади і всієї системи державного управління. Концепцією передбачалося нове визначення завдань і функцій системи органів виконавчої влади, починаючи з Кабінету Міністрів України як вищого органу цієї системи. Відбулося певне впорядкування структури центральних органів виконавчої влади, але вона і сьогодні не набула остаточної стабільності та достатньої обґрунтованості (у різні роки вона налічувала від 47 до 90 органів). У 2006 році вперше був прийнятий закон «Про Кабінет Міністрів України», суттєві зміни до якого вносилися у 2008, 2010 та 2011 роках [7].

Згідно останніх правок в законі було змінено порядок формування уряду та надано президенту право призначати заступників міністрів та заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади, що не передбачено Конституцією. Крім того, ст. 25 містить згадку про те, що Кабінет Міністрів України забезпечує виконання наданих Президентом України доручень. Низка норм закону спрямована на послаблення уряду як колегіального органу влади, зокрема, примененення ролі і впливу Прем'єр-міністра, міністрів. Зокрема, останніх усунуто від вирішення кадрово-організаційних питань щодо центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ), а також від впливу на призначення голів місцевих державних адміністрацій (ст. 21 і 23), оскільки відповідні подання робить Прем'єр-міністр одноосібно.

У кінці 2010 року була зроблена спроба реанімувати адміністративну реформу шляхом оптимізації системи центральних органів виконавчої влади. Відповідний Указ Президента [8] передбачав скорочення кількості міністерств (з 20-ти до 16-ти); поєднання посад віце-прем'єр-міністрів з посадами міністрів; реорганізації інших ЦОВВ і визначення трьох типів ЦОВВ: служби, агентства, інспекції. Також було дано доручення уряду ліквідувати «урядові органи» (яких нараховувалося близько 50) та скоротити чисельність державних службовців у ЦОВВ не менше ніж на 30 %.

Останні рішення та загальна логіка попередніх кроків у сфері реформування державного управління свідчить про намагання реалізувати в Україні положення концепції Нового державного управління, зокрема в тій її частині, що передбачає зменшення штату та затрат на утримання бюрократичного апарату. Однак інші ключові її вимоги щодо формування прошарку чистих управлінців, передачі низки функцій недержавним організаціям, встановлення чітких критеріїв ефективності тощо, не виконуються. Тому говорити про можливість реалізації в Україні концепції урядування або ж мереж передчасно, оскільки вони вимагають не тільки кількісних, а якісних змін у відносинах між державою та громадянином, в першу чергу готовності обох сторін до рівноправного діалогу.

Література:

1. Boston J. Public management: The New Zealand model / J. Boston, J. Martin, J. Pallot. – Auckland : Oxford University Press, 1996. – P. 7.
2. Hix S. The study of the European Union II: The «New governance» agenda and its rival / S. Hix // Journal of European Public Policy. – 1998. – № 5. – P. 39.
3. European governance: A White Paper. – European Commission.com (2001) 428. Brussels, 25.07.2001. – P. 5.
4. Ibid. – P. 27.

5. Kersbergen K. «Governance» as a bridge between disciplines: Cross-disciplinary inspiration regarding shifts in governance and problems of governability, accountability and legitimacy / K. Kersbergen, F. Waarden // European Journal of Political Research. – 2004. – Vol. 43. – P. 151.
6. Kickert W. Public governance in the Netherlands: An alternative to Anglo-American «managerialism» / W. Kickert // Public Administration. – 1997. – Vol. № 75. – P. 732.
7. Про Кабінет Міністрів України Верховна Рада України : Закон від 07.10.2010 № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 9. – Ст. 58.
8. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 // Урядовий кур'єр. – 2010. – 14 грудня.

УДК 321.01:37.017.92

Третьякова Т. М., НУ «ОЮА»

ГУМАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В даній статті встановлюється взаємозв'язок та взаємозалежність процесів гуманізації освіти та розвитку громадянського суспільства

В данной статье устанавливается взаимосвязь и взаимозависимость процессов гуманизации образования и развития гражданского общества.

The purpose for scientific research of this article is to establish interrelationships and common patterns such processes as the humanization of education and the formation of civil society.

Завдання подолання кризових явищ та формування громадянського суспільства є одним з найважливіших завдань, що стоять перед нашим суспільством. Переход від політичних інститутів тоталітарної системи влади до демократії є складним процесом розвитку, в якому модернізація набуває глибинного політичного характеру, проектуючись на всі складові системної трансформації суспільства.

Перетворення в соціально-політичній сфері супроводжуються духовною і економічною кризою, яка заполонила всю сферу людського буття, призвела до ряду потрясінь і небезпек, конфліктів і втрати у більшості людей надії на краще майбутнє. Такі перетворення в Україні передбачають реформування політичної системи, формування нового типу політичної культури – демократичної культури,

основою якої є гуманістичні цінності: свобода, толерантність, соціальна справедливість, солідарність, реалізація та захист прав людини.

Взаємозв'язок проблеми демократизації і становлення громадянського суспільства в Україні досліджують такі вчені як В. Барков, М. Мокляк, Т. Ковальчук, В. Кремень, Б. Кузьменко, В. Тимошенко, В. Полохало, Ф. Рудич, В. Сіренко, В. Ткаченко та ін.

Соціально-політичний трансформаційний процес охоплює широкий спектр соціального, політичного й особистого життя. Вивчення ролі громадянинів в цих сферах громадського життя і процесах модернізації, політичної соціалізації і консолідації суспільства відображені в теоретичних і практичних роботах Є. Головахи, І. Кресіної, Є. Либанової, С. Макеєва, В. Медведчука, Н. Паніної, В. Полохало, Г. Щедрової та ін.

Аналіз різних підходів до розуміння громадянського суспільства дає змогу висвітлити генезу із сучасних інтерпретацій категорії «громадянське суспільство». А також допоможе виявити, що становить перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства.

В українській наукі дану категорію почали розробляти з середини 90-х років ХХ століття. В умовах демократизації політичної сфери науковці розпочали дослідження таких аспектів як шляхи формування громадянського суспільства, його взаємодію з державою за умов модернізації політичного життя. Їм присвячені праці сучасних вчених В. Безверхого, Г. Гука, Т. Ковальчук, І. Пасько, Я. Пасько, О. Проценко, В. Чепиноги, М. Рябчука, Г. Щедрової.

Для аналізу певних визначень-дефініцій наведемо декілька типових інтерпретацій, які пропонують вітчизняні вчені. Так, Г. Щедрова визначає, що громадянське суспільство є суспільством громадян із високим рівнем економічних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільногого блага [1]. Цієї точки зору дотримується і Т. Ковальчук, яка вважає, що «громадянське суспільство – це комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та ін.), яка виражає різномірні цінності, інтереси і потреби членів суспільства» [2]. А. Мацюк зазначає, що «громадянське суспільство – це вся сукупність людських відносин і відповідних формальних і неформальних суспільних інститутів, які опосередковують її приватне життя і, через які вона задовольняє свої потреби і інтереси» [3]. Відомий український вчений В. Бабкін акцентує увагу на високому рівні економічних, політичних і моральних властивостей

громадянської спільноти, яка спільно з державою утворює розвинені правові відносини. На його думку, це суспільство рівноправних громадян, що взаємодіє з державою заради них. Таке суспільство є базисом держави, воно ініціює в ній необхідні зміни [4].

З правової точки зору дають такі визначення, наприклад: А. Колодій, на думку якої громадянське суспільство – це така організація людей, за якої кожна людина є вільною у своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення [5]. Зокрема, О. Скакун характеризує громадянське суспільство як систему взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх добровільно-сформованих об'єднань, які знаходяться у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, яка покликана створювати умови для їх вільного розвитку [6].

Крізь призму ринкових відносин вчений О. Шмоткін доповнює розуміння терміну громадянське суспільство як «сукупність приватних економічних і духовних стосунків між громадянами, які виникають між ними з приводу задоволення їх особистих благ» [7].

Наступну дефініцію пропонує Ю. Тодика. Громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивіда та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [8] та ін.

Конформістський підхід до сучасних визначень поняття «громадянське суспільство», які постають в дискусіях з різноманітними проблемами процесу модернізації суспільного життя доводить, що громадянське суспільство належить до дефініцій, в осмисленні яких не досягнуто теоретичної одностайністі. Але ми бачимо, що всі вчені акцентують увагу на гуманістичному потенціалі громадянського суспільства, ролі моралі у формуванні відповідних цінностей, відзначають глибоку кризу у суспільстві, яка виражається у соціальній безпорадності, суспільній інерції, апатії, цинізмі. На думку доктора політичних наук Г. Щедрової, громадянське суспільство можливе «лише з моменту появи громадянина як самостійного індивіда, що усвідомлює себе членом суспільства, наділеним правами і свободами, моральною відповідальністю за свої дії перед рештою громадян» [9]. Вважаю за необхідне доповнити: «Що саме усвідомлення своєї моральної відповідальності перед майбутніми поколіннями є однією з провідних наукових думок сучасного становлення громадянського суспільства в гуманістичному аспекті».

Також ми можемо помітити, що вчені солідарні в своїх наукових поглядах щодо аспекту роздержавлення суспільства, але що знаходиться в тісній взаємодії з ним.

Як результат деетатизація суспільства стає провідним завданням в процесі трансформації, де саме «громадянське суспільство» виступає як організована конструктивна противага державному тиску з його бюрократичним апаратом.

Так, відповідно до Конституції України, в політичній, економічній ідеологічній галузях та децентралізації державної влади «...має бути проведена в житті така концепція співвідношення особи, суспільства і держави, яка дозволила б не тільки змінити сьогоднішній менталітет людини, але й сприяти формуванню вільної особи з високою політичною, правовою і економічною культурою, яка усвідомлює свою цінність і гідність» [10].

Перехід до громадянського суспільства – досить складний і тривалий цивілізаційний процес. Його початки можна помітити ще в часи полісної демократії та республіканського правління у стародавньому Римі. Більш зрілі прояви та ознаки, що характеризують цей процес пов'язують з такими інституціями, як: виборність органів влади; конкуренцією у боротьбі за владу; багатопартійністю; поділом влади, яким започатковується система стримувань і противаг; функціонуванням самоврядних структур громадянського суспільства; незалежністю судової влади та засобів масової інформації. Однак, як показує практика, це лише необхідні, але недостатні передумови створення громадянського суспільства. Ми бачимо, що перешкодою на шляху формування повноцінного громадянського суспільства стають: духовно-культурна різnorідність населення, громадянська пасивність і відчуженість, державний патерналізм та відсутність справжніх комплексних реформ.

Отже, перед сучасною цивілізацією постає ряд актуальних проблем, для вирішення яких першочергового значення набувають проблеми гуманізації свідомості українського народу через гуманізацію освіти, науки, культури та всього суспільного життя. І така постановка задач обумовлена соціокультурною ситуацією, що нині складається в нашему суспільстві та взагалі у цілому світі. А саме: дегуманізація суспільства та тенденції її розвитку. Оточуюче середовище не сприяє формуванню у молодих людей рис гуманності і тому ця проблема потребує особливої уваги. Наша країна сьогодні перебуває в таких важких економічних умовах, в яких процес становлення особистості молодої людини ускладнюється, так як недостає матеріальних коштів на навчання, виховання, на залучення молоді до культури, що безумовно дає свої рецидиви в майбутньому. Вважаємо, що саме освітні заклади мають бути джерелом поповнення браку гуманізму в сучасному соціумі. А в центрі освітньої моделі завжди стоять ідея, яка відображає головні вимоги держави до своїх громадян.

І саме інститут вищої освіти є таким елементом суспільства, який відповідає за формування «людського капіталу».

Доктор психологічних наук Г. О. Балл психолого-педагогічний зміст гуманізації освіти вбачає у створенні сприятливих психофізіологічних і соціально-психологічних умов для становлення особистості, стимулювання її руху до само актуалізації та особистості свободи; розкритті можливостей наповнення свободи індивідуума повноцінним змістом через прилучення до досягнень цивілізації і включення в діалогічні процеси творення культури.

Особливість гуманізації освіти полягає в збереженні нею виховної функції і ні в якому разі недопущення переходу освітнього процесу до суттєвого надання освітніх послуг у формі вузько направлених спеціальних знань. Принаймні в таких культурних осередках як національні університети. Адже аналіз результатів освітньої практики показує, що ефективним засобом управління становлення і розвитку системи гуманістичного навчання і виховання є гуманізоване освітнє середовище, яке містить в собі ніші, які будучи духовним, матеріальним та соціальним утворенням забезпечують студенту прояв суб'єктивних якостей.

Взагалі, гуманізація – процес «олюднення» суспільного життя, в основі якого лежить принцип світогляду, що людина є найвищою суспільною цінністю, вона здатна до необмеженого розвитку і самовдосконалення, реалізації усіх її сутнісних сил, здібностей і талантів [11].

Упродовж історії цивілізації гуманізація набуває різних напрямів, форм, забарвлень. В сучасну епоху вона набуває глобального характеру як процес утвердження гуманістичних цінностей у світовій культурі, політиці, економіці. В українському суспільствознавстві проблема гуманізації постає як процес відродження національної культури, становлення і розвитку правової держави та громадянського суспільства.

Освіта – єдина сфера цілеспрямованої системної підготовки людини до життя на основі відповідних знань, формування світогляду, ціннісних орієнтацій, навичок поведінки та практичної діяльності, залучення до культури [12]. На нормативному рівні є всі умови для активного розвитку процесу гуманізації в нашій країні. Задекларованість Конституцією України (ст. 23) вільного та всебічного розвитку особистості передбачає в якості домінантного вектора реформування (модернізації) системи вищої освіти її реальну гуманізацію. Закон України «Про освіту», акцентуючи на державній значущості галузі освіти, наголошує на гуманізмі, демократизмі, пріоритетності загальнолюдських цінностей. Також

існує значна кількість державних та міжнародних програм щодо розвитку системи освіти на засадах гуманізму.

Дефіцит гуманності породжує бездуховність освіти зокрема та усього суспільства в цілому. Під тиском індустріального, технічного і ринкового розвитку соціуму освіта втрачає гуманістичний зміст (тобто орієнтацію на розвиток особистості) і перетворюється на вивчення вузького спектра професійних знань і вмінь. Але освіта в її гуманістичному розумінні – це не просто навчання. Відомий педагог і філософ Г. С. Гессен стверджує, що найважливіші функції освіти – це навчання і виховання в їхній безперервній взаємодії [13]. Так, однією з найважливіших задач, що стоять перед модернізацією системи вищої освіти (якщо не головною) є її гуманізація, що виражається перш за все в поверненні її нещодавно втраченої виховної функції. Через спробу «викреслення» виховної складової із суспільного життя український народ опинився на порозі катастрофи, коли значна частина соціуму має нестабільні, хаотично поєднанні ціннісні пріоритети, життєві цінності, ідеали; коли суспільство не має стрижня щодо принципів та норм свого існування, які б поєднували та робили його міцнішим.

Аналіз сучасного стану українського суспільства дозволяє стверджувати, що в ньому відчувається потреба у принципово нових підходах до організації виховної роботи і насамперед у середовищі студентської молоді, яка у найближчому майбутньому складе ядро української інтелігенції.

Не зважаючи на те, що питання виховання вже відобразилися в окремих концепціях на мікро- (ВНЗ) та макро- (держава) рівнях, проблеми системного наукового вивчення процесу виховання, механізмів виховної роботи у ВНЗ за умов трансформації українського суспільства залишаються вкрай актуальними. Особливого значення набуває завдання концептуалізації виховання на рівні вищої освіти, як соціального та політичного інституту.

Питання виховання є тим шаром наукового знання, який сягає своїм корінням у давнину. Ще Платон, Аристотель, Сенека, Плутарх виокремлювали проблему виховання у своїх теоретичних доробках. Подальший розвиток цього напряму пов'язаний з іменами гуманістів-просвітителів – Ф. Рабле, М. Монтеня, Вівес Хуан Луїса, результатом наукової творчості яких стала поява поняття «гуманістичне виховання», а саме: «цілеспрямований процес формування людинолюбивої особистості, здатної в будь-яких життєвих ситуаціях творити добро і протистояти злу, особистості, що поважає всіх людей не залежно від світогляду, соціального становища, національної принадлежності, статі, віку, місця проживання і т. п.» [14].

Суть такого підходу в тому, що і навчання і виховання є основними компонентами освітньої діяльності, які сприяють повному та різносторонньому розвитку особистості. Але на відміну від попередніх епох, змінюється їх співвідношення. Якщо раніше основним компонентом навчально-виховного процесу були знання, то зараз – особистісний розвиток і становлення цілісної особистості. Ця зміна статусу проявляється в першу чергу в динаміці засобів та мети. Раніше формування особистості було засобом для оволодіння знаннями, а зараз набуття тих чи інших знань та навичок є основним засобом становлення та розвитку особистості. Знання перестають бути самоціллю, основною метою навчального процесу, хоча саме за ними залишається функція найважливішого інструменту досягнення мети – розвитку індивіда.

Саме тому в період становлення ринкових відносин в Україні перед ВНЗ постають нові завдання, пов'язані із новими умовами соціалізації, у тому числі виховання особистості фахівця, із розвитком таких його якостей, як високий професіоналізм, активність, діловість, заповзятливість, мобільність, почуття відповідальності, уміння працювати, швидко орієнтуватися в ситуації, приймати самостійні рішення, поважати працю, формувати потребу в постійному оновленні знань і самовдосконаленні, розвивати культуру міжособистісного спілкування тощо.

Досвід показує, що навчання, яке виключає духовно-моральну складову й орієнтується лише на передачу максимального обсягу знань та освоєння технологій, не забезпечує професійної успішності фахівця й неминуче спричиняє кризу соціально-культурної та особистісної ідентичності. Навчання ефективне лише настільки, наскільки йому вдається пробудити в людині людське (її духовність, волю до самопобудови, самоконструювання, інтерес до самопізнання й самовизначення).

Тому надзвичайно важливим є розуміння ВНЗ як соціокультурної системи, функції якої не обмежуються підготовкою людини до професійної діяльності. Його необхідно розглядати як канал трансляції та відтворення культурних норм, цінностей, ідей, як простір генерування суспільної ідеології, яка разом із її носіями вросте в культуру й дасть свої результати.

Процес гуманізації освіти зі зверненням до його основоположних принципів: добра, людяності, чесності, довіри, поваги до людської гідності, толерантності, відповідальності, піклування про благополуччя своєї спільноти, визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей, затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин, – поступово наближається до розв'язання проблем відродження духовності. Що обов'язково

є запорукою успіху побудови громадянського суспільства. Це складна і неоднозначна проблема, оскільки передбачає тісний взаємозв'язок та взаємовплив існуючих законів – духовних, природних, правових і процесів, що беззаперечно підкорюються цим законам. І така очевидна взаємозалежність процесу становлення громадянського суспільства на макрорівні та процесу гуманізації навчально-виховного процесу на мікро рівні, що має спільну особливість – вони виступають і як процеси в їх динамічному стані і як бажаний кінцевий результат. Тобто як ідеальні конструкції щодо кінцевої мети цих процесів. Як висновок вважаємо, що потрібно віддавати перевагу пізнанню та розумінню реальності та ідеальності того, що є і чому слід бути. І у навчально-виховному процесі потрібно розвивати здібності студентів у сфері вільних мистецтв та моральних цінностей, аби вони могли отримати справжню свободу й мати волю та напрям для реалізації своїх ідеалів, якщо ми дійсно ставимо за мету – прямування до такого якісного за своїм змістом суспільства як «громадянське».

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник/ упорядник
В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна,
В. П. Горбатенька. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. – С. 119.
2. Ковальчук Т. І. Поняття, зміст і структура громадянського суспільства/ Т. І. Ковальчук// Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К. : «Логос», 1997. – С. 56-57.
3. Мацюк А. Р. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влада і демократія / А. Р. Мацюк // Українське право. – 1995. – № 1 (2). – С. 24-34.
4. Бабкін В. Д. Україна на шляху до громадянського суспільства та правової держави / В. Д. Бабкін// Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення. – К., 1996. – С. 27-36.
5. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / ред. Л. Федорів. – Львів, 2002. – 276 с.
6. Скакун О. Ф. Громадянське суспільство і правова держава: шляхи розвитку в Україні / О. Ф. Скакун // Правова держава Україна: проблеми перспективи розвитку. – Харків, 1995. – С. 15.
7. Шмоткін О. В. Громадянське суспільство і правова держава: єдність та розбіжності / О. В. Шмоткін// Філософські проблеми права та правоохранної діяльності співробітників органів внутрішніх справ: збірник наукових праць. – К. : Українська академія внутрішніх справ, – 1995. – С. 30.
8. Тодика Ю. М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства / Ю. М. Тодика// Вісник Академії правових наук. – 1999. – № 2. – С. 3-12.

9. Щедрова Г. Громадянське суспільство: тенденції становлення і проблеми дослідження / Г. Щедрова// Наукові записки: збірник. - К. : ППіЕНД, – 2002. – Вип. 20. – С. 14.
10. Кириченко С. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. Кириченко. – К. : «Логос», 1999. – С. 59.
11. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. ВНЗ / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – С. 159.
12. Андрушченко В. Інноваційний розвиток освіти в стратегії «українського прориву» / В. Андрушченко// Вища освіта України. – 2008. – № 2. – С. 11.
13. Гессен Г. С. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Г. С. Гессен, – М., 1995. – 496 с.
14. Масловська Т. С. Научно-системный анализ понятий и терминов, используемых в исследованиях проблем правового обеспечения образовательной деятельности / Т. С. Масловская // Право и образование. – 2004. – № 1. – С. 32-33.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

УДК 343.575

Мирошниченко Н. А., НУ «ОЮА»

КВАЛІФІКАЦІЯ КОНТРАБАНДИ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ, ПРЕКУРСОРІВ АБО ФАЛЬСИФІКОВАНИХ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ

У статті досліджується склад контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, а також фальсифікованих лікарських засобів. Звернено увагу на спірні питання кваліфікації, висловлені пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування.

В статье исследуется состав контрабанды наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов, прекурсоров, а также фальсифицированных лекарственных средств. Обращено внимание на спорные вопросы квалификации, высказаны предложения по совершенствованию законодательства и практики его применения.

In the article smuggling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues, precursors and counterfeit drugs are investigated. Attention is drawn to discuss questions of qualification, also suggestions for improvement of legislation and practice are proposed.

Ратифікувавши Конвенції 1961, 1971 і 1988 років [1], Україна приєдналася до міжнародної спільноти держав по боротьбі з незаконним оборотом наркотичних засобів і психотропних речовин.

Національне законодавство України Законом 1995 року посилило кримінальну відповідальність за незаконні дії з наркотичними та психотропними речовинами [2]. Кримінальний кодекс 2001 року також

передбачив кримінальну відповідальність за ряд злочинів, пов'язаних з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами (ст. 305-324 КК України) [3].

Наркобізнес є однією з форм організованої злочинності, який не обмежується територіальними кордонами однієї держави. Наркоторговці знаходяться в постійному пошуку нових територій для створення ринку збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, іх аналогів.

Геополітичне розташування України сприяє тому, що через її територію проходять шляхи з доставки наркотиків з країн як близького, так і далекого зарубіжжя. Наркотичні засоби і психотропні речовини контрабандним шляхом перетинають кордони України.

Значна кількість наркотиків залишається на території України і потрапляє на внутрішній наркотичний ринок. Представники міжнародної наркомафії намагаються налагодити в Україні збут наркотиків шляхом організації спільніх іноземних фірм через етнічні злочинні угрупування.

Кримінальна відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, іх аналогів, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів передбачена ст. 305 КК України. Ця норма є спеціальною по відношенню до норми ст. 201 КК України (контрабанда). Основні відмінності цих норм полягають в об'єкті та предметі злочину. В ст. 201 КК предметом злочину можуть бути отруйні або сильнодіючі речовини. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, посягає на встановлений з метою охорони здоров'я населення порядок переміщення наркотичних засобів та психотропних речовин через митний кордон України (ст. 305КК). Предметом даного злочину можуть бути наркотичні засоби, психотропні речовини, іх аналоги, прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів періодично переглядається Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і затверджується Кабінетом Міністрів України [4]. Відносно ж фальсифікованих лікарських засобів неможливо встановити перелік, тому проведення експертизи є обов'язковим. Пленум Верховного Суду України, від 26 квітня 2002 року «Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, іх аналогів і прекурсорів» [5] звернув увагу на необхідність експертного висновку про вид, найменування і властивості вилучених речовин (засобів).

Контрабанда наркотичних засобів та психотропних речовин є за своєю конструкцією формальним складом, що не потребує настання наслідків. Об'ективна сторона контрабанди наркотичних засобів,

психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів виражається в активних діях, пов'язаних з незаконним переміщенням через митний кордон України наркотиків або психотропних речовин. Це може бути переміщення поза митним контролем, або з прихованням від митного контролю. Для кваліфікації за ст. 305 КК істотне значення має місце (митний кордон) скоєння злочину. Митний кордон України це межі митної території України; митний кордон збігається з державним кордоном України, за винятком меж території спеціальних митних зон. Спеціальні митні зони є частиною території України, на яку поширюється митний режим спеціальної митної зони (ст. 218 МКУ). Спосіб приховання наркотиків і психотропних речовин не впливає на кваліфікацію злочину, однак стосовно до контрабанди це можуть бути спеціальні схованки, а також пристосування з метою приховання конструктивних ємкостей та предметів, які попередньо були піддані розбиранню і демонтажу. Імпорт, експорт, транзит наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, фальсифікованих лікарських засобів, що ввозяться в Україну без сертифікату, утворюють порушення митних правил.

В теорії кримінального права спірним є питання про момент закінчення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, фальсифікованих лікарських засобів. Одні вважають злочин закінченим з моменту, коли наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби виявлені під час митного огляду, інші вважають, що злочин буде закінчено лише, тоді, коли наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби будуть фактично переміщені через кордон.

Вважаю, якщо предмети контрабанди виявлено під час огляду речей, або особистого огляду, при виїзді за межі України, вчинене має бути кваліфіковано як замах на злочин (ст. 15, 305 КК України). Незаконне переміщення (пересилання або перевезення) на територію України чи за її межі предметів контрабанди, які були виявлені під час митного контролю утворюють закінчений злочин.

Зі встановленням моменту закінчення злочину (контрабанди) пов'язане питання про можливість добровільної відмови. Якщо під час заповнення декларації та опитуванні громадян про наявність у них не задекларованих предметів, громадянин повідомить про те, що у нього є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби до закінчення злочину (до перетинання митного кордону), то в цьому випадку можлива добровільна відмова від доведення злочину до кінця.

Суб'єктами злочину можуть бути фізичні осудні або обмежено осудні особи, які досягли 16 річного віку на момент скоєння злочину, громадяни України, іноземні громадяни або особи без громадянства. Вчинення контрабанди наркотиків, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів службовою особою з використанням свого службового становища, підлягає додатковій кваліфікації за статтями КК, що передбачають відповідальність за посадові злочини. Дії посадових осіб, які сприяли переміщенню наркотичних засобів через митний кордон, судова практика розглядає, як пособництво в контрабанді, вчинене шляхом приховання від митного контролю та відповідний посадовий злочин. Контрабанда, вчинена за попередньою змовою групою осіб має бути кваліфікована за ч. 2 ст. 305 КК, якщо ж контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів скіла організована група осіб, вчинене кваліфікується за ч. 3 ст. 305 КК. Організована група може розподілити ролі таким чином, що один із суб'єктів ввозить на територію Україну наркотичні засоби, інший – займається перевезенням (транспортуванням) зберіганням їх на території України, а третій – збуває наркотичні засоби іншим особам. У цьому випадку буде мати місце сукупність злочинів, передбачених ч. 3 ст. 305 і ч. 3 ст. 307 КК.

Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів припускає наявність умисної форми вини у виді прямого умислу. У формальному складі злочину, до яких відноситься контрабанда, умисел визначається лише відношенням до самого суспільно небезпечного діяння, тобто особа усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій і бажає їх вчинити. Мотив і мета контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів є факультативними ознаками суб'єктивної сторони, однак, їх встановлення може прояснити подальшу злочинну діяльність осіб, що займаються контрабандою цих речовин.

Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів з подальшим перевезенням або пересиланням їх за межі України, необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 307 або 309 КК і за ст. 305 КК України.

На кваліфікацію контрабанди впливає розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, фальсифікованих лікарських засобів (за ч. 2 ст. 305 КК – це великий розмір, за ч. 3 ст. 305 КК – особливо великий розмір), крім того, законодавець вказує на контрабанду особливо небезпечних наркотичних засобів

або психотропних речовин. Визначення невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, міститься в наказі Міністра охорони здоров'я України від 1 серпня 2000 року № 188. Цим наказом затверджені таблиці 1, 2, 3, 4 де перераховані види наркотичних, психотропних речовин, прекурсорів та критерії визначення їх розмірів. Бажано поряд із зазначеними розмірами визначити також значний розмір, який визначатиме кваліфікацію основного складу.

Видіється за доцільне доповнити статтю 305 КК деякими кваліфікуючими ознаками, погодивши їх із змістом загальної норми ст. 201 КК. Так, у статті 201 КК є така кваліфікуюча ознака як судимість, тоді як в ст. 305 вказана тільки повторність. Вважаємо, що і в спеціальній нормі ст. 305 КК слід вказати на судимість, при цьому враховувати судимість за контрабанду, передбачену ст. 201 і ст. 305 КК, відповідно судимість буде впливати на кваліфікацію контрабанди, як за загальною, так і за спеціальною нормою, статей. Після декриміналізації товарної контрабанди в диспозиції ст. 201 КК залишилися отруйні та сильнодіючі речовини (предмет контрабанди). Особи, що займаються контрабандою наркотичних засобів, часто перевозять також отруйні і сильнодіючі речовини, що є предметом загального складу контрабанди (ст. 201 КК). Це підтверджує необхідність врахування судимості при кваліфікації за загальною та спеціальною нормами.

Поряд із судимістю, яка повинна бути вказана в якості кваліфікуючої ознаки в ч. 3 ст. 305 КК, пропонуємо в другу частину цієї статті включити таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення контрабанди «особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст. 307, 309, 311 КК», а також вчинення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів посадовою особою, яка вчинила цей злочин з використанням службового становища. Ці кваліфікуючі обставини підвищують суспільну небезпеку контрабанди, тому вимагають більш суворого покарання. Крім того, включення їх в якості кваліфікуючих ознак позбавить необхідності кваліфікувати діяння за сукупністю злочинів.

Вважаємо, що висловлені уточнення та пропозиції сприятимуть подальшому вдосконаленню законодавства щодо боротьби з контрабандою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, а також фальсифікованих лікарських засобів.

Література:

1. Міжнародні конвенції 1961, 1971, 1988 р. // Україна в міжнародно-правових відносинах. - К. : Юрінком, 1996. - Кн. 1. - С. 155 – 284.
2. Закони України 1995: «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів», «Про заходи

- протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, та прекурсорів та зловживанню ними», Закон України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» в редакції від 8 липня 1999 // Відомості Верховної Ради України. – 1999 № 36 – ст. 317.
3. Кримінальний Кодекс України (Із змінами та доповненнями станом на 1 січня 2012 року). – Харків : Одіссея, 2012. – С. 232.
 4. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 6 травня 2000 р. № 770 (із змін. та доповн. від 12.12.2002) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – ст. 789; Офіційний вісник України. – 2002-2003. – № 51. – ст. 2316.
 5. Постанова Пленуму Верховного суду України від 26 квітня 2002 р. «Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 4 (32).

УДК 342.97:351.813.12

Валуєва Л. В., ОНМА

АДМІНІСТРАТИВНИЙ СТАТУС МОРСЬКИХ ПОРТІВ

В статті проаналізовано адміністративний статус морського порту та виділені його особливості, на основі яких сформульовано поняття морського порту в широкому і вузькому змісті

В статье проанализирован административный статус морского порта и выделены его особенности, на основе которых сформулированы понятия морского порта в широком и узком смысле

This article analyzes the administrative status of the seaport and its specific features on which the concept of sea port in the broad and narrow sense

Постановка проблеми та її зв'язки з науковими чи практичними завданнями. Морський порт як державне підприємство здійснює діяльність у низці сфер. Тому правовий статус цього підприємства, окрім адміністративного права, визначається також нормами фінансового, цивільного, господарського та інших галузей права, але ми виділимо саме ті особливості, які розкривають сутність його адміністративно-правового статусу. На даний час у всьому світі проходить процес поступової приватизації майнових комплексів морських портів з метою покращення ефективності їх діяльності та поліпшення забезпечення інтересів економіки держави в цілому. У світлі цього питання визначення статусу українських морських портів постає дуже гостро. На жаль,

в національній правовій науці не сформовано всеохоплюючого поняття морського порту з виокремленням його об'єктивної і суб'єктивної складових, відсутнє таке поняття поки що і на законодавчому рівні, але зараз Верховна Рада України робить активні спроби визначити та унормувати на практиці адміністративний статус морського порту шляхом прийняття відповідного законодавчого акту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Становленню і розвитку морських портів присвячені роботи Дж. Коломбоса, А. Жудро, В. Чекаловеця, А. Колодкіна, Г. Іванова, Я. Тускоза, П. Маланчука, Б. Буркінського, М. Дергаусова, С. Заволоки, В. Ковалевича, С. Крижанівського, І. Левицького та ін. вчених. Міжнародно-правовий режим морських портів деякою мірою досліджували О. Шемякін, О. Висоцький, В. Деміденко. окрім напрями діяльності України як держави-порту розглядали Є. Додін, С. Кузнецов, В. Пресс, В. Серафімов. Сучасні ідеї законопроектної та практичної роботи щодо морських портів в Україні висвітлюють: В. Іванов, С. Горчаков, О. Посєвська, М. Мельников, О. Нирко, А. Ніцевич, В. Стецюк, О. Степанов, І. Лисак, Н. Безгулай та ін.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Аналіз досліджень становлення та розвитку морських портів дає змогу зробити висновок про те, що питання статусу морського порту також розглядалися в цьому контексті, оскільки їх неможливо не зачіпти, досліджуючи розвиток будь-якого підприємства, але проблема чіткого визначення саме адміністративно-правового статусу потребує додаткової уваги, оскільки грунтовні дослідження стратегічних особливостей діяльності морських портів, пов'язаних, насамперед з визначенням його адміністративного статусу в сучасних економічних умовах ринкових пріоритетів господарювання, практично не проводилися.

У діючих нормативно-правових актах розділяється морський торговельний порт та різноманітні організації, що діють на його території. Зараз стає очевидним, що органи портової влади повинні грati більш активну роль у розвитку портової інфраструктури, у т. ч. пов'язаних з нею транспортних вузлів й коридорів, інформаційно-телекомунікаційних технологій а також займати активну позицію, захищаючи представлені порту права.

Формування цілей статті. Метою статті є визначення сутності адміністративного статусу морського порту, виділення його особливостей і формулювання поняття морського порту в сенсі широкого і вузького змісту на основі цих особливостей.

Виклад основного матеріалу. Серед суб'єктів адміністративного права підприємства займають важливе місце, оскільки суспільство в цілому та державні органи, зокрема, через їх діяльність беруть

участь у вирішенні наявних соціальних, економічних, політичних тощо проблем. У відповідності до ч. 1 ст. 62 Господарського кодексу України підприємство визначають як самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності... В ч. 1 ст. 73 Кодексу торговельного мореплавства України морський порт визначається через родове поняття «підприємство».

Права та обов'язки будь-якого підприємства зумовлені метою утворення та формують різноманітні сутнісні характеристики організацій цього типу. Фахівці-адміністративісти здійснюють розподіл підприємств за різними критеріями. Наприклад, в залежності від того, чи є отримання прибутку основною метою діяльності підприємства, здійснюється їх розподіл на комерційні та некомерційні [1, 243].

Правовий аналіз положень ст. 2 Наказу Міністерства транспорту України «Про затвердження Статуту Державного підприємства «Одеський морський торговельний порт» від 26.02.2002 р. № 116 дозволяє зробити висновок, що його метою створення є серед усіх інших цілей і реалізація на основі одержаного прибутку соціальних та економічних інтересів трудового колективу.

На даний час державні порти, фактично, є некомерційними організаціями, оскільки створюються для ведення господарської діяльності (проведення робіт та надання послуг) з метою задоволення соціально-економічних потреб держави в цілому та окремих осіб (фізичних, юридичних), а також отримання прибутку (державою на них покладаються об'єми обов'язкових надходжень до бюджету). Проте, на відміну від комерційних організацій, порти, отримуючи прибутки, спрямовують їх на забезпечення власної діяльності та діяльності галузі, а не розподіляють між особами, які виступали їх засновниками. Таким чином, основним обмеженням використання прибутку морськими портами є цільова спрямованість та напрямок використання цих коштів. Разом з тим, подібна діяльність має і певні особливості, оскільки самі порти виступають суб'єктами надання державних послуг у портах. Сплата зацікавленими особами за надані послуги здійснюється у порядку стягнення портових зборів. Самі ж портові збори є транспортними тарифами, порядок сплати яких визначається централізовано й відбувається в адміністративному порядку, у т. ч. шляхом забезпечення (у разі необхідності) примусовою силою держави.

Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2004 від 15.12.2004 р. № 21-рп/2004 визначає морський порт як державне транспортне підприємство [2, 4]. П. 4.2 ст. 4 Наказу Міністерства транспорту України «Про затвердження Статуту Державного підприємства "Одеський морський торговельний порт"» від 26.02.2002 р. № 116 визначає, що майно порту є державною власністю і закріплюється за ним на праві повного господарського відання [3, 14].

В той час як більшість транспортних підприємств здійснюють свою діяльність окремо від держави, морські порти фактично є інтегрованими з органом виконавчої влади – Міністерством інфраструктури України.

Окрім згаданих нами діючих нормативно-правових актів, неодноразово робилися спроби визначити та унормувати на практиці адміністративний статус морського порту шляхом прийняття відповідного законодавчого акту. Зокрема, подавалися проекти законів України «Про морські порти України». У всіх цих проектах робилися спроби визначення сутності морського порту, різнилися тільки підходи. Аналіз проектів дозволяє згрупувати сутність адміністративного статусу морського порту у три основні категорії: транспортне підприємство (зокрема, законопроект № 1358); державне транспортне підприємство (зокрема, № 1358-1); транспортний комплекс (зокрема, № 2143-1).

Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення морського порту як державного транспортного підприємства, оскільки саме воно найкраще розкриває правову сутність характеристику даної організації у відповідності до діючих нормативних актів (наприклад, Господарського кодексу України) і менш вдалим ми вважаємо визначення морського порту як транспортного комплексу (ст. 1 проєкту Закону України «Про морські порти» № 2143-1 від 22.09.2006 р.), тому що таке визначення не відображає співвідношення порту із системою контролюючих державних органів транспортної сфери. По-друге, не зрозумілім є адміністративно-правовий статус самого порту, оскільки навіть не робилося посилання на те, чи є він юридичною особою, а трактування порту як транспортного комплексу перетворює його на суб'єкт цивільно-правових відносин.

Нешодавно черговий законопроект № 2143-1 за № 0881 15.11.2011 р. після другого читання був направлений Верховною Радою України на затвердження до Президента України. Останній використав своє право вето та повернув його на допрацювання через невідповідність положень нормам Водного та Земельного кодексів України у контексті правового статусу території та акваторії порту [4]. Разом з тим,

саме даний законопроект прийнятий за основу подальшої розробки однієїменного законодавчого акту.

Аналіз даного законопроекту дозволяє виявити низку інших недоліків. По-перше, у разі прийняття закону на основі даного проекту морські термінали (діючі та ті, що будуються), розташовані поза юридично визначеними межами морського порту, тобто за межами державного підприємства, втратять статус морського терміналу і не зможуть на рівних конкурувати з терміналами, розташованими на території самого порту. Таким чином, фактично формується два різновиди адміністративно-правового статусу господарюючих суб'єктів, що здійснюють транспортні операції з вантажами та судами в залежності від місця розташування.

По-друге, значною мірою норми законопроекту формують правовий клімат, сприятливий для приватизації майна, що належить морському порту як державному підприємству, що може негативно позначитися на забезпечені державою як національної безпеки (стратегічні об'єкти, розташовані в портах) так і безпеки судноплавства. У зв'язку з цим вважається необхідним заборонити приватизацію землі порту (маються на увазі об'єкти земельної інфраструктури, що надані порту у постійне користування).

На даний час у всьому світі проходить процес поступової приватизації майнових комплексів морських портів з метою покращення ефективності їх діяльності та поліпшення забезпечення інтересів економіки держави в цілому. При цьому, як свідчить дослідження, проведене українським фахівцем у сфері управління В. Розсадовським, результати діяльності (обсяги перевезень, рентабельність тощо) морських портів покращилися у порівнянні з доприватизаційним періодом [5, 364].

В таких умовах необхідно відзначити, що поряд з підприємствами, заснованими з самого початку як приватні, на території національних морських портів існують й підприємства утворені шляхом приватизації державних підприємств. Переважно їх діяльність регулюється тими самими нормативно-правовими актами, але існують й відмінності. Зокрема, згідно з підпунктом г) 17 п. 2 ст. 5 Закону України «Про приватизацію державного майна», приватизації не підлягають об'єкти, що мають загальнодержавне значення, а саме, акваторії портів, причали всіх категорій і призначень, причальні у портах і гідрографічні споруди, набережні причалів, захисні споруди та системи сигналізації, портові системи інженерної інфраструктури та споруди зв'язку, енерговодопостачання та водовідведення, автомобільні дороги та залізничні колії (до першого розгалуження за межами території порту), навчальний та гідрографічний флот,

майнові комплекси судноплавних інспекцій. Інше приватизоване майно морського порту має використовуватися у відповідності до його цільового призначення.

Отже, особливості адміністративно-правового статусу морського порту зумовлені і правовими характеристиками об'єктів, що розташовані на території порту. Ці об'єкти можна поділити на дві великі групи: 1) об'єкти державної власності (майно порту як державного підприємства), що необхідні адміністрації порту та контролюючим органам для виконання покладених на них функцій; 2) інші об'єкти власності в портах.

Перша група об'єктів необхідна, насамперед, для виконання безпосередніх функцій держави. Ми можемо виділити дві сфери, де існує потреба у подібному регулюванні: керівництво державними підприємствами, такими як морські порти, судноремонтні заводи, судноплавні компанії, що належать державі; наглядова діяльність в галузі морського транспорту (наприклад, Інспекція державного портового нагляду морського торговельного порту України) та забезпечення безпеки судноплавства, суден, портів та гідрографічних споруд (наприклад, Державне підприємство «Дельта-Лоцман»).

Про важливість діяльності останньої групи організацій свідчить той факт, що Державне підприємство «Дельта-Лоцман» визнано таким, що не підлягає приватизації згідно з одноіменним законом від 04.10.2005 р. № 2930-IV [6].

При цьому, якщо вести мову про забезпечення стратегічних інтересів держави, аналіз монографічного дослідження російського науковця А. Койцан дозволяє виділити наступні завдання порту: забезпечення транспортної складової національної безпеки, укріплення обороноздатності, а також будівництво, модернізація й реконструкція портової інфраструктури та суперструктури [7].

Метою такого регулювання є не збільшення об'єктів державної власності, а формування такої сукупності об'єктів морського порту, яка оптимально відповідає потребам держави у забезпеченні розв'язання наявних соціально-економічних проблем. Другорядним завданням є отримання прибутку, необхідного для забезпечення фінансування власних витрат на інфраструктуру морського порту.

На території порту, як державного підприємства, зазвичай розташовані й інші організації та установи, у т. ч. недержавні. Адміністративно-правовий статус недержавних підприємств має свої особливості. З одного боку, вони діють в умовах адміністративного режиму передбаченого законодавством для певної галузі незалежно від форми власності підприємства, зокрема, вони мають дотримуватися положень Господарського, Цивільного кодексів України та

інших законодавчих й підзаконних актів. З другого боку, як пише Ю. П. Битяк, «держава лише встановлює межі діяльності, яка не повинна здійснюватися на шкоду суспільству» [8]. Вплив держави у такому випадку обмежується регламентацією процесів реєстрації, ліцензування, оподаткування тощо. Це пов'язано з тим, що підприємства діють на територіях певних населених пунктів або регіонів, використовують природні ресурси (земля, вода електроенергія) тощо, а це вимагає державного контролю.

Морський порт як державне підприємство здійснює діяльність у низці сфер. Тому правовий статус цього підприємства, окрім адміністративного права, визначається також нормами фінансового, цивільного, трудового та інших галузей права. Морський порт, як і інші профільні підприємства незалежно від форми власності, має дотримуватися антимонопольного, водного, земельного законодавства, правил виробничої безпеки тощо. Таким чином, прямо чи опосередковано, окрім Міністерства інфраструктури України, на діяльність морських портів впливають Міністерство надзвичайних ситуацій України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство соціальної політики України, Фонд державного майна України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України тощо.

Останній орган, окрім іншого, здійснює ще й контрольні функції по відношенню до спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ). За даними Мінекономрозвитку 5 з 11 наявних СЕЗ здійснюють свою діяльність на території портів [9], у зв'язку з чим вважається доцільним здійснити побіжний огляд співвідношення «морський порт – СЕЗ», оскільки діяльність СЕЗ в портах досить значною мірою впливає на адміністративний статус останніх, у зв'язку з тим, що на ній встановлено спеціальний правовий режим господарської діяльності, особливий порядок застосування та дії законодавства України.

Наприклад, у відповідності до Закону України від 23.03.2000 р. № 1607-III «Про спеціальну (вільну) економічну зону «Порт-франко» на території Одесського морського торговельного порту» адміністративний статус цієї зони суттєво відрізняється від інших, також розташованих в порту. Зокрема, ст. 3 вказаного вище Закону передбачає, що управління СЕЗ здійснюється Одеською обласною державною адміністрацією, Одеською міською радою, а також органом господарського розвитку і управління СЕЗ «Порт-франко» [10].

Тобто, якщо керівництво Одесським морським портом як державним підприємством здійснюється за вертикально «порт – профільне міністерство», то СЕЗ «Порт-франко» має більш складне подвійне управління: «СЕЗ – обладміністрація й міськрада» та «СЕЗ – профільне міністерство (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України)».

Це є свідченням подвійної правової природи такого явища як морський порт, оскільки, з одного боку, порт виступає юридичною особою, тобто суб'єктом правовідносин, а з другого – майновим комплексом, тобто об'єктом правовідносин. На нашу думку, ця точка зору відображає розподіл господарських функцій порту як господарського товариства та функцій державного управління безпекою мореплавства.

Ч. 1 с. 191 Цивільного кодексу України називає підприємство єдиним майновим комплексом, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, тобто, об'єктом. Аналіз положень ст. 11 («Порти») Конвенції Організації об'єднаних націй з морського права (UNCLOS) від 10.12.1982 р. також дозволяє зробити висновок, щодо сприйняття порту як об'єкта правовідносин [11]. Отже, в залежності від підходу, морський порт може виступати і об'єктом, і суб'єктом правовідносин.

Питаннями оперативного управління роботою морського порту опікується керівництво самого підприємства. При цьому, у разі необхідності, державні контролюючі органи, здійснюють контроль за дотриманням морським портом відповідного законодавства та можуть застосовувати до адміністрації останнього заходи примусового характеру. Наприклад, Державна інспекція України з безпеки на морському та річковому транспорті здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства та стандартів на морському транспорті (п. 23), розглядає справи про адміністративні правопорушення (п. 41) [12].

Органом управління морським портом як державним підприємством є адміністрація. Адміністрації виконують управлінські функції всередині організації, а також вступають у взаємовідносини з іншими суб'єктами адміністративного права (у т. ч. державними органами виконавчої влади). Наприклад, згідно із ст. 6 наказу Міністерства транспорту України від 26.02.2002 р. № 116 «Про затвердження Статуту ДП «Одеський морський торговельний порт» управління портом здійснює його начальник, якого Міністерство інфраструктури України признає шляхом укладення контракту. Аналіз наказу № 116 дозволяє зробити висновок, що начальник порту має такі функції: управлінські (відповідає перед Міністерством інфраструктури за стан та діяльність порту; забезпечення останнього кадрами; здійснює загальне управління шляхом видання наказів обов'язкових для співробітників, відвідувачів та клієнтів порту); економічні (формує та виконує фінансові плани); господарські (заключає договори, видає доручення, відкриває в установах банків розрахункові та інші рахунки, розпоряджається грошовими коштами та майном відповідно до чинного законодавства);

представницькі (діє без доручення від імені порту, представляє його в усіх установах та організаціях).

Отже, як ми бачимо, невід'ємною частиною адміністративного статусу морського порту є уособлення в адміністративно-правових відносинах діяльності порту з діяльністю свого керівника.

Разом з тим, до негативних аспектів сучасного адміністративного статусу морського порту слід віднести обмеженість можливостей керівників державних портів у самостійному прийнятті рішень щодо фінансово-господарської діяльності цих підприємств, але поряд з цим, неможливо на даний час відмовитися від участі держави в управлінні морським транспортом. Як ми вже зазначали, морський порт є комплексним підприємством, на території якого здійснюється велика кількість різних за своєю суттю господарських, цивільно-правових тощо дій.

У діючих нормативно-правових актах розділяється морський торговельний порт та різноманітні організації, що діють на його території. Зокрема, п. 4.9. 69 Положення про Міністерство інфраструктури України, затверджене Указом Президента України від 12.05.2011 р. № 581/2011, передбачає, що затвердженю підлягає порядок діяльності підприємств та організацій усіх форм власності на території морського торговельного або спеціалізованого порту [13].

Подібної точки зору дотримувався і керівник Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України В. Борденюк під час розгляду законопроекту «Про морські порти України» (№ 2143-1 від 22.09.2006 р.). Зокрема, у висновку згаданого органу до проекту закону від 20.10.2006 р. було зазначено, що необхідне чітке відокремлення діяльності «морського порту» як державного підприємства від діяльності «служби капітана порту» як органу державного нагляду за безпекою мореплавства у портах [14]. Наприклад, повноваження щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення і накладення адміністративних стягнень є повноваженнями державного органу, а не керівника підприємства. У зв'язку з цим вони мають надаватися не начальнику порту (ст. 22 проекту), а його капітану.

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз адміністративного статусу морського порту дозволяє виділити наступні його особливості:

- відноситься до юридичних осіб публічного права;
- є державним, некомерційним транспортним підприємством;
- створений профільним міністерством (на даний час Міністерство інфраструктури України) та фактично інтегрований із зазначеним органом виконавчої влади;

- на території порту діють державні та приватні підприємства, організації, установи;
- в частині портів розміщені спеціальні економічні зони, адміністративний режим в яких відрізняється від загальноміжнародного;
- порт одночасно виступає об'єктом та суб'єктом правовідносин (як об'єкт він структурно підпорядковується, наприклад, вищезгаданому міністерству; як суб'єкт в особі начальника порту реалізовує управлінські, економічні та господарські функції).

Виділені особливості дозволяють сформулювати визначення морського порту. У широкому контексті морський порт – це сукупність споруд та обладнання спеціалізованого транспортного й загального призначення, розташованих на узбережжі моря на природній або штучно утвореній території, в акваторії моря на відстані, передбаченій чинним законодавством, а також органів управління ними, метою функціонування яких є обслуговування суден та пасажирів, зокрема, проведення навантажувальних, розвантажувальних, перевалочних тощо операцій, надання пов'язаних з цим послуг та проведення необхідних адміністративних процедур. У вузькому ж – це спеціалізоване державне підприємство, що здійснює управління згаданими спорудами та обладнанням, які розташовані на території та акваторії порту.

Література:

1. Літвіна О. Ю. Критерії розмежування комерційної та некомерційної господарської діяльності / О. Ю. Літвіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2009. – № 841. – С. 242 – 244. – С. 243.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення ч. 1 ст. 73 Кодексу торговельного мореплавства України (справа про морський порт як державне підприємство № 1-17/2004 від 15.12.2004 № 21-рп/2004) // Урядовий кур'єр від 12.01.2005. – № 4.
3. Про затвердження Статуту ДП «Одеський морський торговельний порт». Наказ Міністерства транспорту України від 26.02.2002 № 116 // «Транспорт України». – № 5. – 15.03.2002. – С. 24.
4. Пропозиції Президента до Проекту Закону «Про морські порти України» № 0881 від 23.11.2007 [Електронний ресурс] Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=30772.
5. Развадовський В. Й. Державне регулювання транспортної системи України (адміністративно-правові проблеми та шляхи їх розв'язання) : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / В. Й. Развадовський. – Харків, 2004. – 508 с. – С. 364.

6. Про внесення змін до Закону України «Про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації» (щодо державного підприємства «Дельта-лоцман») : Закон України від 04.10.2005 № 2930-IV // Голос України від 04.11.2005. – № 209.
7. Койцан А. И. Совершенствование системы управления федеральной собственностью в морских портах: дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / А. И. Койцан. – Мурманск, Мурманский гос. техн. ун-т. – 2005. – 148 с. – С. 52.
8. Адміністративне право України / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. Т. Зима та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : І Юрінком Інтер, 2007. – 544 с. – С. 10.
9. Основні показники по спеціальним економічним зонам.
Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=37016.
10. Про спеціальну (вільну) економічну зону «Порт-франко» на території Одеського морського торговельного порту. Закон України від 23.03.2000 № 1607-III // Голос України від 30.05.2000.
11. Конвенція Організації об'єднаних націй з морського права (UNCLOS) від 10.12.1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/2540700>.
12. Про Положення про Державну інспекцію України з безпеки на морському та річковому транспорти. Указ Президента України від 08.04.2011 № 447/2011 // Урядовий кур'єр від 11.05.2011. – № 83.
13. Про Положення про Міністерство інфраструктури України. Указ Президента України від 12.05.2011 № 581/2011 // Урядовий кур'єр від 25.05.2011. – № 93.
14. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 20.10.2006 на проект Закону України «Про морські порти України» № 2143-1 від 22.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc2_5_1_J?ses=10007&num_s=2&date1=&date2=&name_zp=%EF%F0%EE+%EC%EE%F0%F1%FC%EA%B3+%EF%EE%F0%F2%E8+%F3%EA%F0%E0%BF%ED%E8&out_type=&id=

Джабурія О. В., Одесський апеляційний
адміністративний суд

**АДМІНІСТРАТИВНІ СУДИ В УКРАЇНІ:
ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ
ПРАВОВОГО СТАТУСУ В КОНТЕКСТІ ЗАВДАННЯ
АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА**

В статті аналізується правовий статус адміністративних судів в Україні, враховуючи основне завдання адміністративного судочинства, а саме, захист прав, свобод та інтересів невладних суб'єктів публічно-правових відносин. Зокрема увагу приділено питанням понятійно-категоріального апарату, який використовується у Кодексі адміністративного судочинства України щодо визначення правового статусу адміністративних судів. Визначено основні характеристики правового статусу адміністративних судів в Україні.

В статье анализируется правовой статус административных судов в Украине, учитывая основную задачу административного судопроизводства, а именно, защита прав, свобод и интересов ненеактивных субъектов публично-правовых отношений. В частности внимание уделено вопросам понятийно-категориального аппарата, который используется в Кодексе административного судопроизводства Украины относительно определения правового статуса административных судов. Определены основные характеристики правового статуса административных судов в Украине.

In article legal status of administrative courts in Ukraine is analyzed, considering the primary goal of administrative legal proceedings, namely, protection of the rights, freedom and interests of powerless subjects publicly-legal relations. In particular the attention is given questions of the conceptually-categorial device which is used in the Code of administrative legal proceedings of Ukraine concerning definition of legal status of administrative courts. The basic characteristics of legal status of administrative courts in Ukraine are defined.

Адміністративний суд, як орган державної влади, на який покладено важливe завдання захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій, має відповідний, обумовлені Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), предмет діяльності (справи адміністративної юрисдикції) та повноваження щодо розгляду і вирішення даного предмету.

Законодавство про адміністративне судочинство більш-менш чітко встановлює окрім ознаки та елементи правового статусу адміністративного судочинства як ведучого суб'єкта процесу розгляду справ адміністративної юрисдикції. Хоча КАСУ, у положеннях про правосуб'ектність використовує даний термін виключно до учасників адміністративного судочинства, слід визнати, що і суд має власну специфічну правосуб'ектність, яка і обумовлює елементи правового статусу.

Безсумнівно, що в сучасних швидко мінливих умовах необхідні нові підходи в розробці теорії правового статусу учасників адміністративно-правових відносин, чому в значній мірі сприяють нові підходи з боку держави до людини й громадянина, оновлення законодавства, насамперед з точки зору підвищення ефективності правових засобів захисту інтересів особи.

Питання про ефективність правового регулювання діяльності адміністративних судів в Україні, а також відповідність цієї діяльності завданням поставленим перед адміністративною юстицією є сьогодні дуже актуальними. І хоча окремі вчені, серед яких слід відзначити Авер'янова В. Б., Голосніченка І. П., Ківалова С. В., Комзюка А. Т., Пед'яка Ю. С., Стефанюка В. С., Тишченка М. М та ін., досліджували цю проблему, визначення основних елементів правового статусу адміністративного суду не отримало достатнього обґрунтування.

Саме тому, вважаємо за необхідне звернути увагу на дане питання в контексті змін до законодавства України про адміністративне судочинство та дослідити основні ознаки та елементи правового статусу адміністративних судів в Україні.

Основними категоріями, які використовує законодавець щодо визначення правового статусу того чи іншого органа публічної влади, в тому числі органів державної влади, є завдання, функції, компетенція, повноваження (права і обов'язки), предмет діяльності.

Зокрема, КАСУ після набрання чинності (01.09.2005 р.) використовував щодо адміністративних судів термін «компетенція» (ст. 17). Однак. Законом України «Про судоустрій та статус суддів» від 7.07.2010 р. було внесено певні зміни до указаної норми, зокрема, термін «компетенція» був замінений терміном «юрисдикція». Отже, законодавець звернув увагу на різницю у вказаних термінах та віддав перевагу останньому, з точки зору уточнення саме поняттєво-категоріального апарату, який використовується у положеннях КАСУ.

Дійсно, публічно-владний орган представляє державу або територіальну громаду в межах своєї компетенції, яка закріплена законодавством. Саме компетенція є стрижневою і змістовою характеристикою правосуб'ектності будь яких органів публічної влади, включаючи і органи судової влади.

У системі суб'єктів адміністративного судочинства адміністративний суд має специфічний статус, оскільки тільки він є органом державної влади, який реалізує відповідні владні повноваження юрисдикційного характеру.

Щоб правильно зрозуміти й з'ясувати домінуючу роль суду в адміністративно-процесуальних правовідносинах, необхідно усвідомити, як судова влада проявляється в сфері судочинства.

Так Конституція України 1996 р. встановила принцип здійснення державної влади на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову та проголосила відносну самостійність органів законодавчої, виконавчої й судової влади (ст. 7). Із цього моменту судова влада набула самостійного значення, отримала статус однієї з гілок державної влади. Відповідно до положень Конституції України судова влада здійснюється за допомогою конституційного, цивільного, адміністративного й карного судочинства [4].

При цьому провідна роль у правовідносинах при всіх умовах належить державним органам, відповідальним за виробництво по кримінальній справі, наділеним правом застосування норм права й прийняття процесуальних рішень. Від цих осіб багато в чому залежить хід справи, вони зобов'язані роз'яснити й забезпечити реалізацію прав іншим учасникам процесу, які поза відносинами з державним органом не можуть цього зробити, а тому й реалізувати наявні суб'єктивні права [5].

Без цього неможливо розвиток адміністративного судочинства, досягнення поставлених перед ним завдань. Владні повноваження проявляються при порушенні адміністративної справи, залученні суб'єкта владних повноважень в якості відповідача, припиненні справи, прийнятті постанови тощо. Особливо варто підкреслити, що під час судового розгляду адміністративної справи єдиним право-застосовчим органом є суд. Законодавство України його наділяє винятковою компетенцією в частині винесення остаточного рішення по адміністративній справі.

Суд як державний орган правосуддя традиційно відносять до групи учасників карного процесу, які ведуть карне судочинство (керують процесом). За твердженням К. Ф. Гуценко, цих суб'єктів можна назвати основними учасниками судочинства [7] як суб'єктів, призваних здійснювати головні процесуальні функції. Істотною їхньою властивістю є те, що вони, будучи носіями службового або особистого інтересу наприкінці конкретної справи, можуть активно впливати на його виникнення й просування до передбаченого законом фінішу. До них віднесені: суд, учасники з боку обвинувачення й учасники з боку захисту.

Саме це основне правило й ряд інших приписань конституційного й кримінально процесуального законодавства визначають центральне положення суду серед інших суб'єктів кримінально процесуальних правовідносин. Так, тільки суди (судді) загальної юрисдикції вправі постановляти досить відповідальні підсумкові рішення по матеріалам перебували в їхньому виробництві кримінальних справ:

– про застосування примусових мір медичного характеру відносно осіб, що зробила діяння, заборонені карним законом, і страждаючими психічними розладами;

– про застосування примусових мір виховного характеру у відношенні неповнолітніх, що зробили злочини;

– про зміну або скасування вироків або інших рішень нижчестоящих судів по кримінальних справах.

Поняття «компетенція» походить від латинських слів *scompteto*, що означає добиваюся, підходжу, відповідаю [1, с. 264] та *sopetentia*, що в одному із значень перекладається як «погодженість частин, розмірність, симетрія» [2, с. 11]. В окремих енциклопедичних словниках компетенція визначається як сукупність встановлених нормативними правовими актами прав і обов'язків (повноважень) організацій, органів, посадових осіб, а також осіб, здійснюючих управлінські функції в комерційних організаціях [3, с. 205-206].

Термін «компетенція» традиційно визначається як сукупність встановлених нормативними правовими актами прав і обов'язків (повноважень) організацій, органів, посадових осіб, а також осіб, здійснюючих функції управлінського характеру і в невладних організаційно оформленіх суб'єктах.

Для адміністративного законодавства України взагалі не є характерним використання поняття «компетенція», елементи якої можливо розглянути лише за умови послідовного виокремлення головних критеріїв, що характеризують основи діяльності органів публічної влади та порядок її здійснення. Отже, той факт, що законодавець первинно в КАСУ використав термін «компетенція» щодо підвідомчого визначення кола справ та їх інстанційний перерозподіл в межах системи адміністративних судів став не характерним та, скоріше, винятковим.

Для компетенції органів публічної влади характерним можна визнати наявність наступних елементів: законодавчо закріплений заувдання функціонування органів публічної влади; предмети відання та публічно-владні повноваження.

Таким чином, на нашу думку, законодавець справедливо змінив назву ст. 17 КАСУ, застосувавши при цьому, термін «юрисдикція», що обумовлено: по-перше, кореспондуючими нормами Конституції України, зокрема ст. 124 вказує на те, що юрисдикція судової влади

поширюється на всі правовідносини у державі; по-друге, змістом судової діяльності, яка передбачає наявність чітко визначеного кола публічно-правових спорів, підвідомчих адміністративним судам.

Адміністративно-судова юрисдикція, як правило, ототожнюється із адміністративним судочинством. Його узагальнена характеристика зводиться за своєю юридичною суттю до розгляду й вирішенню конфліктних ситуацій, що виникають у процесі застосування матеріальних правових норм різних галузей права, до правової оцінки поведінки конфліктуючих сторін і застосуванню до сторони, чия поведінка визнається неправомірною чи незаконною, передбачених чинним законодавством заходів державного (юридичного) примусу, або юридичних санкцій.

На нашу думку, термін «юрисдикція» більше відповідає змісту ст. 17 КАСУ, тому що в даному випадку він ідентичний такій відомій і традиційно вживаній категорії для характеристики здійснення судової влади як «підвідомчість», яка разом із категорією «підсудність» утворює логічний зміст першої глави другого розділу КАСУ і відображає перерозподіл справ не тільки між різними спеціалізованими судами, але й у середині самої системи адміністративних судів. Зокрема, такий перерозподіл має і предметний критерій, для перерозподілу справ між різними спеціалізованими судами використовується саме юрисдикційний критерій (критерій сутності та змісту спору, що розглядається), а у середині самої системи адміністративних судів використовується правила так званої предметної підсудності.

Слід зазначити, що така категорія «юрисдикція», на нашу думку, ідентична такій складовій компетенції, наприклад, органів виконавчої влади, як «предмет відання». А територіальні межі здійснення адміністративно-юрисдикційних повноважень адміністративними судами характеризуються територіальною підсудністю справ.

Що ж стосується можливості використання терміну «компетенція» як складової правового статусу адміністративного суду, то, на нашу думку, його можна використовувати лише умовно, як збірне поняття, яке об'єднує в собі завдання, яке поставлено перед адміністративним судом, юрисдикцію адміністративного суду та повноваження, які має адміністративний суд під час розгляду та вирішення адміністративних справ.

Спробуємо визначити ознаки окремих елементів правового статусу адміністративного суду.

1. Нормативно закріпліні завдання функціонування, які обумовлюють безпосередньо мету діяльності адміністративних судів у конкретних адміністративно-процесуальних правовідносинах, що виникають з природу розгляду і вирішення справ адміністративної юрисдикції.

Офіціально визнані (правові) завдання функціонування адміністративних судів відіграють роль стратегічних орієнтирів для реалізації правосуб'ектності даних представників публічної влади у правовідносинах, які виникають з приводу розгляду та вирішення публічно-правових спорів і визначають характер та комплекс тих повноважень, які є необхідними для повноцінної участі у відповідних правовідносинах у якості суб'єкта, що забезпечує ведення адміністративного судового процесу. При цьому, такі повноваження можуть бути як однакової цільової спрямованості (наприклад, суто процесуальними) так і комплексними.

Зокрема, завданням адміністративного судочинства, як відомо, є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ (ст. 2 КАСУ).

Отже законодавець фактично передбачив, не тільки першочергове (основне) завдання, яке поставлено перед адміністративним судом, але й шлях його досягнення, а саме – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд адміністративних справ, які стали наслідком ініціювання зацікавленими суб'єктами публічно-правових відносин (переважно невладними) спору публічно-правового характеру.

При цьому законодавець передбачив і те, що може перевірити адміністративний суд у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Зокрема мова йде про те, що адміністративний суд може перевірити рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень з питань їх: 1) законності; 2) цільовій відповідності повноваженням; 3) обґрунтованості, тобто прийняття їх з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонності (неупередженості); 5) добросовісності; 6) розсудливості; 7) відповідності принципу рівності перед законом, тобто недискримінаційності; 8) пропорційності, враховуючи питання дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) дотримання права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасності.

Звернемо увагу на те, що частина питань, які можуть бути перевірені адміністративними судами у справах, які складають основу предметної діяльності даних юрисдикційних органів, не носять суто

правовий характер і пов'язані з оцінюванням певних характеристик діяльності органів публічної влади. Однак, дані характеристики, на сьогоднішній момент, не закріплені у законодавстві України як базисні для функціонування указаних суб'єктів публічно-правових відносин, що має негативний вплив на ефективність правозахисної діяльності адміністративних судів та позбавляє їх чітких орієнтирів у юрисдикційній діяльності.

2. Предмети відання органів публічної влади, тобто визначені законодавством України сфери (в тому числі територіальні) їхнього функціонування складають ще один з елементів правового статусу даних суб'єктів публічно-правових відносин. Для органів судової влади (в тому числі спеціалізованих судів) такі предмети відання мають чітко окреслено коло справ підвідомчих адміністративним судам та підсудних їм у відповідності з правилами предметної, територіальної та інстанційної підсудності.

В юридичній літературі зазначається, що предмети відання – це не проста сукупність питань, а узагальнене, юридично значуще визначення тієї сфери суспільних відносин, у якій слід діяти органу [4, с. 23]. В нашому випадку адміністративний суд стикається, в першу чергу, з відносинами, що виникають між владним та невладними суб'єктами публічно-правових відносин, при чому в таких відносинах невладні суб'єкти намагаються, переважним чином, реалізувати надані їм Конституцією та законами України права і свободи.

Характеристика предметів відання як елементу правового статусу органів публічної влади, в тому числі адміністративних судів, дозволяє казати про такі аспекти як: 1) виокремлення певних сфер життєдіяльності суспільства та держави, а отже і сфер публічно-владного впливу відповідних органів публічної влади (зокрема, для адміністративних судів мова йде, в першу чергу, про адміністративно-правову та конституційно-правову сфери юрисдикційного впливу); 2) наявність більш-менш стійкого напрямку публічно-владної діяльності (для адміністративних судів – правозахисний та юрисдикційний напрямки); 3) відповідне до об'єктів публічно-владного впливу (для адміністративного судочинства – публічно-правова конфліктна ситуація) кадрове, матеріально-технічне та фінансове забезпечення; 4) юрисдикційно-владна спрямованість та відповідна юридична сила актів, що приймаються під час діяльності публічно-владних органів; 5) територіальні межі діяльності відповідного органу (вся територія держави, територія адміністративно-територіальних одиниць або інші територіальні межі реалізації повноважень).

Дані аспекти визначають характер публічно-владного впливу на відповідний об'єкт і забезпечують провести чітку різницю між

правовим статусом різних органів судової влади, в свою чергу, визначає різницю в обсязі правосуб'ектності та, відповідно, колі право-відносин у сфері розгляду та вирішення адміністративних справ, в які вказані органи публічної влади можуть вступати. Наприклад, адміністративний суд першої інстанції не може стати учасником правовідносин, які виникають з приводу апеляційного перегляду адміністративної справи.

Разом з виокремленням предметів відання як елементу компетенції органів публічної влади, необхідно вказати на те, що не всі вчені погоджуються з цим. Так Б. М. Лазарев зазначав, що вказівка у нормі права на об'єкт владного впливу або відповідну сферу життя ніяк не може зробити їх елементом компетенції органу, тим більше існуючий поряд з його повноваженнями. У зв'язку з цим вчений вказував, що до компетенції належать саме право і обов'язок вирішення тих чи інших питань або участь у їх вирішенні, а не питання самі по собі. Отже, з цієї причини необхідно говорити не про питання, «що належать до компетенції» (предмети відання), а про питання, які відносяться до неї [5, с. 241 – 243].

3. Владні повноваження (права і обов'язки), які забезпечують нормативно визначену можливість прийняття загальнообов'язкових юрисдикційних актів, правозасовочих рішень по адміністративним справам, виконання яких забезпечується відповідними засобами примусово-забезпечувального впливу.

Органи різних гілок державної влади, виконують різні функції, які обумовлюють характер їх повноважень, а відповідно і характер правосуб'ектності. Як вказується в літературі, для кожного виду державних органів характерна «спеціальна правосуб'ектність» [6, с. 69].

Тут слід додати, що правосуб'ектність органів державної влади можна характеризувати як функціонально-цільову правосуб'ектність. Тобто це така правосуб'ектність, яка обумовлюється головними напрямами та завданнями діяльності відповідних органів державної влади, наприклад, прийняття законів; формування державної політики у всіх сферах життєдіяльності суспільства тощо. Щодо правосуб'ектності адміністративних судів слід зазначити, що її сутність знаходить свій прояв у застосуванні законодавства під час забезпечення захисту зацікавлених суб'єктів публічно-правових відносин у процесі вирішення публічно-правових спорів – реалізація функції адміністративного правосуддя.

В літературі зустрічається пропозиція про виокремлення таких публічно-владніх повноважень, як регулюючі, контрольні, правозасовочі та повноваження, що забезпечують здійснення інших повноважень [7, с. 5 – 7], які в більшій чи меншій мірі притаманні органам різних гілок державної влади.

Зокрема Л. В. Коваль, серед владних повноважень умовно виділяє державно-владні, що виражают волю держави і передаються нею службовим особам на підставі закону, та юридично владні, що не виражають волю держави, але мають законний характер [8, с. 50], що можна віднести і до адміністративних судів, з урахуванням того, що суд є юрисдикційним органом. Саме тому щодо характеристики діяльності адміністративного суду, на нашу думку, слід використовувати термін «юрисдикція», який дійсно відображає характер процесуальної діяльності адміністративних судів, які пов'язані з розглядом та вирішенням спору, що виник із конфлікту між суб'ектом владних повноважень та невладним суб'ектом публічно-правових відносин.

Як вказується, владне повноваження є забезпечена законом вимога уповноваженого суб'екта певної поведінки і дій, звернена до фізичних та юридичних осіб. При цьому, виділяються наступні його елементи: а) наявність уповноваженого суб'екта; б) веління (команду, вимогу) звернене до іншої сторони публічно-владних відносин; в) забезпеченість законом (законодавча регламентація владних повноважень); г) система гарантій, що сприяє реалізації повноважень [9, с. 139].

Отже, сутність повноважень адміністративних судів, в першу чергу, полягає у наступному:

1. Адміністративні суди наділені правом прийняття право-застосовчих актів, які можуть містити правові приписи, які є обов'язковими для виконання усіма суб'ектами публічно-правових відносин (мова як про учасників конкретного процесу, так і про інших суб'ектів публічно-правових відносин). Акти адміністративного судочинства, які прийняті у межах Конституції та законів України є обов'язковими до виконання всіма суб'ектами публічно-правових відносин – органами, підприємствами, установами, організаціями, а також громадянами в межах території на яку розповсюджується юрисдикція відповідного органу судової влади. Такі акти є основною юридичною формою реалізації завдань та функцій цих органів. Шляхом видання відповідного акта адміністративний суд вирішує те чи інше спірне питання, що виникає у наслідок звернення з позовною заявою відповідним суб'ектом публічно-правових відносин. Акти, прийняті адміністративними судами можуть не тільки вирішувати адміністративну справу по суті, але й створювати юридичну основу для виникнення, зміни або припинення процесуальних відносин, або є юридичним фактом, що безпосередньо створює умови для виникнення, зміни або припинення таких правових відносин. Наприклад, ухвала суду про залишення позовної заяви без руху є тим юридичним фактом, який припиняє процесуальні відносини щодо розгляду адміністративної справи.

2. Публічно-владний вплив правових актів на захист та охорону прав, свобод та законних інтересів громадян від їх порушень повинен забезпечуватися можливістю здійснювати контроль за їх реалізацією, в тому числі застосовувати іншими органами державної влади (органами виконавчої служби) заходів державного примусу. При цьому слід вказати на різну юридичну природу примусу, який застосовується органами судової влади та примусу, який може застосовуватися органами виконавчої служби, які представляють виконавчу гілку влади.

3. Адміністративний суд є публічно-владним органом, який спирається на матеріальне та процесуальне забезпечення своїх юрисдикційних приписів, що гарантується можливістю використання відповідної частини коштів державного чи місцевого бюджетів щодо реалізації того чи іншого рішення по справам, пов'язаним з відновленням прав невладних суб'єктів публічно-правових відносин.

4. Зміст правового статусу адміністративних судів детермінує і можливі варіанти оформлення своїх рішень та юридичні наслідки прийняття відповідних актів адміністративного судочинства. Акти адміністративного судочинства є тими процесуально-владними документами, які відображають процедуру розгляду та вирішення певної адміністративної справи і оформлюють владне волевиявлення адміністративного суду, що, у свою чергу, відображає результат право-захисної юрисдикційної адміністративно-судової діяльності.

Таким чином, основними категоріями, що дають можливість визначитися із правовим статусом адміністративного суду на нашу думку, можна вважати такі категорії, як: «завдання», «юрисдикція» та «повноваження».

Література:

1. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 704 с.
2. Бутко І. П. Місцеві ради і забезпечення законності / І. П. Бутко, Ю. С. Шемщукенко – К. : «Наукова думка», 1973. – 232 с.
3. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юриинформцентр, 2000. – 526 с.
4. Кутафин О. Е. Компетенция местных Советов: учеб. пособие / О. Е. Кутафин, К. Ф. Шеремет. – 2-е изд. – М. : Юрид. лит., 1986. – 224 с.
5. Лазарев Б. М. Государственное управление на этапе перестройки / Лазарев Б. М. – М. : Юрид. лит., 1988. – 320 с.
6. Дюрягин И. Я. Дискуссионные вопросы понятия правосубъектности / И. Я. Дюрягин // Проблемы правоведения. Республиканский межведомственный научный сборник. – К. : Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1978, Вып. 37. – С. 61-70.

7. Берг О. В. Классификация властных полномочий и оптимизация системы органов власти / О. В. Берг // Государственная власть и местное самоуправление. – 2001. – № 3. – С. 5-7.
8. Коваль Л. В. Адміністративне право: Курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів. – 3-е вид. / Л. В. Коваль – К. : Вентурі, 1998. – 208 с.
9. Тихомиров Ю. А. Публичное право. Учебник. / Ю. А. Тихомиров. – М. : Издательство БЕК, 1995. – 496 с.

УДК 342.9

*Бітов А. І., Одеський апеляційний
адміністративний суд*

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена аналізу змісту та структури процесуальної форми адміністративного судочинства в Україні. Характеризуються особливості розгляду справ адміністративної юрисдикції та ознаки адміністративно-судових проваджень. Визначається стадійний характер адміністративного судочинства та обов'язкові компоненти стадії як структурного елемента даного виду судочинства.

Статья посвящена анализу содержания и структуры процессуальной формы административного судопроизводства в Украине. Характеризуются особенности рассмотрения дел административной юрисдикции и признаки административно-судебных производств. Определяется стадийный характер административного судопроизводства и обязательные компоненты стадии как структурного элемента данного вида судопроизводства.

The article is devoted the analysis of maintenance and structure of judicial form of the administrative legal proceeding in Ukraine. The features of consideration of matters of administrative jurisdiction and signs of administrative-judicial productions are characterized. Phasic character of the administrative legal proceeding and obligatory komponenty of the stage is determined as a structural element of this type of the legal proceeding.

Адміністративне судочинство є одним з провідних інститутів, що покликаний захищати порушені органами виконавчої влади права і свободи людини і громадянства, при цьому воно нерозривне пов'язане із змістом і принципами сучасної правової державності. Механізм правової держави і його ефективне функціонування може бути забезпечене належним чином організованою судовою владою із власними матеріальними й процесуальними правовими

атрибутами. Найважливішою ознакою правової держави повинне бути наявність спеціалізованого правосуддя (конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного судочинства), за допомогою якого здійснюється у країні судова влада.

Функціонування адміністративних судів в Україні забезпечується процесуальною регламентацією їх діяльності за допомоги норм, які містяться в Кодексі адміністративного судочинства України, прийнятого у 2005 році. Будучи оформлені за допомоги відповідних процесуальних норм, адміністративне судочинство являє собою різновид юридичного процесу, який має певну структуру, що, у свою чергу, робить актуальним питання про елементну наповненість такої структури, виявлення взаємозв'язків між її елементами.

Характеристика відповідних елементів надає чітке уявлення про будь-який вид юридичного процесу, який обов'язково має власну структуру, тобто комплекс складових елементів і їх внутрішню побудову, яка визначає масштаби адміністративно-процесуальної регламентації діяльності адміністративних судів щодо розгляду і вирішення справ адміністративної юрисдикції. Саме тому питання про процесуальну форму адміністративного судочинства є актуальним на етапі розвитку інституту адміністративного судочинства в Україні.

Питання про зміст про характер процесуального оформлення діяльності адміністративних судів в Україні, а також удосконалення правового забезпечення процесу розгляду та вирішення справ адміністративної юрисдикції були предметом дослідження у працях окремих вітчизняних учених, серед яких слід відзначити В. Б. Авер'янова, І. П. Голосіченка, С. В. Ківалова, А. Т. Комзюка, Ю. С. Пед'єка, В. С. Стефанюка, М. М. Тишченка та ін. В той же час дослідження концептуальних засад процесуальної форми діяльності адміністративних судів все ще знаходиться на початковому етапі.

Новизна дослідження полягає у створенні теоретичної конструкції процесуальної форми адміністративного судочинства, що дозволить прояснити процесуальну природу даного різновиду судочинства, визначити його змістовну наповненість, обґрунтувати взаємне співвідношення його структурних елементів.

Задоволення потреби суб'єктів публічно-правових відносин, особливо невладних, у захисті їх прав, свобод та інтересів здійснюється у певній процесуальній формі. При цьому адміністративно-судова процесуальна форма відображає функціональне переломнення судової влади через призму юрисдикції адміністративного суду.

Виходячи із цієї передумови, адміністративне судочинство отримало процесуальне оформлення, що враховує особливості справ адміністративної юрисдикції, які передбачають необхідність захисту

суб'єктивних прав специфічного публічного характеру, що притаманні суб'єктам публічно-правових, а, відповідно і публічно-владних, правовідносин. Цим визначається своєрідність процесуальної, в тому числі і принципової, моделі розгляду та вирішення публічно-правових спорів у адміністративному судовому процесі порівняно з іншими процесуально-галузевими напрямами функціонування судової влади.

На відміну від давно відомих у нашій державі різновидів судочинства (кrimінального і цивільного), адміністративне судочинство є відносно новим процесуальним інструментом вирішення відповідних спорів. Саме тому питання процесуальних ознак адміністративного судочинства не досліджувалося у достатній мірі. Більш того, якщо кrimінальне та цивільне судочинство мають кореспондуючі їм норми окремих галузей права (кrimінально-процесуального та цивільного процесуального), то адміністративне судочинство залишається різновидом правосуддя без самостійної галузі права, а розглядається здебільшого у межах галузі адміністративного права [1, с. 12] чи галузі адміністративно-процесуального права [2, с. 20].

Так чи інакше необхідно зазначити, що до юридичних процесів по кrimінальних та цивільних справах, з прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України долучився і судовий процес по справах адміністративно-правового характеру. Не акцентуючи увагу на співвідношенні адміністративного судочинства та адміністративного процесу як реально існуючого явища, ми хотіли розглянути риси, які надають адміністративному судочинству «статус» різновиду юридичного процесу, наряду із кrimінальним та цивільним процесами.

Тим більше, що на подібність адміністративного процесу в суді з іншими видами процесу указувалося у літературі, при цьому підкреслювалося, що всі три процеси в суді – кrimінальний, цивільний і адміністративний – мають єдність, мають одні основи, але завдяки особливостям справ, які розглядаються, відокремлюються один від іншого [3, с. 21].

Процесуальна форма діяльності адміністративних судів являє собою встановлену нормами законодавства про адміністративне судочинство порядок: розгляду адміністративним судом відповідних адміністративних позовів (позовних заяв), порушення провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду, розгляду та вирішення справ з винесенням відповідних процесуальних актів, оскарження і перегляду адміністративно-судових актів.

Законодавство надає особливого значення саме процесуальній формі діяльності представників судової влади, оскільки вона дозволяє

встановити реальну наявність або відсутність прав, свобод та інтересів суб'єктів публічно-правових відносин та ефективно захистити їх шляхом внесення законних і обґрунтованих процесуальних актів судово-юрисдикційного реагування. Тобто, можна стверджувати, що процесуальна форма діяльності адміністративних судів виступає в якості інструменту забезпечення законності під час правозастосовної адміністративно-судової діяльності. Зокрема, Кодекс адміністративного судочинства України встановлює коло суб'єктів, які мають право звернутися до адміністративного суду за захистом порушених або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів (ст. 2); суддів, які не мають права розглядати конкретну справу за наявності особистої чи іншої зацікавленості в його результаті (ст. 27, 28); які справи підвідомчі адміністративним судам (справи, які підпадають під юрисдикцію адміністративних судів (ст. 17); визначає правила предметної, інстанційної та територіальної підсудності (ст. 18-21); склад осіб, які беруть участь у справі (гл. 5); визначення доказів (ст. 69) тощо.

Зазначимо, що змістом адміністративно-процесуальних відносин в адміністративному суді безперечно є процесуальна діяльність, представлена адміністративними провадженнями, пов'язаних з відправленням правосуддя, тобто адміністративно-процесуальна діяльність, яка частково базується на адміністративно-правових відносинах, в яких переважним чином і виникають спори, підвідомчі адміністративним судам.

Як і будь-який інший різновид юридичного процесу адміністративне судочинство має ряд загальних ознак, до яких, на нашу думку, можна віднести наступні:

1) це свідома, цілеспрямована діяльність, пов'язана із здійсненням операцій з нормами права у зв'язку із вирішенням певних юридичних справ;

2) воно полягає у реалізації владних повноважень спеціально уповноваженими суб'єктами публічної влади, які взаємодіють із іншими суб'єктами, серед яких і невладні суб'єкти;

3) воно має на меті досягнення певного юридичного результату, що вимагається зацікавленими суб'єктами та забезпечує реалізацію повноважень суб'єктом, який забезпечує ведення процесу, а саме вирішення індивідуально-конкретної справи (вирішення справи адміністративної юрисдикції);

4) воно оформлюється за допомоги офіційних актів-документів, які закріплюють проміжні та остаточні підсумки процесуальної діяльності адміністративного суду і фіксують волю уповноваженого суб'єкта влади щодо розглянутої юридичної справи;

5) існує систематизована детальна регламентація цієї діяльності юридичними нормами, які і надають процесуальної форми здійсненню адміністративного судочинства.

Звичайно, що разом із виокремленням загальних процесуальних ознак адміністративного судочинства, слід указати і на специфічні ознаки даного різновиду юридичного процесу.

Зокрема, на відміну від кримінального процесу, який в цілому не обмежується діяльністю суду, а включає і діяльність представників інших гілок влади (наприклад, органів виконавчої влади), процес в адміністративному суді являє собою частину діяльності адміністративного суду, яка пов'язана із розглядом та вирішенням справ адміністративної юрисдикції та урегульована нормами Кодексу адміністративного судочинства України.

Адміністративне судочинство як різновид юридичного процесу – це до того ж нормативно закріплена форма прийняття правових актів-документів (актів адміністративного судочинства), які розкривають особливості механізму адміністративно-судового захисту прав, свобод і законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Адміністративне судочинство як упорядкована діяльність адміністративних судів найтіснішим образом пов'язане з матеріальними та процесуальними нормами адміністративного права. В даному випадку мова йде про те, що адміністративне судочинство дозволяє реалізувати зацікавленням суб'єктам низку норм адміністративного права охоронного характеру, а точніше тих норм, які передбачають можливість звернення до адміністративного суду задля захисту прав, свобод і законних інтересів.

При цьому слід зазначити, що даний різновид судочинства являє собою нормативно урегульовану діяльність (або порядок діяльності), у ході здійснення якої виникають відносини, урегульовані нормами права адміністративно-процесуального характеру, що надає таким відносинам адміністративно-процесуальні ознаки та визначає їх юридичну природу.

На нашу думку, можна констатувати, що адміністративне судочинство, без адміністративного права є безпредметним, а адміністративне право без наявності адміністративного судочинства залишається без адекватного юрисдикційного механізму забезпечення виконання частини його норм, гарантуючих судовий захист від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх

посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Безумовно, необхідно зазначити, що на відміну від інших видів юридичного процесу, які пов'язані із розглядом і вирішенням ідентичних за їх назвою та природою юридичних справ (наприклад, цивільний процес пов'язаний із розглядом і вирішенням справ, що виникають суто із цивільних правовідносин) адміністративне судочинство не обмежується розглядом і вирішенням справ адміністративно-правового характеру, але й обслуговує деякі інші галузеві правовідносини, ліквідовуючи у них конфлікти. Зокрема, адміністративне судочинство обслуговує правовідносини фінансового, земельного і іншого характеру, але за обов'язкової умови – присутності у них суб'єкта владних повноважень, який здійснює у них свої владні управлінські функції.

До того ж важливість адміністративного судочинства як різновиду юридичного процесу полягає у тому, що частина справ виникає безпосередньо із відносин урегульованих нормами конституційного права і, зокрема, нормами, які містяться у Конституції України. Так, згідно ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України, звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадяниніна безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, а до компетенції адміністративних судів включені виборчі та референдені спори.

Можна звернути увагу ще на ряд особливостей адміністративного судочинства, зокрема у цивільному процесі сторонами у спірних правовідносинах є два суб'єкти, яких характеризує не тільки процесуальна рівність, але й тотожність у розподілі обов'язків доказування. В адміністративному судочинстві первинна нерівність (на рівні правовідносин із яких виник конфлікт) сторін детермінує особливості доказування

При розгляді адміністративних справ у зв'язку з оскарженням в адміністративному суді дій (актів) суб'єктів владних повноважень обов'язок доведення законності своїх дій, давати пояснення як в усній, так і в письмовій формі, лежить в основному на відповідному представнику публічної влади (посадовій особі). Отже, «невладний суб'єкт» (громадянин, юридична особа) виступає в такому процесі як сторона, яка дає негативну оцінку діям іншої сторони (відповідача) і вимагає від суду підтвердження цієї оцінки.

Для структури адміністративного судочинства характерна наявність поліфункціонального складу процесуальних дій, які при предметному об'єднанні утворюють адміністративно-процесуальні провадження.

В юридичні науковій літературі немає єдності щодо визначення змісту та характерних ознак процесуальних проваджень, що ускладнює і дослідження процесуальної форми діяльності адміністративних судів. Так, В. М. Горшеньов відзначає, що провадження це закріплений у законодавстві порядок процесуальних дій, якому властиві ознаки системності й спеціалізації [4, с. 79].

Інші дослідники вказують на те що провадження мають такі характерні ознаки: 1) вони є у правовому змісті динамічним фактичним складом, а також багатоб'єктним фактичним складом; 2) процесуальні права і обов'язки як джерело провадження повинні мати своїм предметом тільки процесуальні дії; 3) будь-яка дія, що є складовою провадження, має самостійну внутрішньопроцесуальну відносність; 4) істотна особливість структури провадження – нерівноцінність попередніх процесуальних дій у порівнянні з остаточним актом; 5) у порівнянні з остаточним актом підготовчі процесуальні дії є безпредметними [5, с. 26-32].

Крім того, в якості ознак провадження в юридичній науці визначаються: наявність порядку – установленого законом певної послідовності процесуальних дій по розгляді судом першої інстанції тієї або іншої сукупності справ і наявність відособленої категорії справ [6, с. 88-99]; стадійність і виникнення внаслідок процесуальної ініціативи [7, с. 27, 464] тощо.

Не зважаючи на те, що визначення характерних ознак процесуальних проваджень, в тому числі у структурі судочинства, найчастіше давалося в загальнотеоретичній чи галузевій, наприклад цивільній процесуальній, літературі, дані ознаки можуть бути використані і для характеристики адміністративно-судової процесуальної форми.

Отже, враховуючи аналіз наукових позицій та характер законодавчого регулювання адміністративного судочинства можна охарактеризувати цілісність і специфіку порядку здійснення певної сукупності процесуальних дій адміністративних судів. При цьому в якості ознак, що дозволяють визначити специфіку адміністративно-судового провадження, можна визнати наступні:

- специфічний порядок діяльності адміністративного суду, що забезпечує завершення процесуального циклу розгляду та вирішення певної справи адміністративної юрисдикції;
- наявність певного кола юридично значимих питань, які повинні бути вирішенні саме в такому і ніякому іншому порядку;
- особливий склад суб'єктів, які мають адміністративно-процесуальну правосуб'єктність, що не характерний для інших видів проваджень;

– спеціальні процесуальні цілі і завдання, які відрізняються від цілей і завдань, притаманних іншим видам проваджень.

Провадження як структурний елемент процесуальної форми адміністративного судочинства характеризується, насамперед, динамічністю, здатністю забезпечити рух справи адміністративної юрисдикції, спрямованістю на регламентацію процесуальних дій учасників процесу у повному обсязі певного правового положення або компетенції. Провадження, на відміну від інших структурних елементів адміністративного судочинства, таких як: стадії та процесуальні дії, охоплює логічно вивірений порядок розгляду по певній категорії адміністративних справ (питань).

Такий порядок є специфічним, тобто таким, що якісно та змістово відрізняється від інших процесуальних чи процедурних порядків захисту прав суб'єктів публічно-правових відносин (наприклад процедури адміністративного оскарження). Формування такого порядку відбувається з урахуванням особливостей правової природи питань адміністративно-судового розгляду, які і визначають характерні ознаки провадження.

Якщо те чи інше провадження в адміністративному судочинстві відображає певний набір (комплекс) урегульованих нормами Кодексу адміністративного судочинства України сукупність певних, взаємозалежних і взаємообумовлених процесуальних дій адміністративного суду, спрямованих на досягнення юридичного результату, який обумовлюється видовою специфікою справи адміністративної юрисдикції, то стадію у складі окремих адміністративно-судових проваджень можна визначити як відносно відособлену в часі й просторі, логічно пов'язану сукупність процесуальних дій, спрямовану на досягнення певних цілей і розв'язання відповідних завдань, що функціонально відповідає їм, що й оформляється відповідними процесуальними актами.

Іншими словами, стадії адміністративно-судового провадження відображають логічну послідовність здійснення процесуальних дій, передбачених тим чи іншим провадженням для досягнення цілей, передбачених Кодексом адміністративного судочинства України. До таких цілей відноситься, у першу чергу, розгляд і вирішення справи адміністративної юрисдикції задля захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень.

Отже, окрім адміністративно-судові провадження мають свою стадійність, яка утворює логічну послідовність розвитку того або іншого розгляду і вирішення справи адміністративної юрисдикції. Кількість стадій у тому або іншому адміністративно-судовому провадженні може бути різна, залежно від чисельності процесуальних дій, здійснити які необхідно для досягнення необхідного результату.

Зокрема традиційним можна вважати такий комплекс стадій: 1) порушення адміністративно-судового провадження (звернення з адміністративним позовом); 2) стадія підготовчого слухання справи (так зване підготовче провадження); 3) стадія судового розгляду справи; 4) винесення рішення по справі.

Разом з тим в окремих випадках провадження може завершитися на стадії підготовчого слухання справи, якщо в кінці цієї стадії буде прийняте рішення про закриття провадження у справі внаслідок, наприклад, вирішення конфлікту уже на цій стадії. Тобто, проходження адміністративної справи в адміністративному судочинстві не обов'язково відбувається у відповідності із передбаченими Кодексом адміністративного судочинства України стадіями.

Але в будь-якому випадку виникнення потреби адміністративно-судового реагування на виниклий конфлікт між суб'єктами публічно-правових відносин в адміністративному судочинстві стадійність передбачає:

1) аналіз ситуації (перевірка позову; аналіз управлінської документації та відповідного нормативного матеріалу і т. д.), у ході якого збирається, вивчається інформація про фактичний стан справ, про реальні факти, про існуючі проблеми. Ця інформація фіксується на матеріальних носіях у вигляді певних процесуальних документів і кладеться в основу адміністративно-судових актів;

2) ухвалення адміністративно-судового акта (постанови, ухвали), у якім фіксується юрисдикційно-владна воля адміністративного суду. При цьому, судове рішення – це свідоме-вольовий акт вибору однієї з існуючих можливостей застосування судової влади. У ньому міститься імперативна, нова інформація, створена адміністративним судом задля вирішення конфліктних питань, порушеніх в адміністративному позові.

Аналіз стадій, як складових частин адміністративно-судових проваджень і, отже, адміністративного судочинства в цілому, дозволяє виділити наступні обов'язкові компоненти даного структурного елемента:

а) певне відносно самостійне завдання, на вирішення якої спрямований комплекс процесуальних дій у тієї або іншій стадії;

б) специфічна сукупність процесуальних дій, що обов'язково включає встановлення або аналіз фактичних обставин, пошук і реалізацію відповідної правової норми для вирішення питання тощо;

в) юридичні процесуальні акти-документи, у яких відображаються й закріплюються підсумки зроблених у даній стадії процесуальних юридично значимих дій.

Таким чином, під стадією адміністративного судочинства, слід розуміти, спрямовану на досягнення матеріально обумовленого процесуально-правового результату, динамічну, відносно відособлену сукупність об'єднаних у просторі і часі процесуальних дій, які характеризуються особливими засобами й формами їх здійснення й забезпечують логічну послідовність розвитку адміністративно-судового провадження.

Підсумовуючи зазначимо, що адміністративне судочинство має всі властиві іншим видам юридичного процесу форму, які дозволяють його розглядати як самостійну, зі своїми особливостями різновид процесуально оформленої діяльності відповідних органів судової влади, а саме адміністративних судів, у розумінні Кодексу адміністративного судочинства України, щодо розгляду і вирішенню справ адміністративної юрисдикції.

Література:

1. Адміністративне судочинство: Підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – К. : Істина, 2009. – 256 с.
2. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
3. Рязановский, В. А. Единство процесса / В. А. Рязановский [Вступит. ст. М. К. Треушникова]. – М. : Городец, 2005. – 80 с.
4. Теория юридического процесса / [В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др.]; под общ. ред. В. М. Горшенева. – Харьков : Вища шк.; Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. – 192 с.
5. Сталев Ж. С. Българско гражданско процесуално право / Ж. С. Сталев. – София: Сиела, 1965. – 981с.
6. Носырева Е. И. Виды современного гражданского судопроизводства и их классификация / Е. И. Носырева // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве. – М. : Городец, 2004. – С. 88 – 99.
7. Гражданский процесс: учебник / под ред. проф. Комарова В. В. – Харьков : Одиссей, 2001. – 704 с.

Фаєр Ю. Г., НУ «ОЮА»

АДМІНІСТРАТИВНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Чітке законодавче регулювання процесуального статусу учасників адміністративного судочинства є однією з гарантій ухвалення правомірного судового рішення. Стаття присвячена аналізу процесуального статусу громадянині України, як одного з учасників адміністративного судочинства. Особливої уваги приділяється питанню моменту виникнення процесуальної правозадатності громадянині України.

Четкое законодательное регулирование процессуального статуса участников административного судопроизводства является одной из гарантий принятия правомерного судебного решения. Статья посвящена анализу процессуального статуса гражданина Украины, как одного из участников административного судопроизводства. Особое внимание уделено вопросу момента возникновения процессуальной правоспособности гражданина Украины.

Precise legislative regulation of a procedural status of administrative legal procedure participants is one of guarantees of adoption of a lawful court decision. The article is devoted to the analysis of a procedural status of a citizen of Ukraine as one of the participants of administrative legal procedure. Special attention is devoted to the question of a moment of appearance of a procedural legal capacity of citizens of Ukraine.

Проблема судового захисту прав і свобод, законних інтересів набула своєї актуальності і значимості з позицій розвитку науки і чинного законодавства у зв'язку із закріпленим в Основному Законі відповідної норми. Г. П. Тимченко, посилаючись на роботи П. Ф. Єлісеїкіна, відзначав сприйняття права на судовий захист із двох позицій: як суб'єктивне право та конституційне право. Обґрунтуючи доцільність розуміння права на судовий захист як суб'єктивного права, було наведено аргументи про те, що реалізація цього права відбувається в межах особливого, охоронного за своєю сутністю відношення, оскільки це право є можливістю вимагати звіт про свою поведінку від іншого суб'єкта правовідношення (так званого правопорушника) [1].

Зазначена точка зору має не лише теоретичне значення. Її врахування тягне за собою визнання за особою права домагання через суд звітування правопорушника про свою поведінку. Однак, саме суд встановлює істину у справі шляхом судового розгляду,

а не шляхом реалізації особою такого права. Особі при цьому надається право звернення до суду на захист порушених прав, а не з метою отримання певного звіту.

У науці цивільного права ще у 80-х роках ХХ ст. зверталась увага на необхідність розмежування права на звернення до суду від конституційного права на судовий захист [2]. Як вірно зазначає Г. П. Тимченко, право на судовий захист – це право і на діяльність суду і на її результат, який виражається у заключному акті діяльності – судовому рішенні [3]. На підтримку цієї позиції можна зазначити, що метою реалізації конституційного права на судовий захист є отримання правосудного рішення, шляхом прийняття якого вирішується спір у певних відносинах. Право на звернення до суду вбачається більш вузьким за змістом, оскільки будь-яка особа має право на судовий захист, але не будь-яка особа має право звернутися до суду, а лише та, процесуальна право-затратність якої встановлена процесуальним законом.

Цій теоретичній конструкції відповідає норма ст. 48 КАС України, якою визначено адміністративну процесуальну правосуб'єктність [4]. Нормою цієї статті встановлено перелік категорій осіб, за якими визнається здатність мати процесуальні права та обов'язки в адміністративному судочинстві (адміністративну процесуальну правозадатність) та їх особисто здійснювати. Особами, які мають адміністративну процесуальну правозадатність, визначені: громадяни України, іноземці, особи без громадянства, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи, підприємства, установи, організації (юридичні особи). Адміністративна процесуальна дієздатність як здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникам, належить фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними, фізичним особам до досягнення цього віку у спорах із приводу публічно-правових відносин, в яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь, а також органам державної влади, іншим державним органам, органам влади Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування, їхнім посадовим і службовим особам, підприємствам, установам, організаціям (юридичним особам).

Перелік учасників судового адміністративного процесу, а також їх процесуальні права та обов'язки передбачені нормами гл. 5 розд. II КАС України. Учасниками адміністративного процесу є: 1) сторони; 2) треті особи; 3) представники сторін; 4) представники третіх осіб; 5) секретар судового засідання; 6) судовий розпорядник; 7) свідок; 8) експерт; 9) спеціаліст; 10) перекладач.

В. С. Стефанюк пропонував систематизацію складу осіб, які беруть участь у справі, за такими критеріями [5]:

а) наявністю заінтересованості в результатах вирішення адміністративної справи: заінтересовані особи та учасники, які такої заінтересованості не мають. До заінтересованих осіб віднесені: сторони, треті особи, їхні представники. Незаінтересованими названі: свідок, експерт, спеціаліст, перекладач та ін. У свою чергу, заінтересованих осіб за характером інтересу поділено на тих, які мають матеріально-правову заінтересованість у результатах вирішення адміністративної справ (сторони і треті особи), і тих, які мають процесуально-правову заінтересованість (представники сторін і третіх осіб);

б) роллю в адміністративному процесі учасники поділені на три групи: особи, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб), особи, які сприяють розгляду справи (свідки, експерти, спеціалісти), особи, які обслуговують адміністративний процес (перекладач, секретар судового засідання, судовий розпорядник).

Однак систематизація за виділеними критеріями не позбавлена певних критичних застережень, оскільки, наприклад, прокурор чи Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як суб'єкт судового адміністративного процесу бере участь у ньому, реалізуючи компетенцію, встановлену законодавством, виконуючи державну функцію захисту. При виконанні зазначененої функції ані прокурор, ані Уповноважений не мають суб'ективного (особистого) інтересу, але заінтересовані у вирішенні справи по суті, виступаючи на захист порушених прав. Виходячи із зазначеного, проблематичним постає віднесення їх до певної категорії за ознакою заінтересованості в результатах вирішення справи.

З позиції особливостей процесуальної правосуб'ектності учасників судового адміністративного процесу першочергового значення набуває поділ учасників, здійснену у гл. 5 розд. II КАС України, в який вони поділені на дві великі групи: 1) особи, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін, представники третіх осіб), 2) інші учасники (секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач). Такий поділ цілком виправданий, враховуючи місце кожної групи учасників у судовому адміністративному процесі та ті завдання, які вони виконують у межах загальних завдань процесу. Особи, які беруть участь у справі, є безпосередніми учасниками судового адміністративного процесу і без їх участі процес не може розпочатися. Завданням цієї групи осіб є отримання правосудного рішення, яким адміністративну справу вирішено по суті. Вони мають рівні процесуальні права і обов'язки,

які повинні належним чином реалізувати. Інші учасники судового адміністративного процесу своєю участю або сприяють всебічному, повному, об'єктивному розгляду справи, або обслуговують процес. Їх участь обов'язкова за наявності визначених КАС підстав та прийняття відповідного рішення судом. Виняток із цього правила становить секретар судового засідання, діяльність якого спрямована на виконання завдання щодо технічного супроводження процесу.

Серед усіх категорій учасників судового адміністративного процесу більш докладно піддано аналізу проблеми адміністративної процесуальної правосуб'єктності осіб, які беруть участь у справі, і, в першу чергу – громадян України.

У правовідносинах щодо захисту прав, свобод, законних інтересів у судовому адміністративному процесі громадянин України бере участь як позивач або третя особа. Пунктом 8 ч. 1 ст. 3 КАС України визначено, що позивач – особа, на захист прав, свобод та інтересів якої подано адміністративний позов до адміністративного суду, а також суб'єкт владних повноважень, на виконання повноважень якого подана позовна заява до адміністративного суду. Він діє на захист своїх порушених прав, свобод, законних інтересів. Крім громадян України, позивачем у справі можуть бути іноземці чи особи без громадянства, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень. Саме ці перелічені у ч. 2 ст. 50 КАС України особи є набувачами права звернення до адміністративного суду. Вступити у справу у будь-який час до закінчення судового розгляду можуть треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору. Треті особи можуть також вступити у справу на стороні позивача або відповідача у будь-який час до закінчення судового розгляду у випадку, коли вони не заявляють самостійні вимоги.

До ознак громадянства України як позивача у судовому адміністративному процесі можна віднести: а) діє у правовідносинах, які виникають із приводу публічно-правового спору, предмет якого становлять порушені права, свободи та законні інтереси; б) бере участь в адміністративній справі від свого імені; в) має конституційно-правовий статус, який урегульований Законом України «Про громадянство України» [6]; г) звертається до адміністративного суду першої інстанції за захистом з адміністративним позовом у формі позовної заяви; д) на нього поширюються усі правові наслідки ухваленого адміністративним судом рішення; е) несе судові витрати; ж) процесуальна правосуб'єктність передбачає правонаступництво; з) може брати участь у справі особисто і через представника.

Статтею 2 Закону України «Про громадянство України» визнано принципи законодавства України про громадянство: 1) єдине

громадянство – громадянство держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України; 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства; 3) неможливості позбавлення громадянства України громадянства України; 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства; 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя; 6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Відповідно до ст. 3 цього Закону, громадянами України є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.1991 р.) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13.11.1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11.1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Стаття 4 Конституції України прямо вказує на те, що в Україні існує єдине громадянство. Стаття 2 Закону встановлює принцип єдиного громадянства, а ч. 3 ст. 9 Закону України «Про громадянство України» чітко регламентує необхідність виходу з іноземного громадянства. Разом з тим, Законом передбачено усунення випадків безгромадянства на період виходу з іноземного громадянства. Зокрема,

іноземець може набути громадянство України без попереднього припинення іноземного громадянства. Але при цьому він повинен взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ, виданий уповноваженими органами відповідної держави, до органу, що прийняв документи про прийняття його до громадянства України протягом двох років з моменту прийняття до громадянства України. У такий спосіб людина не стає особою без громадянства. Коли такий документ іноземець з незалежної від нього причин подати не може, він подає декларацію про відмову від іноземного громадянства. Якщо законодавство держави передбачає автоматичне припинення особою її громадянства з набуттям громадянства іншої держави, то, в такому разі вона, набуваючи громадянство України, не бере зобов'язання припинити іноземне громадянство. Не вимагається цього і від особи, якій надано статус біженця чи притулок в Україні [7] [20, с. 75 – 76; 124].

Частина 4 ст. 9 Закону України «Про громадянство України» встановлює можливість надання притулку в Україні. Конвенція про статус біженців 1954 р. визнає за такими особами статус біженця. Закон України від 08.07.2011 р. «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [8] передбачає надання статусу біженця особі, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтovаних побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Слід зазначити, що КАС України чітко не визначено права біженця звернувшись до адміністративного суду за захистом. У постанові пленуму Вишого адміністративного суду України від 25.06.2009 р. № 1 «Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця, видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні» [9] відзначено особливості судового розгляду справ за участі біженців. Зокрема, зазначено наступне. Оскільки у справах щодо статусу біженця оскаржуються рішення, дії чи бездіяльність перерахованих суб'єктів владних повноважень під час здійснення цих повноважень, то виходячи із суб'єктного складу та предметності спору ці справи відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 17 КАС України належать до справ адміністративної юрисдикції.

З метою усунення цієї прогалини у адміністративному процесуальному законодавстві, норми якого регулюють відносини у сфері відправлення адміністративного судочинства доцільно внести зміни до ряду статей – до ч. 1 ст. 48, ч. 2 ст. 50 КАС України, доповнивши перелік осіб, які здатні мати процесуальні права та обов'язки у адміністративному судочинстві, біженцями та надаючи право біженцю звертатись до адміністративного суду з адміністративним позовом.

Серед фізичних осіб позивачами у справі адміністративної юрисдикції можуть бути іноземці, особи без громадянства. Їх статус урегульований Конституцією України, Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [10], іншими законодавчими і підзаконними актами. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визнає іноземцем особу, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Особою без громадянства визнано особу, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Таке визначення дефініцій «іноземець», «особа без громадянства» відповідає ст. 26 Конституції України, якою визнано існування як іноземців, так і осіб без громадянства, а також визначено правовий режим їх перебування в Україні. Цією статтею Основного Закону вказано, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

У п. 8 Постанови Вищого адміністративного суду України від 06.03.2008 р. № 2 «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ» [11] зазначено, що відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 р. № 6-зп «Щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 55 Конституції України та ст. 248-2 Цивільного процесуального кодексу України» ч. 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо вважають, що ці рішення, дії чи бездіяльність порушують їхні права і свободи або перешкоджають здісленню цих прав і свобод, а тому потребують правового захисту в суді. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до

органу, посадової особи вищого рівня по відношенню до того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність). Вищий адміністративний суд України вказує, що і під час застосування положень КАС України щодо вирішення питання про відкриття провадження у справі, порядку та строків звернення до суду, розгляду справи адміністративні суди також зобов'язані враховувати те, що підлягають розгляду в судах позовні заяви на рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, які раніше не підлягали оскарженню в судах або підлягали оскарженню не в судовому порядку, однак з урахуванням передбачених цим Кодексом строків звернення до суду.

Таким чином, не можна вказати на існування суттєвої різниці в процесуальному порядку звернення до адміністративного суду, розгляду справи адміністративної юрисдикції та внесення рішення громадян, іноземців та осіб без громадянства. Однак, відмінність їх конституційно-правового статусу проявляється в деяких особливостях процедур звернення до адміністративного суду, а саме – у переліку документів, які подають громадяни та іноземці на підтвердження своєї особи, а також наявності права оскаржувати в адміністративному суді тих рішень, дії чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, прийнятих стосовно іноземців та осіб без громадянства, які не підлягали оскарженню в судах або оскаржувались у позасудовому порядку. Крім того, до цих категорій осіб може бути застосоване примусове адміністративне видворення.

Література:

1. Елісейкин П. Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс / П. Ф. Елісейкин. – Л., 1974. – С. 118; Тимченко Г. П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав : дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / Г. П. Тимченко. – Х., 2002. – 203 с. – С. 11.
2. Пушкар Е. Г. Конституционное право на судебную защиту / Е. Г. Пушкар. – Львов : Изд-во при Львов. ун-те издат. Объед. «Вища школа», 1982. – С. 7; Гукасян Р. Е. Реализация конституционного права на судебную защиту / Р. Е. Гукасян // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1982. – С. 7.
3. Тимченко Г. П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / Г. П. Тимченко. – Х., 2002. – 203 с. – С. 119.
4. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

5. Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес: монографія / В. С. Стефанюк. – Харків : Консум, 2003. – 464 с. – С. 72.
6. Про громадянство України Закон України від 18.01.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Бандурка О. О. Адміністративно-правове регулювання міграційного процесу в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. О. Бандурка. – Х., 2002. – 183 с. – С. 75-76; Про громадянство України : Закон України за станом на 11.05.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Про судову практику розгляду спорів щодо статусу біженця, видворення іноземця чи особи без громадянства з України та спорів, пов'язаних із перебуванням іноземця та особи без громадянства в Україні : Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 25.06.2009 р. № 1 [Електронний ресурс]. –Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 04.02.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ : Постанова Вищого адміністративного суду України: за станом на 06.03.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

УДК 324:342.573(477)

Дерев'янко С. М., ПНУ ім. В. Стефаника

**ПОНЯТТЯ «МІСЦЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ»
У ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ УКРАЇНИ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ДЕФІНІЦІЇ**

Аналізуються закріплені у Конституції та законах України норми, які визначають сутність поняття «місцевий референдум». Акцентується на політико-правових особливостях їх внесення, доцільноті та перспективі оновлення.

Анализируются закрепленные в Конституции и законах Украины нормы, определяющие сущность понятия «местный референдум». Акцентируется на политico-правовых особенностях их внесения, целесообразности и перспективе обновления.

The article analyzes the norms confirmed by the Constitution and Ukrainian laws which define the essence of the term «local referendum». Political and legal peculiarities of its adoption, expediency and future update are emphasized.

Перспективи формування і функціонування ефективної системи територіальної організації влади значною мірою пов'язані з істотним розширенням застосування форм народного волевиявлення, безпосереднього залучення громадян до участі у вирішенні питань місцевого значення у межах Конституції та законів України. Загалом же слід констатувати, що політико-правовий інститут місцевого референдуму поступово утвірджується у свідомості загалу громадян як можливий і реальний засіб вирішення проблем територіальних громад. Проте, як вважає більшість учених і політиків, проводяться (частіше ініціюються) місцеві референдуми в Україні епізодично та й переважно безрезультатно, недосконалім є референдуне законодавство.

Одним із базових елементів національної конституційної моделі референдуму – як однієї з провідних форм безпосереднього здійснення влади народом – є саме поняття «місцевий референдум», у визначенні якого відображаються його істотні властивості як політико-правового феномена.

До проблем місцевих референдумів в Україні звертались у своїх працях В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, О. М. Бориславська, І. М. Грозовський, І. М. Доля, В. М. Кампю, В. С. Куйбіда, О. О. Малюкіна, М. В. Оніщук, О. В. Прієшкіна, М. І. Ставнійчук, В. Л. Федоренко, В. М. Шаповал та інші. Автори підручників і навчальних посібників із конституційного, конституційно-процесуального, виборчого та референдуного права, державного будівництва і місцевого самоврядування в Україні, а також з політології використовують поняття «місцевий референдум», проте здебільшого не означають його. Наведені ж тлумачення істотно різняться, що зумовлено неоднозначністю розуміння істотних рис цього інституту вченими-правниками із політологами, невизначеністю дефініції у законодавстві України про референдуми.

З огляду на це, а також реальність перспектив ширшого застосування цієї форми народного волевиявлення у місцевому самоврядуванні, з'ясування особливостей розуміння законодавцем поняття «місцевий референдум», доцільноті та перспективи його оновлення видається науково і практично вагомим, чому й присвячена дана стаття.

Вихідним є положення, що ні Конституція України, ні Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не містять визначення поняття «місцевий референдум», як і інших його видів, та й самого політико-правового інституту референдуму загалом. Проте, принципово важливим є сам факт конституційного закріплення «місцевого референдуму» як самостійного виду референдуму. До речі,

лише поодинокі конституції світу знають інститут локального чи регіонального референдуму на відміну від загальнодержавного / загальнонаціонального референдуму.

Аналіз норм чинної Конституції України дає підстави виокремити із загальної національної конституційної моделі референдуму модель власне місцевого референдуму, істотні риси якої є сутнісними для розуміння самої дефініції. Ця модель включає більшість приписів, які стосуються конституційного інституту референдуму загалом, хоча є й специфічні, притаманні власне місцевому референдуму як окремому виду референдумів в Україні. «Референдумою» у Конституції України [1] вважаємо насамперед преамбулу, у якій акцентовано на доленосності схвалення всенародним голосуванням 1 грудня 1991 року Акту проголошення незалежності України. Відомо, що в цей день проводились місцеві референдуми на Закарпатті і в Криму, попри неоднозначні їх результати, населення цих регіонів висловилось за підтримку незалежності Української держави.

Далі, це закріплене частиною першою статті 5 Конституції України зasadниче положення про безпосередній характер здійснення влади народом – як носієм суверенітету і єдиним її джерелом, конкретизоване статтею 69, у якій референдум визначено як форму безпосередньої демократії, засіб здійснення народного волевиявлення. Право громадян «брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» гарантовано у частині першій статті 38, віковий ценз набуття та підстави обмеження права голосу на референдумах вичерпно обумовлені у статті 70. Відомо, що організація і порядок проведення референдумів віднесені Основним Законом держави до сфер, що визначаються виключно законами України (пункт 20 частини першої статті 92). Серед загальних її конституційний приписів про недопустимість проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (стаття 74). Специфічними, вважаємо, конституційні приписи, за якими організація і проведення місцевих референдумів належить до відання Автономної Республіки Крим (пункт 2 частини першої статті 138), їх проведення забезпечують територіальні громади села, селища, міста (частина перша статті 143). Для розуміння сутності референдуму – як інституту територіальної демократії – важливим є конституційне положення, за яким «місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи» (частина третя статті 140 Конституції України). Натомість,

на відміну від всеукраїнських референдумів, конституційно не визначені суб'єкти ініціювання проведення місцевого референдуму та суб'єкти, уповноважені його призначати.

Отже, чинна Конституція України прямо називає два види референдумів: всеукраїнський та місцевий. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» розрізняє ще й третій вид – «референдуми Автономної Республіки Крим» (частина друга статті 1), але не дає їх визначення. Закріплена Конституцією України модель місцевого референдуму, як правового інституту, є змістовою, загалом створює конституційні основи для прийняття громадянами України шляхом голосування рішень із важливих питань місцевого значення. На удосконалення цієї моделі певною мірою спрямовані й конкретні пропозиції офіційно чи іншим чином оприлюднених в останні роки проектів Законів України про внесення змін до Конституції України, але, вважаємо, що поза дискусійністю пропонованих у них положень, принципових змін до конституційної моделі місцевого референдуму вони не вносять.

Конкретизацію конституційних положень знаходимо у Законі України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [2].Хоча й прийнятий він задовго до прийняття Конституції України та й не приведений у відповідність до неї, його норми та приписи щодо місцевих референдумів в істотному відповідають конституційній моделі референдуму. Зауважимо, що базовий Закон не закріплює визначення поняття «місцевий референдум», хоча й є законодавчою основою регулювання підготовки і проведення таких референдумів.

Концептуально більш змістовним щодо конкретизації конституційної моделі місцевого референдуму є Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3]. Саме він містить єдине, достатньо вдале, на наш погляд, нормативне визначення, за яким «місцевий референдум – форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування» (абзац четвертий статті 1). До речі, цей Закон – один із небагатьох законодавчих актів України, який має статтю, де визначені використані основні терміни.

Жоден інший законодавчий акт визначення «місцевий референдум» не містить, хоча законодавець епізодично звертається до нього.

Отже, одним із визначальних критеріїв формування дефініції «місцевий референдум» та їх класифікації є територіальна ознака. Насамперед, чому власне «місцевий»? Такий термін досить часто використовується у національному законодавстві, хоча й допускає різне тлумачення.

У пошуках його етимології звернемось до авторитетного видання «Великий тлумачний словник сучасної української мови», упорядники якого пояснюють, що «Місцевий ... Стосується до певної місцевості, краю ...; не загальний ..., який діє або має значення в межах певної території, місцевості; не загальнодержавний» [4].

Прикметник «місцевий» використовується у Конституції України. Найбільш поширеними у її тексті словосполученнями є: «місцеве самоврядування» та «місцеві державні адміністрації», а також поняття «місця проживання», «місця компактного проживання», «місцеві органи виконавчої влади», «місцеві суди», «місцеві бюджети», «місцеві податки і збори».

Термін «місцевий референдум» вживається у Конституції України тричі (частина перша статті 38, пункт 2 частини першої статті 138, частина перша статті 143). Безпосереднє значення для розуміння його предмету має й термін «питання місцевого значення» (частина перша статті 140, частина перша статті 143 Конституції України).

Для визначення сфери повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування застосовується вираз «на відповідній території» (абзац перший статті 119, частина перша статті 144). Таке ж смислове навантаження має й термін «відповідних адміністративно-територіальних одиниць» (частина перша статті 143).

Проте, поза таким термінологічним розмаїттям та чисельним вживанням сутність цих термінів законотворець, вважаємо, не означив. Ще більш незрозумілим є вживання термінів «регіонів» (стаття 132), «регіональних програм» (пункт 3 частини першої статті 119), оскільки територіальні межі застосування цих понять географічно і адміністративно не окреслені.

Базовим у Конституції України є термін «територія», який застосовується у всьому тексті для означення територіальних меж України. В такому ж розумінні тричі вживається термін «територіальний устрій України».

Єдиним чітко віписаним терміном є «адміністративно-територіальний устрій» (стаття 133). Названі у статті 133 складові адміністративно-територіального устрою повинні визначати сутність поняття «місцевості», їх територією мало б обмежуватись проведення місцевих референдумів. Адже, Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» передбачає, що місцеві референдуми проводяться у «межах адміністративно-територіальних одиниць» (частина друга статті 1).

Очевидно, що поняття місцевості слід співвіднести у даному випадку, перш за все, із терміном «адміністративно-територіальна

одиниця», визначення якого містить Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: «адміністративно-територіальна одиниця – область, район, місто, район у місті, селище, село» (абзац третій статті 1). Це визначення фактично повторює норму частини першої статті 133 Конституції України, хоча вимагає приведення у відповідність до неї. Адже з поняття адміністративно-територіальна одиниця «випала» Автономна Республіка Крим, яка є «невід'ємною складовою частиною України» (частина перша статті 134 Конституції України).

Змістовне визначення знаходимо у Рішенні Конституційного Суду № 11-рп/2001 від 13 липня 2001 року: «Адміністративно-територіальна одиниця – це компактна частина одної території України, що є просторовою основою для організації і діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (абзац четвертий пункту 2 констатуючої частини) [5].

Проте, у цьому досить чіткому визначення, вважаємо, не вистачає самого суб'єкта – громадян України, які живуть у межах конкретної адміністративної одиниці і заради яких повинні організовувати свою діяльність органи державної влади і місцевого самоврядування.

Отже, поняття «місцевий» може бути прийнятним у розумінні означення території, на які поширюється правосуб'єктність не тільки органів державної влади та місцевого самоврядування, а й територіальних громад. Адже рішення місцевих референдумів, що, як відомо, мають вищу юридичну силу і є обов'язковими для виконання всіма громадянами та органами влади на відповідній території. Сказане не означає можливість проведення місцевих референдумів в усіх адміністративно-територіальних одиницях. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» називає практично всі види таких одиниць. Зокрема, частиною четвертою статті 41 чітко передбачено, що «під час проведення місцевого референдуму в межах території області, району, міста, району в місті, селища, сільради результати референдуму встановлюються і заносяться до протоколу на засіданні відповідної комісії з референдуму». У частині другій статті 2 цього Закону говориться «про республіканський та місцеві референдуми Республіки Крим».

Однак, Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не приведений у відповідність до чинної Конституції України. Сам же Основний Закон держави не визначає чітко територію проведення місцевих референдумів. Але із конституційного припису частини першої статті 143, яким «територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування ... забезпечують проведення місцевих референдумів» слідує, що територія проведення місцевого референдуму обмежується

названими адміністративно-територіальними одиницями, серед яких відсутні – район і область, а також район у місті. Що ж до Автономної Республіки Крим, то Конституція України відносить до її відання «організацію і проведення місцевих референдумів» (пункт 2 частини першої статті 138).

Прийнятий вже на підставі чинної Конституції України Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року однозначно пов’язує місцевий референдум із територіальною громадою у самому визначені цього інституту (абзац четвертий частини першої статті 1, частина перша статті 7), а також називає «місцевий референдум відповідних територіальних громад сіл» (частина третья статті 6), «місцевий референдум відповідних районних у містах громад» (частина четверта статті 16).

Спроби сформулювати по-новому суть поняття «місцевий референдум» зустрічаємо у зареєстрованих у Верховній Раді України проектах Закону про місцевий референдум. Звернемо увагу, що пряме посилання на Закон України «Про місцевий референдум» знаходимо у частині другої статті 78 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року, де, зокрема, встановлено, що «повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради за наявності підстав, передбачених частиною першою цієї статті, та в інших випадках можуть бути припинені досрочно за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо досркового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми». Проте такий закон не прийнято й донині, попри певні спроби народних депутатів України.

Хронологічно першим зареєстрованим в українському парламенті окремим законопроектом, який присвячено тільки місцевому референдуму, є «Проект Закону про місцевий референдум», поданий народними депутатами України О. В. Турчиновим та А. В. Портновим 17 липня 2006 року (реєстраційний № 1154) [6]. Співавторами законопроекту є кандидати юридичних наук Б. В. Малишев та В. П. Пилипенко. Загалом проект отримав негативну оцінку фахівців Головного науково-експертного управління Верховної Ради України (17 січня 2007 року), окремих народних депутатів України та науковців і був відкліканий суб’єктами його подання 15 червня 2007 року. Проте у проекті є чимало слушних положень, які заслуговують на увагу. Слід віддати належне його авторам за спробу дати розлоге тлумачення інституту місцевого референдуму. Так, у статті 1 проекту під назвою «Поняття місцевого референдуму» запропоноване як визначення самого поняття, так і його характерних рис. «Місцевий референдум – це форма прийняття територіальною громадою рішень

з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого і таємного голосування» (частина друга статті 1), – вважають автори проекту. Наведені в інших чотирьох частинах цієї статті характеристики могли б стати основою концептуальної моделі інституту «місцевого референдуму», хоча їй потребують уточнення.

Дослівно повторюють це визначення й автори «Проекту Закону про місцевий референдум», поданого до Верховної Ради України вже шостого скликання народними депутатами України В. П. Пилипенком та С. П. Підгорним ще 5 лютого 2007 року (24 вересня 2008 року внесено новий текст проекту на його заміну (реєстраційний № 2004) [7].

Сьогодні в українському парламенті на етапі очікування розгляду на сесійному засіданні щодо прийняття у першому читанні знаходиться третій відомий законопроект під назвою «Проект Закону про місцевий референдум», поданий Кабінетом Міністрів України ще 3 вересня 2010 року і зареєстрований за № 7082 [8]. Розгляд законопроекту передбачалось здійснити на попередній дів'ятій сесії Верховної Ради України шостого скликання, про що свідчить його внесення до порядку денної цієї сесії, знаходимо його і в порядку денному поточноДесятої сесії. Важливо, що поданню цього законопроекту, який створили ще у 2009 році фахівці Міністерства юстиції України, передувало проведення «круглого столу» за участю розробників проекту, представників громадських організацій, провідних експертів і науковців, а також громадське обговорення проекту на офіційному веб-сайті міністерства.

У проекті запропоновано, на наш погляд, досить змістовне визначення поняття «місцевий референдум». Так, у статті 1 проекту «Визначення термінів» воно сформульоване таким чином: «місцевий референдум – форма безпосереднього волевиявлення членів територіальної громади села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл щодо вирішення питань місцевого значення на території села, селища, міста, району у місті, добровільного об'єднання кількох сіл (далі – територія) шляхом прямого голосування». Але це визначення, вважаємо, не відрізняється досконалістю порівняно із закріпленим у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Насамперед, у ньому зайдено деталізація поняття «територіальна громада», яке чітко визначено Конституцією України і цим Законом України та відповідно дублювання видів адміністративно-територіальних одиниць, на території яких може проводитись місцевий референдум із вирішення питань місцевого значення. До того ж, означуючи голосування як пряме, слід було б назвати й інші його ознаки – загальне, рівне чи шляхом таємного голосування.

Ще одну спробу запропонувати нормативне визначення поняття «місцевий референдум» знаходимо у проекті Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», створеному фахівцями Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України і оприлюдненному на його веб-сайті 22 грудня 2010 року. Автори проекту пропонують уточнити визначення, яке міститься у частині першій статті 17 чинного Закону таким чином: «Місцевий референдум є формою вирішення безпосередньо територіальною громадою шляхом прямого голосування питань, що належать до відання місцевого самоврядування» [9]. Принципова різниця у тому, що, на думку авторів цього проекту, місцевий референдум «вирішує питання», а не тільки «приймає рішення з питань».

Однак таке уточнення видається не цілком правомірним, адже проведенням місцевого референдуму питання не вирішується, а фактично тільки приймається рішення, яке є ключовим у процесі, часом достатньо тривалому, у вирішенні конкретного питання. Приклад – процес вирішення проблеми щодо оголошення м. Калуша Івано-Франківської області та навколишніх сіл зоною екологічного лиха та ліквідації його наслідків і попередження техногенної катастрофи за результатами проведеного 17 січня 2010 року в м. Калуші місцевого референдуму. Рішення громадою прийнято, є й Указ Президента України від 10 лютого 2010 року № 145/2010 «Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації», який затверджено відповідним Законом України від 12 лютого 2010 року № 1885-VI, але для остаточного вирішення проблеми потрібні чималі кошти і тривалий час. Принаїдно зауважимо, що спроби уточнення терміна «місцевий референдум» знаходимо і в оприлюднених тоді ж на веб-сайті Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України проектах Законів України – «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та «Про об'єднання територіальних громад».

Таким чином, змушені констатувати, що суб'єкти законодавчої ініціативи не запропонували прийнятного визначення «місцевого референдуму» як політико-правового інституту, досить відмінним є його розуміння правниками й політологами. Виходячи з цього, зробимо спробу запропонувати власне визначення цього поняття для використання у законодавстві України:

«Місцевий референдум – одна із пріоритетних форм безпосереднього здійснення місцевої демократії, котра полягає у прийнятті

громадянами України, які мають право голосу і є членами відповідної територіальної громади, шляхом таємного голосування рішень із найважливіших питань, що віднесені Конституцією України і Законами України до відання місцевого самоврядування, мають вищу юридичну силу відносно актів органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб і є обов'язковими для виконання на відповідній території».

Очікуваний розгляд у Верховній Раді України «Проекту Закону про місцевий референдум», поданого Кабінетом Міністрів України, повинен викликати широку дискусію з цих проблем, оскільки, вважаємо, проект не відзначається досконалістю. Це об'єктивно повинно сприяти пошуку й виробленню нових підходів до розуміння сутності самого поняття «місцевий референдум».

Література:

1. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254-К/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2011. – № 10. – Ст. 68.
2. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України [Прийнятий 03 липня 1991 року № 1286-XII] // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України [Прийнятий 21 травня 1997 року № 280/97-ВР] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170; остання версія від 01.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0% B2%D1%80>.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доповн. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – С. 679.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в пункті 29 частини першої статті 85, частині п'ятій статті 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в частині п'ятій статті 140 Конституції України та в частині першої статті 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 частини першої статті 92 Конституції України, пункту 41 частини першої статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій) № 11-рп/2001 [від 13 липня 2001 року. Справа № 1-39/2001 2001] // Офіц. вісник України. – 2001. – № 29. – Ст. 1327.

6. Проект Закону про місцевий референдум: [поданий народними депутатами України О. В. Турчиновим та А. В. Портновим 17 липня 2006 року, реєстраційний № 1154] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27569.
7. Проект Закону про місцевий референдум: [поданий народними депутатами України В. П. Пилипенком та С. П. Підгорним 24 вересня 2008 року, реєстраційний № 2004] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31593.
8. Проект Закону про місцевий референдум: [поданий Кабінетом Міністрів України 03 вересня 2010 року, реєстраційний № 7082] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=38447.
9. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» : Закон України [Проект Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 22.12.2010 р.] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minregionbud.gov.ua/>.

УДК 343.131.4

Тітков К. С., Національний університет державної податкової служби України

ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У дослідженні послідовно розглядаються як теоретичні питання кримінального процесу, так і проблемні питання застосування принципу змагальності на різних стадіях кримінального процесу України, вказуються шляхи їх вирішення.

В исследовании последовательно рассматриваются как теоретические вопросы уголовного процесса, так и проблемные вопросы применения принципа состязательности на разных стадиях уголовного процесса Украины, указываются пути их решения.

In research both theoretical questions of criminal procedure and problem questions of application of principle of contentionness on different stages of criminal procedure of Ukraine are consistently examined, ways of their decision are specified.

Актуальність теми не викликає сумнівів, оскільки з 90-х рр. ХХ століття у кримінальному судочинстві України відбувся остаточний поворот до демократичних цінностей – Концепцію судово-правової

реформи, прийнятій 28 квітня 1992р. [6] в Україні, закріплено провідні ідеї правосуддя, вироблені світовою науковою і практикою, зокрема принцип змагальності і рівноправності сторін, а з часу прийняття Конституції України змагальність була визнана конституційною засадою кримінального судочинства (ст. 129 Конституції України) [5], але до сьогодні принцип змагальності залишається, як і в 90-х роках, лише декларативним положенням.

Звичайно зазначене має також своє історичне підґрунтя. Зауважимо, що в радянський період розвитку в науковій літературі про змагальність мова велась як про теоретичну конструкцію, яка немала безпосереднього нормативного вираження. Одним із перших вчених, який звернув увагу науки і законодавчих органів на змагальність, став М. С. Строгович. Науковець, намагався наблизити дану діяльність до світових стандартів стверджуючи, що «...сутність змагальності полягає в наявності сторін в процесі. Висхідною точкою зору є надання прав стороні обвинуваченого, який із об'єкта судового дослідження перетворюється в суб'єкта судового провадження, наділеного рядом процесуальних прав і гарантій; згідно цього і обвинувачення в процесі конструктується як сторона, яка протистоїть обвинуваченому, спір між сторонами вирішує суд» [12, с. 105].

В подальшому питання змагальності досліджували в своїх роботах більшість вчених-процесуалістів [8, с. 6] радянського часу. В більшості робіт, опублікованих після вищезазначененої праці М. С. Строговича, дискусія відносно того, чи можна вважати змагальність принципом кримінального процесу була вже відсутня [2, с. 88-90; 7, с. 10-13], адже, всі автори, визначаючи змагальність судового розгляду, виділяють такі елементи: розмежування функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи судом; рівноправність сторін; активне становище суду. Тому, традиційно в науковій літературі та практичній правозастосовній діяльності склалася думка про змагальність як принцип кримінального судочинства, що реалізується у судових стадіях кримінального процесу.

Як би там не було, а в процесі провадження на кожній із стадій кримінального процесу мають бути забезпечені основні ознаки змагального порядку побудови процесу: наявність незалежного суду і рівність сторін. Тому, закономірно постає питання про те, чи поширюється цей принцип на досудове провадження по кримінальній справі.

Вважаємо, що Конституційний Суд РФ чітко висловив позицію про поширення принципів змагальності і рівноправності сторін на всі стадії кримінального процесу [9]. Російські вчені також зазначають, що якщо до цього часу принцип змагальності у кримінальному судочинстві повною мірою діяв лише при розгляді справи в суді,

а на досудовому слідстві були присутні лише деякі елементи змагальності, то з прийняттям нового кримінально-процесуального законодавства принцип змагальності застосовується до всього кримінального судочинства, тому, кримінально-процесуальна діяльність характеризується тісним переплетінням та взаємозалежністю трьох, основних кримінально-процесуальних функцій: звинувачення, захисту та вирішення справи, які і складають основу принципу змагальності [4]. Вказані функції мають місце по кожній кримінальній справі.

Тому, **метою даної статті** є дослідження законодавства України, яке визнає змагальність одним із основних принципів кримінального судочинства, однак як такий, в кримінальному процесі на даний час ще залишається правовою ідеєю. Вважаємо, що є потрібно дослідити це питання і показати, що не достатньо одного лише нормативного закріплення правової ідеї, а потрібно також, щоб її практичне втілення було забезпечене відповідною побудовою всієї системи конкретної галузі права, в першу чергу, на досудових стадіях кримінального процесу.

На нашу думку, при визначенні принципу змагальності ключовим моментом є саме слово «функція», що закріплене в КПК України. Звичайно під терміном «функція» розуміється «обов'язок, коло діяльності, призначення» [10, с. 703]. Вважаємо, що відносно до поняття «кримінально-процесуальна функція» найближче друге значення даного слова, тобто вона може бути визначена як загальне коло діяльності, яке окреслене законодавцем для різних груп учасників. Тому, для розкриття сутності природи кримінального процесу потрібно спочатку вивчити питання про поняття кримінально-процесуальної функції, а потім лише визначати, хто із учасників кримінального судочинства є її носієм. Тоді, по КПК України, який є цілісним нормативно-правовим актом, потрібно вести мову про існування різних груп правових норм, які повинні створити ієрархічну структуру, на вершині якої повинні бути розміщені норми, які закріплять зміст принципів кримінального судочинства, а потім – всі інші правові положення.

Оскільки термін «функція», закріплений в ст. 16-1 КПК України, який встановлює зміст принципу змагальності, що дає можливість зробити висновок про те, що правила характеризуючи статус того чи іншого учасника кримінального судочинства, мають підпорядковане значення відносно до вказаного принципу. Тому, цілком логічною є висвітлена у розділі II нового КПК РФ класифікація учасників кримінального судочинства, яка проведена саме з урахуванням положень принципу змагальності [13, с. 59-60].

Поряд з цим ми не погоджуємося з позицією О. Л. Кузнецової, яка вважає, що перераховані вище положення є «ознаками змагальності»,

і що вони охоплюються трьома «ознаками», виділеними А. В. Смірновим: 1) наявністю двох сторін, які змагаються між собою – обвинувачення і захисту; 2) їх процесуальною рівноправністю у відстоюванні своїх законних інтересів; 3) незалежним від сторін судом [11, с. 20]. Вважаємо, що дані положення необхідно визначати не як «ознаки», а як найбільш суттєві властивості принципу змагальності, тоді як ознаки – це зовнішні характеристики того чи іншого явища, які визначають його місце і роль в загальній системі правових приписів. Зазначені положення і в першому, і в другому випадку і складають зміст принципу змагальності, як одного із принципів кримінального судочинства. В першому випадку принцип змагальності визначений шляхом найбільш повного перерахування тих положень, які входять в його зміст. У другому ж випадку були визначені лише найбільш важливі, відправні положення, з врахуванням того, що вони знайшли конкретизацію в більш окремих нормах кримінально-процесуального права.

Як бачимо, взявшись змагальність за основу кримінальної процедури, законодавець України її гарантував, закріпивши в ст. 16-1 КПК України положення про розподіл функцій в кримінальному процесі, про нейтральне відношення суду до функцій сторін, а також про рівноправність сторін. Але те, що законодавець гарантував, це ще не означає, що реалізував. Так, аналіз змісту ст. 16-1 КПК України дозволяє зробити висновок про те, що запропоновано визначення принципу й розкрито його зміст через детальний опис сторін процесу та їх функцій, що характеризує взаємозв'язок даного принципу з іншими, більш конкретними положеннями кримінально-процесуального законодавства. А якщо в цілому, то принцип змагальності лише означенено в якості сукупності «титульних» визначень. Що мається на увазі?

Так, КПК України, містить своєрідне дворівневе визначення принципу змагальності сторін, адже в ст. 16 КПК України визначено, що здійснення правосуддя відбувається не засадах рівності громадян перед законом і судом, а щодо ст. 16-1 КПК України, – визначає змагальність та диспозитивність. Перелік учасників кримінального судочинства, діючих зі сторони обвинувачення і сторони захисту (КПК України Глава 3, ст. ст. 43-53-1) практично повторюють дані правила, які визначені в ст. 16-1 КПК України, з посиланням на те, що мова йде про змагальність сторін обвинувачення і захисту. Вважаємо, законодавцю потрібно було чіткіше визначити перелік положень, щоб ширше відобразити зміст принципу змагальності стосовно до різних етапів кримінального судочинства.

Дослідження кримінально-процесуального законодавства дозволяє зробити висновок про те, що вони можуть бути згруповани по різних підставах. Вбачаємо, що дані положення доцільно класифікувати

за двома підставами: по-перше, за стадіями, на яких вони діють, і, по-друге, по тому, на кого із учасників кримінального судового провадження вони в більшій мірі розповсюджуються.

Залежно від того, на яких стадіях діють положення, закріплені в КПК, їх можна підрозділяти на правила, які реалізуються лише в ході судового розгляду, і правила, які, окрім судового розгляду, також знаходять свій прояв і в досудовому провадженні по кримінальних справах.

До першої групи можна віднести правила, які закріплені в КПК України, деякі із них входять в якості складової частини безпосередньо в зміст принципу змагальності, а інші – знаходять свій прояв у більш окремих нормах, які розкривають і деталізують зміст зазначеного принципу. Наприклад, до них відносяться наступні положення по КПК України: ст. ст. 257 «Безпосередність і усність»; ст. 261 «Рівність прав сторін»; ст. 262 «Участь підсудного в судовому розгляді»; ст. 264 «Участь прокурора в судовому засіданні»; ст. 266 «Участь захисника в судовому розгляді»; ст. 267 «Участь потерпілого в судовому розгляді»; ст. 268 «Участь цивільного позивача і цивільного відповідача в судовому розгляді».

Зауважимо, що кримінально-процесуальне законодавство України передбачає активну роль суду в кримінальному судочинстві (ст. ст. 16-1, 296, 315-1, 317). Суд створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків, наділений правом за клопотанням сторін надавати їм сприяння в отриманні додатково необхідних матеріалів (ст. ст. 296, 317 КПК України).

Дозволимо собі не погодитись з позицією А. С. Барабаша, який вважає, що рівноправність сторін – це більш широка категорія, ніж змагальність, а положення, що характеризують змагальність, не повинні вважатися самостійним принципом кримінального судочинства [1, с. 29-31]. Можна висловити два аргументи в підтримку «класичної» позиції відносно сутності принципу змагальності. По-перше, рівність прав сторін – це їх ідентичність [3, с. 26-27], а в досудовому провадженні може йти мова лише про процесуальний паритет, але не про абсолютне співпадання прав. І, по-друге, рівність прав сторін – це висхідне положення сторін, закріплене в діючому законодавстві, тоді як змагальність – це рівні можливості сторін користуватися наявними у них правами при провадженні по конкретній кримінальній справі.

Другу групу положень, які можна виділити із ст. 16-1 КПК України в якості правил, діючих не лише в судовому провадженні, складають наступні: повноваження сторони обвинувачення по доказуванню обставин, що мають значення для кримінальної справи (ст. ст. 22, 66, 227, 228, 264); повноваження сторони захисту по оскарженню

обвинувачення (Глава 22 КПК України (ст. ст. 234-236-6, 266)); свобода кожної із сторін самостійно обирати свою позицію і визначати засоби і методи для її захисту (16-1); можливість здійснення державним і окремим обвинувачем кримінального переслідування або відмова від нього (ст. ст. 251, 264, 267); можливість обвинуваченого вільно заперечувати свою винність або визнавати себе винним (ст. 263); можливість цивільного позивача відмовлятися від позову або укладати мирову угоду з цивільним відповідачем (ст. ст. 28, 50, 51, 268, 295); можливість цивільного відповідача визнавати позов або укладати мирову угоду з цивільним позивачем (ст. ст. 28, 50, 51, 268, 295). Безумовно, можливість реалізації вказаних прав наявна у відповідних учасників кримінального судочинства як на досудових стадіях, так і в процесі судового провадження. Разом з тим слід пам'ятати, що згідно ст. 16-1 КПК України більшість із цих прав знаходять свій прояв на окремих етапах кримінального судочинства в різному ступені.

Другою підставою для класифікації, як зазначалось попередньо, може виступати те, до яких із учасників кримінального судочинства відноситься конкретне положення закону. Оскільки прокурор є представником сторони обвинувачення, то особливої актуальності набувають ті правила, які стосуються повноважень даного учасника кримінального судочинства.

До них відносяться положення, закріплюючі: можливість кожної із сторін бути представленою в суді (ст. 16-1); наявність в суді рівних прав і можливостей для захисту своєї позиції (ст. ст. 16, 261); повноваження сторони обвинувачення доказати вчинення подій злочину, про наявність ознак діяння, передбаченого кримінальним законом, причетність обвинуваченого до вчинення цього діяння, можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи, що вчинила злочин, висловлювати свої пропозиції відносно юридичної кваліфікації діяння обвинуваченого і остаточного судового рішення (ст. ст. 16-1, 264); можливість самостійно обирати свою позицію і визначати засоби та методи для її захисту (ст. 16-1); право державного і окремого обвинувача (потерпілого або його представника) здійснювати кримінальне переслідування або відмовитися від нього (ст. 16-1).

Не дивлячись на досить велику практичну значущість даних положень для організації і здійснення діяльності прокурора в кримінальному судочинстві, деякі із них вимагають свого удосконалення на законодавчому рівні. Так, в ст. ст. 16-1, 261 КПК України закріплено, що сторони вправі самостійно вибирати свою позицію і визначати засоби і методи для її захисту. Не заперечуючи проти позиції законодавця, звернемо увагу на те, що засоби і методи захисту позиції сторони обвинувачення чітко визначені в законі і є кримінально-процесуальними*.

Відносно ж учасників зі сторони захисту, діє правило, згідно якого їм надається можливість захищатися встановленими законом засобами... та забезпечуються охороною їх особистих та майнових прав (ст. 21, 48 КПК України).

Із зазначеного можна зробити висновок про те, що в ст. 16-1 КПК України слід зробити посилання відносно того, що засоби і методи для захисту позицій сторони обвинувачення і захисту в будь-якому випадку повинні відповідати закону.

Наступне положення, що характеризує принцип змагальності, яке, на нашу думку, потребує вдосконалення, закріплено та в Розділі II ст. 264 КПК України, згідно якого «державний обвинувач, або у встановленому законом випадку – потерпілий та його представник, здійснює кримінальне переслідування або відмовляється від нього». Однак формулювання, закріплене в ст. 16-1 КПК України в даний час, побічно підкреслює, що здійснення кримінального переслідування і відмова від нього, в тому числі і по справах публічного і приватно-публічного обвинувачення, цілком залежить від позиції державного і приватного обвинувача.

В Розділі II КПК України (ст. ст. 94-236-6) питання, пов’язанні з кримінальним переслідуванням, регламентовані досить детально, і визначають як обов’язок дізнатися, слідчого та прокурора по здійсненню дізнання, слідства, а також про доведення винності обвинуваченого перед судом. Таким чином, в самому кримінально-процесуальному законі ведеться мова про те, що кримінальне переслідування – це не право посадових осіб, які представляють сторону обвинувачення, а їх обов’язок. Це ж положення стосується і державного обвинувача, діючого в ході судового провадження.

Що стосується відмови від кримінального переслідування, то воно також повинно здійснюватися при наявності відповідних підстав (ст. 100 КПК України). До них відносяться обставини вказані в ст. ст. 6, 7-10, 11-1, КПК України, які виключають кримінальне переслідування і перешкоджають подальшому провадженню по кримінальній справі. При наявності даних обставин дізнатися і слідчий вправі винести постанову про припинення кримінальної справи, погодивши її з прокурором. Виключення складають випадки, коли має місце провадження по кримінальній справі приватного обвинувачення, оскільки примирення потерпілого з обвинуваченим до моменту видalenня суду в нарадчу кімнату є безумовною підставою для припинення кримінальної справи (ст. 27 КПК України).

Із вище зазначеного можна зробити наступний висновок, що буде за доцільне конкретизувати повноваження учасників кримінального переслідування, доповнивши ст. 16-1 КПК України, після слів

«Державне обвинувачення в суді здійснює прокурор...», наступним положенням: «...Учасники кримінального судочинства, які представляють сторону обвинувачення, за наявності відповідних підстав здійснюють кримінальне переслідування або відмовляються від нього».

На нашу думку, дане правило можна розповсюдити і на приватного обвинувача, оскільки підставою для відмови в кримінальному переслідуванні є не сама заява приватного обвинувача, а те, що він примирився з обвинуваченням (ст. 27 КПК України).

Висновки:

1. Законодавство України визнає змагальність одним із основних принципів кримінального судочинства, який розповсюджує свою дію не лише на судове провадження, але й у певній мірі і на досудову стадію.

2. Являючись основоположним принципом, змагальність сторін в кримінальному процесі на даний час ще залишається правовою ідеєю. Тому вважаємо, що не достатньо одного лише нормативного закріплення правової ідеї, а потрібно також, щоб її практичне втілення було забезпечено відповідною побудовою всієї системи конкретної галузі права, в першу чергу, на досудових стадіях кримінального процесу.

3. Рівність процесуальних можливостей органів кримінального переслідування і обвинуваченого по зібранню доказів, будучи елементом процесуальної рівноправності сторін, являє собою одну із функціональних ознак змагальності як історичного типу кримінального процесу. Крім того, сторони обвинувачення і захисту вправі використовувати передбачені законом засоби і способи для відстоювання своєї позиції. При цьому посадові особи кримінального судочинства, в тому числі прокурор, не вправі виходити за межі своїх повноважень і приймати рішення при відсутності вказаних в законі підстав.

4. Специфіка реалізації повноважень прокурора в досудовому кримінальному судочинстві обумовлена поступовим розширенням змагальних засад, у відповідності з якими значні можливості на стадії досудового розслідування надані не лише стороні обвинувачення, але й стороні захисту.

Примітка:

* Це провадження слідчих і інших процесуальних дій, висунення і підтримання обвинувачення, вирішення в межах своїх повноважень питання про обрання запобіжних заходів і т. д.) Засоби і методи, які законом не передбачені, застосовувати не допустимо, так як в даному випадку буде порушуватися правило про допустимість доказів (ст. ст. 66, КПК України). Це також пряме порушення вимог ст. КПК України про обов'язок дотримання вимог закону в ході судового провадження.

Література:

1. Барабаш А. С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установлении / А. С. Барабаш. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 257 с.
2. Бибило В. Н. Конституционные принципы правосудия и их реализация в стадии исполнения приговора / В. Н. Бибило. – Минск : Университетское, 1986. – 160 с.
3. Даровских С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм его реализации : дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. М. Даровских. – Челябинск, 2001. – 219 с.
4. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / под ред. Н. А. Петухова, Г. И. Загорского. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М., 2002. – 768 с.
5. Конституція України : затверджена Законом України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2011. – № 10. – Ст. 68.
6. Концепція судово-правової реформи // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 426.
7. Михеенко М. М. В новом уголовно-процессуальном законодательстве использовать международные стандарты регулирования процессуально-правовых отношений / М. М. Михеенко // Совершенствование уголовно-процессуального законодательства : сб. науч. тр. – М. : МЮИ, 1991.
8. Мотовиловкер Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса : уч. пос. / Я. О. Мотовиловкер. – Ярославль : ЯрГУ, – 1978. – 96 с.
9. Постановление Конституционного Суда РФ «По делу о проверке конституционных положений частей 3, 4 и 5 статьи 377 УПК РСФСР в связи с жалобами граждан А. Б. Дулова, А. Б. Дубровской, А. Я. Карпинченко, А. И. Меркулова, Р. Р. Мустафина и А. А. Стубайло» от 14 февраля 2000 г. // Собрание законодательства РФ. – 2000. – № 8. – Ст. 991.
10. Словарь иностранных слов. – М. : Советская энциклопедия, – 1964. – С. 703.
11. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса / А. В. Смирнов. – СПб.: Наука, Изд-во «Альфа», – 2000. – 224 с.
12. Строгович М. С. Природа советского уголовного процесса и принцип состязательности / М. С. Строгович. – М. : Госюриздан, – 1939. – 171 с.
13. Трофимов В. О. Полномочия прокурора и их реализация в состязательном уголовном судопроизводстве : дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. О. Трофимов. – Москва, 2005. – 211 с.

ЗМІСТ ПОКАРАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИПРАВНО-ТРУДОВИМ ВПЛИВОМ

В статті на основі минулого та діючого законодавства України, надбань науки кримінального та кримінально-виконавчого права доводиться точка зору щодо відсутності у змісті покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом порядку відбування та виконання покарання, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу.

В статье на основе прошлого и действующего законодательства Украины, достигний науки уголовного и уголовно-исполнительного права обосновывается точка зрения об отсутствии в содержании наказаний, связанных с исправительно-трудовым воздействием порядка отбывания и исполнения наказания, общественно полезного труда, социально-воспитательной работы, общеобразовательного и профессионально-технического обучения, общественного воздействия.

The article is based on past and current legislation of Ukraine, the achievements of science criminal and criminal executive law has opinions about whether the content of sentences related to corrective labor influence the order of serving and execution of the sentence, socially useful labor, social and educational work, general and vocational education, public exposure.

Постановка проблеми. Розвиток кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України, перегляд поглядів на проблему місця, ролі та змісту виправно-трудового впливу при застосуванні певних видів покарань до осіб, які вчинили злочини, доводять справедливість висловлення І. С. Ноя про те, що уявна ясність того чи іншого поняття аж ніяк не виключає необхідності його наукового визначення [1, с. 107], адже, як зауважує Л. М. Сумарокова, будь-які суспільні відносини є багатогранними, динамічними, тому і юридичні поняття, що відображають ці відносини, повинні бути системними і такими, що розвиваються, повинні постійно уточнюватись [2, с. 56]. Наведене в повній мірі стосується і необхідності уточнення змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом.

Актуальність проблеми. Сучасне кримінальне законодавство України, як і кримінально-виконавче законодавство України, не містить визначення поняття чи змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, хоча зазначена проблема має певну генезу доктринального обґрунтування та правового регулювання.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми покарання постійно привертали увагу вітчизняних і зарубіжних юристів і практичних працівників. Серед них варто виділити роботи З. А. Астемірова, М. М. Бабаєва, Л. В. Багрій-Шахматова, А. М. Бандурки, М. І. Бажанова, І. М. Гальперіна, В. О. Глушкова, В. К. Грищука, Н. О. Гуторової, Т. А. Денисової, Г. В. Дровосекова, Г. І. Забрянського, І. І. Карпеця, В. О. Меркулової, Г. М. Миньковського, Н. А. Мирошниченко, О. Є. Наташевої, І. С. Ної, А. А. Піонтковського, В. Ф. Пірожкова, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, В. М. Трубникова, А. П. Тузова, М. Д. Шаргородського, М. І. Хавронюка, Н. С. Юзікової та інших видатних вчених та практиків.

Метою статті є висвітлення ключових моментів змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом.

Виклад основного матеріалу. Виникнення та реалізацію ідеї поєднання покарання з виправно-трудовим впливом слід пов'язувати з радянською добою генезису держави і права в нашій країні. Як зазначали А. Є. Наташев та М. А. Стручков, покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, входять до загальної системи покарань за радянським кримінальним правом. Ними визнаються ті покарання, при відбуванні яких засуджений зазнає особливий виправний вплив, заснований на обов'язковій участі у суспільно-корисній праці [3, с. 37]. Аналогічні точки зору дещо раніше висловлювали Б. С. Утевський, Е. Г. Ширвіндт та деякі інші вчені.

Аналіз наукової літератури з проблемами, кримінального та виправно-трудового законодавства того часу свідчить про необхідність виділення двох, хоча і взаємопов'язаних, аспектів:

1) дослідження генезису проблеми у кримінально-правовій літературі і законодавстві;

2) дослідження генезису проблеми у роботах з виправно-трудового права і виправно-трудовому законодавству.

У підручниках з кримінального права кінця 40-х початку 50-х рр. ХХ століття не порушуються проблеми визначення поняття, ознак та змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом. Взагалі, у цих джерелах відсутня класифікація покарань на пов'язанні та не пов'язанні з виправно-трудовим впливом.

Міри соціального захисту судово-виправного характеру [4, с. 4], тобто власне покарання за кримінальним законодавством того часу, у підручнику з кримінального права, виданого колективом авторів, до якого входили А. А. Герцензон, М. М. Ісаєв, А. А. Піонтковський, Б. С. Утевський (1948), поділялися на: а) покарання, які можуть призначатись тільки як основні; б) покарання, які можуть призначатися в якості самостійних мір, але можуть й поєднуватись з основними

мірами покарання як додаткові [5, с. 497]. Тільки на основні та додаткові класифікувались покарання у підручниках з радянського кримінального права за редакцією В. Д. Меньшагіна і З. А. Вишинської (1950) [6, с. 165] та за редакцією В. М. Чхиквадзе (1952) [7, с. 329-330].

В кримінальному законодавстві того часу термін «покарання, пов'язанні з виправно-трудовим впливом», теж не вживався.

Реформа кримінального та виправно-трудового законодавств кінця 50-х початку 70-х рр. ХХ ст. та наукові роботи певним чином спричинили і зміну уявлень про класифікацію покарань: в науковій літературі здійснюється не тільки поділ на покарання пов'язанні та не пов'язанні з виправно-трудовим впливом, а й відмічається спроба обґруntування необхідності такої класифікації, визначення ознак, видів та змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом.

Так, в Основах теорії виправно-трудового права (А. Е. Наташев, Н. А. Стручков, 1967), науковці, взявші за критерій зміст певних видів покарань, в межах загальної системи покарань виділяють покарання, пов'язанні з виправно-трудовим впливом на засуджених.

В зв'язку з наведеним актуальною є теза Л. В. Багрій-Шахматова, висловлена ним стосовно змісту системи покарань: «Зміст системи покарань визначається тими головними задачами, які вирішує соціалістична держава на тому чи іншому етапі свого розвитку» [8, с. 56]. Припускаємо, що поряд із виправленням та перевихованням злочинців, приватною та загальною превенцією, велике значення для радянської держави мали і задачі розвитку економіки. До аналогічного висновку приходять і дослідники історії розвитку пенітенціарних установ [9, с. 45-46]. З іншого боку, за світоглядом радянських людей у соціалістичній державі праця займала особливе місце. Тому, не дивно, що ідеологічно вірним вважалося впровадження у суспільне життя в частині виправлення злочинців власне «трудового» елементу. Це знайшло свій вираз і в назві галузі законодавства та її змісті, де каральний і трудовий елементи були тісно пов'язані як засоби досягнення однієї мети – виправлення засуджених.

Підґрунтам для наведених висновків науковців стосовно необхідності виділення в системі покарань таких, що пов'язані з виправно-трудовим впливом, також став генезис виправно-трудового законодавства. Так, у першому виправно-трудовому законі – Виправно-трудовому кодексі РРФСР 1924 р. – вказувалось, що кодекс регулює порядок і умови виконання покарань у виді позбавлення волі і застосування мір виправно-трудового впливу на засуджених до даного виду покарання, а також виконання покарання у виді примусових робіт (в подальшому – виправні роботи). Поряд з правовим регулюванням виконання покарань у виді позбавлення волі та

виправно-трудових робіт, у Виправно-трудовому кодексі РРФСР також здійснювалося правове регулювання виконання таких видів покарання як заслання, поєднане з виправно-трудовими роботами. Згідно ст. 24 КК Казахської РСР і ст. 25 КК Узбецької РСР, після реформи 1959-1961 рр., виконання заслання (а згідно ст. 24 КК Казахської РСР ще й вислання) поєднувались з обов'язковим залученням до праці. В подальшому виправно-трудове законодавство СРСР та союзних республік визнало заслання та вислання покараннями, пов'язаними з виправно-трудовим впливом [10, с. 68].

Таким чином, у нормах виправно-трудового права як галузі законодавства знайшла реалізацію ідея поєднання покарання з виправно-трудовим впливом. Зокрема, у радянському виправно-трудовому законодавстві покарання у виді позбавлення волі, виправні роботи без позбавлення волі, заслання та вислання обов'язково поєднувались з виправно-трудовим впливом.

Однак, незважаючи на істотне значення, яке відводилося виправно-трудовому впливу під час виконання покарань, а згідно ч. 2 ст. 1 Основ виправно-трудового законодавства це були позбавлення волі, виправні роботи без позбавлення волі, заслання та вислання, подальше розширення предмету правового регулювання виправно-трудового законодавства призвело до необхідності виділення і покарань, виконання яких не було пов'язано з виправно-трудовим впливом (Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних з мірами виправно-трудового впливу на засуджених) [11], а також інших заходів – умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці та умовного звільнення з місця позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці, – що в кінцевому підсумку викликало дискусію, а потім і перейменування галузі у кримінально-виконавче право [12, с. 54].

Отже, на підставі наведеного можна зробити висновок, що генезис кримінального та виправно-трудового (кримінально-виконавчого) законодавств як взаємопов'язаних категорій однієї нормативної системи призвів до розділення покарань на пов'язані та не пов'язані з виправно-трудовим впливом. При цьому, важливою є та обставина, що саме у виправно-трудовому законодавстві містилася вказівка на застосування виправно-трудового впливу до засуджених при відбуванні ними певних видів покарань.

Разом з цим формування і назва виправно-трудового права як галузі законодавства з наголосом на виправно-трудовий вплив не залишили поза увагою науковців проблеми покарань, не пов'язаних з виправно-трудовим впливом на засуджених. Зокрема, Л. В. Багрій-Шахматов в роботі «Система кримінальних покарань та виправно-

трудове право» частково звертає увагу і на необхідність узгодження концептуальних аспектів впливу на засуджених при відбуванні покарань, не пов'язаних з виправно-трудовим впливом [13, с. 62-64], що в подальшому мало істотне значення для процесу реформування виправно-трудового права як галузі законодавства.

Аналізуючи підстави (критерії) класифікації покарань Л. В. Багрій-Шахматов і В. І. Гуськов вказують, що із системи покарань необхідно виділяти ті, котрі при виконанні поєднуються з виправно-трудовим впливом, при цьому в основу поділу покладено педагогічні критерії. Педагогічні критерії розуміються співавторами в тому сенсі, чи пов'язане те або інше покарання з процесом виховного впливу з боку держави (державний виховний вплив, що умовно іменується виправно-трудовим впливом), чи з процесом виховного впливу з боку радянської громадськості, її органів, організацій колективів трудящих та їх представників (громадський вплив і виховання).

Процеси виправно-трудового впливу та громадського впливу і виховання, маючи багато спільного за цілями і задачами, основними засобами та методами здійснення, в той же час, на думку вчених, суттєво відрізняються:

– процес державного (виправно-трудового) впливу припускає застосування до засуджених певними державними органами за участю громадськості таких основних засобів як праця, режим, політико-виховна робота, загальноосвітнє та професійне навчання з використанням при цьому напрацьованих виправно-трудовою педагогікою і практикою методів;

– процес громадського впливу і виховання є також особливим педагогічним процесом, але таким, що припускає застосування громадськістю різних мір громадського впливу та виховання стосовно засуджених та звільнених [14, с. 78-81, 85].

Наведені тези не позбавлені протиріч, не є безспірними, зокрема, аналогічна позиція Л. В. Багрій-Шахматова була піддана критиці А. А. Піонтковським, А. Е. Наташевим та Н. А. Стручковим, але практичне їх значення вбачається у тому, що висловлені думки обумовили необхідність приділення більшої уваги дослідженню власне змісту покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом.

Класифікуючи покарання на пов'язані та не пов'язані з виправно-трудовим впливом, А. А. Піонтковський в основу класифікації ставив критерій характеру здійснюваного ними впливу. До покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, вчений відносив: позбавлення волі, заслання, вислання та виправні роботи без позбавлення волі.

Загальними ознаками цих покарань науковець визначав такі: всі вони є, як і будь-яке покарання, карою за вчинений злочин

і переслідують загальні цілі, поставлені радянським законом перед покаранням. Як і будь яке покарання, вони призначаються з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого діяння, особистості винного і обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність.

Разом з тим, на думку А. А. Піонтковського, покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, особливо позбавлення волі, є більш суворими порівняно з іншими покараннями. Крім того, вони супроводжуються особливим педагогічним впливом, що посилює їх виховні можливості. В силу цього такі покарання застосовуються тоді, коли вчинений злочин, обставини справи і особистість злочинця свідчать про необхідність в той чи інший спосіб обмежити його права та піддати його саме такому впливу. Особливістю покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, є те, що при їх виконанні здійснюється постійний систематичний і специфічний – виправно-трудовий – вплив на засудженого. Складовою частиною виправно-трудового впливу є праця засуджених.

Процес виправно-трудового впливу, згідно уявень вченого, базується на тих же принципових основах, що й будь-який інший виховний процес, але в той же час володіє певною специфікою:

– цей процес передбачає здійснення виховання при відбуванні покарання. В процесі виправно-трудового впливу примус виступає у формі, специфічній для кримінального покарання. Особливо чітко це проявляється в умовах відбування покарання у виді позбавлення волі – ізоляції засудженого від суспільства. При цьому виховання, переважання обов'язково пов'язуються з примусом, який іноді стоять на першому місці. У певних випадках використання засобів виховання забезпечується заходами примусу;

– виховний процес при виконанні покарання здійснюється відповідно до норм кримінального та виправно-трудового права, в поєднанні цих правових норм і педагогіки тощо [15, с. 64-66].

В цілому погоджуючись із справедливістю наведених А. А. Піонтковським тез, разом з цим вважаємо за необхідне внести деякі уточнення.

При аналізі покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, здійсненого науковцем, має місце констатація факту їх більшої суворості порівняно з покараннями, не пов'язаними з виправно-трудовим впливом. Складається думка, що власне виправно-трудовий вплив є тією ознакою, що визначає більшу суворість покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, аніж покарань, не пов'язаних з виправно-трудовим впливом. Однак, вважаємо, що у даному випадку не виправно-трудовий вплив визначає більшу суворість певних видів

покарань в порівняні з іншими, а власне сутність, зміст та властивості цих покарань дозволяють їх характеризувати як більш сувері.

Стосовно суверості тих чи інших видів покарань в залежності від пов'язаності їх з виправно-трудовим впливом, також зазначимо, що в радянський період та й в період незалежності України, в систему покарань входила смертна кара. Зрозуміло, що смертна кара ніяким чином не поєднувалась ні реально, ні потенційно з виправно-трудовим впливом, хоча була найбільш суверім видом покарання. Тому пов'язування більшої суверості покарань власне з обставиною поєднання їх з виправно-трудовим впливом вважаємо безпідставним.

Ми приєднуємося до позиції А. А. Піонтковського в тій частині, що покарання, пов'язанні з виправно-трудовим впливом, будучи карою за вчинений злочин і, відповідно, маючи цілі, притаманні іншим видам покарання, поряд з цим володіють певною специфікою, пов'язаною з особливостями впливу на злочинця – це специфічний, заснований на праці, виправно-трудовий вплив, в зміст якого включаються і виховання, і навчання тощо.

Слід зазначити, що наведені тези, як випливає із наведеного вище, розділялись більшістю авторів. Особливо, що стосується праці – одного з основних елементів виправно-трудового впливу.

Разом з тим, необхідно вказати, що у кримінально-правовій і кримінально-виконавчій (виправно-трудовій) науках досить довгий час триває дискусія стосовно того, чи включати виправно-трудовий вплив у зміст покарання, чи ні. Більшість авторів дотримуються точки зору, відповідно до якої зміст покарання обмежується однією лише карою, у той час як виправно-трудовий вплив знаходиться за межами його змісту [16, с. 12-18; 17, с. 93; 18, с. 34-35; 19, с. 112-117; 20, с. 28-30; 21, с. 74, 77; 22, с. 5-8; 23, с. 48-49; 24, с. 89; 25, с. 69-75].

Суть міркувань прихильників цієї позиції полягає в тому, що покарання (кара) і виправно-трудовий вплив є відносно самостійними суспільними явищами, що мають різну правову природу; покарання повністю вичерпується каральними елементами, виправно-трудовий вплив є супутнім покаранню виховним, педагогічним процесом, що як би підсилює покарання при досягненні поставленої перед ним мети виправлення. В. О. Уткін, в зв'язку з наведеним, визначав заходи виправно-трудового впливу як застосувані до засуджених (судимих) некаральні виховні заходи, що мають на меті безпосереднє їх виправлення [26, с. 64].

Покарання і виправно-трудовий вплив є хоча й взаємопов'язаними, але різними правовими категоріями: 1) змістом покарання не охоплюється виправно-трудовий вплив; 2) покарання реалізується на підставі норм кримінального права, а виправно-трудовий вплив регламентовано

кrimінально-виконавчим (раніше – виправно-трудовим) правом. І хоча, на перший погляд, є певна «схожість» «у формі» примусу при застосуванні виправно-трудового впливу та покарання (А. А. Піонтковський), однак різна правова природа виправно-трудового впливу та покарання не дозволяє ототожнювати ці явища як за формулою, так, очевидно, і за змістом; 3) за допомогою виправно-трудового впливу не вирішується питання завдання кари злочинців і не досягаються цілі покарання, крім мети виправлення засудженого.

Ми розділяємо наведені тези, тим більше що у чинному Кримінально-виконавчому кодексі України [27] (далі – КВК України) вони знайшли, хоча і з певними відмінностями, своє відображення. Так, згідно ст. 5 КВК України, одним із принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань є поєднання покарання з виправним впливом, а відповідно до ч. 3 ст. 6 КВК України порядок відбування та виконання покарання, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив визнані основними засобами виправлення засуджених.

Тобто, кримінально-виконавче законодавство України однозначно вирішує проблему розмежування покарання і виправного впливу. Разом з тим, визнання суспільно-корисної праці, поряд з іншими, що охоплюють змістом виправно-трудового впливу, засобом виправлення засуджених та обов'язкове застосування праці при відбуванні певних видів покарань, свідчить про доречність та необхідність вживання поняття та здійснення класифікації покарань на пов'язанні та не пов'язанні з виправно-трудовим впливом. Виконання засудженими при відбуванні певних видів покарань суспільно-корисної праці та застосування до них інших засобів виправно-трудового впливу направлено на досягнення мети їх виправлення.

Висновки. З огляду на вказане, у зміст покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, не слід включати виправно-трудовий вплив (порядок відбування та виконання покарання, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив), так як він не охоплюється поняттям покарання, а існує у поєднанні з ним. Подальші наукові розробки вбачаються у з'ясуванні проблемних питань застосування покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом.

Література:

1. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1962. – 156 с.
2. Сумарокова Л. М. Основи логіки: навч. посіб. / Л. М. Сумарокова. – 2-е вид., перероб. та доп. – О. : Юрид. л-ра., 2003. – 240 с.

3. Наташев А. Е. Основы теории исправительно-трудового права / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1967. – 190 с.
4. Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г и с приложением общесоюзных актов уголовного законодательства. – М. : Госюриздан, 1950. – 128 с.
5. Уголовное право. Общая часть: допущен Министерством высшего образования в качестве учебника для юридических институтов и юридических факультетов / [А. А. Герцензон, М. М. Исаев, А. А. Пионтковский и др.]; под науч. ред. В. Д. Меньшагина; Всесоюз. ин-т юридических наук М-ва юстиции СССР. – 4-е изд., перераб. – М. : Юридич. изд-во Минюста СССР, 1948. – 575 с.
6. Советское уголовное право / ред.: В. Д. Меньшагин, З. А. Вишинская. – М. : Госюриздан, 1950. – 520 с.
7. Советское уголовное право: Часть общая / под ред. проф. В. М. Чхиквадзе. – М. : Госюриздан, 1952. – 511 с.
8. Багрий-Шахматов Л. В. Совершенствование системы наказаний в связи с изменениями в уголовном законодательстве / Л. В. Багрий-Шахматов // Теоретические и практические проблемы нового уголовного законодательства: сб. науч. трудов. – М. : Всес. ин-т по изуч. причин преступности и разработке мер предупрежд. преступности, 1985. – С. 55 58.
9. Ягунов В. Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування / Д. В. Ягунов. – О. : Вид. Чабаненко Ю. А., 2006. – 444 с.
10. Стручков Н. А. Исправительно-трудовое или уголовно-исполнительное право / Н. А. Стручков // Советское государство и право. – 1979. – № 1. – С. 68 75.
11. Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних з мірами виправно-трудового впливу на засуджених // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1983. – № 12. – Ст. 175.
12. Журавлев М. П. О взаимосвязи уголовного и исправительно-трудового законодательства / М. П. Журавлев // Теоретические и практические проблемы нового уголовного законодательства: сб. науч. трудов. – М. : Всес. ин-т по изучению причин преступности и разработке мер предупреждения преступности, 1985. – С. 52 55.
13. Багрий-Шахматов Л. В. Система уголовных наказаний и исправительно-трудовое право: учеб. пособие / Л. В. Багрий-Шахматов. – М. : ВШ МВД СССР, 1969. – 77 с.
14. Багрий-Шахматов Л. В. Теоретические проблемы классификации уголовных наказаний / Л. В. Багрий-Шахматов, В. И. Гуськов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. – 108 с.
15. Курс советского уголовного права. В 6-ти томах. Ред. кол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. М. : Наука, 1970. – Т. 3. – 350 с.

16. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / А. Л. Ременсон. – Томск, 1965. – 60 с.
17. Наташев А. Е. Новые работы по исправительно-трудовому праву / А. Е. Наташев // Социалистическая законность. – 1963. – № 10.
18. Стручков Н. А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства / Н. А. Стручков. – М. : Высшая школа МВД СССР, 1972. – 248 с.
19. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью / Н. А. Стручков. – Саратов : Изд. -во Сарат. ун-т, 1978. – 288 с.
20. Свиридов С. К. Сущность и предмет стадии исполнения приговора / С. К. Свиридов. – Томск : Томск. ун-т, 1978. – 220 с.
21. Смирнов Л. Н К вопросу о теоретических основах советского исправительно-трудового законодательства / Л. Н. Смирнов, С. Г. Новиков // Советское государство и право. – 1964. – № 4. – С. 74-77.
22. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть: учебник для слушателей ВУЗов МВД СССР / под ред. Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова, И. А. Сперанского. – М. : Академия МВД СССР, 1977. – 307 с.
23. Уголовно-исполнительное право (теоретические и практические аспекты исполнения наказаний в отношении некоторых категорий осужденных): учеб. пособие / сост. В. А. Сушко. – О. : Астропринт; ОИУМ; ОИПП, 1998. – 240 с.
24. Уголовно-исполнительное право России: учебник / под ред. В. И. Селиверстова. – М. : Юристъ, 2000. – 576 с.
25. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 304 с.
26. Уткин В. А. Наказание и исправительно-трудовое воздействие / В. А. Уткин. – Томск : Изд-во Томск. ун-та., 1984. – 189 с.
27. Кримінально-виконавчий кодекс України// Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – ст. 21.

Сайнчин С. О., Одесська обласна колегія адвокатів

ВИЗНАЧАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ СКОЇВ ДІТОВБИВСТВО

З 60-х років минулого сторіччя наукові дослідження криміналістичних особливостей дітоубивств не проводилися. В зв'язку із збільшенням кількості даного виду злочину в Україні бажано звернутися до дослідження цієї проблеми.

С 60-х годів прошлого столетия научные исследования криминалистических особенностей детоубийств не проводились. В связи с ростом статистики данного вида преступлений в Украине целесообразно обратиться к исследованию этой проблематики.

Since the 1960s of last century scientific investigations of criminalistic peculiarities of infanticide have not been conducted. Due to the growth of these crimes commission in Ukraine it is advisable to study this appeal issues.

З дослідень професора В. П. Колмакова та його публікації монографії «Расследование детоубийств» в 1959 році й до початку нового століття проблема розслідування дітовбивств залишилась по за увагою наукового дослідження вчених – криміналістів.

У 2002-2003 роках в юридичній літературі стали з'являтися статті доцента О. С. Сайнчина, присвячені питанням розслідування вбивства матері новонародженої дитини, що являється складовою частиною комплексної проблеми розслідування дітовбивств.

В 2005 році видається монографічна робота О. С. Сайнчина «Особенности расследования детоубийств», який, вперше на монографічному рівні, проявив спробу осмислити проблему розслідування дітовбивств в Україні. Проведене дослідження по більш ніж 20 кримінальним справам, розглядаємої категорії справ дозволило автору класифікувати потерпілих по 3 віковим групам: діти у віку от одного місяця до 6 років; діти от 6 до 10 років та діти от 10 до 14 років.

До потерпілих першої групи відносяться діти різних статей, що складає 18 % від усіх матеріалів кримінальних справ про дітовбивства. На долю другої вікової групи приходиться 37 % дітовбивств. На долю третьої вікової групи потерпілих приходиться більш всього дітовбивств, що складає більше 40 %.

Виходячи з викладеного, автор монографії дійшов до висновку стосовно того, що друга та третя група потерпілих по справам про

дітівбивство, тісно взаємопов'язана з особою злочинця, що має важливе криміналістичне значення при розслідуванні кримінальних справ даної категорії злочинів.

Наше увагу привернула проблема встановлення *особи злочинця*. Необхідно відзначити, що особа злочинця, як важка комплексна проблема, досліджується такими науками як криміногія, кримінальне право, судова психологія, криміналістика та іншими юридичними науками. Кожна із цих наук виділяє окремі сторони й особливості особи злочинця з позиції специфічних методів дослідження. Вбачається занадто загальний підхід щодо вирішення проблеми злочинця, чи в окремих випадках досліджуються лише окремі особливості.

Особа злочинця, будучи одним з основних елементів криміналістичної характеристики злочину, находититься в зв'язку з іншими її елементами. Криміналістичний аспект в дослідженні особи злочинця очолює широкий діапазон властивості особи. Це визначається як призначенням науки криміналістики в цілому, так й значенням даних про особу злочинця для вирішення її конкретних задач й проблем. Наука криміналістика покликана всебічно сприяти пошуку, виявленню, фіксації, дослідженню та використанню доказів з метою ефективного розслідування, розкриття й попередження злочинів, що неможливо без збирання й аналізу різних фактів, спідів в широкому смислі, що несуть ту чи іншу інформацію про особу злочинця.

В юридичній літературі питанням дослідження особи злочинця приділяли увагу багато вчених, які присвятили цій проблемі спеціальні роботи, а також надруковані спеціальні збірники наукових праць по проблемам особи злочинця.

При дослідженні особи дітівбивці чітко проглядається те, що злочини в 90 % випадків скують жінки. Серед них велика доля молодих, незаможних, вагітних від випадкових статевих зв'язків жінок. Нерідко до вбивства дитини вдаються психологічно надломлені жінки, які ведуть паразитичний образ життя, систематично зловживають спиртними напоями чи наркотичними речовинами. Серед них можливо зустріти осіб, що не мають постійного місця мешкання, раніше неодноразово судимі за різні злочини. Відомо також немало фактів, які свідчать про те, що на цей відчайдушний крок йдуть заміжні жінки, які вже мають одну чи декілька дітей, та як правило, матеріально погано забезпечені. Додатковою причиною до злочину при цьому являються погана обстановка в сім'ї, п'янство, буйний характер чоловіка чи обох членів подружжя, провокуючи постійні сварки.

Загальний соціальний портрет дітівбивці – жінки можливо уявити наступним образом: вік від 22 років до 31 року, в зареєстрованому шлюбі не знаходитьться, раніше не судима, освіта середня чи незакінчена

вища, не працює чи зайнята низько кваліфікованою працею, не має нормального, по санітарним нормам, житла, матеріальний достаток нижче прожиткового мінімуму, знаходиться в жорстокій залежності від ситуації, не знаходячи соціально прийнятного способу її вирішення.

Виходячи з особливостей мотиваційної сфери, російським вченим І. С. Федотовим, пропонується виділити такі типи дітівбивці й приклади його власного дослідження по відношенню особи, яка скоче вказаний злочин:

1. Асоціальний (маргінальний, люмпенізований) тип, до якого ми відносимо злочинця, який веде антисоціальний спосіб життя, не має постійного місця проживання, займається блукарством, зловживає спиртними напоями. У даного типу дітівбивці істотні прояви депри-вації, потреби раціональні, внутрішній світ вбогий, духовне життя майже відсутнє, вони виключені з нормальних зв'язків й відношень, байдужі до інших людей.

Загальна думка оточуючих їх не цікавить, відсутність жалю. Дітей, якщо вони в них є, не люблять, вихованням не займаються. Як правило, позбавлені батьківських прав, наступна (чи перша) дитина їм не потрібна, вона як тягар, залишає свободу. Самі вони в дитинстві були позбавлені нормальної сім'ї, зростали при відсутності стійких їх емоційно теплих зв'язків з матір'ю чи батьком, в сім'ї батьки зловживали спиртними напоями, що приводило до сварок. На фоні цього в них виникає тривога за своє існування, яка призводить до вбивства своєї дитини.

2. Легковажно - комфортний тип, відрізняється зовнішнім благо достатком не передбачаючи скоєння злочину. До такого типу відносяться малолітні чи дуже молоді жінки и чоловіки, які знаходяться під опікою й навіть давленням з боку батьків. Коли вказаний тип злочинця виходить з під їх опіки, поїхав на роботу чи навчання, вони починають жити іншим життям. З однієї сторони, частіше навідують сім'ю, і продовжують займатися попереднім вихованням, але, з іншої сторони, вступають в необдумані відношенні з малознайомими, жінками чи чоловіками, не роздумуючи про наслідки. Молоді люди, відчуваючи вагітність, починають панікувати, не можуть реально оцінити ситуацію й найти вихід з неї.

3. Послідовно - злобний тип, до даного типу відносяться жінки, які вже мають дітей, одружені, чи мають співмешканця, а також до такого типу відносяться одружені чоловіки. Вагітність чи присутність дитини для них не являється чим-то неочікуваним. Вони відрізняються інертністю, відсутністю відчуття жалю, низьким освітнім й культурним рівнем. Не витрачає часу на відвідування медичних закладів

з метою профілактики хвороби дитини, а також не приймає заходів для попередження вагітності. В зв'язку з впливом зовнішніх факторів (матеріальні трудності, проблеми з житлом і т. п.), вони знаходять вихід у бивстві своєї дитини. Відрізняються брехнею, замкнутістю, проявами агресії, побоюванням втратити сексуального партнера. До своїх власних батьків байдужі, піклуються лише про свій власний достаток. Це самий розповсюдженний тип.

В медичині існує погляд що «пологовий акт, разом з сильним фізичним і душевним потрясінням, являється не настільки жорстоким, скільки біль, виключно фізичному напругою, іноді значною крововтратою, пред'являє до організму жінки більші вимоги й включає в себе значну небезпеку», й «крім описаних вище патологічних відхилень від нормальних пологів, пологовий акт в той чи інший сфері може відображатись на нервовій системі жінки як центральній, так й периферичній, а також на стані пологових шляхів», «в наслідок пологової травми можуть розвитись: 1) психози, 2) паралічі й невралгії... під час самих пологів, іноді спостерігаються швидко проходячи психічні розгляди, які виражаються в галлюцинаторному бреду».

Сучасна медицина також говорить, що неможливо попередити випадки важких пологів і післяпологові наслідки. До останніх відносяться післяпологові психози. Психоз проявляється як наслідок важких, довтих пологів з оперативним втручанням чи психічні травми. В необхідних випадках жінку переводять до психіатричної лікарні. До числа хвороб, які мають відношення до пологів, відноситься і пологовий шок. Він спостерігається за період важких хвороб, пологів після відокремлення плоду.

З вказаними дослідженнями не можливо не погодитись, так як вони отримані не тільки теоретично але й практично. Однак вчені в області криміналістики як минулого так й теперішнього часу досліджували лише тільки одну особу злочинця – маті новонародженої дитини. В теперішній час спостерігаються зміни суб'єкту вказаного виду злочину, а саме особи злочинця як елементу криміналістичної характеристики. Проведене дослідження за період з 2004 року до теперішнього часу дозволяє передбачити, що дітівбивця це не тільки маті новонародженого. Існують не одиничні випадки коли злочин скоїла особа в співучасти з батьком дитини, дядьком, співмешканцем, та навіть бабусею та дідуsem. Крім цього злочин скоюють в групі осіб, активним способом, із подальшим приховуванням слідів злочину.

Якщо прийняти до уваги нового суб'єкту злочину, то можливо сказати що за вказаній період часу, дослідження в даному направленні не проводились. Проблеми з якими зіштовхуються правоохоронні органи, які проводять досудове слідство ще не досліджені до кінця.

Література:

1. Пособие по расследованию убийств / М. И. Авдеев, С. В. Бородин, Л. Г. Видонов и др.; отв. ред.: Гусев С. И. - М. : Юрид. лит., 1977. - С. 48.
2. Колмаков В. П. Расследование убийств / В. П. Колмаков. - М. : ВЮЗИ., 1958. - С. 14.
3. Попов Н. В. Учебник судебной медицины / Н. В. Попов. - М. : Медгиз., 1946. - 43 с.
4. Саинчин А. С. Особенности расследования детоубийств / А. С. Саинчин. - Одесса : Юрид. лит., 2005. - С. 65-75.

УДК 349.41:332.3

*Макаренко О. Ю., ДВНЗ «Київський національний
економічний університет ім. Вадима Гетьмана»*

ДО ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ НАДР

У статті досліджено питання виникнення та припинення прав на земельну ділянку для використання надр. Виокремлені особливості виникнення та припинення прав на земельні ділянки для використання надр, обумовлені їх цільовим призначенням та єдністю мети використання таких природних ресурсів як земля та надра.

В статье исследованы вопросы возникновения и прекращения прав на земельные участки для использования недр. Выделены особенности возникновения и прекращения прав на земельные участки для использования недр, обусловленные их целевым назначением и единством цели использования таких природных ресурсов как земля и недра.

In the article the question of beginnings and cessation of the rights to the plot of land for use of bowels is investigated. There were picked out the main characteristics of beginnings and cessation of the rights to the plot of land for use of bowels, making for their special-purpose and integrity of object of using such natural resources as land and bowels.

Актуальність теми дослідження пояснюється необхідністю до- сконального розгляду питання співвідношення права користування надрами та землекористування, а також титулів використання земель для надрокористування. Відтак, необхідністю розгляду питання виникнення та припинення прав на земельну ділянку для використання надр, через вивчення загальнотеоретичних положень щодо виникнення та припинення земельних правовідносин.

Науково-теоретичну базу дослідження є праці відомих науковців у галузі аграрного, земельного та екологічного права: Г. І. Балюк, Л. О. Бондаря, Н. С. Гавриш, О. В. Глотової, А. Й. Годованюка, С. В. Гошовського, В. К. Гуревського, П. Д. Індіченка, І. І. Каракаша, Т. М. Кілічава, Р. С. Кіріна, І. М. Козьякова, М. В. Краснової, П. Ф. Кулініча, А. М. Мірошинченка, В. Л. Мунтяна, В. В. Носіка, Є. О. Платонової, О. О. Погрібного, С. В. Разметаєва, В. І. Семчика, Н. І. Титової, Н. В. Черкаської, Ю. С. Шемщученка, В. З. Янчука та інших вітчизняних вчених-юристів.

Правовідносини суб'єктів у сфері земельних прав виникають, змінюються та припиняються, іх зміст реалізується для досягнення поставлених сторонами цілей. Ця динаміка земельних правовідносин нерозривно пов'язана з виникненням різних фактів, що мають юридичне значення. В правовій науці та практиці ці факти отримали назву юридичних фактів. Саме ці факти, як підстави виникнення, здійснення та припинення земельних правовідносин, характеризуються наступними ознаками [1]: в них об'єктивно виражені обставини; вони носять конкретний характер; вони відображені у законі. Хоча в свій час, коли існувала лише державна власність на землю, Г. А. Аксенюонок, досліджуючи питання про юридичні факти, безпідставно спробував звузити їх коло і розглядав лише акти по наданню земель в управління та користування [2].

Якщо розглянути питання самої суті правовідносин, то, на думку Н. А. Чечиної, їм властиві наступні ознаки [3]: а) правовідносини завжди є відносинами між конкретними суб'єктами; б) вони юридично закріплюють взаємну поведінку учасників; в) вони регулюються нормами права, встановленими або санкціонованими державою; г) будь-які правовідносини в своєму здійсненні забезпечуються силою державного примусу [4].

Також для характеристики правовідносин суттєвим є розкриття механізму впливу норм права на суспільні відносини. З цього природу цікаві є точки зору окремих вчених, які зводяться до наступного, що суспільні відносини під впливом правових норм: а) набувають нової якості, перетворюються у відносини правові (А. В. Венедіктов та О. С. Йоффе) [5]; б) зберігаються, але втілюються у нову правову форму (Л. С. Явича) [6].

Таким чином, не всі суспільні відносини і не в повному обсязі можуть набувати юридичної сили. Правовідносини відображають той аспект конкретного відношення між людьми, який визначається нормами права.

Якщо ж повернутися до суті земельних правовідносин, то зміст даного поняття виражається у тому, що вони представляють собою

коло суспільних відносин, що регулюються нормами земельного права. Особливості їх об'єкта – землі, обумовлюють досить складний зміст даних правовідносин, що передбачає поділ даного поняття на складові частини: види, підвиди, різновиди, тобто класифікацію даного явища.

Б. Ф. Єрофеев вважає, що підставами виникнення, змінення та припинення правовідносин є юридичні факти, що повинні відповідати як мінімум трьом вимогам [7]:

а) юридичний факт повинен мати свій об'єктивний, реальний зміст. Так, якщо у громадянина виникло бажання купити земельну ділянку, то це ще не є юридичним фактом, що породжує право власності. Але якщо громадянин звернеться до відповідних державних органів з заявою про передачу (продаж) йому земельної ділянки у власність, то такі дії будуть юридичним фактом для виникнення правовідносин по продажу даної ділянки;

б) конкретність – друга вимога закону до юридичного факту. Наприклад, якщо землі природно-заповідного фонду використовуються способами, що призводять до знищення або систематичного пошкодження природних ресурсів, то для надання цій обставині значення юридичного факту органи, що здійснюють контроль за охороною земель, повинні довести, що дані обставини виникли після передачі земельної ділянки у власність та з вини землекористувача;

в) зв'язок з законом – третя вимога до юридичного факту, яку виділяє Б. В. Єрофеев [8]. Прямий зв'язок виражається в тому, що факт конкретно передбачений в гіпотезі правової норми. Непрямий – у тому, що факт не закріплений законом, але із змісту його явно випливає, що регулювання не може здійснюватися без даного факту.

Деякі науковці визначають земельні правовідносини як такі, що виникають у сфері взаємодії суспільства з навколошнім природним середовищем і врегульовані нормами земельного права [9]. Дане визначення, хоча і є досить цікавим з екологічної точки зору, але занадто звужує сферу суспільних відносин, урегульованих земельно-правовими нормами. Адже дані норми пов'язані не лише з навколошнім природним середовищем, а охоплюють широке коло суспільних відносин, що виникають з приводу землі.

За переконаннями М. В. Шульги, земельні відносини – це суспільні відносини по володінню, користуванню та розпорядженню землею, хоча суспільні земельні відносини не зводяться лише до відносин володіння, користування та розпорядження землями [10].

Важливим елементом земельних правовідносин є набуття прав на земельну ділянку. Набуття прав на земельну ділянку має свої юридичні особливості, оскільки значною мірою за чинним законодавством

пов'язується з розпорядчою діяльністю органів централізованої та місцевої виконавчої влади, що і відрізняє вказаний процес від купівлі-продажу та інших форм відчуження земельних ділянок за виняткової диспозитивності суб'єктів вказаних правовідносин.

Розгляд процесу набуття прав на землі надані для використання надр є встановленням того, як і у якому порядку виникають права на земельну ділянку для використання надр. В процесі виникнення даних прав з'являється і припиняється ряд земельних правовідносин, сам факт існування яких підпорядкований і сприяє остаточній меті цього процесу – виникненню права власності та користування [11].

Набуття прав на земельні ділянки обов'язково передбачає внесення відповідного управлінського рішення, тобто специфічної форми дозволу уповноваженого органу держави та органів місцевого самоврядування, яке виступає як обов'язкова юридична підстава для подальшого укладання договору відчуження земельної ділянки та юридичного оформлення на неї відповідних суб'ективних прав.

Таким чином, у процесі набуття прав на земельні ділянки поєднані різноманітні дії управлінського, матеріально-правового характеру, що у більшості спрямовані на зміну або припинення права власності на землю у держави та їх виникнення у визначених законодавством уповноважених фізичних і юридичних осіб.

Набуття прав на землю передбачає виникнення права не взагалі на землю чи категорію земель, а на конкретно визначену і юридично відособлену в земельно-правових документах земельну ділянку [12].

В. В. Петров, характеризуючи механізм набуття прав на землю, виділяє два способи [13]: адміністративно-правовий та цивільно-правовий. Адміністративно-правовий включає в себе надання земель: у власність, користування, володіння та оренду. Цивільно-правовий, в свою чергу, складається з: купівлі-продажу, купівлі продажу за конкурсом, купівлі-продажу з аукціону, викупу застави, спадкування, довгострокової оренди та приватизації. Надання земель, на думку вченого, це комплексний інститут земельного права, що сполучає у собі адміністративні та земельні відносини.

У відносинах, що досліджуються, питання виникнення обумовлені тим, що відповідні земельні ділянки мають використовуватись виключно для потреб пов'язаних з використанням надр, а виникнення такого права може відбуватись лише після оформлення в установленах порядку прав користування надрами та відновлення земель згідно із затвердженим проектом рекультивації шляхом надання таких земельних ділянок (ч. 4 ст. 66 ЗКУ).

Аналіз змісту норм земельного та гірничого законодавства, дозволяє зробити висновок, що підставою виникнення прав на земельні

ділянки для використання надр є складний юридичний факт. Його зміст охоплює вчинення послідовних вольових дій суб'єктами земельних правовідносин. Зокрема такими діями мають бути: 1) оформлення суб'єктом права надрокористування; 2) вжиття заходів надрокористувачем задля набуття прав на земельні ділянку; 3) вчинення дій надрокористувачем, пов'язаних із виникненням прав на земельну ділянку. КУпН передбачає три способи виникнення права надрокористування, шляхом: 1) надання; 2) передачі; 3) переходу права надрокористування в порядку універсального правонаступництва.

Надання права означає наділення особи правом надрокористування безпосередньо державою. КУпН передбачає три підстави надання права надрокористування: а) на основі контракту, який може укладатися або за наслідками проведеного конкурсу, або шляхом прямих переговорів; б) на основі адміністративного акта; в) через наявність речового права на земельну ділянку.

Другим способом виникнення права надрокористування виступає його передача. При цьому способі наділення особи правом надрокористування здійснюється іншим надрокористувачем. При наданні права надрокористування таке право виникає через волевиявлення власника надр, а при передачі – через волевиявлення надрокористувача, який не є власником надр. При отриманні права надрокористування безпосередньо від власника це право можна визнати первинним, при отриманні від іншого надрокористувача – вторинним.

Третім способом виникнення права надрокористування, про яке говорить КУпН, є переход права надрокористування в порядку універсального правонаступництва. При правонаступництві новий суб'єкт займає в правовідношенні місце первинного, а права, що перейшли до нього, залишаються тотожними правам первинного суб'єкта.

Таким чином, наведені дії є фактично умовою і першим етапом для отримання земельної ділянки у користування для використання надр.

Наступним, другим етапом виникнення права на земельну ділянку для надрокористування має бути вжиття заходів надрокористувачем задля набуття прав на земельні ділянку. Такі права мають набуватись лише в установлений спосіб, а саме шляхом надання земельних ділянок уповноваженими суб'єктами надрокористувачу, що випливає зі змісту ч. 4 ст. 66 ЗКУ. Причому відповідні земельні ділянки можуть надаватись у власність або у користування відповідно до глави 19 та ст. 151 ЗКУ.

Проте на сьогоднішній день, найбільш розповсюдженими є орендні відносини, які найчастіше можуть виникати з приводу земель, наданих для використання надр. Відповідно до ч. 1 ст. 93 ЗК України

право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. У приведеному законодавчому визначені вміщені найважливіші складові оренди землі. До них відносяться: виділення земельної ділянки як об'єкту оренди; договірні умови орендних відносин; обмеження оренди земельної ділянки певним строком; платний характер оренди землі; володіння лише правомочністю володіння і користування землею; надання земельної ділянки для певних видів діяльності і т. п.

Завершальним етапом набуття права власності на земельну ділянку для використання надр має бути вчинення дій надркористувачем, пов'язаних із виникненням прав на земельну ділянку, а саме щодо державної реєстрації прав на земельну ділянку. На необхідність їх вчинення вказує зміст ст. ст. 125 та 126 ЗКУ, також ст. 3, 4, 15-18 ЗУ «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», яким визначається порядок та умови проведення такої реєстрації. Враховуючи що, право власності на земельну ділянку (право користування земельною ділянкою) виникають з моменту державної реєстрації цих прав, то надркористувач на підставі подання заяви має зареєструвати відповідне право на земельну ділянку. В науковій літературі відповідний етап вважається складовою оформлення права на земельну ділянку [14, с. 9].

Таким чином, виникнення прав на земельну ділянку для використання надр може здійснюватись в адміністративному порядку (у разі надання такої ділянки органами державної влади або місцевого самоврядування в порядку її відведення) та в загальному порядку (шляхом набуття такого права за підставами визначеними земельним законодавством).

Підставам припинення прав суб'єктів на земельні ділянки незалежно від їх цільового призначення (в тому числі наданих для використання надр) у ЗК України присвячено повністю главу 22 "Припинення прав на землю". Земельний закон передбачає можливості використання земельних ділянок головним чином на підставі права власності, а також права постійного користування на безстроковій основі і тимчасового землекористування на умовах оренди, включаючи концесійну діяльність, відтак, розглядають підстави, умови і порядок припинення саме цих прав. Вони є суб'єктивними правами власників землі і землекористувачів, що належать конкретним особам. Тому їм властиві всі ознаки і вимоги припинення суб'єктивних прав.

Підставами припинення права власності на земельну ділянку, відповідно до ст. 140 ЗК, є: добровільна відмова власника від права на земельну ділянку; смерть власника земельної ділянки за відсутності

спадкоємця; відчуження земельної ділянки за рішенням власника; звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; конфіскація за рішенням суду; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений термін у випадках, передбачених законом. Тобто, таких підстав є сім, і змісту статті випливає висновок, що вони є вичерпними. Вони охоплюють фізичних і юридичних осіб, територіальні громади, державні і недержавні суб'єкти права земельної власності.

Умовно, передбачені у статті підстави, можливо поділити (вважає А. П. Гетьман) на групи: а) добровільне припинення прав власності на земельну ділянку, тобто, без примусового вилучення земель; б) вилучення земель поза згодою їх власника за умови наявності його вини; в) вилучення земель поза згодою їх власників за умови відсутності його вини [15, с. 368 – 370].

Юридичні факти, які передбачені іншими законодавчими актами і підзаконними нормами, не можуть розглядатися в якості підстав припинення права власності на земельну ділянку. Теоретично можна допустити (на думку І. І. Каракаша) настання і інших підстав припинення права власності на земельну ділянку. Це може мати місце, наприклад, при “знищенні” земельної ділянки в результаті дії стихійних сил природи або при ліквідації юридичної особи приватної форми власності без звернення стягнення на земельну ділянку кредиторами і т. п. Але вірогідність настання таких підстав настільки невелика, що законодавець не надає їм юридичного значення [16]. Але навіть при “зникненні” ділянки землі в результаті дії стихійних сил природи згідно ч. 2 ст. 349 Цивільного кодексу України [17] право власності на ній припиняється з моменту внесення за заявою власника землі змін в державний реєстр, оскільки права власності на земельну ділянку підлягають державній реєстрації.

Для припинення права користування земельною ділянкою передбачено дещо інші підстави. Так, згідно ст. 141 ЗК України підставами його припинення є: добровільна відмова від права користування земельною ділянкою; вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених земельним законом; припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій; використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам; використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Як бачимо, деякі підстави припинення права користування земельною ділянкою схожі з підставами припинення права власності на землю. Вже пригадувалась така підставка як добровільна відмова

від права користування земельною ділянкою і вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених земельним законом. Справа полягає в тому, що умови і порядок їх застосування для припинення права земельної власності та права землекористування все-таки відрізняються. В земельному законодавстві закріплена і юрисдикція підстави припинення права землекористування. Вони передбачені, наприклад, ст. 31 Закону України "Про оренду землі". Це, зокрема, об'єднання у одній особі власника земельної ділянки і орендаря землі, смерть орендаря (громадянина) або засудження його до позбавлення волі, ліквідація юридичної особи, що є орендарем ділянки землі і тощо.

Також ЗК України (ст. 143) передбачено підстави для примусового припинення прав на земельну ділянку: використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; не усунення допущених порушень законодавства в терміні, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів; конфіскації земельної ділянки; викупу (вилучення) земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб.

Розглянуті підстави припинення прав на земельні ділянки є загальними незалежно від їх цільового призначення. Однак аналіз гірничого законодавства дає можливість додатково підстави припинення прав на земельну ділянку тими, які безпосередньо випливають із особливостей надрекористування.

Оскільки підставою для витребування земельного відводу є право на гірничий відвід, то й право користування земельним відводом зберігається лише до тих пір, поки зберігається право на гірничий відвід (ч. 2 ст. 26 КУПН). Однак не можна погодитись, із Н. І. Красновим, що утрата права на гірничий відвід автоматично припиняє і право користування земельною ділянкою [18, с. 196], оскільки питання про припинення права користування земельною ділянкою вирішується у встановленому земельним законодавством порядку, що випливає зі змісту ст. 26 КУПН.

Так, всю сукупність спеціальних підстав припинення прав на земельну ділянку для використання надр можна поділити на три групи: до першої, варто віднести підстави, які не залежать від вольових дій надрекористувачів; а у другу об'єднати – ті, що стали наслідком вольових дій надрекористувачів, третя має об'єднувати універсальні (які можуть бути (або не бути) наслідком вольових дій надрекористувачів).

Зокрема, першу групу можна представити такими як: відсутність необхідності у користуванні надрами (п. 1. ст. 26 КУПН); сплив терміну користування надрами (п. 2. ст. 26 КУПН). Друга група підстав припинення прав на земельну ділянку для надрекористування це:

невикористання земельної ділянки надрочористувачем без поважних причин протягом двох років, а для нафтогазоперспективних площ та родовищ нафти та газу – 180 календарних днів (п. 6 ст. 26 КУпН); вилучення наданої у користування ділянки надр у зв'язку з порушенням законодавства (п. 7 ст. 26 КУпН); використання земельної ділянки для надрочористування таким способом що привело до виникнення безпосередньої загрози життю та здоров'ю людей або довкіллю (п. 2. ч. 3. ст. 26 КУпН); обмеження, тимчасова заборонена (зупинення) або припинення діяльності надрочористувачів у разі порушення ними порядку користування надрами (ст. ст. 55, 57, 62 КУпН); самовільне користування надрами та забудова площа залягання корисних копалин (ст. 66 КУпН). Третя група (універсальна) це: припинення діяльності надрочористувача яке може відбуватись за (або поза) його волевиявленням (п. 3. ст. 26 КУпН)

Висновуючи вище наведене, можна констатувати про окремі особливості виникнення та припинення прав на земельні ділянки для використання надр, обумовлені їх цільовим призначенням та єдністю мети використання таких природних ресурсів як земля та надра.

Література:

1. Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник для высших юридических учебных заведений / Б. В. Ерофеев. – М.: ООО «АНГЭЯ», 2000. – 576 с.
2. Аксененок Г. А. Земельные правоотношения в СССР / Г. А. Аксененок. – М.: Госюриздан, 1958. – 424 с.
3. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения / Н. А. Чечина. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1962. – 68 с.
4. Иоффе О. С. Правоотношения по советскому праву / О. С. Иоффе. – Л., 1967. – 152 с.
5. Венедиков А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиков. – М. 1948. – 324 с.; Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе; отв. ред. С. И. Аскназий; ЛГУ им. А. А. Жданова, Институт экономики, философии и права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. – 143 с.
6. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л. С. Явич. – М.: Госюриздан, 1961. – 172 с.
7. Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник для высших юридических учебных заведений / Б. В. Ерофеев. – М.: ООО «АНГЭЯ», 2000. – 576 с.
8. Ерофеев Б. В. Земельное право России: учебник для высших юридических учебных заведений / Б. В. Ерофеев. – М.: ООО «АНГЭЯ», 2000. – 576 с.
9. Земельне право України: підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; за ред. М. В. Шульги. – К.: Юрінком інтер, 2004. – 368 с.

10. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / М. В. Шульга. – Харків : Фирма «Консум», 1998. – 224 с.
11. Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения / Н. И. Краснов. – М. : Госюризат, 1961. – 215 с.
12. Андрейцев В. И. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії / В. І. Андрейцев. – К. : Знання, 2005. – 445 с.
13. Петров В. В. Экологическое право России: учебник для юрид. вузов / В. В. Петров. – М. : БЕК, 1995. – 557 с.
14. Настечко К. О. Оформлення прав на земельні ділянки: правові та організаційні питання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / К. О. Настечко; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 20 с.
15. Гетьман А. П. Підстави припинення права власності на земельну ділянку / А. П. Гетьман // Земельний кодекс України. Коментар / за ред. А. П. Гетьмана і М. В. Шульги. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2002. – С. 368 – 370.
16. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: научно-практическое пособие / Илья Иванович Каракаш. – К. : Истина, 2004. – 216 с.
17. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
18. Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения / Н. И. Краснов. – М. : Издательство юридической литературы, 1961. – С. 196.

УДК 343.123.1:343.155

Пищенічко С. О., НУ «ОЮА»

МЕЖІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ ТА ВИРІШЕННІ СКАРГИ СУДДЕЮ ТА ПРОКУРОРОМ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена вивченню проблеми меж дослідження при розгляді та вирішенні скарги суддею та прокурором у досудовому провадженні Зроблено висновок, що межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги прокурором визначаються його внутрішнім переконанням. Суддя ж повинен бути обмежений ініціативою сторін при визначенні меж дослідження при вирішенні скарги.

Статья посвящена изучению проблемы пределов исследования при рассмотрении и разрешении жалобы судьей и прокурором в досудебном производстве. Сделан вывод, что пределы исследования при рассмотрении

и разрешении жалобы прокурором определяются его внутренним убеждением. Судья же должен быть ограничен инициативой сторон при определении пределов исследования при разрешении жалобы.

Article is devoted to the problem of the limits of research in reviewing and resolving complaints by the judge and prosecutor in pretrial proceedings. It is concluded that the limits of research in reviewing and resolving complaints of prosecutor is determined by its inner conviction. The judge should be limited to an initiative of the parties in determining the limits of research in resolving the complaint.

Розгляд та вирішення скарг у досудовому провадженні здійснюється на основі таких загальних положень, як обов'язковість прийняття і розгляду скарги; недопустимість розгляду скарги особою, дії та рішення якої оскаржуються; оптимальний режим перевірки скарги і прийняття по ній рішення; забезпечення прав зацікавлених осіб при розгляді та вирішенні скарги; предмет доказування при розгляді та вирішенні скарги.

Проблемним є коректне найменування та зміст положення, що визначає обсяг та межі розгляду та вирішення скарги. Цьому питанню присвячені дослідження таких вчених, як О. М. Артамонов, С. В. Белобородов, В. Л. Будніков, І. Р. Дочія, В. І. Летучих, П. А. Лупінська, Г. В. Федотова, О. В. Хімічева, О. Г. Шило та ін., однак проблема обсягу та меж розгляду та вирішення скарги у досудовому провадженні остаточно не вирішена. Саме тому метою цієї статті є: визначення коректного найменування правового положення, що стосується обсягу та меж розгляду та вирішення скарги у досудовому провадженні; визначення можливості застосування ревізійного порядку при розгляді та вирішенні скарг у досудовому провадженні; визначення характеру меж дослідження при розгляді та вирішенні суддею скарги у досудовому провадженні; визначення характеру меж дослідження при розгляді та вирішенні прокурором скарги у досудовому провадженні.

У ряді досліджень вказується на ревізійний порядок розгляду скарги [1, 10; 2, 67; 3, 151-152]. О. М. Артамонов, заперечуючи цей підхід, обґруntовує думку, що будь-яких ревізійних початків у перевірці скарги прокурором чи судом немає. Він обґруntовує це тим, що говорячи про перевірку тільки оскарженого рішення навіть із певною можливістю вийти за їх межі, навряд чи можна стверджувати про «ревізію процесуального провадження». А саме такий зміст закладено у поняття «ревізійного порядку». Тільки як обов'язок перевірки у зв'язку із поданою скарою усього процесуального провадження розкривався ревізійний порядок стосовно діяльності суду касаційної інстанції за раніше діючим процесуальним законом і немає жодних підстав розуміти під цим щось інше [4, 49].

Тобто правило, що виділяється стосовно «ревізійного порядку перевірки скарги», обумовлює ніщо інше, як можливість органу чи посадової особи, що перевіряє скаргу, вийти за межі предмету поданої скарги, розглянути та дати у своєму рішенні оцінку тим обставинам, питання про які у скарзі не містилося, що у досудовому провадженні більш властиве розгляду скарги прокурором. Таким чином, О. М. Артамонов формулює називу відповідної риси як «можливість прокурора при вирішенні скарги вийти за межі поставлених у ній питань» [5, 11-12]. І. Р. Дочія як загальну умову судової перевірки скарг виділяє межі дослідження судом матеріалів досудового провадження при перевірці скарг [6, 27]. В. І. Летучих рису оскарження аналогічної суті формулює як незалежність рішення прокурора від факту подання скарги [7, 22].

Оцінюючи ці доктринальні позиції, слід відмітити те, що за діючим національним законодавством складно зробити висновок про ревізійність порядку розгляду скарги або його відсутність. КПК прямо не закріпляє, чи може прокурор або суддя вийти за межі вимог скарги. Але, як уявляється, це пов'язано із тим, що у КПК відсутні вимоги до скарг у досудовому провадженні, і тому складно робити висновок про можливість виходу за межі вимог скарги тоді, коли скаржник не зобов'язаний формулювати ці межі. Але водночас п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнатання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи» від 4 червня 2010 р. указує: суд, перевірючи законність постанови про порушення кримінальної справи, вправі прийняти рішення лише відносно тієї особи, інтересів якої стосується подана скарга; тобто по суті, закріпляє обов'язок судді розглянути скаргу лише у частині інтересів скаржника, а не перевірити законність та обґрунтованість цього процесуального рішення у цілому; у зв'язку із цим не можна стверджувати про ревізійність судової перевірки законності та обґрунтованості порушення кримінальної справи. Таким чином, відповідне загальне положення контрольного провадження у досудових стадіях кримінального процесу коректніше іменувати «межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги».

Як указувалося вище, межі дослідження при розгляді скарги не-рідко пов'язуються із ревізійним порядком. В. Л. Будніков відмічає, що сутність ревізійного порядку розгляду скарги полягає у тому, що прокурор не зв'язаний доводами, приведеними у ній, і зобов'язаний всебічно перевірити законність та обґрунтованість оскарженої дії або рішення. Крім того, скарга перевіряється і стосовно інших учасників процесу, якщо оскаржена дія або рішення зачіпляє їх права та

інтереси [1, 18]. О. В. Хім'чева вказує, що суд не пов'язаний доводами, наведеними у скарзі, та зобов'язаний всебічно перевірити законність та обґрунтованість оскарженої дії або рішення. У випадку виявлення у ході судової перевірки інших порушень закону, суд виносить про це окрему ухвалу [8, 64]. Г. В. Федотова тлумачить це положення наступним чином: ревізійний характер інституту оскарження процесуальних дій і рішень під час дізнання полягає в тому, що той, хто розглядає скаргу (начальник органу дізнання, прокурор), зобов'язаний всебічно, ретельно, у повному обсязі перевірити законність і обґрунтованість усіх процесуальних дій і рішень працівників органу дізнання. Це означає, що під час розгляду скарги здійснюється комплекс перевірочних дій і результати перевірки поширяються й на інших зацікавлених учасників дізнання, які не зверталися зі скаргою. При цьому, слід враховувати, що за результатами розгляду скарги не виключається можливість погіршення становища скаржника, якщо для цього будуть встановлені відповідні підстави [2, 77].

О. М. Артамонов, який заперечив цей підхід, обґрунтував думку, що будь-яких ревізійних початків у перевірці скарги прокурором чи судом немає [5, 11-12]. Дійсно, ревізійний характер більше стосується вирішення обсягу перевірки справи вищестоячим судом. В основі ревізійного порядку лежить аксіома про активність суду, який шукає матеріальну істину, що є характерним для романо-німецької правової системи. Активність суду, що виправдовується необхідністю забезпечити інтереси правосуддя, перетворює скаргу лише на привід до ревізійної діяльності суду, межа якої може бути визначена лише самим суддею, який керується законом та своїм переконанням [9, 57]. Що стосується діючого законодавства України, то КПК прямо не закріпляє, чи може прокурор або суддя вийти за межі вимог скарги. Але, як вказувалося вище, на думку автора, це пов'язано із тим, що у КПК відсутні вимоги до скарг у досудовому провадженні, і тому складно робити висновок про можливість виходу за межі вимог скарги тоді, коли скаржник не зобов'язаний формулювати ці межі.

О. М. Артамонов вказав, що можливість органу чи посадової особи, що перевіряє скаргу, вийти за межі предмету поданої скарги, розглянути та дати у своєму рішенні оцінку тим обставинам, питання про які у скарзі не містилося, у досудовому провадженні більш властиве розгляду скарги прокурором [5, 11-12]. Це відмітив і С. В. Белобородов: виходячи за своїм розсудом за межі рішень, дій або доводів, викладених у скарзі, вирішуючи скаргу за методами наглядової діяльності, прокурор, вже, вправі прийняти різні рішення, у тому числі й такі, про які у скарзі питання не ставилося [10, 86].

Це відображену і у діючому законодавстві України. У ст. 235 КПК України не указано, що прокурор пов'язаний доводами, що викладені у скарзі. Тому можна стверджувати, що прокурор зобов'язаний всебічно, повно та об'єктивно розглянути скаргу, вирішити її по суті та винести по ній законне та обґрунтоване рішення, а також, за необхідності, вжити заходів до поновлення порушених чи обмежених прав суб'єктів кримінального процесу: це повністю відповідає конституційній функції прокуратури із нагляду за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство, а також завданням цього нагляду, що полягають у сприянні запобігання незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності; охороні прав і законних інтересів громадян, які перебувають під слідством. У зв'язку з цим, межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги прокурором визначаються його внутрішнім переконанням щодо кола обставин, які необхідно встановити для вирішенні скарги по суті, а також необхідних рамок встановлення цих обставин для відновлення порушених або обмежених свобод суб'єктів. Однак слід зазначити, що у літературі є пропозиції про виключення ревізійного початку перевірки із інституту оскарження як такого, яке не відповідає (приватній) природі цього інституту [10, 87].

КПК України прямо не передбачає меж дослідження при розгляді та вирішенні скарги суддею у стадії досудового провадження; це пов'язано із відсутністю нормативних вимог щодо формулювання вимог скаржника у скарзі та необхідності обґрунтування скарги. Але п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про деякі питання, що виникають під час розгляду судами України скарг на постанови органів дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи» фактично виключає ревізійність судової перевірки законності та обґрунтованості порушення кримінальної справи.

Таким чином, необхідно визначити межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги суддею. Як уявляється, критерієм у даному випадку має бути необхідність встановлення вказаного у скарзі порушення, його наслідків, та визначення шляхів відновлення порушених прав та обмежених свобод усіма процесуальними можливостями, що є у судді, але за умови, що цим не погіршується становище скаржника порівняно із вже наявним. Суддя повинен бути обмежений ініціативою сторін при визначенні меж оскарження; виняток може бути встановлено лише для випадків, коли суддя при розгляді скарги виявляє істотні порушення вимог КПК (для визначення кола яких можна використовувати норми ст. 370 КПК), оскільки судовий контроль має епізодичний та факультативний характер і потребує ініціації з боку зацікавлених осіб, його призначенням є вирішення

кrimінально-процесуальних конфліктів, що виникли у досудовому провадженні. Завдання ж прокурора інші – він, як орган нагляду, діє постійно і безперервно, його завдання є забезпечення законності протягом усього провадження у досудових стадіях кримінального процесу. Прокурорський нагляд, на відміну від судового контролю, має постійний і безперервний характер; прокурор може і за власною ініціативою, не чекаючи скарг, скасувати незаконні та обґрунтовані постанови органів дізнання, слідчого. Саме тому прокурор повинен мати можливість виходу за межі скарги і перевірити усе провадження у кримінальній справі, а суддя – ні, і предметом дослідження судді мають бути лише ті обставини, що сказані у скарзі. Слід повністю погодитися із О. М. Артамоновим, що на відміну від судового контролю, наглядова діяльність прокурора ніяк не обмежена предметом поданої скарги. Він вправі перевірити законність та обґрунтованість будь-яких дій чи рішень, у тому числі й усе провадження у кримінальній справі. Вирішуючи скаргу, прокурор вправі прийняти різні рішення, у тому числі і такі, про які у скарзі питання не ставилося [4, 52].

Таким чином, межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги прокурором визначаються його внутрішнім переконанням щодо кола обставин, які необхідно встановити для вирішення скарги по суті, а також необхідних рамок встановлення цих обставин для відновлення порушених або обмежених свобод суб'єктів. Суддя повинен бути обмежений ініціативою сторін при визначені меж дослідження при вирішенні скарги; виняток може бути встановлено лише для випадків, коли суддя при розгляді скарги виявляє істотні порушення вимог КПК. Критерієм визначення меж дослідження при розгляді та вирішенні скарги суддею має бути необхідність встановлення вказаного у скарзі порушення, його наслідків, та визначення шляхів відновлення порушених прав та обмежених свобод усіма процесуальними можливостями, що є у судді, але за умови, що цим не погіршується становище скаржника порівняно із вже наявним.

Література:

1. Будников В. Л. Обжалование действий и решений следователя / В. Л. Будников – Волгоград, 1990. – 64 с.
2. Федотова Г. В. Оскарження дій та рішень міліції як органу дізнання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Г. В. Федотова. – К., 2008. – 228 с.
3. Лупинская П. А. Право жалобы в уголовном судопроизводстве в свете Конституции СССР / П. А. Лупинская // Конституция СССР и дальнейшее укрепление законности и правопорядка. – М., 1979.
4. Артамонов А. Н. Обжалование действий и решений органов расследования в досудебных стадиях российского уголовного процесса : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / А. Н. Артамонов. – Омск, 2003. – 215 с.

5. Артамонов А. Н. Обжалование действий и решений органов расследования в досудебных стадиях российского уголовного процесса : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» [Электронный ресурс] / А. Н. Артамонов. – Омск, 2003. – 22 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=126892>
6. Дочия И. Р. Современные проблемы института судебной проверки жалоб на действия (бездействие) и решения должностных лиц органов предварительного расследования, прокурора : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / И. Р. Дочия. – М., 2009. – 33 с.
7. Летучих В. И. Конституционный принцип обжалования в досудебных стадиях советского уголовного процесса / В. И. Летучих. – Омск, 1981. – 68 с.
8. Химичева О. В. Судебный контроль за процессуальными действиями и оперативно-розыскными мероприятиями (досудебное производство) : учеб. пос. / О. В. Химичева. – М., 1998.
9. Беззубов С. И. Производство по уголовному делу в апелляционном суде: Проблемы теории, нормативного регулирования и правоприменительной практики : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. И. Беззубов. – Нижний Новгород, 2007. – 247 с.
10. Белобородов С. В. Принцип широкой свободы обжалования в уголовном судопроизводстве России : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. В. Белобородов. – Нижний Новгород, 2006. – 250 с.

УДК 346.9:347.942

Гаврилова А. А., НУ «ОЮА»

ЗОБРАЖУВАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ ЯК ВИД ПІСЬМОВИХ ДОКАЗІВ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

На основі вивчення наукової літератури, нормативно-правових актів та судової практики автором надано визначення письмових доказів, приведено класифікацію за різними ознаками. В статті визначено місце письмових доказів в загальній класифікації доказів, відображені їх відмінності від інших доказів, проведено детальний аналіз вітчизняного законодавства з питань видів письмових доказів, які використовуються в господарському процесі.

На основе изучения научной литературы, нормативно-правовых актов и судебной практики автором дано определение письменных доказательств, приведена классификация по различным признакам. В статье определено

место письменных доказательств в общей классификации доказательств, отображено их отличие от других доказательств, проведен детальный анализ отечественного законодательства по вопросам типов письменных доказательств, которые используются в хозяйственном процессе.

Having studied scientific literature, regulatory acts and judiciary practice, the definition of written evidences has been given, they have been classified by various attributes. The Article determines the place of written evidences in general classification of evidences, their difference in contrast to other evidences is shown, the detailed analysis of national legislation on issues of written evidences types used in economic procedure has been performed.

В сучасних умовах в Україні у зв'язку із значним розвитком до-говірних та позадоговірних відносин між суб'єктами господарської діяльності все частіше виникає необхідність судового захисту законних прав та інтересів.

Відповідно до вимог чинного законодавства обов'язок надання доказів необхідних для обґрунтування своєї позиції у суді покладається на зашківлену сторону. При цьому існує ряд вимог, недотримання яких тягне за собою неприйняття наданих доказів судом.

Одним з видів письмових доказів в господарському процесі фактично виступає зображенувальний документ, який в багатьох випадках міг би відігравати значну роль під час встановлення всіх фактичних обставин справи. Проте до теперішнього часу на законодавчому рівні не визначено ані засіб дослідження зображенувальних документів, ані закріплено його у якості одного з видів письмових доказів.

Таким чином, на сьогоднішній день прийняття зображенувальних документів у якості доказу не має для суду обов'язкового характеру та здійснюється виключно на розсуд конкретного складу суду.

На нашу думку, даними обставинами суттєвим чином обмежується право учасників судового процесу у господарському суді на захист своїх порушених або оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів.

Головним засобом вирішення даної проблеми має стати внесення відповідних змін до нормативно-правових актів діючого українського законодавства.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується дійсною необхідністю вдосконалення чинного господарсько-процесуального законодавства з метою надання суб'єктам господарювання додаткових можливостей реалізовувати свої процесуальні права, як учасника судового процесу.

Мета дослідження являє собою всебічний та об'єктивний аналіз особливостей господарсько-процесуального регулювання питання залучення у якості доказу за справою зображенувальних документів та їх оцінки.

Об'єктом дослідження є сукупність процесуальних дій, які мають місце під час надання, залучення та вивчення у якості доказу за справою зображені документів.

Предметом дослідження виступають правові норми, які регулюють порядок, умови та обмеження в наданні сторонами під час розгляду господарської справи доказів на підтвердження своєї позиції.

Наукова новизна дослідження складається в тому, що воно є одним з перших, присвячених правовому врегулюванню питання розгляду зображені документів у якості виду письмових доказів в господарському процесі України.

Теоретичною та нормативною базою дослідження є положення Господарського кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Закону України «Про інформацію», відповідних Державних стандартів України та наукові дослідження О. І. Харитонової, С. В. Васильєва та Л. М. Ніколенко, А. С. Козлова, М. Ф. Малікова та ін.

Чинною редакцією ГПК України визначено, що доказами у справі визнаються будь-які фактичні дані, на підставі яких господарський суд у визначеному законом порядку встановлює наявність обставин, на яких ґрунтуються вимоги сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення господарського спору.

В свою чергу ст. 32 ГПК України визначено виключний перелік видів доказів, які приймаються до уваги судами під час розгляду справи, а саме: письмові, речові докази, висновки експертів та пояснення представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі.

В той же час згідно до ст. 36 ГПК України письмовими доказами визнаються документи і матеріали, які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору.

Проте, ані зі змісту ст. 36 ГПК України, ані зі змісту інших статей не випливає чітке визначення поняття «письмовий доказ», адже наведена дефініція швидше відноситься до переліку джерел з яких ці докази можуть походити. Під час аналізу актуальної судової практики можна побачити, що частіше за все в даній ролі виступають акти, довідки, листи, накази, договори, накладі тощо.

У зв'язку з тим, що у чинному господарському процесуальному законодавстві фактично відсутнє чітке та конкретне визначення поняття «письмовий доказ» вважаю за необхідне спочатку визначити всі його ознаки.

Перш за все згідно точки зору всіх науковців – теоретиків такою ознакою є дані про факти, які закріплені в об'єктивній формі на одній з форм фізичних носіїв інформації;

По-друге, слід зазначити таку ознаку, як закріплення людиною на носії відомостей про факти за допомогою певних знаків;

По-третє, ознакою є безпосередній зв'язок вищевказаних відомостей з фактами, які мають доказову силу, тобто безпосередньо мають вплив на фактичне вирішення конкретної господарської справи судом.

Четвертою ознакою, яка має досить спірний характер, є обов'язкове створення письмових доказів саме особами, які не займають процесуального положення ані сторони за справою, ані третьої особи, ані експерта.

Вважаю, що остання ознака не може бути включена до наведеного переліку. Адже в такому разі письмові докази у виді розрахунків та інших документів, які готуються безпосередньо однією з сторін процесу під час розгляду справи, не можна було б долучати до матеріалів справи. А це було б порушенням норм чинного процесуального законодавства.

В той же час такі зображені документи, як схеми, плани, креслення, карти, хоча й відповідають всім наведеним ознакам, господарськими судами України приймаються при розгляді справи лише у виді додатків до протоколів процесуальних дій. Тобто вони не розглядаються, як самостійні письмові докази.

Підставою для цього є невизначеність діючим господарським процесуальним законодавством статусу, головних ознак, порядку їх представлення та дослідження.

Крім того обґрутованим вбачається наступне питання. У разі прийняття вищезазначених документів господарським судом у якості самостійних доказів найбільш правильним буде їх визначення у якості нового виду доказів або одного з вже існуючих видів?

Для відповіді на таке питання перш за все необхідно визначити природу даного типу документів.

Так відповідно до змісту ст. 27 Закону України № N 2657-XII «Про інформацію» від 02.10.2002 р. документ – матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі;

В свою чергу п. 3.26 розділу 3 Державного стандарту України 2732:2004 чинного від 01.07.2005 р. визначено, що зображеній документ – це документ, зміст якого зафіксовано у вигляді точного, зменшеного, збільшеного або формалізованого відображення зовнішніх характеристик реального чи уявного об'єкта за допомогою малювання, креслення, графіки, фотографії, кінематографії, відеозапису.

Незважаючи на свою форму зображені документи на мою думку відносяться саме до письмових, а не речових доказів. Підстави,

які не дозволяють вважати зображенальні документи речовими доказами мають наступний характер.

Так під час аналізу письмових доказів ми отримуємо необхідні нам дані саме зі змісту речі, наприклад тексту викладеного на аркуші паперу [4, 168]. Коли ж доказ має вигляд речі, яка зберегла на собі сліди певних явищ, то він відноситься до речових доказів. Крім того, речові докази підтверджуються ті чи інші обставини справи своїм місцевознайдженням, зовнішнім виглядом, внутрішніми якостями, особливими прикметами чи будь-якими іншими слідами, які на них збереглися.

Таким чином, саме до письмових доказів необхідно відносити зображенальні документи, які містять інформацію, що підтверджує наявність або відсутність певних обставин. Ці обставини повинні мати значення для розгляду господарської справи та бути дослідженими та отриманими у порядку визначеному чинним процесуальним законодавством.

Правильність даної точки зори також підтверджує тим, що зображенальні документи, так само як і письмові докази, в процесі їх створення проходять ті й самі етапи.

Теорія судових доказів та доказування визначає ці стадії наступним чином:

1. Сприйняття суб'єктом інформації, яка стосується навколошньої дійності;
2. Обробка цих даних та збереження їх у корі головного мозку;
3. Перенос таких даних на предмет або фізичний носій з метою закріплення;
4. Передання закріплених даних;
5. Їх зберігання разом із предметом на якому вони закріплювалися [3, 45].

В той же час у зв'язку із обґрунтованістю віднесення зображенальніх документів до письмових доказів, вважаю за необхідне відокремити два види письмових доказів: текстові та зображенальні документи.

Так, п. 3.22 розділу 3 Державного стандарту України 2732:2004 чинного від 01.07.2005 р. визначено, що текстовий документ – Документ, зміст якого – мовна інформація зафікована будь-яким типом письма або певною системою звукозаписування.

Вказане поняття є загальним до понять письмового та рукописного документу, адже містить усі їх ознаки.

Таким чином, для зображенальніх та текстових документів є загальні ознаки – збереження та передання інформації в своєму змісті, а також відмінність – засіб закріплення даної інформації (шляхом нанесення зображення або друкування/написання певного тексту).

Необхідність виділення зображенувальних документів в самостійний вид письмових доказів має наступні підстави:

1. Відмінний від текстових документів спосіб дослідження даного виду письмових доказів.

Так текстовий документ досліджується шляхом прочитання та оголошення у судовому засіданні, а зображенувальних документів – візуального сприйняття та надання для ознайомлення усім сторонам за справою.

2. Можливість додаткового поділу зображенувальних документів на типи за їх формою.

На відміну від текстових документів, які зазвичай поділяються лише на оригінали та копії, офіційні та неофіційні документи, документи, які створювалися вручну та за допомогою технічних засобів, зображенувальні документи можна додатково поділити на графічні та художні документи.

Графічні документи в даному випадку будуть відображати інформацію щодо конкретного об'єкта, засновану шляхом малювання з урахуванням специфічних засобів та виразних здібностей. До них будуть відноситися схеми, плани, графіки.

Художні документи, в свою чергу, відображають певні відомості про об'єкт у об'ємному вигляді з точки зору абстрактного естетичного ідеалу шляхом нанесення ліній, зазвичай з використанням кольору, тобто малюнки, ескізи, фотографії.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що зображенувальні документи можуть виступати у якості письмових доказів виключно за наявності таких ознак:

1. Вони містять відомості, які мають безпосереднє значення для розгляду та вирішення конкретної судової справи. Тобто вони прямо чи опосередковано мають підтверджувати ті чи інші обставини справи, що розглядається.

2. Відомості будуть сприйматися людиною з суті зображення, яке міститься на такому документі. В разі, коли суд та сторони за справою не можуть достовірно з'ясувати зміст документу, має бути проведена відповідна експертиза або залучено до розгляду справи експерта.

3. Отримання та дослідження зображенувального документу з урахуванням всіх вимог чинного господарського процесуального законодавства. З огляду на той факт, що на теперішній час чине законодавство не регламентує спосіб вивчення даного виду доказів, мають бути внесені відповідні зміни з метою ліквідації даного пробілу.

4. Інформація зображена на такому документі може існувати як у матеріальній, так і у електронній формі;

5. Існує безпосередня можливість перетворення такого документу з електронної форми в матеріальну, тобто для безпосереднього дослідження та ознайомлення усіма сторонами за справою під час судового засідання.

Такі ознаки скоріше носять характер вимог, які є загальноприйнятими та закріпленими у правилах судочинства стосовно безпосереднього вивчення складом господарського суду інформації закріпленої в тому чи іншому доказі.

На підставі викладеного можна запропонувати викласти поняття «письмового доказу» у ч. 1ст. 36 ГПК України наступним чином: «Письмовими доказами є відомості про обставини, які мають значення для всебічного розгляду та правильного вирішення спору. Ці відомості мають походити зі змісту тексту або зображення, закріплені на фізичних носіях будь-якого типу: діловій кореспонденції, договорах, угодах, довідках, актах, схемах, кресленнях, планах, фотографіях, малюнках та інших документах. Вказані документи можуть бути отримані за допомогою факсимільних, електронних та будь-яких інших засобів зв'язку, що дозволяють встановити його достовірність».

Існуюча розбіжність між усталеним науковим поняттям «письмового доказу» та тим, що пропонується до внесення у діючий Господарський процесуальний кодекс не носять принципового характеру. Така відмінність обумовлена виключно необхідністю надання максимально чіткого та розгорнутого поняття для полегшення його розуміння сторонами за справою та використання під час розгляду господарських спорів на практиці.

Література:

1. Господарський процесуальний кодекс України, прийнятий 6 листопада 1991 року за № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6, Ст. 56.
2. Про інформацію : Закон України, прийнятий 22 жовтня 1992 року за № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
3. Козлов А. С. Понятие доказательств в арбитражном процессе / А. С. Козлов. – Иркутск, 1980.
4. Маликов М. Ф. Оценка доказательств в правоприминительной деятельности / М. Ф. Маликов. – Уфа, 1984.
5. Господарський процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. О. І. Харитонової. – К., 2006.
6. Васильєв С. В. Доказування та докази у господарському процесі України : монографія / С. В. Васильєв, Л. М. Ніколенко. – Харків, 2004.

ПОНЯТТЯ ТА ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

У статті проаналізовані наукові праці та норми чинного законодавства із питань визначення поняття та принципів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ, окрему увагу зосереджено на аналізі наукових поглядів щодо визначення поняття «юридична відповідальність».

В статье проанализированы научные работы и нормы действующего законодательства по вопросам определения понятия и принципов юридической ответственности работников органов внутренних дел, отдельное внимание сосредоточено на анализе научных взглядов относительно определения понятия «юридическая ответственность».

The article analyzes the scientific work and the current legislation on the definition and principles of the legal liability of employees of the Interior, special attention is focused on the analysis of scientific views regarding the definition of the term «legal responsibility».

Постановка проблеми. Сучасне розуміння України як демократичної держави полягає в тому, що не громадяни служать державі, а держава є організацією на службі у суспільства. Це означає, що держава не керує громадянами, а надає їм відповідні послуги, тобто її різноманітні дії спрямовані на створення умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод [1, с. 9]. Актуальність завдання щодо визначення поняття та принципів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ не викликає сумнівів, адже кількість працівників, що притягуються до юридичної відповідальності кожного року, нажаль, лише зростає. На підтвердження цього зазначимо, що за даними МВС України за порушення законності у 2010 році було засуджено 407 працівників міліції, однак у 2009 році цей показник складав – 341 [2]. Тому, питання щодо вивчення поняття та принципів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ є дуже актуальними для сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Аналіз сучасних наукових досліджень свідчить про те, що в цілому юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ не знайшла своє повне відображення в наукових дослідженнях. Окремі аспекти досліджено в роботах В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяк, Д. П. Полівчука та ін. Разом з тим, питання щодо визначення поняття та принципів

юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ залишились поза увагою вчених.

Мета запропонованої наукової статті полягає у визначенні поняття та принципів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ. Наукова новизна даної статті полягає в уdosконалення теоретичних підходів щодо визначення поняття та принципів юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що з'ясуванню юридичної сутності відповідальності присвячені численні роботи теоретиків права, в яких вчені висловлюють різні точки зору з цього приводу. Втім, не дивлячись на множиність позицій в розумінні юридичної відповідальності, кожен з науковців прагне сформулювати універсальну дефініцію, яка влаштовувала б представників більшості галузей права. Причому теоретики намагаються в тексті відповідного визначення об'єднати майже всі ознаки, притаманні зазначеній правовій категорії.

Гадаємо, що з'ясування сутності юридичної відповідальності шляхом відокремлення і дослідження її ознак забезпечує сприйняття відповідальності як багатоаспектного явища, що надзвичайно важливо в умовах переосмислення та збагачення новими елементами певних фундаментальних правових категорій.

Можна відокремити декілька найпоширеніших підходів щодо визначення сутності юридичної відповідальності. Так, деякі науковці акцентують увагу на тому, що юридична відповідальність, у першу чергу, виражає негативне ставлення суспільства до протиправної поведінки, яке відбувається у застосуванні до особи санкцій за скосне правопорушення. О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородській у своїй роботі «Питання теорії права» стверджують, що юридична відповідальність – це захід державного примусу, який базується на юридичному та громадському осудженні поведінки правопорушника і проявляється у встановленні для нього певних негативних наслідків у вигляді обмежень особистого чи майнового характеру [3, с. 314-318]. І. С. Самощенко в цілому підтримує згаданих науковців, однак відзначає, що юридична відповідальність – це реакція держави на правопорушення, яка полягає не тільки в осудженні винного та застосуванні до нього юридичних санкцій, а і в державному примушенні порушника до виконання встановлених вимог [4, с. 16]. Зазначена точка зору висловлюється вченими і в сучасній літературі [5, с. 357, 358]. І, нарешті, юридична відповідальність інтерпретується вченими як особливий вид правовідносин охоронного характеру між правопорушником (або особою, що звинувачується у скосні протиправного діяння) та державним органом (у визначенях законом випадках – потерпілим

від правопорушення) [6, с. 376]. Наведені точки зору ілюструють різні підходи щодо визначення сутності юридичної відповідальності.

Органи внутрішніх справ (далі – ОВС) представляють виконавчу владу й утворюються для реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань.

Завданнями ОВС є боротьба із злочинністю, охорона громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, охорона та оборона особливо важливих державних об'єктів тощо. Характер завдань ОВС впливає на сутність основних напрямків діяльності цих органів, тобто на їх функції. Функції ОВС традиційно поділяють на три групи: основні, забезпечувальні й загального керівництва. До основних відносяться: гарантування особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; захист власності від протиправних посягань; забезпечення громадського порядку, попередження, припинення правопорушень; своєчасне виявлення, розкриття й розслідування злочинів, розшуку осіб, що їх сколи; забезпечення безпеки дорожнього руху та ін. [7, с. 255].

Функції ОВС реалізуються через форми діяльності цих органів, тобто через конкретні дії, які здійснюються ними. У свою чергу форми діяльності ОВС дають життя тим способам та прийомам (методам), які використовуються органами з метою безпосереднього та цілеспрямованого впливу на об'єкти управління.

Форми й методи діяльності ОВС знаходять відбиття у зафікованих в нормативно-правових актах правах та обов'язках представників цих органів.

На правах та обов'язках акцентує увагу В. М. Кудрявцев, який розглядає відповідальність як специфічний інститут соціального контролю, що визначає права та обов'язки суб'єкта у зв'язку з дочисленою йому справою та юридичні чи моральні – позитивні або негативні – наслідки у випадку виконання або відповідно невиконання цих прав та обов'язків [8, с. 115]. Така дефініція відповідальності, на нашу думку, заслуговує на підтримку, особливо, якщо йдеться про відповідальність представників влади. Вона включає не тільки ретроспективний, а й перспективний її аспекти, бо містить вказівку на поведінку, спрямовану, у першу чергу, на належне виконання наданих повноважень.

Разом з тим, несправедливо, на нашу думку, стверджувати, що відповідальність тільки визначає права та обов'язки представників держави та наслідки їх виконання чи невиконання. Відповідальність реалізується у зв'язку із здійсненням прав та виконанням обов'язків, а тому вона повинна розглядатися через правовідносини.

Функції ОВС реалізуються у процесі службової діяльності працівників цих органів, які як виконавці відповідальні за спрямованість, зміст діяльності органів, якість та результативність рішень, що приймаються. Як вбачається, юридична відповідальність працівників ОВС може бути охарактеризована як особливий правовий стан суб'єктів правовідносин, що передбачає наявність прав та обов'язків, закріплених в нормативно-правових актах, розуміння необхідності дотримання відповідних приписів, а також можливість у випадку порушення цих приписів настання несприятливих наслідків на підставі та у порядку, визначених в законі.

Така відповідальність може існувати тільки в умовах регулювання поведінки працівників ОВС за допомогою правових норм. Вона є однією з форм державного примусу, а тому завжди пов'язана з державно-владкою діяльністю. Відповідальність працівників ОВС встановлюється чи санкціонується державою, передбачається або допускається правовою нормою. Застосувати таку відповідальність, тобто вимагати звіт у діях уповноважений лише орган (особа), якому таке право надане законом.

Як суб'єктивна категорія юридична відповідальність працівників ОВС починає своє існування з моменту прийняття особи на службу до будь-якого з органів системи Міністерства внутрішніх справ, коли між особою та органом виникають правовідносини, змістом яких є певні суб'єктивні права та обов'язки їх учасників. Оцінка здійснення прав та виконання обов'язків, тобто оцінка фактичної поведінки працівників ОВС, визначає, чи є підстави для їх відповідальності. Причому, у випадках, коли фактична поведінка працівників ОВС відповідає вимогам нормативних приписів, йдеться про позитивний, а у разі порушення правових норм – про негативний аспект їх відповідальності.

Поведінка в межах правових приписів є правомірною. Таку поведінку класифікують за різними підставами. Так, наприклад, з об'єктивної сторони правомірна поведінка працівників ОВС може проявлятися у формі активних дій чи бездіяльності. За формами реалізації правових норм така поведінка знаходить прояв у дотриманні, виконанні чи використанні цих норм.

Важливе значення для характеристики позитивного аспекту юридичної відповідальності працівників ОВС, на нашу думку, має класифікація правомірних дій за суб'єктивною стороною. Суб'єктивна сторона правомірних дій характеризується рівнем відповідальності працівників ОВС, які можуть ставитися до реалізації норм права з почуттям високої відповідальності або безвідповідально. В залежності від ступеню відповідальності, відношення суб'єкта до своєї поведінки, його мотивації розрізняють декілька видів правомірних дій. Соціально

активна поведінка свідчить про високий ступінь відповідальності працівника ОВС. При реалізації норм права він діє надзвичайно активно, намагається здійснити правовий припис якомога краще, принести максимум користі суспільству, реалізувати свої здібності. Законослухняна поведінка характеризується свідомим підкоренням вимогам закону. Правомірні приписи в цьому випадку використовуються добровільно, на підставі належної правосвідомості. Звичайна поведінка являє собою такий вид поведінки, що полягає у повсякденній діяльності особи, яка відповідає положенням нормативних актів, що стало навичкою і не потребує додаткових витрат і зусиль. Необхідність здійснення поведінки тільки правомірним чином стає для особи звичайною, іноді навіть несвідомою. Конформістська поведінка передбачає низький ступінь соціальної активності. Особа пасивно дотримується правових приписів, прагне прилаштуватися до оточення, не виділятися. Маргінальна поведінка знаходиться на межі з неправомірною. Працівник ОВС діє у відповідності з нормативними приписами не у зв'язку з усвідомленням необхідності їх реалізації, а через страх перед покаранням чи з інших корисних мотивів.

Про негативний аспект юридичної відповідальності працівників ОВС йдеється тоді, коли їх фактична поведінка не відповідає нормативно-заданому еталону. У випадку такої поведінки має місце правопорушення – соціальний та юридичний антипод правомірній поведінці.

Правопорушенням, у більшості джерел, визнається суспільно небезпечне винне діяння діездатного суб'єкта, яке суперечить вимогам правових норм [5, с. 353]. Правопорушення характеризується низкою ознак: по-перше, це акт поведінки, що знаходить прояв у дії або бездіяльності; по-друге, правопорушенням вважається тільки вольове діяння, тобто дії чи бездіяльність, які залежать від волі та свідомості особи; по-третє, правопорушенням вважається тільки таке діяння, здійснюючи яке індивід усвідомлює, що діє протиправно, що своїм вчинком заподіює шкоду суспільним інтересам; по-четверте, правопорушення – діяння протиправне, тобто таке, що порушує вимоги норм права; і, нарешті, правопорушення – соціально шкідливі діяння, тобто вони завжди завдають шкоди інтересам особи, суспільства, держави. Отже, правопорушення як підстава юридичної відповідальності працівника ОВС – це протиправне, суспільно шкідливе, винне діяння, вчинене відповідним суб'єктом, яке полягає у порушенні загальнообов'язкових правил, своїх службових обов'язків чи недотриманні встановлених обмежень і за сконення якого щодо такого суб'єкта можуть бути застосовані певні правообмеження чи покладені на нього додаткові зобов'язання.

Сукупність встановлених законом об'єктивних та суб'єктивних ознак правопорушення, необхідних й достатніх для притягнення особи до відповідальності, визначається як склад правопорушення. До складу правопорушення належать ознаки, що характеризують об'єкт, об'єктивну і суб'єктивну сторони та суб'єкта правопорушення. Дослідження ознак, що характеризують елементи складу правопорушення, дозволяє, як вбачається, визначити, яке правопорушення вчинене (злочин, адміністративний, дисциплінарний проступок чи цивільно-правовий делікт) та які примусові заходи можуть бути застосовані щодо правопорушника.

В літературі [9, с. 430] висловлюється думка, що правова поведінка не може бути вичерпана тільки правомірною поведінкою або право-порушенням. Так, наприклад, науковці вважають, що виконуючи свої службові обов'язки, представники влади можуть зловживати правом, тобто, маючи певні повноваження та використовуючи їх, завдавати шкоди іншим особам чи суспільству в цілому. Прихильники такої позиції стверджують, що суб'єкт у даному випадку діє в межах наданого йому суб'єктивного права, а тому протиправність як основна юридична ознака правопорушення тут відсутня. На їх думку, аналіз чинного законодавства та практики його застосування дозволяє відзначити, що зловживання правом з боку представників держави передбачає:

- 1) наявність у особи певних прав; 2) діяльність по реалізації цих прав;
- 3) використання прав не за їх призначенням або заподіяння цим шкоди суспільним чи особистим інтересам; 4) відсутність порушення конкретних юридичних заборон чи зобов'язань; 5) встановлення факту зловживання компетентним органом; 6) настання юридичних наслідків.

На нашу думку, така позиція не зовсім переконлива. Адже використання представником влади наданих прав не за призначенням, тобто не у відповідності з тим, що зафіксовано у правовій нормі, протиправно і в залежності від ступеня суспільної шкідливості таке діяння може бути кваліфіковано як злочин чи проступок.

Для з'ясування сутності юридичної відповідальності, в тому числі відповідальності працівників ОВС важливо, на наш погляд, визначити принципи, на яких вона базується. У принципах усякого явища, як правило, відбиваються стійкі, закономірні зв'язки, завдяки яким воно існує. Пізнання принципів відповідальності дозволяє правильно застосовувати норми права, вирішувати справи при наявності прогалин у праві, забезпечувати ефективність державно-владного примусу.

Принципи юридичної відповідальності є різновидом принципів права, а тому їх провідна роль, як і інших такого роду принципів, забезпечується, насамперед, прямим закріпленням у нормах права.

За формою нормативного вираження принципи юридичної відповідальності можна поділити на такі, що закріплені в документах міжнародних організацій, в тексті Основного Закону нашої держави і в поточному законодавстві.

Серед міжнародно-правових актів, аналіз положень яких дозволяє вирізняти принципи юридичної відповідальності, особливе місце посідають Загальна декларація прав людини (1948 р.) [10], Міжнародний пакт про громадські та політичні права (1966 р.) [11] та Конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.) [12]. Відповідно до приписів згаданих документів принципами юридичної відповідальності, в тому числі відповідальності працівників ОВС, є принципи поваги до особи (статті 3, 5 Загальної декларації, 7, 9 Міжнародного пакту і 3, 8 Конвенції), рівності кожної людини перед законом (статті 7 Загальної декларації та 26 Міжнародного пакту), а також справедливості юридичної відповідальності (статті 9, 10 Загальної декларації, 14, 15 Міжнародного пакту і 6, 7 Конвенції). Причому останній з наведених принципів, виходячи зі змісту статей міжнародних актів, полягає в тому, що: 1) особа підлягає відповідальності лише за таке діяння, яке на час його вчинення вважалося протиправним; 2) справи про злочини повинні розглядатися відкрито упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону; 3) за злочин накладається тільки те покарання, яке могло бути застосоване на час вчинення відповідного правопорушення.

В Основному Законі України поряд з загальнолюдськими принципами зафіковані ще й такі, що визначають якісні особливості всіх правових норм національної правової системи незалежно від специфіки регульованих ними суспільних відносин. До принципів юридичної відповідальності, закріплених в Конституції нашої держави, можна віднести, наприклад, принципи законності (статті 8, 19, 92), гласності (статті 32, 34), забезпечення права на захист (статті 55, 59), індивідуалізації відповідальності (стаття 61).

В нормах поточного законодавства деталізуються та конкретизуються конституційні положення. Отже, принципи юридичної відповідальності, що виливають зі змісту норм Основного Закону нашої держави, більш-меньш однозначно виражені в нормах різних галузей права, якими врегульовані відносини, що виникають у зв'язку з вирішенням питання про відповідальність. Однак слід зауважити, що у приписах, які складають окремі галузі права, можуть бути зафіковані і специфічні принципи, притаманні лише певному виду юридичної відповідальності.

Висновки. Проблеми забезпечення і зміцнення законності та дисципліні в органах внутрішніх справ завжди вважались актуальними.

Адже в результаті недбалого виконання працівниками ОВС службових повноважень не тільки знижується ефективність діяльності органів, а і зачіпаються права й свободи фізичних та юридичних осіб.

У справі забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ юридична відповідальність відіграє важливу роль, оскільки за допомогою її заходів можна суттєво впливати на свідомість і поведінку працівників ОВС, виховувати їх в дусі додержання законів, відповідального ставлення до виконання наданих службових повноважень. Отже, юридична відповідальність працівників ОВС реалізується не стільки з метою покарання тих, хто порушив закон, скільки для того, щоб ці особи належно виконували свої службові обов'язки. У зв'язку з цим в розділі обґрунтовується визначення юридичної відповідальності працівників ОВС через її двохаспектне розуміння як особливого правового стану суб'єктів правовідносин, що передбачає наявність прав та обов'язків, закріплених в нормативно-правових актах, розуміння необхідності дотримання відповідних приписів, а також можливість у випадку порушення цих приписів настання несприятливих наслідків на підставі та у порядку, встановлених в законі.

Юридична відповідальність працівників ОВС може бути охарактеризована як особливий правовий стан суб'єктів правовідносин, що передбачає наявність прав та обов'язків, закріплених в нормативно-правових актах, розуміння необхідності дотримання відповідних приписів, а також можливість у випадку порушення цих приписів настання несприятливих наслідків на підставі та у порядку, визначених в законі.

Література:

1. Афанасьев К. К. Адміністративні послуги: навч. посібник / К. К. Афанасьев. – МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 176 с.
2. Про оголошення рішень суддів щодо притягнення до кримінальної відповідальності колишніх працівників міліції : Наказ МВС України від 25.01.11 № 19.
3. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздан, 1961. – 381 с.
4. Самощенко И. С. Правонарушение и юридическая ответственность: Учебное пособие. / И. С. Самощенко – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1966. – 30 с.
5. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів/ За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

6. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций в 2-х т. Т. 1. / С. С. Алексеев – Свердловск : Изд-во Свердловского юридического института, 1972. – 396 с.
7. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підручник / О. М. Бандурка – Харків : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
8. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
9. Теория государства и права : учебник для вузов/ Под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФА. М, 2000. – 616 с.
10. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ : Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 6 – 9.
11. Міжнародний пакт про громадські та політичні права : Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200A (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. Ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ : Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 9 – 19.
12. Конвенція про захист прав і основних свобод людини : Підписана урядами держав – членів Ради Європи 4 листопада 1950 р., відкрита для підписання, ратифікації і приєднання. Ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам-Київ : Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 212 – 221.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 351/354:94.19''

Глушков В. А., НУ «ОЮА»

МОНАРХИЧЕСКОЕ ВИДЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА РОССИИ

Стаття присвячена аналізу поглядів на монархічну форму правління І. Л. Солоневича. Виділені основні характеристики монархії в Російській імперії.

Статья посвящена анализу взглядов на монархическую форму правления И. Л. Солоневича. Выделены основные характеристики монархии в Российской империи.

The article is devoted to analysis of looks to the monarchist form of state rule of I. L. Solonevich. Basic descriptions of monarchy in the Russian empire are distinguished.

«Народно-монархическое движение является единственным политическим движением, которое базируется на исключительно русской почве, не имеет никаких претензий и отрицает всякие мировые рецепты. Это движение не может быть ни правым, ни левым, оно строится не в двухмерном, а в трехмерном пространстве. Народно-монархическое движение имеет общие точки соприкосновения с правыми, ибо требует мощной царской власти, но смыкается и с левыми, ибо имеет в виду свободу и интересы народа, массы, а не сословия или слоя. Народно-монархическое движение видит в монархии единственную исторически проверенную гарантию и свободы и интересов народных масс страны» [1]. Так начинается одна из интереснейших работ, посвященных запутанному в науке вопросу о месте, роли и значении

монархии в истории и современности, опубликованная мало известным нашим научным и общественным кругам белорусским автором Иваном Лукьяновичем Солоневичем.

Рассмотрим подробнее взгляды этого сторонника Народно-монархического движения.

Каждый народ стремится создать свою культуру, государственность и, наконец, свою империю. Солоневич отмечает, что Российской империя – самое старое государственное образование. Она, как единое национальное целое, возникла, в качестве «Империи Рюриковичей» и национально как русская земля, единая земля для всех авторов летописей. Возраст Российской империи равняется одиннадцати векам, что примерно равно возрасту Римской империи. Последняя, за исключением Карфагена, не имела никаких соперников, и за последние триста лет своего существования распалась экономически и политически.

Еще один тезис, который выдвигает И. Солоневич, заключается в том, что «Империя – это мир» На территории Российской империи были прекращены всякие международные войны, и все народы страны могли жить и работать в любом ее конце. И если Империя Российская была беднее, чем другие, то не вследствие «политики», а вследствие географии – трудно разбогатеть на земле, половина которой находится в полосе вечной мерзлоты, а другая половина в полосе вечных нашествий извне.

По мнению И. Солоневича, каждая государственность мира отражает в себе основные психологические черты нации-строительницы. Отсюда И. Солоневич делает вывод, что никакие географические и климатические условия не играют существенной роли.

Последние десятилетия история России и Европы, наполненные сплошными войнами, привели к гипертрофии военной психологии. Такая ситуация неправильна, ибо войны решаются только политикой. Хорошая стратегия – это только экономия народных сил. Если сил много, то можно обойтись без стратегии, как обошелся Сталин во Вторую мировую войну.

По мнению И. Солоневича, историческая практика показывает небоеспособность демократий, полную неприспособленность демократического государственного аппарата к решению вопросов войны и мира. И. Солоневич проводит такую параллель, что для мирного развития страны демократия Керенского была неизмеримо лучше диктатуры Сталина, но войну 1941-45 гг. он бы проиграл, как проиграл кампанию 1917 года. Все одиннадцать веков нашей истории мы находились или в состоянии войны или у преддверия состояния войны. Нет никаких оснований думать, что в будущем это будет иначе. Поэтому

И. Солоневич приходит к выводу, что России необходима сильная и твердая власть. Она может быть монархией или диктатурой. Власть милостью Божией или властью Божиим попущением.

Народно-Монархическое движение видит восстановление монархии не только в восстановлении монарха, но и восстановлении целой системы учреждений – от Всероссийского Престола до сельского схода. Это не может быть достигнуто никакими писанными законами. Система монархических учреждений должна начинаться с территориального и профессионального самоуправления (земства, муниципалитеты, профсоюзы) и заканчиваться центральным представительством, составленным по тому же территориальному и профессиональному принципу, а не по принципу партий. Монархия должна восстановиться волей народа и больше ничем. Если же воля будет монархической, то ее местные органы будут тоже монархическими. Чисто техническая задача будет заключаться в том, чтобы не возникало никакого средоточия – сословного, чиновного, партийного или иного.

По мнению И. Солоневича, вся современная ему мировая бюрократия, не говоря уже о советской, хуже довоенной русской. Но это не говорит в пользу старой русской бюрократии. Будущая Россия будет стоять перед опасностью возрождения всех худших сторон и старой дореволюционной и новой революционной бюрократии.

Представление о том, что именно республиканская форма правления дает гарантию свобод – чистейшая фантастика. Самодержавная Москва строилась на свободном крестьянстве, республиканская Польша – на крепостном, Венецианская и Новгородская республики – на беспощадной эксплуатации низов и погибли вследствие отказа их поддерживать эти республики. Говоря о мировом масштабе, нужно сказать, что размеры свободы или несвободы не находятся ни в какой зависимости ни от республики, ни от монархии. Русская монархия делала все, что могла, для защиты внешней и внутренней свободы России и людей, и если ей это не удавалось, то виною этому были не Цари, а цареубийцы. В то же время, мы можем утверждать, что если будет восстановлена монархия российская, то Россия, и ее население достигнет такой свободы и безопасности, какой не будет иметь иной народ мира. Ибо если в США последнего периода личная свобода была действительно выше, чем где бы то не было, то даже эта свобода была основательно ограничена профессиональным бандитизмом, неприкосновенность которого гарантировала продажность и судов и администрации. В странах скандинавских демократий профессиональные союзы, возвращаясь к средневековым цеховым принципам, круто ограничивают свободу труда – одну из важнейших свобод для всякого человека. Русские предпосылки совершенно объективны на

дальнейший рост свободы и являются наиболее оптимистическими в сегодняшнем мире. Народно-Монархическое движение считает свободу величайшей ценностью и нации и отдельного человека. Эта свобода может и должна повсюду ограничению только к случаям крайней и самоочевидной необходимости, какими являются воинская повинность, обязательное обучение, или лишение свободы тех людей, которые отказываются уважать свободу. Из всех видов свобод универсальное значение имеет свобода хозяйственной деятельности. Народно-Монархическое движение принципиально стоит на защите частной собственности и частной инициативы. Они могут быть ограничены только в случаях самой крайней и самоочевидной необходимости – отчуждение частной земли по постройку железных дорог, винная монополия, эмиссионная монополия и тому подобное. Но уже монополию внешней торговли Народно-Монархическое Движение отрицает принципиально, допуская ее только для отдельных отраслей хозяйства, только на очень ограниченный срок и только при чрезвычайных условиях хозяйственной и политической жизни путем таможенного регулирования ввоза и вывоза, покровительственных пошлин, но только не дай Бог, введением монополии внешней торговли, что означает монополию бюрократии, неслыханную волокиту и такое же взяточничество. Кроме того, средняя и мелкая промышленность, не имеющая ни времени для волокиты, ни денег для взяток, разоряется сама и разоряет тот слой, который во всех странах мира является наиболее прочной основой всякой политической устойчивости.

И. Солоневич приходит на первый взгляд парадоксальному выводу, что царская Россия была самым социалистическим государством мира. В России существовал целый ряд коллективистских предприятий, начиная от казенных заводов и кончая сибирской кооперацией, опиравшейся на мелкую частную собственность, бесконечными артелями, строившимися по принципу трудовых коллективов, офицерской кооперации, опиравшейся на нищенское офицерское жалование, проявил большую хозяйственную жизнеспособность. Самодержавная власть не только не препятствовала всяким обобществленным формам, но и всячески поддерживала их, она искала наилучших способов хозяйствования и поддерживала все то, что оказывалось лучшим, независимо ни от Оуэна, ни от Маркса. Однако такие поиски уже чисто технически возможны только в том случае, если в стране есть сила, находящаяся вне круга эгоистических интересов банков, заводчиков, профсоюзов, и даже приват-доцентов, сила, независимая от какого узко-группового интереса. В связи с этим возникает вопрос. Если императорская Россия была самой социалистической страной, то полная социализация ее большевиками является

естественным ее завершением старого исторического процесса. Или, что почти то же, большевики только продолжали хозяйственную политику Императорской России. Там был царский социализм, здесь пролетарский социализм.

По мнению И. Солоневича, московское самодержавие все время работало для самоуправления, а когда самодержавие пало, то было остановлено самоуправление. Когда самодержавию удалось справиться с крепостным правом, оно сейчас же возродило самоуправление. В Московской Руси и самодержавие, и самоуправление неизменно поддерживали друг друга. Император Александр II был убит уже после подписания им манифеста о созыве земского Собора, а крестьянское самоуправление было ограничено дворянством. Самодержавие противостоит самоуправлению только в том случае, если самоуправление превращается в партию и если самодержавие превращается в диктатуру. В Москве этого не было, а в Санкт-Петербурге было – в восемнадцатом веке отсутствовали и самодержавие и самоуправление. Самодержавие, восстановленное Императором Павлом I, привело к возрождению самоуправления при Императоре Александре II. Но в петербургской атмосфере интеллигенция и бюрократия, покушались, как бюрократия на права самоуправления и как интеллигенция – на права самодержавия. В результате Россия осталась и без самодержавия и без самоуправления.

Таким образом, устойчивость всей национальной жизни в России, по мнению, И. Солоневича, поддерживали три фактора: Монархия, Церковь и Народ. Монархия не означает никакого окончательного хозяйственно-социального строя. Она только рамка для поисков, рамка, сдерживающая эти поиски в пределах человеческого разума и человеческой совести. Российская империя до 1917 года развивалась по смешанному пути, в котором государственное, то есть социалистическое, хозяйство, кооперативное, то есть четверть социалистическое хозяйство и «капиталистический сектор» развивались параллельно и одновременно с вероятным перевесом в сторону кооперативного хозяйства. Но монархия не позволяла капиталистам взрывать кооперацию, кооператорам – быть капиталистами, социалистам резать и кооператоров и капиталистов. Монархия была арбитражем, не заинтересованным ни в какой монополии. И русский капитализм понимал, что он является только служилым элементом в общей стройке страны, а не диктатурой над пролетариатом. Или диктатурой одной интеллигентской теории над всеми проявлениями человеческой жизни, какою стал марксизм.

В процессе своей исторической жизни российская монархия, когда она существовала как сила, а не как вывеска, всегда стояла на стороне

верований, инстинктов и интересов крестьянской массы и не только в самой России, но и на ее окраинах. Это есть основная традиция русской монархии, категорически отделяющая русскую монархию от всех остальных монархий в истории человечества.

По мнению И. Солоневича, идея легитимной монархии поддерживается в России крепче, чем где бы то ни было в истории человечества, но ведь настоящая монархия может быть только легитимной. Когда после Смутного времени был поставлен вопрос о реставрации монархии, собственно никакого избрания на царство не было. Был розыск о лицах, имеющих наибольшее наследственное право на престол. Никаких заслуг у юного Михаила Федоровича не было. Но как только наследственный принцип дает преимущество абсолютной бесспорности, то именно на нем было основано избрание. Истоки русской государственной идеи были раскрыты известным русским историком В. Ключевским, который считал, что такой идеей с самого начала нашей истории была идея славянского единства, которая в начале XII столетия требовала тем большего напряжения мысли, что не совсем поддерживалась современной ей действительностью. В Византии все было прямой противоположностью всему тому, что было на Руси. Византийство – это преобладание формы над содержанием, законничества над совестью, интриги над моралью. Византийцы были классификаторами, кодификаторами, бюрократами. Византийской нации не было никогда, не было никакой национальной армии, не было никакой национальной идеи.

В современных условиях мы можем констатировать, что за двести лет наши предки научились подниматься до связи мировых явлений. Этому искусству Европа не научилась и за две тысячи лет. Идея славянского единства совсем не поддерживалась современной ей действительностью, а значит, была чисто русской идеей, родившейся на Руси, то есть созданием русского национально-политического гения. Русская монархия является результатом создания того же русского национального гения. Она стоит выше остальных монархий мировой истории – в такой степени, как наше мышление в мировом масштабе стоит выше мышления Лиги Наций или ООН. Все явления современного зарождения русской монархии мира на эту монархию, если и похоже, точно также как сталинская демократия на американскую. И анализируя идею монархии вообще, мы обязаны исходить только из русского образца этой идеи, рассматривая все остальные варианты, только как параллельные явления, не достигшие ясности, чистоты и логической последовательности русской монархии.

Монархия, конечно, не является специфическим русским изобретением. Она родилась органически, можно сказать биологически,

из семьи, переросшей в род, рода, переросшего в племя, и т. д. от вождей, князьков и царьков, первобытных племен до монархии российского масштаба. Отличительная черта русской монархии, данная уже при ее рождении, заключается в том, что русская монархия выражает волю не сильнейшего, а волю всей нации, религиозно оформленную в православии, а политически – в Империю. Воля нации, религиозно оформленная в православии, и будет «диктатурой совести». Только этим можно объяснить возможность манифеста 19-го февраля 1861 года – «диктатура совести» смогла преодолеть страшное сопротивление правящего слоя, и правящий слой оказался бессилен. Русская монархия является наибольшим приближением к идеалу монархи вообще, но этого русская монархия не достигла никогда. В истории русской монархии были периоды упадка, отклонения, неудач, но и были периоды подъемов, каких мировая история не знала вообще.

Никакое человеческое общество не может быть без власти, которая есть в семье, в роде, в племени, в нации, в государстве. Она всегда имеет в своем распоряжении средства принуждения. Власть может быть сильной или быть слабой. Бывает превышение власти, как в СССР, и бывает бездействие власти, как в США. Оба преступления наказуемы старыми русскими законами и уголовно наказуемы и законами истории. Государственная власть конструируется тремя способами: наследованием, избранием и захватом: монархия, республика, диктатура. На практике все это перемешивается: захватчик становится наследственным монархом (Наполеон I), избранный президент делает то же (Наполеон III), или пытается сделать (Оливер Кромвель), избранный канцлер Гитлер становится захватчиком власти.

И республика, и диктатура предполагают борьбу за власть – в первом случае демократическую, а во втором – обязательно кровавую: Сталин – Троцкий; Муссолини – Маттеотти; Гитлер – Рем. Избрание и захват власти являются рационалистическими способами. Наследственная власть есть собственно, власть случайности, бесспорной уже по одному тому, что случайность рождения совершенно неоспорима. Никто не может отрицать существования положительного закона, предоставляющего право наследования престола первому сыну царствующего монарха. Никакого выбора, никаких заслуг, а, следовательно, и никаких споров. Власть переходит бесспорно и безболезненно. Человеческий индивидуум, случайно родившийся наследником престола, становится в такие условия, которые обеспечивают ему наилучшую профессиональную подготовку, как только возможно технически. Государь Император Николай Александрович был, вероятно, одним из самых образованных людей своего времени.

Его знания не были односторонними, они были живыми. Право и стратегия, история и литература были объектом ежедневной работы Его, Его отца и Его деда. Это есть знания, непрерывно и непосредственно связанные с каждым шагом Его деятельности. Так, в частности, Великий писатель Л. Толстой нанес русской монархии много вреда, однако Николай II был возмущен отлучением его от церкви, у него нашлось достаточно объективности, чтобы отделить его бездарную философию толстовства от его гениальных литературных произведений.

Русский царь заведовал всем и был обязан знать все в пределах человеческих возможностей. Он был специалистом в той области, которая исключает всякую специализацию. Русский царь стоял не только над классами, сословиями, партиями и прочим – он стоял также и **над науками**. Он мог рассматривать стратегию с точки зрения экономики и экономику с точки зрения стратегии, что недоступно ни стратегу, ни экономисту.

Православие является самой оптимистической религией мира. Оно исходит из того предположения, что человек по своей природе добр, а если и делает зло, то потому, что «себлазны». Если удалим сублазны, то останется химически чистое добро. Наследник Престола, потом обладатель Престола, становится в такие условия, при которых сублазны сводятся к минимуму. Он лишен тщеславия, стяжания, который ликвидируются в зародыше. Он есть Единственный, Имеющий Право – отпадает конкуренция и все то, что с ней связано. Все организовано так, чтобы личная судьба индивидуальности была спаяна в одно целое с судьбой нации.

Можно сказать, что и все это имеет и диктатор – типа Наполеона, Сталина, Гитлера. Но это будет меньше, чем наполовину: все это диктатор завоевал и все это он должен непрерывно отстаивать – против конкурентов и против нации. Диктатор вынужден ежедневно доказывать, что вот именно он и есть гениальнейший, великий, величайший, неповторимый, ибо если гениальнейший не он, а кто-то другой, то, очевидно, право на власть имеет именно другой. Диктатор всегда поднимается по трупам и может держаться только на трупах. Экспансия Робеспьера-Наполеона-Сталина-Гитлера объясняется в основном тем, что слой, выдвигающий диктатуру, постепенно объедает свою землю и нуждается в чужих пастищах. Но она объясняется также и тем, что гениальнейший все время должен доказывать всякое свое превосходство, а наиболее наглядной формой этого доказательства является победоносная война. Законный монарх ничего и никому доказывать не обязан: козырный туз, – очень тяжкий, но все-таки козырный, судьба дала ему в руки: спорить тут не о чем и доказывать нечего.

И. Солоневич выходит из той аксиомы, что гений в политике это хуже чумы. Ибо гений это тот человек, который выдумывает нечто принципиально новое. Поэтому он вторгается в органическую жизнь страны и калечит ее как искалечили ее Наполеон и Сталин, и Гитлер, нельзя все-таки отрицать черты гениальности у всех трех. Шансов на появление гения на престоле нет почти никаких. Один гений приходится на десять-двадцать миллионов. Нет шансов, чтобы один гениальный избранник оказался бы и избранником судьбы на престоле. Власть царя есть власть среднего, среднеразумного человека над двумястами миллионами средних и среднеразумных людей. Это не власть истерика Гитлера, полулюпомешанного Робеспьера, изувера Ленина, честолюбца Наполеона, модернизированного Чингиз-Хана Сталина. В результате этих заскоков величайший полководец мировой истории Ганнибал покончил со своей собственной родиной, Наполеон привел союзников в Париж, Гитлер в Берлин. И все гении. Московские князья, собиратели русской земли были средними людьми, средние люди действовали в интересах средних людей, и линия нации совпадала с линией власти. Поэтому средние люди новгородской армии переходили на сторону средних людей Москвы, а средние люди СССР перебегали от сталинской гениальности куда глаза глядят. Вместе с гением всегда придут голод, мор и война.

Средний демократический обыватель, который полагает, что он умеет политически мыслить, возмущается самим принципом наследственной власти незаслуженной власти. Он также предполагает, что, во-первых, он избирает заслуженных людей и что, во-вторых, он избирает. Обыватель ошибается во всех трех случаях. Наследственная власть, конечно, незаслуженная. Но ведь наследники Рокфеллеров тоже не заслужили своих миллиардов. Один человек незаслуженно наследует престол, другой также незаслуженно наследует миллионы, третий также незаслуженно наследует талант.

Против наследственных прав Рокфеллера обыватель не возражает, ибо, если отказать детям Рокфеллера в праве наследования, то придется отказать своим детям в праве наследования. Обыватель предполагает, что избирает заслуженного человека. Фактически в мире существует два типа республики: французский и американский. Во Франции традиционно избирается наиболее серая личность из всех имеющихся шансы и этой личности представляется привилегия представлять Прекрасную Францию перед дипломатами, курями, кроликами и парадами. В Америке Президент имеет реальную власть, правительство ответственно перед ним, а он перед парламентом.

В среднем случае на место президента республики попадает второсортный адвокат. Первосортный специалист на это место не пойдет,

ибо для этого ему пришлось бы забросить свою клиентуру. Практика выработала известную компенсацию – бывшему президенту обеспечено место в какой-нибудь акционерной компании. Но, в то время, как будущий царь профессионально готовится к предстоящей ему деятельности, будущий президент профессионально варится в своей партийной каше. И, попадая на президентский пост, демонстрирует свое полное незнание, чего бы то ни было, к этой каше не относящееся. И, только попав в эмиграцию, мы познали, отмечает И. Солоневич, глубину политического невежества, свирепствующего на вершине демократической власти. Как бы мы не оценивали И. Сталина, обязаны констатировать тот факт, что Сталин работал в своей партии с 17 лет и что за четверть века своей диктатуры он накопил огромный политический опыт, он не питал никаких иллюзий относительно Черчилля или Трумэна. Он знал, в чем дело, а они не имели понятия. В конце президентского срока кое-какое понимание, вероятно, появилось, но тогда наступают выборы и на президентское кресло садится человек, который опять не имеет никакого понятия.

Принцип народоправства, проведенный до его логического конца, означает то, что нация вручает свои судьбы в руки людей, во-первых, явно некультурных, во-вторых, явно некомпетентных, в-третьих, считающих себя и культурными и компетентными. Сложнейшие вопросы современной жизни выносятся на партийный базар, над которым не существует никакого санитарно-полицейского надзора.

В современном понимании в монархии и народном представительстве заранее предполагаются враждебные друг другу силы. Ныне существующие республики фактически живут под охраной доллара. Что же будет, когда уйдет доллар. Народное представительство в Московской Руси никогда не собиралось конкурировать с монархией, как и монархия не собиралась конкурировать с народным представительством. На Западе дело обстояло совершенно иначе: шла непрерывная борьба за власть и эта борьба закончилась вытеснением монархии и установлением диктатуры. Нам нужны сильная монархия и достаточно сильное народное представительство, причем силу той и другого, мы будем измерять не их борьбой друг с другом, а способностью сообща выполнять те задачи, которые история поставит перед нацией и страной. И это фактически, отмечает И. Солоневич, было в практике политической жизни Старой Москвы.

Будущее российское народное представительство неизбежно технически, необходимо нравственно и политически. Техническая неизбежность объясняется, во-первых, когда перед страной встанет вопрос об установлении формы правления, страна будет организована в целую систему местного самоуправления. Рабочие и интеллигенция

будут организованы в новые профсоюзные организации. Данное самоуправление сверху и донизу будут единственным аппаратом власти при исключении диктатуры. Практически какое-то народное представительство будет предшествовать восстановлению монархии, и было бы нелепым предположить, что оно захочет самоупраздниться. Отсутствие народного представительства означало бы создание между монархом и нацией какого-то нового средостения, кастового, сословного, бюрократического или иного, неизбежно вызовет подозрения в том, что монархисты стремятся провести какие-то нежелательные народным массам мероприятия. Монархистам эмиграции было бы трудно доказать, что именно в народных массах они видят и единственную силу, способную эту монархию восстановить.

Говоря о народном представительстве, необходимо напрочь категорически отбросить его западно-европейские образцы. Представительство должно быть органическим, а не партийным, сословно-корпоративным – дворянство, земства, купечество, крестьянства, казачество, представительство Церкви, рабочих и т. д. Оно выражало бы мнения и интересы страны, а не идеи и вожделения партий. Настоящее народное представительство должно строиться на комбинации территориального (области, земства, города) и корпоративного (научные, инженерные, рабочие и иные профессиональные организации) представительства с непременным участием представительства всех признанных в России Церквей, с преобладающей ролью Православной Церкви.

Разница между партийным и корпоративным народным представительством гораздо более глубокая. Политические партии западно-европейского образца имеют тенденцию представлять интересы отдельных классов общества. Но и рабочий класс поделился на профсоюзы христианские и антихристианские. И в партию и в парламент идет только второсортный элемент. Из крупнейших русских инженеров, изобретателей, промышленников, писателей, журналистов и прочих – в Государственную Думу не пошел никто. Средний парламентский депутат – это собственно «петрушка», который обязан вскакивать со своего места, когда соответствующий лидер дернет за соответствующую веревочку, голосовать за или против, продуцировать овации или скандал и т. д.

Но если в российском народном представительстве работает глава Православной Церкви или председатель союза инженеров, агрономов, врачей, металлистов, железнодорожников, горняков, крестьян, казаков, купцов, то все эти люди совершенно точно знают, что им нужно, в чем заключаются реальные интересы представляемого ими слоя или группы, людей. Никто из них не будет претендовать на всю

власть, как претендует партия. Всякая политическая партия стремится из меньшинства стать хотя бы относительным большинством, из относительного большинства – абсолютным и на базе абсолютного большинства превратиться в партийный абсолютизм. Но никакому союзу инженеров не может прийти в голову превратить в инженеров всю страну. Могут быть тенденции всякого рода технологическим и капиталистическим загибам и перегибам, но на пути к таким тенденциям будут стоять монархи. Во всем этом нет ничего нового. Все это существовало в Московской Руси.

И если мы говорим о земском самоуправлении, то мы должны сказать и дальше: именно это самоуправление – под контролем Верховной Власти – будет устанавливать те формы землепользования, какие разные земства найдут нужным для разных областей России, с ее совершенно различными локальными условиями. Мы не можем проектировать «реформ суда», ибо мы не знаем, с каким человеческим материалом будет восстановлено хотя бы элементарнейшее правосудие России. Нельзя говорить о будущих рабочих организациях, не зная, как распределится русская промышленность между государственной, земской, частной, концессионной и прочими формами. Но мы можем установить некоторые общие желательные нам принципы: сильная Царская власть, сильное земское самоуправление, сильное народное представительство, гражданская и хозяйственная свобода для всех граждан Империи. Всякая конструкция, поставленная дальше этих основ, будет построенной на песке. Однако, есть одна основная вещь, которую мы уже и сейчас можем видеть. Она сводится к тому, что западноевропейскому влиянию на внутреннюю историю России пришел конец. Дальнейшие собственные пути не могут быть найдены без учета уже пройденных. Поэтому русскому народу вообще, а русской интеллигенции, в особенности, надо спокойно и объективно оглянуться на все пережитое и заново, в свете всего полученного опыта, пересмотреть все наши прежние взгляды и на психологию и на историю русского народа.

Литература:

- Солоневич И. Л. Народная монархия / И. Л. Солоневич. – М. : Издательская и рекламно-информационная фирма «Феникс» ГАСК СССР, 1991. – 512с.

ІДЕЯ ЖІНОЧОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ СТ.

В статті розглядаються особливості проникнення, розвитку ідеї жіночої емансирації та її трансформації в «жіноче питання» у громадсько-політичній думці на українських землях в межах Російської імперії.

В статье рассматриваются особенности проникновения, развития идеи женской эмансипации и ее трансформации в «женский вопрос» в общественно-политической мысли на украинских землях в пределах Российской империи.

Features of penetration, development of woman emancipation idea and its transformation in a «woman question» in a social and political intellectual discourse on Ukrainian earths within the Russian empire are examined in the article.

В умовах демократичних перетворень в Україні важливою віхою формування громадянського суспільства стало законодавче затвердження завдань досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життедіяльності суспільства. Проте на шляху втілення їх у життя дія гальмівних чинників переважає. Останнім часом почали так звані антигендерні випади у виступах окремих посадовців, а також публікації, автори яких намагаються всі негаразди нашого суспільства пояснити негативними наслідками жіночої емансирації, а то й гіперемансипації.

Започаткування жіночого руху в Україні, що став складовою нашого національного відродження, тісно пов'язане з поширенням і розвитком емансираційних процесів. Більшість дослідників жіночого руху відносять його зародження в Російській імперії на кінець 50-х років ХІХ ст., пов'язуючи з початком обговорення так званого «жіночого питання». Особливо слід відмітити дослідження наших сучасниць М. Богачевської-Хом'як, О. Маланчук-Рибак, Л. Смоляр, що звернули увагу на особливості розвитку жіночого руху в Україні в історичному вимірі, показали вплив фемінізму на його розвиток [1; 2; 3]. За визначенням М. Богачевської-Хом'як, «фемінізм для українців не міг стати політичною метою. На тлі загальної несправедливості й цілковитого нищення української культури традиційна дискримінація жінок здавалася несуттєвою». Цим в значній мірі пояснюються особливості становлення і розвитку жіночого руху в Україні, що мав таку саму мету, як і в Західній Європі, – «забезпечити цілковиту емансирацію, самостійність, свободу переконань, економічну незалежність, право на працю й освіту, громадську діяльність, голосування [1, с. 54].

Поширення ідеї жіночої емансидації на українських землях в межах Російської імперії спостерігається у контексті початкового етапу національного відродження в першій половині XIX ст. У зв'язку з цим вважаємо необхідним з'ясування особливостей проникнення, розвитку ідеї жіночої емансидації, її трансформації у так зване «жіноче питання» у громадсько-політичній думці.

Термін «емансипація» походить від латинського дієслова *emancipare* – звільнити, ставати незалежним. У значенні «звільнити дитину» цей термін був зафікований ще у законах Дванадцяти таблиць Стародавнього Риму середини V ст. до нашої ери стосовно звільнення підлітків від батьківської влади. Словосполучення «емансипація жінок» стало вживатися у публікаціях з 30-х років XIX ст. під впливом революційних подій у Європі з подачі Ш. Фурье. Він одним з перших висловив думку про те, що у кожному суспільстві «ступінь емансидації жінки є природним виміром загальної емансидації» [4, с. 54]. А про рівень розвитку суспільства можна судити по тому, яке місце у ньому займає жінка. Сама ідея звільнення жінки від залежності була сформульована ще у період Великої Французької революції 1791 р. у «Декларації прав жінки й громадянки», автором якої була Олімпія де Гуж.

На українських землях, які входили до складу Російської імперії, у першій половині XIX ст. – до початку 1860-х років питання звільнення від залежності і обмежень у правах набули особливої гостроти. У цьому зв'язку емансидаційні ідеї й процеси розвивалися за трьома напрямками: звільнення селян від кріпацтва, громадян – від держави, жінок – від залежності (батька, брата, чоловіка), родинних традицій і усталених стереотипів. На цій основі у громадсько-політичній думці сформувалася так зване «жіноче питання» і започаткувався жіночий рух.

Сподвижниками ідеї емансидації як і «жіночого питання» в Україні стали представники сильної половини – інтелектуали, які прагнули покращення становища свого народу. Їх культурно-просвітницька діяльність була спрямована на згладжування соціально-культурних і національних антагонізмів, утвердження ідеалів справедливості, прогресу й терпимості, сприйняття й пристосування досягнень західної цивілізації до національно-історичних умов, розширення народної освіти й правового порядку, міжнаціонального порозуміння. Крім того, вони взяли на себе невластиві інтелектуалові функції щодо пробудження суспільства й реорганізації його на демократичних засадах, акцентуючи увагу на універсальних поняттях людських прав. Поширення ідеї жіночої емансидації в Україні пов'язане з дослідженнями українського фольклору Л. Боровиковського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Церетелева

та інші. Завдяки збиранню кращих зразків народних духовних скарбів, вивченю їх і публікації тема жінки вперше прозвучала як соціальна. Фольклорно-пісенні жіночі образи сприяли утвердженням ідеї емансидації жінки як складової світогляду доби романтизму в Україні (20-60-і роки XIX ст.). У такому руслі інтерпретація проблеми «жінка і суспільство» подавалася у контексті морально-етичних трактувань і найяскравіше виявилась у літературно-художніх жіночих образах, тісно пов’язаних з фольклорно-пісенними ідеалами. Особлива роль у приверненні уваги суспільства до підневільного становища жінки належить М. Максимовичу, який упродовж усього творчого життя збирав і досліджував український фольклор, вбачаючи в ньому, втілення душі народу. У своїх збірниках «Малороссийские песни» (1827 р.), «Украинские народные песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.) провідне місце він відводив пісням про тяжку жіночу долю [5, с. 14, 17, 25-26, 48-84, 88-149; 6, с. 32, 146, 150-160, 163-180; 7].

У передмові до збірника 1827 р. М. Максимович підкresлював, що пам’ятки народної пісенної творчості у значній мірі збереглися завдяки жінкам, «наиболее сохранились между девами и женами, кои, будучи отлучены от удалых козаков своих... и не имея никакого участия в общественном быту их, находились все в мирных занятиях домашней, сельской жизни» [5, с. V]. Автор акцентує увагу на ролі українок у збереженні неоцінених скарбів народної творчості і мудрості, а також водночас дає гендерну характеристику тодішнього суспільства, підкresлює дисбаланс участі жінок у суспільному і приватному житті минулого.

Згодом, оцінюючи роль письменства у національному відродженні, палкий борець за українську справу С. Єфремов на початку ХХ ст. підкresлював, що «саме в жіночих образах, які вийшли з-під пера визначних письменників, найкраще можна піznати національну вдачу, національний дух, саму навіть ідею національну кожного народу. Адже завжди і всюди жінка творила й охороняла домашнє вогнище, під її доглядом та піклуванням були оті «хатні пенати», отже й традиції роду, а значить і самої породи певного ґрунту людей. Натурально, що саме в жіночих постатях знаходять своє втілення найтипівіші вияви національного духу, найглибші його ознаки та разом із ті ідеальні змагання, які хвилюють почуття, якихось глибоко-інтимних і надзвичайно принадних собі набираючи рис» [8, с. 246]. (Праця С. Єфремова «Історія українського письменства» вперше була надрукована у 1911 р.)

Важлива роль у утвердженні переконань щодо жіночої емансидації належить Григорію Квітці-Основ’яненко, який, за висновком С. Єфремова, одним з перших не тільки в українській, але й у світовій

літературі реально змалював чудові жіночі образи на тлі народного життя. У світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяній щирою до нього прихильністю, бажанням знайти, за висловом Квітки, «геройн' у квітках і запасках», показавши, що і «під простим сіряком людське серце б'ється» [9, с. 230]. Важливо відмітити і той факт, що Г. Квітка-Основ'яненко створив своїх літературних геройнь, яких наділив найкращими рисами українок, задовго до поширення в Україні романів знаменитої французької письменниці Жорж Санд з її емансилюванними жінками. «Французька й німецька літератури, в осо-бах Жорж Занд та Ауербаха, опізнились проти нашого автора [*Квітки – Л. П.*] на якийсь десяток літ», – вказував С. Єфремов [8, с. 244].

Твори Жорж Санд перекладалися й друкувалися окремими виданнями і багатьма журналами й набули значної популярності у підросійській Україні у 1840 – 1850 рр. Цей час навіть іменувався періодом «жоржзандизму». Тих, хто підтримував ідею емансиляції жінки в Російській імперії, називали «жоржзандистами». Про значний вплив творів Ж. Санд на тодішню спільноту у зазначеній період писав М. В. Гоголь [10, с. 456].

Народолюбні, демократичні ідеї захопили Г. Квітку-Основ'яненку у період усвідомлення представниками українського дворянства необхідності національного відродження. Він походив з козацько-старшинського роду, виховувався на національних традиціях під впливом гуманістичних ідей. Сам Г. Квітка-Основ'яненко заявляв, що своїх Марусь та Галочок він не може і не вміє описувати інакше, як по-українському. Це є переконливим доказом того, «що не самі тільки місцеві традиції водили первом Основ'яненка, а й цілком ясно таки позначена національна свідомість, яка вміє цінити свою мову вже задля неї самої, задля її абсолютної вартості навіть без усяких практичних міркувань» [8, с. 245]. С. Єфремов наголошував, що жіночі образи з творів Г. Квітки варти того, щоб зайняти своє місце у галереї світового письменства. «Чотири жіночі постаті Квітчині являють собою різні сторони у вдачі української жінки взагалі. Маруся й Галочка з одного боку, Івга та Оксана з другого – з перевагою у перших ідеальних мотивів і з твердою практичністю цих двох – добре єднають чисту вдачу української жінки, її велику силу любові й самопожертви з її ж-таки енергією та незламністю – ті риси, що роблять з неї самостійну особу і в індивідуальному, і в громадському житті. Запашними квітками розцвіли ці благоуханні жіночі постаті в творах батька української повісті, і маючи велику ціну самі по собі, служать разом і тій загальній ідеї, якою перейнято всі до одного Квітчині твори» [8, с. 247].

Життєпис Г. Квітки-Основ'яненка свідчить про тривалий і важкий шлях пошукувів, що привів до усвідомлення свого місця у культурно-

просвітницькій сфері та благодійництві. Він був директором створеного у м. Харкові при його участі професійного театру, Благодійного товариства (1812 р.), збирав кошти на відкриття публічної бібліотеки (1838 р.); організовував і редактував перші в Україні громадсько-літературні журнали «Харьковский Демокрит» і «Украинский вестник». Г. Квітка особливу увагу приділяв жіночій освіті. У 1812 р. він заснував інститут шляхетних дівчат у Харкові.

У 1818 р. до цього закладу після завершення навчання у Смольному інституті шляхетних дівчат влаштувалася на посаду класної дами Ганна Григорівна Вульф, яка мала значний вплив на формування поглядів Г. Квітки-Основ'яненка щодо питань емансидації. У 1821 р. вони побралися. За свідченням С. Єфремова Г. Квітка-Основ'яненко «...у житті повсякчасно перебував у товаристві такої високо ідеальної особи, як його дружина Ганна Григорівна» [8, с. 246]. Небіж письменника, В. А. Квітка, у листі до Г. П. Данилевського згадував: «С женю он (Г. Квітка-Основ'яненко – Л. П.) советовался, слепо доверял ее мнениям, а когда дело шло в его сочинениях о высшем свете, французском языке и образованности, то он решительно подчинялся ее приговорам» [9, с. 221]. А Г. П. Данилевський про неї писав: «Это была знаменитая и почтенная Анна Григорьевна, <...> которая принимала участие во всех заботах и трудах нашего автора (Г. Квітка-Основ'яненко – Л. П.), лелеяла жизнь его, выслушивала и поправляла его сочинения, смотрела на его литературную судьбу, как на свою собственную, на его сочинения, как на что-то сверх естественное...» [9, с. 193].

М. І. Костомаров також був високої думки про Ганну Квітку: «Женщина очень добрая и образованная. Она следила за французскою литературою и даже за политикою... Чрезвычайно любила своего мужа, гордилась его литературною славою» [9, с. 232]. За свідченням самого Г. Квітки-Основ'яненка, дружина поділяла його погляди, прониклась «українським духом», була у захопленні від творів Т. Г. Шевченка. Вона була незамінною помічницею у справах чоловіка і його листуванні [11, т. 6, с. 585-586]. Про це свідчать листи Ганни Квітки до критиків, у яких вона ревно обстоювала позиції чоловіка щодо зображення характерів його літературних геройнь. Так, в листі до редактора «Современника» П. О. Плетньова у вересні 1839 р. вона запевняла, що їх геройня Галочка – з реального життя, у травні 1840 р. – ревно захищала інший образ жінки [9, с. 228-229].

На прикладі дворянської родини Квітки простежуються гендерні особливості тогочасного зросійщеного суспільства, коли жінка прагнула до знань і намагалася своєю працею не лише заробляти на життя, але й утвердити себе як особистість. Попри всі перешкоди, упередження і гендерні стереотипи у першій третині XIX ст. спо-

стерігаються спроби жінок проявити свої здібності в організаційних благодійницьких справах і на літературній ниві. Писали свої твори в основному російською мовою.

Так, при підтримці Г. Квітки-Основ'яненка сформувався творчий талант його двоюрідної сестри Кричевської Любові Яківни. Вона дебютувала у 1816 р. як поетеса і белетристка у часописі «Украинский вестник», який видавав Г. Квітка. Л. Кричевська була однією з перших письменниць на теренах підросійської України, яка намагалася заробляти на життя літературною працею. Вона все життя провела в основному на хуторі Кричевка Харківської губернії, доглядала за матір'ю і сестрами, господарювала. Формування світогляду, освіта і загалом літературна доля Л. Кричевської у значній мірі склалася завдячуючи Г. Квітці-Основ'яненко, який підтримував ідею емансипації жінки в Україні. У 1817-1818 рр. він видав у Харкові збірку творів Л. Кричевської у двох книгах (проза, вірші, драма «Слепая мать, или Награда испытанной добродетели»); у 1826 р. вийшли друком драма «Нет добра без награды» і збірка перекладів; у 1827 р. – книга «Две повесті. Коринна. Эмма». Ці праці користувалися успіхом у читачів [12].

Високу оцінку творчості Л. Кричевської дав відомий українофоб російський критик В. Белінський у часописі «Отечественные записки» за 1843 р., підкресливши її «особенную плодовитость, в сравнении с иными писательницами» [13, с. 4]. Це була стаття – посвята пам'яті талановитої письменниці, нашої землячки, Олени Андріївні Ган (1814-1842), яка однією з перших в межах Російської імперії виступила на захист прав жінки, доводила необхідність рівних можливостей на освіту незалежно від статі.

Слід звернути увагу, що В. Белінський до початку 1840-х років вкрай негативно ставився до ідеї жіночої емансипації. Докорінно змінив свою позицію, аналізуючи творчість письменниць з України, що зрідка пробивалася крізь товщу патріархатних упереджень тодішнього суспільства. За В. Белінським – «лживий взгляд на женщину осуждает ее на молчание» [13, с. 1]. У 1841 р. він проголосив геніальною письменницею Жорж Санд. З нею критики часто порівнювали жінок, які присвятили себе літературній справі. Але найбільш доцільним вважаємо порівняння стосовно Олени Ган, якій належить першість у постановці «жіночого питання» у російській публіцистиці у 30-х роках XIX ст. [14, с. 554-556; 15, с. 530-531].

На цьому факті наголошувала також дочка письменниці В. Желіховська: «Бедной матери моей приходилось расплачиваться за то, что опередила свой век: женщина-писательница в то время еще была диво-дивное! Во Франции – Жорж Санд, в России – она...

Вот и весь, почти, счет храбрым пионеркам по тернистому пути, который они сгладили, на свой кошт, многим сотням последовательниц» [14, с. 757].

На публікацію творів О. А. Ган, в яких знайшли відбиток її пеконання, відгукнувся І. С. Тургенев: «В этой женщине было... и горячее русское сердце, и опыт жизни женской, и страсть убеждений...» [16, с. 370].

О. А. Ган друкувала свої твори під псевдонімом Зенеїда Р-ва (від назви м. Ржищів на Київщині, де вона народилася і провела своє дитинство). Згодом її родина оселилася в Катеринославі за місцем служби батька – А. М. Фадеєва. Тут вона рано вийшла заміж за артилерійського офіцера П. О. Гана, батарею якого часто переводили з однієї провінції в іншу. Фактично все життя О. А. Ган пройшло на Україні. (Київщина, Катеринославщина, Полтавщина, м. Одеса).

Всі твори О Ган були пронизані ідеєю жіночої емансирації. У праці «Ідеал», що була надрукована у 1837 р., вона написала: «...Кажется, будто мир божий создан для одних мужчин; им открыта вселенная со всеми тайнствами, ...для них свобода и все радости жизни. Женщину от колыбели сковывают цепями приличий, ... и если ее надежды на семейное счастье не сбудутся, что остается ей вне себя? Ее бедное, ограниченное воспитание не позволяет ей даже посвятить себя важным занятиям, и она поневоле должна ...до могилы влечь бесцветное существование!» [17, с. 144].

Ідею звільнення жінки О. Ган проводила і в інших своїх творах, значною мірою автобіографічних, що друкувалися здебільшого у популярних на той час виданнях «Библиотека для чтения» та «Отечественные записки» і принесли авторці славу поборници за жіночі права. Саме так її сприймала передова спільнота в м. Одесі, де вона деякий час мешкала з родиною. Померла О. Ган під час лікування у 1842 р., похована в Одесі на Першому (Старому) міському кладовищі. На могильній плиті з білого мармуру був зроблений напис – цитата з її останнього твору «Напрасний дар»: «Сила души убила жизнь... Она превращала в песни слезы и вздохи свои...» [14, с. 561].

Значний вплив на формування світогляду О. Ган і її дочок, також у майбутньому письменниць, мала мати – Олена Павлівна (з старовинного роду Долгоруких, що вів своє походження від Рюриковичів). Це була талановита і високо освічена жінка, цікавилася різними науками, листувалася з відомими на той час вченими, займалася дослідженням українського фольклору. У відділі рідких видань і рукописів ОННБ ім. М. Горького серед документів архіву Фадєєвих зберігається перелік її наукових праць з вказівкою: «Все собственноручной работы Елены Павловны Фадеевой, рожденной княгини Долгорукой». Серед її досліджень вказаній

1 том «Украинских песен, собранных Еленой Павловной в Киевской губернии от 1803-го до 1814-го года» [18, арк. 129].

До 40-х років XIX ст. належать виступи письменниць в українській літературі. Марта Писаревська надрукувала у «Снопі» (1841 р.) «Петраркину пісню», за оцінкою С. Єфремова – «талановитий і цікавий одгук італійської поезії на нашому ґрунті». Олександра Псьол створила поезії «Свячена вода» і «Три слози дівочі», які згадував «з великою хвалою Шевченко» [8, с.]. Ці твори разом з листами О. Псьол, В. Репніної, інших вболівальників за долю Т. Шевченка були долучені до спідчої справи після його арешту у 1847 р. і часто наводились серед доказів для підтвердження вини і обґрунтування посилення режиму утримання [19, с. 192, 206, 215, 220, 223, 230, 231, 232, 235, 236, 239]. В одному з листів О. Псьол для підтримки сили духу Т. Шевченка писала: «Не бойтесь, за вас так много молится сестер ваших...» [19, с. 192].

Особливо спід відмітити активну позицію щодо підтримки Т. Шевченка письменниці Варвари Репніної. Її листи і клопотання щодо звільнення опального поета були актом високої громадянської мужності. Це викликало вкрай негативну реакцію царського уряду і було сприйнято як підтримку національного руху в Україні. В. Репніна – дочка князя М. Г. Репніна-Волконського, державного діяча, «малоросійського» військового губернатора у 1816 – 1834 рр. та Варвари Олексіївни, онуки останнього гетьмана України Кирила Розумовського. До родини Репніних-Волконських належав і декабрист Сергій Волконський, рідний брат батька В. Репніної. Вона була палкою шанувальницею творчості Т. Шевченка, надавала йому значну допомогу. Тому у відповідь на настійні клопотання Варвари Миколаївні щодо звільнення Шевченка начальник III відділу граф О. Орлов з санкції Миколи I пригрозив В. Репніній: «По высочайшему государя императора разрешению, имею честь предупредить Ваше сиятельство как о неуместности такого участия вашего к рядовому Шевченке, так и о том, что вообще было бы для вас полезно менее вмешиваться в дела Малороссии и что в противном случае вы сами будете причиной... неприятных для вас последствий [19, с. 208].

Підтримка і реальна допомога освічених представниць вищого суспільства ув'язненим царським режимом Т. Шевченку і іншим діячам Кирило-Мефодіївського товариства, що визначили вирішення «жіночого питання» серед пріоритетних завдань, свідчила про активність жінок у сприйнятті передових ідей і готовність до співпраці задля високих ідеалів. Ця проблема потребує більш детального дослідження. Вона руйнує усталені стереотипи щодо участі жінок у національному русі України. Це підтверджує діяльність письменниць Ганни Барвінок (О. Білозерської), Марко Вовчок (М. Вілінської), Н. Білозерської

та інших, які розкрили свій талант на літературній ниві при безпомічності підтримці діячів Кирило-Мефодіївського товариства.

Теоретики національного відродження більше акцентували увагу на необхідності політичної, соціально-економічної та культурної емансидації всього українського народу. Показовим у цьому плані є трактування терміну «емансипація» у М. Драгоманова [20, с. 226-227]. Визнаючи нагальну потребу емансидації жінки, поступово її підтримуючи, М. Драгоманов водночас не сприймав фемінізму як самодостатньою ідеологією, а розглядав її у контексті національного руху за визволення українського народу [21; 22]. Такі погляди були характерні для багатьох європейських лібералів. В українському середовищі, як серед чоловіків, так і серед жінок, було чимало прихильників саме «драгоманівського» шляху емансидації. Його підтримували Н. Кобринська, О. Пчілка, Л. Українка, І. Франко, М. Павлик, С. Русова, Л. Яновська та інші, про що свідчать їх публікації.

Література:

1. Богачевська-Хомяк М. Білым по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995.
2. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006.
3. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. ХХ ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса, 1998.
4. Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении от Марии Волконской до Веры Фигнер / Э. А. Павлюченко. – М. : Мысль, 1988.
5. Максимович М. А. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827.
6. Максимович М. А. Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – Часть 1. – Кн. 1: Украинские думы; Кн. 2: Песни козацкие былевые; Кн. 3: Песни козацкие бытовые. – М., 1834.
7. Максимович М. А. Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. Часть 1. – Киев, 1849.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 538 с.
9. Данилевський Г. П. Українська старина. Матеріали для історії української літератури и народного образовання / Г. П. Данилевский. – Хар'ков, 1866. – 403 с.
10. Гоголь Н. В. Авторская исповедь // Собр. соч. в 8-ми томах. Т. 7 / Н. В. Гоголь. – М., 1984. – Т. 8. – С. 430-466.

11. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори в шести томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Держлітвидав України, 1957.
12. Писательницы России. Материалы для библиографического словаря [Электронный ресурс] / сост. Ю. Горбунов / Режим доступа : <http://book.uraic.ru/elib/Authors/Gorbunov/>
13. Белинский В. Г. Сочинения Зенеиды Р-вой. Санкт-Петербург. 1843. Четыре части // Отечественные записки. – 1843. – Т. XXXI. – С. 1 – 24.
14. Некрасова Е. С. Елена Андреевна Ган // Русская старина. – 1886. – № 9. – С. 553–574.
15. Старчевский А. В. Роман одной забытой романистки // Исторический вестник. – 1886. – Т. XXV, сентябрь, с. 509–531.
16. Тургенев И. С. Полн. собр. соч.: В 28 томах. Т. 5 – М. -Л. : АН СССР, 1963.
17. Ган Е. А. Идеал // Библиотека для чтения. – 1837. – Т. 21. – С. 115–180.
18. Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького. – Ф. «Пушкінський». – Рукопис, 17/6.
19. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814 – 1861. Видання друге перероблене та доповнене /За ред. Є. П. Кирилюка. – К. : Вища школа. – 1982.
20. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. // Драгоманов М. П. Политические сочинения / под. ред. И. М. Грэвса и Б. А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1. – Центр и окраины. – С. 217–267.
21. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558.
22. Б. Гринченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / НАН України. Інститут української археографії. – К., 1994.

УДК 340.15

*Грукак В. О., Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет*

СТВОРЕННЯ КІЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 – 1831 рр.

В статті висвітлюються питання організації зусиль влади по створенню Київського генерал-губернаторства, показані передумови створення та головні напрямки його діяльності.

В статье рассматриваются вопросы организации усилий власти по созданию Киевского генерал-губернаторства, освещены предпосылки создания и главные направления его деятельности.

The questions of organization of government's efforts on creation of the Kievan general governor, pre-conditions of creation and main directions its activity are lighted up in the article.

Актуальність вивчення процесів, що відбувалися в українській історії у дореволюційний період, пов'язана з особливостями соціального розвитку і політичними реаліями сьогодення, коли переосмислюється історичний досвід, набутий під час перебування українських земель під владою інших держав.

XIX ст. в українській історії було часом формування й поширення на українських теренах централізованого імперського управління. Модернізація і раціоналізація управлінських структур в Російській імперії спричинялася до неухильного, поетапного і поступового одержавлення найважливіших напрямів соціально-економічного й культурного життя національно-етнічних регіонів імперії. Дослідження досвіду державного управління викликало й продовжує викликати особливий інтерес науковців та практиків. Це потрібно для створення ефективної системи державної влади, вдосконалення діяльності органів влади на місцях.

Зазначимо, що створенню Київського генерал-губернаторства передувала історія трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), приєднання Правобережної України до Російської імперії та поділу на Київську, Подільську і Волинську губернії. Тривалий час уряд намагався вирішити тут найскладніші управлінські питання, обертися на співпрацю з місцевою елітою, яка утратила передусім політичні права. Згідно домовленостей було укладено остаточний текст трактату між Росією, Пруссією і Австрією, за яким в кордонах Російської імперії залишалися Литва, Західна Білорусь, Волинь, Київщина й Поділля, ліквідовувалося польське громадянство і правові поняття польської державності і це відкривало перспективу залучення до служби російському урядові великої армії освічених чиновників. Еліті були визначені досить ліберальні умови співпраці. Однак частина шляхти, яка вже мала досвід політичної нації Польського Королівства, не могла змиритися з утратою незалежності, не прийняла запропонованих умов та взяла участь у повстанні Т. Костюшка 1794 р.

Згодом після ліберального правління Олександра I до влади в імперії прийшов Микола I, який після придушення польського повстання 1830-1831 років різко змінив своє ставлення до Польщі. Новий імператор вдався до активної наступальної політики щодо зросійщення краю. Царство Польське позбавлялося автономії і вводилося до складу Російської імперії, а правобережна шляхта усувалася від владних повноважень. Спершу було закрито Віленський університет та Кременецький ліцей, з Вільно до Санкт-Петербурга перенесено

римо-католицьку духовну й медико-хірургічну академії, закрито 245 навчальних закладів, продовжували функціонувати лише 19. Передбачалося здійснити корінну реформу освіти з переорієнтацією її ідеологічних основ. Для здійснення цих завдань створювався новий, Київський учбовий округ (1832 – 1918), із досить чітко визначеними функціями – протистояти польській освітній традиції з повною заміною її російською школальною системою.

Новий політичний курс уряду мали впроваджувати адміністративні установи, які діяли відповідно до нових політичних пріоритетів. Уряд кількома законодавчими актами 1831 і 1832 рр. змінив назви посад на російський лад, запровадив російську мову у діловодстві, обумовив, що карні та слідчі справи з'ясовуються на основі російського законодавства, за виключенням тих, що не підпадають під його чинність. Поширило російські порядки щодо виконання земських та рекрутських повинностей.

Після придушення польського повстання у 1831 р. для управління «...губерніями, от Польши возвращенными» Російській імперії за трьома поділами Речі Посполитої, був створений Комітет у справах Західних губерній, який мав займатися питаннями управління цих губерній. Зазначимо, що вже до його створення існував Особливий комітет у складі О. Голіцина (голова), Д. Блудова та Д. Дацькова, створений зразу ж після початку повстанських дій у Польщі. На його засіданнях розглядались пропозиції представників місцевої влади щодо русифікації приєднаних від Речі Посполитої територій. За результатами такої діяльності було створено журнал – «всеподданейший» звіт з рішеннями, прийнятими з приводу цих міркувань і пропозицій. У подальшому вони стали своєрідною програмою дій для Комітету у справах Західних губерній, склад якого за час майже 17-річного існування (1831-1848) досить часто змінювався. Спочатку до нього входили голова Державної ради і Комітету міністрів В. Кочубей та члени – міністр фінансів Є. Канкін, колишній міністр народної освіти, член Державної ради О. Голіцин, майбутній голова Державної ради і Комітету міністрів М. Новосильцев, міністр внутрішніх справ Закревський, керуючий духовними справами іноземних сповідань Д. Блудов, майбутній міністр юстиції Д. Дацьков. Згодом членами комітету були відомі царські сановники: В. Панін, П. Кисельов, І. Васильчиков, О. Бенкендорф, Л. Перовський, О. Орлов, Ф. Вронченко та ін.

У засіданнях Комітету приймали участь генерал-губернатори Південно-Західного та Північно-Західного країв. За період свого існування Комітет засідав 145 раз. Найбільш активно він засідав у: 1831 р. – 13 засідань; 1832 р. – 16; 1833 р. – 10; 1836 р. – 10; 1839 р. – 13; 1840 р. – 19; 1841 р. – 10 засідань. У всі інші роки кількість засідань була від 3 до 8 раз [1, с. 512-528].

На перших засіданнях, окрім організаційних, вирішувались також питання управління західними губерніями. Пропозиції губернської влади полягали у необхідності змінення її керівництва російськими чиновниками і дворянами, розширення поліцейського та судового апарату. Адміністративні установи Правобережної України мали впроваджувати у життя новий політичний курс уряду, визначений після придушення повстання. Вже в ході повстанських дій Подільська і Волинська губернії були оголошені на військовому стані з підпорядкуванням їх головнокомандувачу російської армії фельдмаршалу графу І. Дібичу. [2, № 4155]. Подільським і волинським тимчасовим військовим губернатором став генерал-лейтенант Я. О. Потьомкін, а після його смерті у лютому 1831 р. виконання обов'язків губернатора було покладено на генерал-ад'ютанта графа В. Левашова. 22 січня 1832 р., із заснуванням Київського генерал-губернаторства, цей тимчасовий захід було скасовано. 4 лютого того ж року В. В. Левашову доручалося й управління цивільними справами Київської губернії. Хоч він і не мав достатнього досвіду адміністративної роботи, але показав себе хорошим виконавцем волі імператора, будучи керівником військового суду над повстанцями Семенівського полку (1821), членом Верховного карного суду у справах декабристів (1826) і учасником військових кампаній.

Утворення Київського генерал-губернаторства було, безумовно, викликане польським повстанням 1830-31 рр., яке різко змінило становлення Санкт-Петербургу до приєднаних від Речі Посполитої Західних губерній. В подальшому Правобережна Україна стала аrenoю гострого протистояння польського і російського впливів, історичного досвіду та традицій державного життя. І це протистояння спостерігалось впродовж всього XIX – поч. ХХ ст. [3, с. 53]

Наявність цього факту обумовила особливі форми і напрями діяльності Київського генерал-губернаторства, адміністративна діяльність якого тісно поєднувалась з військовими. На посаді генерал-губернаторів центральна влада призначала військових державних діячів, які вже мали великий військовий досвід. Тому процес інкорпорації Правобережної України в імперські структури здійснювався досить жорсткими засобами. Зокрема, після повстання царський уряд розпочав посиленій наступ на залишки адміністративно-судової автономії, переслідуючи мету повністю уніфікувати адміністративний апарат Правобережної України.

30 жовтня 1831 р. набрав чинності основний закон, за яким місцеві адміністративні структури наділялися особливою силою влади та ліквідовувалася будь-яка відмінність всіх присутственних місць і посадових осіб у західних губерніях: департаменти головних судів ставали

палатами з кримінальних справ, повітові земські суди – повітовими судами, ліквідовувалися гродські суди. Призначення радників у губернські правління здійснювалось за узгодженням з міністерствами військовим губернатором; городничих і поліцмейстерів – цивільним губернатором. Останнім та засідателям земських судів, яких призначала влада, надавалося подвійне жалування. Скасовувалися також посади підкоморіїв, коморників, возних і хорунжих, яких не мали російські державні структури. За поданням київського і віленського військових губернаторів їхні функції передіняли межові суди. Як і у великоросійських губерніях, вводилися совісні суди. [4, № 4894; 5, № 5068].

Перший призначений на посаду київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора генерал-ад'ютант В. В. Левашов продовжив законодавчі ініціативи свого попередника київського військового губернатора П. Ф. Желтухіна. За висновком Державної Ради, затвердженим імператором, російська мова запроваджувалася в судочинство не лише у Київській, а й в Подільській і Волинській губерніях. У липні 1832 р. В. В. Левашов звернувся до міністерства внутрішніх справ, запропонувавши чисельно збільшити повітові комісії, які були створені для перепису і видання документів, що закріплювали новий статус польської шляхетської верстви [5, № № 5354, 5407, 5482].

Основним об'єктом репресій після придушення повстання 1830-1831 рр. стала польська шляхта, яка прийняла в ньому активну участь. Учасники повстання зазнали адміністративних, політичних та економічних репресій.¹¹ [4, № № 4444, 4535, 4711] Зокрема, у той час у Правобережній Україні було конфісковано 1124 маєтки та багато інших матеріальних цінностей. [6, с. 143-144] Однак в подальшому багато польських поміщиків повернули свої маєтки назад, використавши родинні та інші зв'язки. І тому після поразки повстання особливих змін у землеволодінні на Правобережжі України у I половині XIX ст. не відбулося.

Одним із спланованих проти польської шляхти заходів на той час було рішення про депортацію п'яти тисяч шляхетських родин з Подільської губернії на Кавказ. В листопаді 1831 р. барон Корф, який очолював Комітет у справах Західних губерній, повідомляв подільському губернатору Луб'яновському про те, що його губернія вибрана як експериментальна для проведення депортації польських родин.

До цієї справи залучалось військове міністерство і військові губернатори. Однак, не дивлячись на всі намагання влади реалізувати проект депортації шляхетських родин на Кавказ, результат цих зусиль був малий.

В той же час у правобережніх українських землях розпочався процес декласації дрібної шляхти, яку позбавляли її станових прав і привілеїв. Цей захід, на відміну від попереднього, приніс бажані для влади результати і проводився впродовж тривалого періоду. В процесі ревізії титулів вже на листопад 1833 р. на Правобережжі було декласовано понад 70 тис. (з 410-ти тис.) осіб польської шляхти. [7, с. 164-165]

В ході процесу декласації шляхти дворянські зібрання Правобережжя поступово втрачали свої права та функції. І з серпня 1834 р. дворянські депутатські зібрання Правобережжя втратили одну з головних своїх функцій – видання і реєстрацію генеалогічних доводів. Це питання з того часу знаходилось під безпосереднім контролем імперської влади.

Особливо великих зусиль для реалізації урядового курсу доклав київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков. Впродовж його 15-річного управління Південно-Західним краєм (1838 – 1852) була розроблена і активно впроваджувалась в життя велика програма заходів з русифікації правобережніх українських губерній. [8] Разом із соціальними змінами в житті впроваджувалася на противагу полонізації ідеологічна доктрина, за якою Правобережна Україна оголошувалася споконвічно «російською» з місцевим односплемінним та одновірним населенням. Були започатковані нові форми інкорпорації краю у російській державній структури, визначено ряд пріоритетних заходів, зокрема: закінчити ревізію дворянських справ, реорганізувати поліцію, поставивши її в своє пряме підпорядкування.

Створюючи Київське генерал-губернаторство, російський уряд сподівався пришвидшити на Правобережжі України темпи інтеграційних перетворень шляхом окремих заходів, структурувати польську шляхту з метою уподібнення її соціальної структури до російської. Однак, проблеми поставлені перед генерал-губернаторами, виявилися значно складнішими, а їхнє вирішення розтягнулося аж до початку ХХ ст.

Література:

1. Архипова Т. Г. Комитет Западных губерний 1831-1848 годы. (К истории политики царизма в отношении национальных окраин) / Т. Г. Архипова // Труды МГИАИ. – М., 1970. – Т. 28. – С. 512-528.
2. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1830. – Т. 5. – Отд. 2: 1830.
3. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 49-58.
4. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1832. – Т. 6. – Отд. 1: 1831.
5. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб., 1833. – Т. 7: 1832.

6. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30-40-х роках XIX ст. // Українське слов'янознавство. – 1972. – № 6. – С. 143-144.
7. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.) / Д. Бовуа; пер. з франц. – К. : Інтел, 1996. – 415с.
8. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5 – 32; № 6. – С. 90 – 131.

УДК 340.15(477).«1864»:347.97/99.001.73

Павелко В. О., НУ «ОЮА»

СУДОВА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ

У статті розглядається судова система на українських землях Російської імперії за судовою реформою 1864 року, а також причини її проведення, встановлення структури, функцій та повноважень судових органів у означеній період. Звертається увага на судові статути 1864 року, які внесли в російський та український судоустрій важливі елементи правосуддя.

В статье рассматривается судебная система на украинских землях Российской империи по судебной реформе 1864 года, а также причины ее проведения, установления структуры, функций и полномочий судебных органов в определенный период. Обращается внимание на судебные уставы 1864 года, которые внесли в российское и украинское судоустройство важные элементы правосудия.

In the article the judicial system is examined on Ukrainian earths of the Russian empire of XIX is beginning of XX age, and also functions and plenary powers of judicial bodies in a certain period. Attention applies on judicial regulations 1864 years, which brought in the important elements of justice in Russian and Ukrainian justice.

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні велика увага приділяється проблемам судоустрою і судочинства. І це цілком закономірно, оскільки суд є найважливішим гарантом прав людини і громадянства: саме через нього відбувається захист і поновлення порушених прав. Важливість наукової розробки даної проблеми сумнівів не викликає, оскільки окремі питання, щодо судової системи на українських землях Російської імперії за судовою реформою 1864 року, ще й досі залишаються недостатньо дослідженими. Тема є актуальну і має

особливe значення в наш час для створення основ правової держави, громадянського суспільства, формування реальної демократичної системи, створення цілісної системи надійного державного захисту загальногромадянських інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми, дає підстави стверджувати, що різні аспекти цієї проблематики в різні часи висвітлювалися в працях дореволюційних, радянських і сучасних представників суспільних наук – істориків, правників, політологів: А. Ф. Коні [2], Д. А. Шигаль [8], І. В. Гессен [1], О. Ю. Костюченко [3], С. П. Мокринський [4], С. Ю. Обрусна [5].

Метою даної статті є дослідження судової системи Російської імперії на українських землях за судовою реформою 1864 року, що обумовлює такі завдання: з'ясувати причини проведення судової реформи 1864 року, комплексно вивчити історичний досвід створення і розвитку судової системи і її окремих інститутів по судовій реформі 1864 року, зокрема інституту мирових суддів в другій половині XIX – початку ХХ ст., вияснити особливості даного інституту, сформувати на цій основі рекомендації та пропозиції щодо використання позитивного досвіду того часу для удосконалення діяльності судів в теперішній час.

Дореформена судова система викликала незадоволення як у влади, так і у населення. Це можна пояснити рядом причин: громіздка система судів, ускладнений доступ до правосуддя, низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства, соціальна незахищеність суддів, становість, негласність суду, невіддільність від адміністрації, відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, затяжному характеру розгляду справ тощо.

Можна навести ряд прикладів, які характеризували тодішню судову систему. Так, І. Гессен, вказуючи на незадовільний стан фінансування судових установ, наводив факти про те, що фінансування судової палати в губерніях обходилось від 3 тис. рублів до 4 тис. 700 рублів у рік, у той час як на губернські правління виділялось 20 тис. рублів, казенної палати – до 30-ти тисяч рублів 65 копійок у рік, у порівнянні голови казенних палат – 4 тис. 406 рублів у рік [1, с. 9].

М. Стояновський наголошував, що більшість суддів не лише у магістратських і ратушних судах, а й повітових неграмотні або малограмотні, через що й зустрічалися «шедеври» у назвах судових справ: «об угрозах гражданина Н. учинить над собою різьбу», «о найденных в лесу костях, неизвестно кому принадлежащих, по видимому солдатских (по причине найденной между ними солдатской пуговицы» [1, с. 217].

Р. Уортман, намагаючись зрозуміти причини стану речей у судової системі того часу та причини незадоволення нею влади, дійшов

до висновку, що російські імператори не засвоїли принципів європейського абсолютизму і за зразок брали лише запроваджені ним форми, а коли запроваджений порядок ішов у розріз із суттю їх самодержавної політики, вони відміняли проголошені принципи верховенства права [7, с. 43].

Судова реформа 1864 року, відображенна в чотирьох законодавчих актах, прийнятих 20 листопада 1864 року, значно змінила судову систему, упорядкувавши її та установивши принцип двох інстанцій. Першою інстанцією були мирові суди, які складалися з двох ланок: 1) дільничний мировий суддя (зазвичай, у повіті було декілька дільниць мирового окружного суду, кожна з яких об'єднувала по кілька волостей), почесний мировий суддя (не мали спеціальної дільниці); 2) повітовий з'їзд мирових суддів – апеляційна інстанція для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загальною касаційною судовою інстанцією, яка поширювалася на мирові суди, було визначено Сенат [13, с. 33].

Стосовно українського регіону організаційні особливості інституту мирових суддів виявилися із самого початку здійснення реформи. Є розбіжності у строках введення інституту мирових суддів. Наприклад, тільки в 1867 році мирові суди було введено в Харківській губернії та в частині Катеринославської, у 1869 році – вже не всій території Катеринославської, а також у Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях, і лише в 1871 році – в Київській, Волинській та Подільській. Порядок формування мирових суддів у лівобережних та правобережних українських губерніях був різним: стосовно Лівобережжя діяли основні положення Судових статутів 1864 року і мирові судді тут обиралися земськими повітовими зборами, на Правобережжі як судді, так і голови з'їздів мирових суддів призначалися від урядів. Причини таких значних розбіжностей були сутто політичні: побоюючись поширення нещодавнього польського повстання на території Правобережжя, царський уряд зберіг за собою повний контроль над новими судовими органами. Такі заходи звичайно негативно впливали на цілісність правового простору тогочасної України, заважали виробленню єдиної практики мирових суддів у межах українських територій, негативно позначалися на стані захисту прав і свобод місцевих жителів. Але слід відзначити і позитивний фактор, що порівняно з регіонами Російської імперії український став одним із перших, де мирові суди були засновані безпосередньо в перші 5 – 7 років від початку здійснення судової реформи [4, с. 5]. Ця гілка влади була виборною, мирові судді обиралися повітовими земськими зборами, а у Москві, Петербурзі та Одесі – місцевими думами строком на три роки.

Певної специфіки в Українських губерніях набувала і системи виборів мирових судів. Так, згідно зі ст. 19 «Заснування судових установлень», кандидат в мирові судді поряд з відповідністю загальним умовам вступу на суддівську службу, повинен мати: 25-річний вік, чоловіча стать і моральна бездоганність – повинні були відповідати ще й вимогам трьох цензів: місцевого, освітнього та майнового [14, с. 19].

На момент здійснення судової реформи 1864 р. в Російській імперії не було в достатній кількості підготовлених фахівців – правознавців. За деякими даними з 1821 по 1861 роки юридичні факультети Росії разом з ліцеями і училищами правознавства випустили всього 9 тисяч осіб [9, с. 292]. Звісно, що такої кількості спеціалістів для потреб мирового суду було недостатньо, а тому було вирішено розширити освітній ценз і допустити до обрання в мирові судді осіб, які отримали освіту у вищих чи середніх навчальних закладах, а також і тих, які пропрацювали не менше трьох років на таких посадах, «при відправленні котрих могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ» [14, с. 19]. Як бачимо, що в останньому випадку взагалі не вимагалось ніякої освіти, що збільшувало можливість проникнення до мирового суду осіб далеких від правосуддя.

Показники по українських губерніях щодо числа мирових суддів з вищою освітою: Катеринославська 61,5 %, Полтавська 63,5 %, Харківська 56,8 %, Чернігівська 68,6 % [6, с. 210].

За законом «Заснування судових установлень» ст. 34 допускалося обрання в мирові судді й осіб, які не відповідали цenzовим умовам. Ця стаття в українських губерніях отримала досить широке застосування. Земства вельми цінили це правило, оскільки воно надавало їм право вибирати освічених і відомих своїми громадськими заслугами людей, які намагалися зробити особистий позитивний внесок у справу мирової юстиції, але при цьому не володіли необхідним майновим цензом [13, с. 34].

Мирове правосуддя на території лівобережних українських губерній було поставлене на досить високий рівень. Про це можуть свідчити дані щодо матеріального забезпечення мирових суддів. Наприклад, у Харківському мировому окрузі Харківської губернії мирові судді отримували досить велику винагороду за виконання своїх обов'язків. Так, у 1867 році земські повітові збори своєю постановою призначили винагороду Харківським мировим суддям у сумі 2200 рублів на рік кожному, а в 1868 році – 3200 рублів. Усього ж на утримання мирового суду Харківського округу було призначено 27312 руб., що на той час було досить великою сумою [12, с. 25].

Слід відмітити, що характерною особливістю для мирових суддів в українських губерніях була наявність у багатьох судово-мирових

округах посад додаткових і запасних мирових суддів, у яких було призначення заміщати діючих дільничних суддів у випадку перевування їх у відпустці, хвороби або звільнення із служби. Про заснування цих посад до повітових земських зборів надходили пропозиції, за результатами розгляду яких і приймались відповідні рішення. Згідно з цим, 26 травня 1880 року Харківськими повітовими зборами було розглянуто клопотання Харківського з'їзду мирових судді про введення у Харківському мировому окрузі посади додаткового мирового судді [10, с. 11].

До системи загальних судів входили окружні суди (суд першої інстанції в цивільних і кримінальних справах у межах декількох повітів) та судові палати (друга ланка загальної судової системи, одна на декілька губерній, а також орган досудового управління). В Україні було створено 25 окружних судів. Апелювати на вироки окружних суддів, постановлених без участі присяжних засідателів, можна було до відповідних судових палат, яких в Україні було три: Одеська, Харківська, Полтавська. Касаційною судовою інстанцією був Касаційний департамент сенату. Особливе місце в системі загальних судів посідав Верховний кримінальний суд, що розглядав справи про найбільш важливі державні злочини.

Провідною ланкою в системі загальних судів був окружний суд, який розглядав усі цивільні та нескладні кримінальні справи у складі трьох постійних членів суду. Окружний суд мав ознаки державного органу, що виконував не тільки судові, а й прокурорсько-наглядові, слідчі, нотаріальні функції, а тому мав у своєму складі слідчих, прокурорів, нотаріусів. Найбільш важливі кримінальні справи в окружному суді виносили на розгляд 12 присяжних засідателів, списки яких складали земські та міські управи за погодженням із губернатором або градоначальником [13, с. 19].

У процесі судової реформи було реорганізовано систему прокурорських органів, запроваджено інститут адвокатури і нотаріату. Прокуратура мала забезпечити неухильне застосування законів, недоторканість казні і державного майна, а також виступати від імені осіб, які не могли себе захистити, підтримувати від імені держави кримінальне переслідування, добиватися розслідування злочинів і підтримувати обвинувачення в суді. Прокуратура за Судовими статутами 1864 року в українських губерніях (Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській, Чернігівській, київській, Волинській, Подільській) була створена в кожній із ланок системи загальних судів для участі у судових засіданнях, нагляді за судами, слідством і місцями ув'язнення. Очолював прокуратуру російської імперії генерал – прокурор. Для виконання прокурорських обов'язків у Загальних Зборах

Касаційних Департаментів Сенату було запроваджено посаду особливого обер-прокурора, та їхніх помічників – товаришів прокурора. При кожному окружному суді та при кожній судовій палаті також запроваджувались посади прокурорів та їх помічників. Товариші прокурорів і обер-прокурорів перебували під керівництвом тих прокурорів і обер-прокурорів, при яких вони знаходилися. Прокурори окружних судів підпорядковувались прокурорам судових палат, а ті, як і обер-прокурори, були в безпосередній залежності від міністра юстиції [11, с. 98].

Судові палати були апеляційною інстанцією для окружних судів по справам, які розглядалися без участі присяжних засідателів та першої інстанції по найважливішим справам (справи про державні та службові злочини) проти управління. До судової палати також були віднесені справи проти релігії. Попереднє слідство велося одним із членів судової палати. Для розгляду вказаних справ судовою палатою приєднувалися губернський голова дворянства тої губернії, де була створена палата, один із повітових голів дворянства, один із городських голів і один із волостних старшин, тобто станові представники. Це являлось вагомим пережитком феодально-станової судової системи.

Над усіма судовими всеми органами стояв Сенат – орган, склад якого формувався по указу імператора. Сенат являвся верховним касаційним судом для всіх судових органів держави, але він міг бути і судом I інстанції по справам особливої важливості (наприклад, злочини, які скосні високопоставленими чиновниками). В 1872 році при Сенаті було створено «Особлива присутність для розгляду справ про державні злочини і противаконні організації», в склад якого увійшли назначені імператором станові представники (голова дворянства, місцевий голова та волосний старшина).

У процесі історичного розвитку стадії перегляду судових рішень, його види поступово звелись у Статуті кримінального судочинства 1864 року до таких: окрім оскарження, апеляція, касація та відновлення кримінальних справ. Відмінність між ними полягала у відмінності судових рішень; із них постанови та ухвали підлягали окремому оскарженню, вироки неостаточні переглядалися у порядку апеляції, вироки остаточні – в порядку касації, якщо вони не набирали остаточної законної сили; щодо вироків, які набрали законної сили, то для перегляду їх допускався тільки винятковий шлях відновлення. Неостаточними вироками вважалися вироки, поставлені мировим суддею або окружним судом без участі присяжних засідателів. Вони підлягали оскарженню в апеляційному порядку та стосовно будь-якої неправильності при провадженні справи та постановленні вироку. Вироки, постановлені окружним судом з участю присяжних

засідателів, судовою палатою зі становими представниками, а також з'їздом мирових суддів та судовою палатою як судами другої ланки вважались остаточними і могли бути оскарженими тільки в касаційному порядку [11, с. 255].

Дослідивши історичний шлях зародження та становлення судової системи на території українських земель XIX – початку ХХ ст., можна зробити висновок, що причинами проведення судової реформи 1864 року були громіздка система суддів, ускладнений доступ до правосуддя, низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства, соціальна незахищеність суддів, становість, негласність суду, невіддільність від адміністрації, відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, затяжному характеру розгляду справ. Судова реформа 1864 року в корінь змінила увесь судовий лад того часу. У результаті проведених перетворень утворилася чітка інстанційна судова система, що складається із суддів першої інстанції, апеляційних судів і касаційного суду.

Література:

1. Гессен И. В. Великие реформы 60-х гг. в прошлом и настоящем. Судебная реформа / И. В. Гессен. – СПб. : кн. изд-во П. П. Геркушина и К., 1905. – 267 с.
2. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М. : изд-во И. Д. Сытина, 1914. – 295 с.
3. Костюченко О. Ю. Історія зародження та розвиток інституту апеляційного оскарження судових рішень на території України / О. Ю. Костюченко // Судова апеляція. – 2006. – № 2. – С. 107 – 124.
4. Мокринский С. П. Выборный мировой суд. – Пг. : Сенат. тип., 1914. – 66 с.
5. Обрусна С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи 1864 року / С. Ю. Обрусна // Наше право. – 2010. – № 2, Ч.1 – С. 81 – 87.
6. Окунев Н. К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей // Журн. Мин-ва юст. – 1896. – № 2. – С. 207-212.
7. Уортман Р. С. Властители и судьи: Развитие правового создания в имперской России / Р. С. Уортман. – М. : Новое литературное образование, 2004. – 520 с.
8. Шигаль Д. А. Організаційні особливості інституту мирових суддів, введеного за судовою реформою 1864 року на території Українських губерній / Д. А. Шигаль // Теорія і практика правознавства. – 2011. – Вип. 1. – С. 21 – 27.
9. Достаточное ли у нас число образованных людей для осуществления судебной реформы? // Журн. Мин-ва юст. – 1863. – № 4. – С. 291-294.

10. Журнал № 2 от 26 мая 1880 г. // Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда с 25 по 30 мая 1880 г. – Харьков : Тип. Варшавчика, 1880. – С. 8-13.
11. Российское законодательство X – XX веков: в 9-ти томах. – М., 1984. – Т 8. – 496 с.
12. Смета уездного земского денежного сбора по Харьковскому уезду на 1869 г. // Журн. экстрен. земс. собрания Харьков. уезда, бывшего в ноябре 1868 г. – Харьков : Универ. тип., 1869. – С. 20-27.
13. Учреждение судебных установлений // Российское законодательство X – XX веков: В 9-ти томах. – М., 1984. – Т. 8. – С. 33 – 41.
14. Учреждение судебных установлений // Судеб. Уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны: 20 нояб. 1864г. – 2-е доп. изд. – СПб. : Изд-во Гос. Канц., 1867. – Ч. 3. – V, LIII, 567с.

УДК 340.15:477.74.18¹¹

Юрій І. А., ОДУВС

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60 – 70-ТИ РОКИ XIX СТ.)

В статті розглядається проблема реорганізації державної влади на півдні Російської імперії в руслі реформаційних процесів 60-70-х років XIX ст., започаткування ідеї створення в межах сучасної Одещини окремої адміністративно-територіальної одиниці з особливим управлінням та її правового забезпечення.

В статье рассматривается проблема реорганизации государственной власти на юге Российской империи в русле реформационных процессов 60-70-х годов XIX ст., зарождение идеи создания в пределах современной Одесской области отдельной административно-территориальной единицы с особым управлением и ее правового обеспечения.

The problem of government's reorganization in the south of Russian empire during reformatory processes of 60 – 70 years of 19 century, origin of creation's idea within modern Odessa area of a separate administrative and territorial unit with special management and its legal maintenance are considered in the article.

У лютому 2012 р. Одеська область святкує свій 80-річний ювілей. У період підготовки до урочистостей з нагоди 80-річчя з'явилося ряд наукових публікацій, організовані виставки, присвячені значним досягненням і втратам Одещини на проайденому шляху. Слід констатувати, що навіть поверховий огляд представлених робіт свідчить про значні здобутки науковців у дослідженні історії регіону.

Однак окремі важливі віхи розвитку Одещини потребують більш детального історико-правового аналізу, що зумовлює актуальність визначеній проблеми.

Рішення щодо створення на території Української Соціалістичної Радянської Республіки п'яти областей: Харківської, Київської Вінницької, Дніпропетровської та Одеської було прийняте 9 лютого 1932 р., на IV позачерговій сесії ВУЦВК XII скликання, яка відбулася у тодішній столиці м. Харкові. Про прийняття цієї постанови було оголошено у черговому номері «Вістей ВУЦВК» – 10 лютого 1932 р., а її повний текст був оприлюднений 29 лютого 1932 р., на сторінках «Збірника законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України». У відповідності з постановою на території п'яти новоутворених областей УССР були засновані виконавчі комітети. Метою такого рішення була вказана необхідність забезпечення успішного виконання завдань соціалістичного будівництва і посилення конкретного керівництва всіма галузями народного господарства [1, с. 41 – 45]. Області були створені для того, щоб було зручніше керувати, зокрема, й продзаготівлями на місцях. (Заснування областей у 1932 р. співпадає у часі з початком Голодомору в Україні). До того моменту вся Україна була поділена на райони, округи, керувати якими з Харкова було дуже складно. Тобто з утворенням областей було здійснено перехід з двохступеневої на трохступеневу систему управління (центр – область – район).

В перші роки радянської влади зберігався адміністративно-територіальний поділ на губернії, як і в Російській імперії, з деякими змінами у їх складі. Одеська губернія була виділена з Херсонської губернії, існувала з 16 квітня 1920 р. до 1 серпня 1925 р. До її складу входило шість повітів, з 1923 р. – округ. Тобто, виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю області у 1932 р. було здійснено з врахуванням історичного досвіду поділу на губернії з внесенням коректив за вимогами часу. Крім того, значний інтерес представляє проблема організації державної влади з врахуванням конкретної геополітичної ситуації в історичному вимірі і територіальних особливостей південного регіону.

Окремі аспекти вказаної у темі статті проблеми розглядалися у працях дореволюційних дослідників Д. Г. Атлас, А. Д. Градовського, В. М. Грибовського; А. О. Скальковського К. М. Смольянінова, а також сучасних істориків В. В. Дмитрієва, С. М. Стременовського, П. Херліхі, Р. К. Феденьова, О. П. Якубовського [2 – 10]. Тема не втратила своєї актуальності і потребує більш детального історико-правового аналізу.

Метою цієї статті є розгляд проблеми реорганізації державної влади на півдні Російської імперії в руслі реформаційних процесів

60 – 70-х років XIX ст., зародження ідеї створення в межах сучасної Одещини окремої адміністративно-територіальної одиниці з особливим управлінням та її правового забезпечення.

Доцільність виділення Одещини в окрему особливу адміністративно-територіальну одиницю обговорювалася спільнотою південного регіону Російської імперії і в урядових колах, починаючи з середини XIX ст. З 1803 р. тут існувало градоначальництво, яке мало важливе значення як для розвитку міста, так і південного регіону. Одеське градоначальство постійно було в центрі уваги новоросійських генерал-губернаторів.

Невизначеність відносин між херсонським губернатором і одеським градоначальником, надзвичайні труднощі розмежування у практиці їхньої діяльності неодноразово давали привід для непорозумінь різного характеру і клопотань генерал-губернаторів про дарування Одесі цілком самостійного й незалежного від губернського начальства управління. Непорозуміння ці згладжувалися, певною мірою, тими відносинами, які склалися завдяки функціонуванню в Одесі канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Проте протиріччя в управлінні краєм, нечіткість відносин між херсонським губернатором і одеським градоначальником час від часу давались взнаки, негативно впливали на успішність справ у регіоні. Про це свідчать висновки одеського градоначальника О. І. Казначеєва, який був призначений у 1848 р. після більш як десятилітньої перерви між градоначальництвом і управлінням містом військовим губернатором (1837 – 1848 рр.). Тобто, з відновленням градоначальництва у 1848 р. питання узгодження вище зазначених протиріч залишалося відкритим [11, арк. 261].

Зважаючи на швидкий промисловий розвиток регіону і важливе торговельне значення м. Одеси, що не вживалося з тотальною залежністю від віддаленого адміністративного центру, градоначальники і новоросійські генерал-губернатори постійно прагнули встановлення тут єдності адміністративної влади. Для зміцнення економічного й адміністративного значення Одеси, враховуючи очевидний вплив міста на суспільний розвиток всього краю, генерал-губернатори на основі висновків градоначальників неодноразово порушували питання про заснування на базі Одеського градоначальства особливої губернії.

В офіційних поданнях містилися також клопотання щодо більш чіткого визначення прав одеського градоначальника. Серед аргументів приводилися такі тези: а) застосування до одеського градоначальника «Наказу губернаторам» було недоцільним при існуванні в Херсоні діючих за «Общим губернським учреждением» установ, діяльність яких поширювалася й на Одесу [12; 13]; б) узаконення щодо управління

градонаочальствами (ст. 1 – 14), не відповідаючи вимогам часу взагалі, ні умовам Одеси особливо, не могли служити керівництвом для одеського градонаачальника, який не міг знайти твердої опори для своїх дій ні в загальних законах, ні в «Особом учреждении» [14, арк. 18]. Тут мається на увазі «Особое губернское учреждение» і ст. 1 – 14 щодо управління градонаочальствами з доповненнями 1868 р. У Зводі законів Російської імперії 1876 р. частина 1 називається «Общее губернское учреждение», другого тому «Своду общих губернских учреждений», а у виданні 1892 р. – «Общее учреждение губернское» [15; 13]. Вони також містять ці статті, але з деякими змінами.

Пропозиції новоросійського генерал-губернатора щодо реорганізації градонаачальницького управління в особливі губернське були викликані тим, що при дотриманні у повному обсязі всіх узаконень, чинних у Херсонській губернії на підставі «Общего губернского учреждения», було неможливо чітко розмежувати права й обов'язки одеського градонаачальника і херсонського губернатора. З іншого боку, існуючий порядок втасмничував багато незручностей, поділяючи адміністрацію градонаочальства між двома рівноправними особами й викликаючи тим самим непорозуміння в управлінні краєм [14, арк. 9 зв.].

Ідея заснування особливого губернського управління знаходила підтримку уряду і навіть була схвалена імператором Миколою I, який, звернувшись увагу на виняткове торговельне значення Чорноморського узбережжя, вважав корисним організувати там губернію з центром в Одесі з додатковими повноваженнями для її головного керівника. З цією метою у 1850 р. міністр внутрішніх справ граф Перовський навіть розробив проект заснування особливої Одеської губернії з центром у м. Одесі – для сприяння «торгово-промисловим успіхам місцевостей». Але через скрутний стан державного казначейства, нестачу фінансування цей проект, як і наступні клопотання генерал-губернаторів, був відкладений до кращих часів. [14, арк. 10].

Ідея виділення особливої Одеської губернії на базі діючого градонаачальництва з розширенням функцій і повноважень його головного посадовця знову відродилася у контексті реформаційних процесів 60 -70-х років XIX ст. і скасування Новоросійського генерал-губернаторства. Одеський міський голова з офіційним клопотанням щодо необхідності заснування губернії звернувся до уряду. Розгорнулася дискусія щодо доцільності і навпаки – недоцільності утворення нової губернії з окремим керівництвом. Судячи з тодішніх публікацій, при поділі Херсонської губернії на дві, до новоутвореної губернії з центром в Одесі мали відійти повіти: Одеський, Тираспольський, Ананьївський і Одеське градонаочальство. Згодом передбачалося приєднати також Балтський

повіт. У складі Херсонської губернії мали залишитися повіти: Херсонський, Єлисаветградський і Олександрівський. До них передбачалося приєднати Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії [16, с. 885, 889].

У місцевій пресі і на сторінках популярних видань від громадськості обґруntовувалася думка про те, що утворення нової губернії, заснування нової губернської адміністрації «увеличить размеж государственных налогов». На сторінках «Вестника Европы» приводилися конкретні розрахунки, які переконливо доводили, що поділ Херсонської губернії принесе більше негативних наслідків, ніж позитивних. Стосовно користі такого новоутворення для Одеси було вказано: «Одесса в настоящее время составляет и без того центр многих округов и управлений: военного, инженерного, артиллерийского, учебного, судебного, питеинно-акцизного, епархиального, таможенного, контрольного и др. Какое же может получить значение факт присоединения ко всему этому (теперь там градоначальник со многими правами губернатора) губернского правления? Разделение херсонской губернии скорее окажется бременем для жителей города» [16, с. 888]. Приводились розрахунки за даними губернського кошторису 1874 р., які доводили наступне: на долю Одеського градоначальства припадало трохи більше дев'ятої частини «земских расходов Херсонской губернии; то при учреждении губернии Одесской на г. Одессу ляжет никак не менее половины всех земских губернских сборов [Видлено в документі – I. Ю.]. Вот во что обойдется Одессе возвведение ее в ранг губернских городов!» [16, с. 888].

Після детального вивчення проблеми, зваживши всі «за» і «проти», в МВС було відкинуто ідею поділу Херсонської і утворення особливої Одеської губернії. Натомість було підтримано проект реорганізації Одеського градоначальства з наданням йому особливого статусу. Був розроблений відповідний циркуляр і направлений одеському градоначальнику М. І. Бухаріну для узгодження та доопрацювання. У циркулярі МВС та супровідному листі від 3 червня 1875 р. за підписом міністра було вказано на те, що уряд підтримує ідею встановлення єдиної адміністративної влади шляхом заснування особливого градоначальництва і подолання суперечливих тенденцій в управлінні градоначальством, що гальмували розвиток його благоустрою. Документ вимагав детального аналізу ситуації з обов'язковим врахуванням основних аспектів реформаційних тенденцій того часу і особливо – Міського положення. В документі вказувалось: «...имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство [градоначальника М. І. Бухаріна – I. Ю.], принял в соображение ст. 54 Городового положения, – высказать ваше личное мнение и дать заключение относительно

составленного в Міністерстві предположения, в связи с изложенными ниже сего вопросами...» [17, арк. 5]. Приведена у документі ст. 54 Міського положення 1870 р. стосувалася Міської думи, в узгодженні з якою потрібно було прийняти рішення [18].

Як бачимо, градоначальнику доручалося в дусі реформаційних тенденцій того часу організувати обговорення громадськістю такої важливої проблеми як реорганізація управління. Рішення про необхідність створення особливого самостійного Одеського градоначальства було ухвалене міською думою і направлене до МВС. Позиція М. І. Бухаріна щодо реорганізації градоначальництва була викладена в окремому поданні і включала відповіді на поставлені міністром питання, серед яких чільне місце займали: обґрутування необхідності уособлення градоначальником вищої адміністративної влади в Одесі, створення градоначальства як адміністративної одиниці, незалежної від управління Херсонською губернією; визначення його територіальних меж; обґрутування прав і обов'язків градоначальника у відповідності до нових реалій; які справи градоначальства потребують колегіального вирішення; якою повинна бути колегіальна установа градоначальства, параметри її діяльності та склад; необхідність заснування посади помічника градоначальника та інш. [17, арк. 8 – 21].

Вказані документи свідчать про те, що в середині 70-х років XIX ст. з зачлененням думки громадськості була здійснена спроба реорганізації інституту державної влади на півдні Російської імперії. Доопрацьований таким чином проект був направлений градоначальником в МВС і ліг в основу унікального документу – циркуляру 1876 р. «Об учреждении особого самостоятельного Одесского градоначальства», що намітив фактично програму реорганізації управління регіоном. Необхідність таких дій пояснювалась тим, що зі скасуванням генерал-губернаторства у Новоросійському краї була зведена нанівець підгримка з боку урядового представництва в Одесі. Проведення реорганізації управління необхідно «для восстановления утраченного этим городом значения, ...для удовлетворения ходатайств населения, так долго пользовавшегося представительством генерал-губернаторского присутствия» [14, арк. 11].

Проект реорганізації Одеського градоначальства після доопрацювання і узгодження з іншими міністерствами 1 квітня 1877 р. був внесений міністром МВС до Державної Ради для остаточного узаконення. У його супровідній записці міністр підкреслював важливість його втілення в життя для розвитку південного регіону Російської імперії [19, арк. 11]. Проте Державна Рада зволікала з остаточним узаконенням рішення МВС, а з початком російсько-турецької війни у квітні 1877 р. питання щодо удосконалення градоначальництва було відкладене на

невизначений час. Натомість, в Одеському градоначальстві на період російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. був оголошений воєнний стан. Градоначальник генерал-майор В. В. Левашов, який обіймав цю посаду з 1876 р., у 1877 р. отримав додаткові повноваження військового губернатора, а його управління було відповідно переіменоване, «вследствие чего местная власть приобрела все необходимые полномочия для самостоятельной деятельности» [19, арк. 12]. У вересні 1878 р. на посаду одеського градоначальника на попередніх засадах був призначений генерал-майор О. К. Гейнс (1878 – 1880) [20, арк. 33].

Реконструкція градоначальництва за розробленим у 1875 – 1877 рр. проектом так і залишилася на правах дії циркуляру МВС і до узаконення доведена не була. Так само зависло в повітрі питання створення окремої Одеської губернії.

Після Лютневої революції 1917 р. влада в Україні з 4 (17) березня 1917 р. перейшла до Української Центральної Ради, яка Третім універсалом проголосила створення у складі дев'яти українських губерній Української Народної Республіки. 6 (19) грудня 1917 р. з'їзд Рад Херсонської губернії визнав губернію невід'ємною частиною УНР. 22 січня 1918 року Центральна Рада проголосила повну незалежність УНР. 2 березня 1918 р. уряд УНР прийняв закон про новий територіально-адміністративний поділ держави на 30 земель, ухвалиений Центральною Радою 6 березня 1918 року, але запровадження його не відбулося.

29 квітня 1918 р. був проголошений гетьманат П. Скоропадського, який відмінив закони УЦР, у тому числі й закон про територіально-адміністративний устрій. Грамота гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 року оголосила нову назву країни – Українська Держава, яка поверталася до старої адміністративно-територіальної системи з деякими корективами. Так, посади губернаторів та повітових справників були замінені на губернських та повітових старост, градоначальників – на отаманів.

Внаслідок політичної кризи гетьманату 14 грудня 1918 року влада перейшла до Директорії, яка відновила попередню назву держави (УНР) і республіканську форму державного ладу. Незважаючи на ухвалення закону про територіально-адміністративний поділ, запровадження нового устрою було відкладене. Схема адміністративно-територіальних одиниць гетьманату в основному збереглася, проте губернські та повітові староства були перетворені на губернські та повітові комісаріати.

У ході запеклого внутрішнього та зовнішнього протистояння керівництво УНР наприкінці 1920 року втратило контроль над політичною ситуацією і змушене було емігрувати.

Дуже складний період 1917 – 1920 років – Лютнева та Жовтнева революції 1917 року, світова війна, австро-німецька окупація 1918 року, інтервенція Антанти 1918 – 1919 років, війна з Польщею 1920 року, обтяжені жорстокою громадянською війною, нав'язаною ззовні, не дав можливості створити в Україні сталий адміністративно-територіальний устрій.

У травні 1919 року Херсонська губернія була розділена на дві – Одеську та Херсонську. Цей розподіл був підтверджений спеціальною постановою Всеукрревкому від 28 січня 1920 року. 13 березня 1920 року Херсонську губернію було перейменовано на Миколаївську з переведенням адміністративного центру до міста Миколаєва. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Дніпровського, Єлисаветградського, Миколаївського та Херсонського. Одеська губернія складалася з шести повітів: Одеського, Тираспольського, Ананьївського, Балтського, Первомайського та Вознесенського.

Радянська влада, яка остаточно встановилася в Україні на початку 1920 р., відновила губернський територіальний поділ, але відразу почала готовувати і проводити його реформування. 28 січня 1920 р. постановою Всеукрревкому було затверджене створення Одеської губернії. Таким чином, утворення вісімдесят років назад Одеської області можна вважати втіленням в життя ідеї створення адміністративно-територіальної одиниці з центром в м. Одесі з окремим керівництвом, започаткованої в умовах реформаційних процесів другої половини XIX сторіччя.

Література:

1. Про утворення обласних виконавчих комітетів на території п'яти новоутворених областей УСРР // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1932. – № 5. – С. 41 – 45.
2. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги / Д. Г. Атлас – Одесса : типо-литография «Техник». – 1911. – 114 с. – Репринтне видання. – М. : Ласми. – 1992. – 208 с.
3. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Собр. соч. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. – С. 299 – 338.
4. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи / В. М. Грибовский. – Одесса, 1912. – 258 с.
5. Скальковский А. А. Одесское градоначальство в начале 1846 года / А. А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1846. – Ч. 14. – С. 213 – 250, 413 – 442.
6. Смольянинов К. История Одессы / К. М. Смольянинов – Одесса, 1853. – 298 с.
7. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 / В. В. Дмитрієв; Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2002. – 219 с.

8. Стременовський С. М. Місцеве самоврядування в середині XIX ст. / Історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / С. М. Стременовський; Одеська держ. юридична академія. – Одеса, 2000. – 185 с.
9. Херлихи П. Одесса. История. 1794 – 1914. / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – 576 с.
10. Феденьов Р. К. Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом / Р. К. Феденьов, О. П. Якубовський. – Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. – 164 с.
11. ДАОО. – Ф. 2. – Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 264. – Про складання звіту про стан м. Одеси за 1849 р. – 1850 р. – 409 арк.
12. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 12. – Отд. 1. – СПб., 1838. – № 10303.
13. Свод губернских учреждений // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1892 г. – 391 с.
14. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1264. – 24 арк.
15. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1876. – 584 с.
16. Вопрос об учреждении новой, Одесской губернии // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 883 – 889.
17. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 947.
18. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 45. – Отд. 1. – СПб., 1873. – № 48498.
19. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 1835.
20. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1101.

УДК 340.15(477)«1918»

Горяга О. В., Долматов I. В., НУ «ОЮА»

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

В статті розглядаються історико-правові проблеми законодавчого врегулювання процесу створення та існування українського козацтва під час гетьманування П. Скоропадського в квітні – грудні 1918 р. Проаналізовано основні законодавчі акти, прийняті гетьманською владою стосовно українського козацтва.

В статье рассматриваются историко-правовые проблемы законодательного урегулирования процесса создания и существования украинского казачества во времена гетманства П. Скоропадского в апреле – декабре 1918 г. Проанализированы основные законодательные акты, принятые гетманской властью в отношении украинского казачества.

In the article the historical-law problems of legislative settlement of creation and existence of the Ukrainian cossacks process during the hetmanate of P. Skoropadski in April – December 1918 are examined. Basic legislative acts, accepted by hetman power in regard to the Ukrainian cossacks, are analysed.

Проблема відновлення традицій українського козацтва уявляється актуальну для сучасної України. Особливо з огляду на зареєстрований в 2010 році проект Закону про козацтво та козацькі організації в Україні [1].

Різноманітні аспекти спроб встановлення козацького устрою в Україні під час національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. розглядали такі вчені як О. Копиленко, М. Копиленко, Ю. Калініна, О. Мироненко, Р. Пиріг, О. Тимощук та ін.

Метою даної роботи є комплексний розгляд саме історико-правових аспектів спроб організації українського козацтва за часів існування гетьманської держави П. Скоропадського.

Під час національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. ідея відновлення козацької держави з'являється ще в 1917 р. В червні 1917 р. було створено Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), а в серпні того ж року прийнято її програму, проект якої підготував В. Липинський. Ідеолог УДХП В. Липинський виходив з живучості серед українського народу козацької традиції, в тому числі й гетьманської. Вона могла легітимізувати нову владу, об'єднавши всі соціальні верстви країни в особі гетьмана, який стоїть над ними в ім'я національної ідеї [2]. Тому невипадково УДХП ввійшла у співпрацю з консервативною партією «Українська Громада», засновником якої був генерал П. Скоропадський. Серед членів «Громади» були «вільні козаки» і вояки українізованого ним 1-го українського корпусу.

Отже, концепція розбудови української держави 1918 р. на козацько-гетьманських засадах мала певне ідеологічне підґрунтя. Використання П. Скоропадським гетьманату як національної традиції в організації державного правління в Україні неминуче повинно було поставити питання про його ставлення до козацтва. Водночас слід констатувати, що гетьман не відразу вдався до відбудови козацтва за традиційним територіально-полковим устроєм. По-перше, він не міг цього зробити з огляду на необхідність дотримання домовленостей з союзниками про роззброєння всіх недозволених ними воєнізованих формувань. По-друге, відокремити збройні загони, які на той час використовували козацькі клейноди, від інших, стихійно виниклих формувань, що в значній мірі скомпрометували себе відвертим бандитизмом, було практично неможливо.

Таким чином, П. Скоропадський був вимушений, з одного боку, якимось чином припинити стихійне утворення озброєних формувань

і, з іншого боку, спрямувати козацький рух в нормативно-правові межі держави. Вже в Законах про тимчасовий державний устрій України було оголошено права і обов'язки «козаків і громадян Української Держави» [3]. 2 червня 1918 р. з'являється «Відрученний лист Гетьмана України про ліквідацію приватних і вільнокозацьких організацій і створення Козацької Ради» до військового міністра, в якому вказувалось, що «гетьман твердо і непохитно стояв на своїй меті будування велиокозацької України і її національного війська, яке тільки одне може бути дійсним її оборонцем». І тому «вирішив прийняти всі заходи до того, аби козаччина, в яку увійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії» [4, с. 104]. В листі гетьман оголосив, що «всі приватні і вільно-козацькі організації, київський відділ і печатки з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними, також і посвідчення, видані ними». Відтепер всім «вільним козакам» належало «іменуватись просто козаками» [5, с. 185]. Військовому міністру доручалося «негайно скласти козацьку Раду для праці по виробі статуту для організації козацтва на Україні, так щоб ці організації з'явилися дійсно корисними і певними при будуванні Української Держави й Армії». В Листі передбачалось також видання щодо козаків в майбутньому окремої Грамоти, «яка раз на все определить закон про козацький стан, їхні права і привілеїї, спираючись на наші стародавні традиції в універсалах і грамотах Гетьманами України зазначеніх» [5, с. 228-229].

Статутний відділ Головного військово-юридичного управління спільно із Власною канцелярією гетьманського Штабу протягом червня – липня підготували «Статут Генеральної Козацької Ради», який визначав «порядок її засідань, склад, повноваження та засоби для утримання». Згідно цього статуту основним нагальним завданням Ради вважалося:

«1) Поновлення історичного Українського козацтва для утворення Української, з усіма її історичними традиціями Держави, під владою Гетьмана. 2) Утворення твердої опори для проведення в життя та свідомість Українського народу всіх реформ, викликаних обставинами сучасного моменту та маючих на меті добро всього народу взагалі і козацтва зокрема». На підставі цих завдань були сформульовані головні напрями діяльності Ради, а саме: «1) Прищеплення серед людності України здорових, з погляду державної вигоди, ідей та поширення Української ідеї Державності методом зразку виключно, себто формування з хліборобів-власників (козаків) організованих військових частин для боротьби з анархічними виступами проти порядку на Україні, під яким-би прапором ті виступи не робилися.

2) Проведення в життя заходів до об'єднання та організації хліборобів України всіма, які матимуться при існуючих обставинах, засобами. 3) Культурно-просвітна праця на місцях» [6, с. 308 – 309].

Таким чином, бачимо формулювання двох головних функцій Генеральної Козацької Ради: військово-організаційної та культурно-просвітницької. У відповідності до їхнього здійснення Статутом було визначено організаційний склад Ради, до якого належало 33 особи. Президію очолював сам гетьман. Він призначав ще 11 членів Президії, серед яких один був його заступником.

За рішенням Президії Ради могли створюватися комісії (комітети) які називалися «Малі Ради». До їхнього складу залучалися відповідні фахівці-експерти з дорадчим голосом. Головами Малих Рад могли бути лише члени Генеральної Козацької Ради. Серед обов'язкових Малих Рад слід назвати культурно-просвітницьку і економічну комісії та «особливий відділ». Втілювати в життя рішення Генеральної та Малих Рад повинні були кошові отамани, які підпорядковувались безпосередньо гетьману.

В Статуті також зазначалося, що «при Кошовому Отамані в разі потреби формуються за його розпорядженням Місцеві Ради». Кількість членів цих рад визначалася їхнім головою і затверджувалася кошовим отаманом. Головою місцевої ради обов'язково мав бути відповідний отаман: в межах губернії – кошовий, повіту – полковий, а волості – сотенний. Члени рад не могли водночас поєднувати дві посади – як виняток дозволяв це лише гетьман [6, с. 310].

В липні 1918 р. було видано також «Статут українських козаків», проект якого підготував генеральний писар гетьмана військовий старшина І. Полтавець-Остряниця [7]. Цей документ складався з трьох частин. В першій були сформульовані національно-державні принципи козацького руху в Україні, другу складав «Статут Організації Козацьких Громад» і третя мала назву «Як засновувати козацьку просвіту». Серед окремих положень першої частини визначалися «мета козаків, лад на Україні, справи економічні, Суд на Україні, справи козацькі, тактика козаків». Загалом це складало своєрідну програму будівництва козацької держави, в якій головні державні посади мали належати особам козацького стану.

Зокрема її укладачі підкреслили, що «на чолі України і Козацького війська, як по нашим стародавнім звичаям, повинен стояти Гетьман і весь останній уряд повинен бути складений на сuto історичних умовах. Військова влада на губерніях належить «Кошовим Отаманам», на повітах – «Полковникам», на волостях – «Курінним отаманам», на селах – «сотникам». Адміністративна влада на губерніях, належить «Генеральному Старості», на повіті – «Старості», на волості – «Старшині», на селі – «Соцькому» [7, с. 4].

Низовою ланкою козацької організації в Україні визнавалося козацьке товариство, що мало права юридичної особи, і передбачалося «для об'єднання козаків українців і тих громадян, які побажають вступити в козацьке Товариство». Під час вступу до козацтва «класове положення» не мало значення, громадянину належало бути лише не обмеженим в правах за кримінальним законодавством, про що повинна була пильнувати старшина. Натомість національне походження мало вирішальне значення. У ст. 2 Статуту зазначалося, що «козаком буде лічитися українець по національності, вірі і уродженню, коли він визнає програму і Статут козацького товариства і дастъ присягу в тому, що він буде виконувати його чесно і правдиво». Присяга засвідчувалася особистим підписом вступника. Козацькі товариства мали закладати «Козачі Просвіти» для здійснення «культурно-просвітного і національно-політичного безпартійного розвитку своїх членів». Разом з тим, «закладаючись на стародавніх підвалинах дисципліни», козацьке товариство мусило дбати «про те, аби уявити з себе міцну організовану і національно-свідому силу, щоб завжди бути готовими в час небезпеки стати на захист України» [7, с. 3].

Члени козацького товариства кожного окремого села, міста або хутора, складали місцеву громаду козаків, до якої входили всі члени козацьких родин. Про належність до громади слід було «завжди при собі мати посвідчення від свого Отамана», яке надавало право носити козацький одяг. Про заснування кожної козацької громади повідомлялася Генеральна Козацька Рада за встановленим зразком: місце заснування, кількість членів, скільки з них «січовиків» і окремо – січових стрільців, чи є просвіта, чи всі прийняли присягу. Встановлювалося окреме порядкування «справами громади у політично-національних і економічно-господарчих питаннях», якими керували отаман, рада, ревізійна комісія та загальні збори, а також справами «технічно-спортивно-військовими», що належали до компетенції старшини. Загальні збори козацької громади отаман і рада мали скликати: 1 січня, 1 квітня, 1 липня і 1 жовтня. При необхідності за рішенням отамана чи ради скликалися надзвичайні збори. Квітневі збори були звітно-виборними. На них щорічно мали проводитися перевибори отамана, ради і ревізійної комісії. Дійсними загальні збори вважалися за присутності не менше, ніж 2/3 козаків. Рада громади складалася з семи членів: отамана, який був її головою, його помічника, писаря, скарбника, господаря і двох представників від січовиків. Вона збиралася щотижня в день, призначений отаманом. Ревізійна комісія обирається в кількості трьох осіб. Термін повноважень виборної старшини складав один рік, але вона могла обиратися поспіль до п'ять років.

Обов'язковий спортивно-військовий відділ козацької громади – «січ» – призначався для фізичного і військового виховання її членів.

На чолі січової організації громади стояли сотник зі старшиною, призначений отаманом за згодою ради громади і затверджені Генеральною Козацькою Радою. Йому допомагали хорунжий, бунчужний, писар, скарбник та господар. Серед членів громади, які досягли 18 років і мали право носити шаблю козацьку «для кращого розвитку між козаками військового хисту» старшина повинна була влаштовувати спеціальні заняття. Порядок озброєння і забезпечення січовиків визначали відповідні статті Статуту таким чином: «Холодну зброю, коней, сідла та одягу, козаки добувають за свої власні кошти. Огнестрільну зброю мають право держати тільки тоді, коли несуть державну охорону по розпорядженню військової влади. Кожна муштрова сотня повинна завжди мати на готові досить порядній віз, в якому під час походу, поки згуртуються в курінь, можна було положити запас їжі на один день».

Визначений Статутом громадський уклад і січова організація козацтва мали бути єдиними в межах всієї держави. Водночас існував розподіл українського козацтва на городове або козаків-гетьманців і низове або козаків-запорожців. До складу перших належали козацькі громади Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської і Харківської, а до других – Катеринославської і Херсонської губерній. Такий розподіл було зроблено «тільки на підставах історичних аби схоронити наші козачі назви» – зазначав автор Статуту [7, с. 3].

Для козацьких товариств встановлювалися відповідні прапори і хоругви, про що в Статуті зазначалося: «Громада: Має жовто-блакитний прапор і козацьку корогву з одного боку малинову, а з другого – зелену. На Малиновому – Герб України, а на зеленому Хрест та зорі, по карнізам написи і назва громади. Просвіта: Має жовтий прапор з портретами якого-небудь письменника. Братство: Має блакитний з якою не будь іконою, або святим патроном братчиків. Січовики: мають Малиновий з Гербом війська Запорізького. Генеральна Козацька Рада: Має білу корогву з Нерукотворним образом і Покровою і 12 білих бунчуків. Всі прапори по карнізу обшиті золотою бахромою і мають бути посвячені з великим торжеством» [7, с. 8].

Для провадження свого діловодства кожне козацьке товариство як юридична особа повинно було мати свою особисту печатку «з надписом і гербом Війська Запорізького».

Третя частина Статуту містила в собі поради козацьким громадам щодо організації просвітницької діяльності і охорони пам'яток старовини та мистецтва в Україні для виховання її мешканців на козацьких традиціях. Серед таких порад було вказано на доцільність «подбати аби на підставі програми козачого товариства був би вироблений і статут просвіти» [7, с. 9].

Наступним кроком щодо створення законодавчої бази українського козацтва слід вважати Закон про відновлення українського

козацтва, затвердженого гетьманом 10 серпня 1918 р. Закон дещо конкретизував окремі положення козацьких статутів щодо призначення громад, умов вступу до них і членства в Генеральній козацькій раді. Зокрема, в його ст. 3 було записано, «що козацькі громади, уявляючи з себе військову організацію, разом з тим прямують до завдань фізичного і духовного розв'ю козацтва, а рівно з тим до завдань як взагалі культурно-просвітнього, так і економічного характеру, на скільки вони, торкаючись козацтва, зможуть допомогти його доброму життю» [8, с. 146 – 147].

Згідно зі ст. 5 Закону «нащадки колишніх українських козаків» отримали «право записуватись в козацькі громади по свому козацькому стані, крім тих кого Ясновельможний Пан Гетьман або Генеральна Козацька Рада визнає згубившим се право через осібності життя їх або окремі події» [8, с. 146 – 147]. Отже, кожен, хто мав у своєму генеалогічному дереві пращурів-козаків, майже автоматично міг поновитися в козаках. Слід зазначити, що Статут залишав нерозтлумаченим питання про засоби доведення наявності козаків серед своїх предків.

Порівняно до статуту Генеральної Козацької Ради Закон про відновлення українського козацтва поширив коло її членів. До 33 осіб, призначених і обраних до Ради за категоріями, вказаними у Статуті, було додано «почесних членів, обраних Генеральною Козачою Радою і ухвалених Ясновельможним Паном Гетьманом». Їхня кількість не обмежувалася. Натомість склад місцевих рад визначався докладно: «сотенні – з чотирьох членів, обраних сотнею і отамана сотні, під його головуванням; полкові – з чотирьох членів від сотень і полкового отамана під його головуванням; кошові – з чотирьох членів від полків і кошового отамана під його головуванням». Члени сотенних рад затверджувалися кошовими отаманами, а члени полкових і кошових рад – Президією Генеральної Козацької Ради. Територіально-військова організація козацьких громад в законі залишилася незмінною. Разом з тим, розуміючи труднощі дотримання статутної схеми: волость – сотня, повіт – полк, губернія – кіш, законодавець зазначив, що «полк по можливості в межах повіту ділиться на сотні, полки ж в межах губернії об'єднуються в кіш».

Закон про відновлення українського козацтва розтлумачував та-ж правовий статус козацьких рад: «Генеральній і місцевим козачим Радам належать права представництва від всього козацтва, кошів, полків і сотень, як юридичним особам чи з боку чисто правового, чи з боку придбання того чи іншого майна рухомого і нерухомого взагалі козацтву, кошу, полку і сотні, потрібного для культурно-освітніх і економічних завдань» [5, с. 236-238]. 6 листопада 1918 р. відповідно до цього Закону гетьман видав наказ про призначення

Президії Генеральної Козацької Ради, в якому, між іншим, містилось роз'яснення місцевим отаманам, що «до козацького стану можуть вписуватись із знаходчихся нині на військовій службі, але ця запис не звільняє їх від обов'язків військовослужбовців. Разом з тим всім козацьким начальникам було зауважено, що «сучасна праця по відбудуванню Козацтва на Україні не є організація військових одиниць, а є організація певних елементів на місцях для об'єднання їх в козацький стан, який з часом його повного національного і козацького розвитку буде зведено у військові одиниці» [9, с. 338].

Отже, таким чином виглядали спроби П. Скоропадського встановити своєрідний козацький устрій на території України. Внаслідок швидкої загибелі гетьманату заплановані кроки не було доведено до логічного завершення. Водночас логіка створення законодавчої бази відновлення козацтва може стати в пригоді на сучасному етапі розвитку української держави в аспекті законодавчого закріплення козацької традиції.

Література:

1. Про козацтво та козацькі організації в Україні: Проект Закону України № 7196 від 04.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=38667&pf35401=173785.
2. Турченко Ф. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 172 – 175.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України: від 29.04.1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
4. Лободаєв В. М. Відродження козацтва в Українській Державі П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / В. М. Лободаєв // Гілея. – 2011. – № 54. – С. 102 – 111.
5. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К., 1993. – 398 с.
6. Тимошук О. В. Охоронний апарат української держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Харків, 2000. – 460 с.
7. Статут Українських Козаків. – К., 1918. – 16 с.
8. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.
9. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923 / В. Верига. – У 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.

НАШІ АВТОРИ

Андрющенко Тетяна Вікторівна – кандидат політичних наук, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Багацький Євген Володимирович – магістр Вільнюського університету (Республіка Литва).

Береза Анатолій Валентинович – кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В.М.Корецького.

Березовська Наталя Леонідівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Бітов Андрій Іванович – здобувач кафедри адміністративного права та процесу Національного університету «Одеська юридична академія», суддя Одеського апеляційного адміністративного суду.

Валуєва Людмила Василівна – старший викладач кафедри адміністративного і кримінального права Одеської національної юридичної академії.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Гавrilova Angelina Anatoliivna – аспірантка кафедри господарського права та процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Гайдай Dar'ya Юріївна – аспірант Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. I. F. Кураса НАН України.

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Горяга Оксана Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Громовенко Костянтин Вікторович – здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Грукак Вікторія Олександрівна – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету.

Дарморіс Оксана Маркіянівна – кандидат юридичних наук, начальник юридичного відділу управління Пенсійного фонду України в Бережанському районі Тернопільської області.

Демчук Дмитро Вікторович – здобувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Дерев'янко Сергій Миронович – кандидат історичних наук, професор Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Джабурія Олександр Валентинович – здобувач кафедри адміністративного права та процесу Національного університету «Одеська юридична академія», суддя Одеського апеляційного адміністративного суду.

Динис Георгій Георгійович – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Закарпатського державного університету.

Дисюк Тамара Миколаївна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Долматов Іван Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Дудченко Валентина Віталіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Жуков Євген Вікторович – викладач Християнського гуманітарно-економічного університету, м. Одеса.

Іванченко Ольга Миколаївна – асистент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ісрафілов Ровшан Ісрафіл огли – дисидент інституту філософії, соціології та права Національної академії наук Азербайджану.

Карагіоз Руслан Степанович – кандидат політичних наук, асистент кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Козьміних Альона Віталіївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Колесніченко Вадим Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, народний депутат України.

Колодін Денис Олексійович – аспірант кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Колюка Микола Миколайович – кандидат юридичних наук, виконуючий обов'язки декана економіко-правового факультету у м. Сімферополі Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Костирия Олена Валіславівна – асистент кафедри безпеки та охорони на морі Одеської національної морської академії.

Котова Людмила Володимирівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Купцова Ірина Ігорівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Лукіян Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія».

Макаренко Олександр Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Криворізького економічного інституту Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана».

Милосердна Ірина Михайлівна – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Мирошниченко Натал'я Анатоліївна – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ноздрін Олексій Миколайович – аспірант кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Павелко Вікторія Олександрівна – аспірант кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету.

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Письменна Олена Пилипівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету.

Пшенічко Станіслав Олексійович – здобувач кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія».

Рагімлі Лала Ельхан гизи – дисидент кафедри конституційного права Бакинського державного університету.

Сажієнко Наталія Володимирівна – асистент кафедри загальновогуманітарних дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, здобувач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія».

Сайнчин Сергій Олександрович – адвокат, член Одеської обласної колегії адвокатів.

Скринька Дмитро Васильович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Співак Дмитро Павлович – здобувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Струнін Павло Анатолійович – здобувач кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Тітков Костянтин Сергійович – здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України.

Ткачук Альона Сергіївна – аспірант кафедри загальноправових дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Третьякова Тетяна Миколаївна – асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Фаєр Юлія Григорівна – здобувач кафедри адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія».

Форманюк Василь Іванович – кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія».

Хімченко Світлана Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного університету «Одеська юридична академія».

Чалий Андрій Миколайович – здобувач Національної академії внутрішніх справ України, Начальник управління масових акцій та охоронних заходів ДГБ МВС України.

Юрескул Вікторія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одесська юридична академія».

Юрій Ігор Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Ягунов Дмитро Вікторович – доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одесська юридична академія», кандидат наук з державного управління, доцент, MSSc in Criminal Justice, член Наукової ради Державної пенітенціарної служби України.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В.

- Дослідження станів розвитку системи освіти:
бази даних та їх правовий зміст.....3

Дудченко В. В.

- Концепція права Герберта Харта9

Хімченко С.А.

- До питання етичних, правових та медичних аспектів евтаназії:
український та російський досвід.....18

Форманюк В. І.

- Витоки категорії «правосуб'єктність».....25

Юрескул В. О.

- Правові засади стимулювання громадян до вжиття
енергозберігаючих заходів32

Костирия О.В.

- Філософський позитивізм як підґрунтя методологічного
плюралізму Ф. В. Тарановського38

Ноздрін О.М.

- Категорія «правове життя»: до питання виникнення
та обґрунтування.....46

Лукіян І.А.

- Ретроспективний аналіз правового забезпечення
та теоретичного осмислення прав людини.....52

Ткачук А. С.

- Правова ідеологія та правова психологія як структурні
елементи правосвідомості58

Карагіоз Р. С.

- Основні парадигми аналізу «консенсусу» в західній науці66

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН,
БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ**

Кормич Б.А.

Поняття та суб'єкти міжнародного митного права 75

Скринька Д.В.

Інституційна структура та ефективність функціонування

Світової Організації Торгівлі 82

Короткий Т. Р.

Міжнародно-правова відповідальність за невиконання

міжнародних зобов'язань з охорони морського середовища 90

Іванченко О. М.

Класифікація та структура норм міжнародного

і національного права: загальне та особливе 101

Андрющенко Т. В.

Відвернення світової війни та боротьба

з міжнародним тероризмом 109

Громовенко К. В.

Кодифікація норм про приватні військові та охоронні компанії

у міжнародному праві 118

Колесніченко В. В.

Принципи права Європейського союзу (до проблеми методології

дослідження) 126

Письменна О. П.

Політика Європейського Союзу щодо захисту прав споживачів 132

Дарморіс О. М.

Особливості правового регулювання вільного пересування

та працевлаштування громадян третіх країн

в Європейському союзі 140

Сажієнко Н. В.

Гендерна рівність як основа реалізації права на здоров'я

в міжнародному правопорядку 149

Динис Г. Г.

Міжнародно-правовий механізм регулювання сучасних

міжнародних відносин Україна – Румунія 157

Рагімлі Л. Е.	
Принцип рівноправ'я в Азербайджанській республіці: теоретичні аспекти.....	167
Багацький Є. В.	
Конфлікт у Західній Сахарі з позицій міжнародного гуманітарного права.....	174
Ісрафілов Р. І.	
Проблеми глобальної експансії	179
Ягунов Д. В.	
Електронний моніторинг в пенальніх практиках зарубіжних країн та перспективи його запровадження до національної системи кримінальної юстиції	184
Колодін Д. О.	
Особливості кримінальної відповідальності за фальсифікацію виборчої документації за законодавством окремих країн Західної Європи	193

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОNUВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ**

Вітман К. М.	
Основні суперечності сучасної етнонаціональної політики Азербайджану	201
Пехник А. В., Козьмініх А. В.	
Роль держави в створенні умов виконання публічно-правових обов'язків адвокатури.....	210
Милосердна І. М.	
Роль громадянського суспільства в здійсненні політичного управління: український досвід	214
Дисюк Т. М.	
Особливості державної гендерної політики в Україні	222
Котова Л. В.	
Опозиційна діяльність України крізь призму законодавчих ініціатив	229
Купцова І. І.	
Символічний вимір іміджу в сучасній політиці	236

Співак Д. П.	
Принципи формування структури публічної влади на місцевому рівні	242
Демчук Д. В.	
Поняття і види політичних ризиків.....	248
Гайдай Д. Ю.	
Формування партійних систем Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговини.....	256
Жуков Є. В.	
Державобудування в сучасних умовах інформатизації: політико-правовий аспект	266
Чалий А. М.	
Можливості трансформації методики проведення масових заходів в умовах структурних змін в суспільстві	273
Струнін П. А.	
Вплив ідеологічної ідентифікації на електоральну діяльність політичних партій в Україні	280
Береза А. В.	
Реформа публічного управління: сучасні тенденції та перспективи для України.....	287
Третьякова Т. М.	
Гуманізація навчально-виховного процесу як умова становлення громадянського суспільства	295

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ**

Мирошниченко Н. А.	
Кваліфікація контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів	304
Валусева Л. В.	
Адміністративний статус морських портів.....	309
Джабурія О. В.	
Адміністративні суди в Україні: понятійно-категоріальний аспект правового статусу в контексті завдання адміністративного судочинства	320

Бітюв А. І.	
Характеристика процесуальної форми адміністративного судочинства	330
Фаєр Ю. Г.	
Адміністративна процесуальна правосуд'єктичеськість громадянина України в адміністративному судочинстві	340
Дерев'янко С. М.	
Поняття «місцевий референдум» у законодавчих актах України: політико-правовий зміст дефініції	348
Тітков К. С.	
Зміст принципу змагальності в кримінальному судочинстві України.....	358
Березовська Н. Л.	
Зміст покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом.....	367
Сайнчин С. О.	
Визначальні елементи криміналістичної характеристики особи злочинця, який скоїв дітоббивство	377
Макаренко О. Ю.	
До питання виникнення та припинення прав на земельну ділянку для використання надр.....	381
Пшенічко С. О.	
Межі дослідження при розгляді та вирішенні скарги суддею та прокурором у досудовому провадженні	390
Гаврилова А. А.	
Зображенувальний документ як вид письмових доказів в господарському процесуальному праві	396
Колюка М. М.	
Поняття та принципи юридичної відповідальності працівників органів внутрішніх справ	403

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО
РОЗВИТКУ**

Глушков В. О.	
Монархічний погляд на державне будівництво Росії.....	412

Петришина Л. В.	
Ідея жіночої емансипації в українській громадсько-політичній думці XIX ст.	424
Грукак В. О.	
Створення Київського генерал-губернаторства після польського повстання 1830 – 1831 pp.	433
Павелко В. О.	
Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року.....	439
Юрій І. А.	
Проблема створення Одеської губернії в контексті модернізаційних процесів в Російській імперії (60 – 70-ті роки XIX ст.)	446
Горяга О. В., Долматов І. В.	
Історико-правові аспекти організації українського козацтва за часів гетьмана П. Скоропадського.....	454
НАШІ АВТОРИ	462

Зaproшуємо до співпраці
у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців,
викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлєтень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформленна у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщаються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщаються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилення в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”. Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлєтені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 46

Коректор Г. М. Кондратьєва
Технічний редактор М. А. Польовий

Підписано до друку 05.03.2012. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 29,94. Зам. № CG-46

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

A 437 **Актуальні** проблеми політики : зб. наук. пр. /
гол. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. –
Одеса : Національний університет "Одеська юридична
академія" : Південноукраїнський центр гендерних
проблем, 2012. – Вип. 46. – 479 с.

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку
наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати
дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кан-
дидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії
ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1)
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

ББК 66я43
УДК 32(082)